

İSLÂM HUKUKU TARİHİ

Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Hukuk Tarihi ve İslâm Hukuku Kürsüsü

Ekrem Buğra Ekinci

1966 yılında Ankara'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini bu şehirde tamamladı. 1987 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1988'de avukatlık stajını, 1991 yılında yüksek lisansını tamamladıktan sonra doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde yaparak 1996 yılında hukuk doktoru, 1999 yılında da hukuk tarihi doçenti oldu. 1992-1993 arasında bir yıl Amman'daki Ürdün Üniversitesi'nde ilmî araştırmalarda bulundu. Ankara ve Erzincan Hukuk Fakültelerinde görev yaptı. 2000 yılında askerlik görevini yerine getirdi. 2005 yılında profesör oldu. Halen Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesidir ve Türk Hukuk Tarihi dersleri vermektedir. İngilizce ve Arapça bilir. Evli ve iki çocuk babasıdır. Ateş İstidâsı (2001), İslâm Hukuku ve Önceki Şeriatler (2003), Osmanlı Mahkemeleri (2004), İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı (2005), İslâm Hukuku Umumî Esaslar (2006) adlı kitapları ve çeşitli dergilerde çok sayıda ilmî ve aktüel makalesi yayınlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
GİRİŞ.....	13

Birinci Devir

HAZRET-İ PEYGAMBER DEVRİ

MEDİNE DEVLETİ	15
TEŞRİ' USULLERİ.....	17
NESH.....	20
HAZRET-İ PEYGAMBERİN İCTİHADLARI	23
HUKUK KAYNAĞI OLARAK HZ. PEYGAMBERİN HANIMLARI	27
HADİSLERİN YAZDIRILMASI	29
ASR-I SAADETTE TEDİRİSAT	31

İkinci Devir

SAHÂBE-İ KİRÂM DEVRİ

SAHÂBENİN HUKUKÎ MESÂİSİ	33
KUR'ÂN-I KERİMİN MUSHAF HALİNE GETİRİLİŞİ	34
SAHÂBE'NİN İCTİHADLARI	37
SAHÂBE'NİN HUKUK USÛLÜ	38
HUKUKÎ YENİLİKLER.....	39
SİYASÎ İHTİLAFLAR	40
DEVLETİN HUKUKÇULARA MÛDAHALESİ	45
MEŞHUR SAHÂBÎ HUKUKÇULAR	45

Üçüncü Devir

TÂBİİN VE TEBE-İ TÂBİİN DEVRİ

TÂBİİN VE TEBE-İ TÂBİİN DEVRİ	67
HİCAZ VE İRAK MEDRESELERİ	68

HUKUK TEDRİSATI	70
ADLİYE VE KAZÂ	70
DEVLETİN HUKUKA MÜDÂHALESİ	71
TÂBİİNİN MEŞHUR HUKUKÇULARI	72
Medine-i münevvere.....	72
Mekke-i mükerreme	74
Kûfe	74
Basra	76
Şam	76
Kâhire	77

Dördüncü Devir

HUKUKUN TEDVİNİ VE MEZHEBLER

İMAM-I A'ZAM EBÛ HANÎFE ve HANEFÎ MEZHEBİ	80
İmam Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Tahsili	80
İmam Ebû Hanîfe'nin Hususiyetleri.....	82
İmam Ebû Hanîfe'nin Tedris Usulü	83
Hanefî Mezhebinin Usulü.....	85
İmam Ebû Hanîfe ve Hadîs İlmi	90
İmam Ebû Hanîfe'nin Hususî Hayatı	91
İmam Ebû Hanîfe'nin Eserleri	92
İmam Ebû Hanîfe'nin Talebesi.....	92
İmam Ebû Yûsuf.....	93
İmam Muhammed Şeybânî.....	94
İmam Züfer	96
İmam Hasen bin Ziyâd	97
İmam Ebû Hanîfe'nin önde gelen diğer talebeleri	97
Hanefî Mezhebinin Yayılışı	99
İMAM MÂLİK VE MÂLİKÎ MEZHEBİ	100
İmam Mâlik'in Hayatı	100
İmam Mâlik'in Tedrisatı.....	100
Mâlikî Mezhebinin Usulü.....	101
İmam Mâlik'in Talebesi	103
Mâlikî Mezhebinin Yayılışı	104
İMAM ŞÂFİ'Î VE ŞÂFİ'Î MEZHEBİ	105
İmam Şâfi'î'nin Hayatı.....	105
Şâfi'î Mezhebinin Usulü	106

İmam Şâfi'î'nin Eserleri.....	108
İmam Şâfi'î'nin Talebesi	108
Şâfi'î Mezhebinin Yayılışı	111
İMAM AHMED BİN HANBEL VE HANBELÎ MEZHEBİ	111
İmam Ahmed'in Hayatı	111
İmam Ahmed'in Usûlü	111
İmam Ahmed'in Eserleri	112
İmam Ahmed'in Talebesi	113
Hanbelî Mezhebinin Yayılışı	114
MEZHEBİ YAŞAMAYAN HUKUKÇULAR.....	114
İmam Evzâî	114
İmam Süfyan Sevrî.....	114
İmam Leys bin Sa'd	115
İmam Süfyan bin Uyeyne	115
Dâvud İsbehânî.....	115
Bu Devrin Diğer Meşhur Hukukçuları.....	117
EHL-İ SÜNNET DIŞINDAKİ MEZHEPLER	118
Hâricîlik	119
Şîlik (Şia)	120
Zeydiyye	121
İmâmiyye	123
Gulât-ı Şia	126
İsmâiliyye.....	126
Vehhâbilik (Selefiyye)	128

Beşinci Devir
TAKLİD DEVRİ

TAKLİD DEVRİ	131
İCTİHAD KAPISI	135
MEZHEB TAKLİDİ	137
MEZHEB TEASSUBU	137
HİLÂFİYAT (MUKAYESELİ HUKUK)	139
RESMÎ TEDVİN	140
ADLİYE VE KAZÂ	143
İSLÂM HUKUKU VE AVRUPA	144
İSLÂM HUKUKUNUN BU DEVİRDEKİ TEDVİNİ: FIKİH KİTAPLARI.....	146

Usûl-i fıkıh ilminde metodlar	146
Hanefî Mezhebinin Meşhur Usûl Kitapları	148
Mâlikî Mezhebinin Meşhur Usûl Kitapları	149
Şâfi'î Mezhebinin Meşhur Usûl Kitapları	149
Hanbelî Mezhebinin Meşhur Usûl Kitapları	150
Füru-ı fıkıh kitapları.....	150
Metnler	150
Şerhler.....	151
Hâşiyeler.....	151
Fetvâ Kitapları	152
Hukuk Kitaplarının Enteresan İsimleri	152
Hanefî Mezhebinin Meşhur Kitapları	153
Mâlikî Mezhebinin Meşhur Kitapları.....	157
Şâfi'î Mezhebinin Meşhur Kitapları	158
Hanbelî Mezhebinin Meşhur Kitapları.....	158
Dört Mezhebe Göre Yazılmış Meşhur Kitaplar	159
TEFSİR KİTAPLARI	160
HADİS KİTAPLARI	160
KELÂM ÇALIŞMALARI.....	161
HUKUK TEDRİSATI	161
TAKLİD DEVRİNİN MEŞHUR HUKUKÇULARI	164
Hanefî Hukukçuları	166
Mâlikî Hukukçuları	196
Şâfiî Hukukçuları	203
Hanbelî Hukukçuları	223

Altıncı Devir
TAKNİN DEVRİ

TAKNİN DEVRİ.....	229
OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT	230
HUKUK TEDRİSATI	232
SON ASIR İSLÂM HUKUKÇULARI	233
BATI'DA İSLÂM HUKUKU TEDKİKLERİ	251
Ebû Hüreyre ve Hadîs Rivayeti	252
İSLÂM HUKUKU VE MODERNİST CEREYANLAR	253
İslâm Hukuku ve Tarihsellik	255
Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi.....	256
OSMANLI DEVLETİ'NDEN SONRA KANUNLAŞTIRMA	256

İSLÂM HUKUKUNUN BUGÜNÜ VE GELECEĞİ	257
SON ASIRDA İSLÂM HUKUKU VE DÜNYA DEVLETLERİ.....	260
İslâm Hukuku ve Anayasalar	260
Mısır	260
Lübnan	261
Sûriye	262
Ürdün	263
İsrail	263
İrak	264
İran	265
Yemen	265
Kûveyt	265
Bahreyn.....	266
Katar	266
Umman	266
Birleşik Arab Emirlikleri	266
Suudî Arabistan	267
Tunus	267
Fas.....	267
Cezâyir	268
Libya	268
Sudan	269
Habeşistan (Etyopya)	269
Somali.....	270
Kenya	270
Uganda	270
Tanzanya.....	270
Komor.....	271
Çad	271
Nijer	271
Mali.....	271
Moritanya	271
Senegal	272
Gine (Guinee).....	272
Burkina Faso.....	272
Gambia	273
Gana	273
Nijerya	273

Malezya	273
Brunei	274
Singapur	274
Endonezya	274
Hindistan.....	275
Pakistan.....	275
Bengaldeş	275
Tayland (Siyam)	276
Filipinler	276
Seylan (Sri Lanka)	276
Maldivler	276
Rusya	277
Çin	277
Polonya (Lehistan)	277
Bosna-Hersek	278
Yugoslavya	279
Arnavutluk	279
Romanya.....	279
Bulgaristan	280
Yunanistan	280
Kıbrıs	281
KAYNAKLAR	285
İNDEKS.....	289

ÖNSÖZ

İslâm Hukuku, bilinen tarih devirleri içinde uzun bir zaman ve yeryüzünün geniş bir kısmında **tatbik** edilen bir hukuk sistemiydi. Bugün bütünüyle tatbik edildiği bir ülke bulunmamasına rağmen, bazı ülkelerde cüz'î tatbikatına rastlanmaktadır. Türkiye'de de hukuk inkılâbından önceki devrede meydana gelen hâdiseler, İslâm hukukunun hükümlerine göre çözülmüştür. Bu hâdiselerin eserleri, sonraki devirlerde de devam etmektedir. Modern hukukî müesseselerde de İslâm hukukunun tesiri inkâr edilemez. Tarih, bir hâdiseyi tanımakta mühim bir yardımcıdır. O halde İslâm Hukuku'nu tanımak için, öncelikle bu hukukun tarihini bilmek elzemdir.

Kur'an-ı kerîm âyetlerinin iniş zamanlarını ve sebeplerini bildiren esbâb-ı nüzûle dair eserler, ahkâm tefsirleri, hadîs-i şerif kitapları, şerhleri ve **esbâb-ı vürûda** dair eserler, tefsîr, hadîs ve fıkıh âlimlerinin hayatlarına dair yazılmış tabakât kitapları, siyer kitapları, meşhur İslâm hukukçularının biyografilerini anlatan müstakil eserler, İslâm dünyasında kaleme alınmış kronikler, İslâm Hukuku tarihi için vazgeçilmez kaynaklardır.

Daha evvel İslâm Hukuku tarihini umumî olarak ele alan Türkçe birkaç kitap neşredilmişti. Mısırlı **Muhammed Hudaî'nin *Târîhü'l-Teşri' il-İslâmî*** adlı Arapça eseri bu sahada yazılan ilk modern eserlerden birisi olup, Türkçeye tercüme edilmiştir. Mısırlı **Muhammed Yûsuf Mûsâ'nın *Târîhü'l-Fıkhî'l-İslâmî*** adlı eseri de meşhurdur. Sonraki eserler umumiyetle hep bu sistematik ve muhtevâyı takip eder. Yabancı dillerde de N. J. Coulson'un, *A History of Islamic Law* (Edinburgh 1964) ve Ignaz Goldziher'in *Vorlesungen über den Islam*, (Heidelberg 1910) adlı eserleri tanınmıştır. Bu ikincisi, 1925 yılında Fransızcaya da tercüme olunmuştur. Türkçede Osman Keskiöğlü'nün *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku* adlı eseri ile Hayreddin Karaman'ın *İslâm Hukuk Tarihi* adlı eseri zikredilmelidir. Ahmed Akgündüz'ün *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyanı* adlı eserinin ilk kısmı (sayfa: 7-56) İslâm hukuku tarihine tahsis edilmiştir. Sistematik ve muhtevâ itibarıyla bunlara benzer daha muhtasar eserler de kaleme alınmıştır. Ancak bu eserlerin ekserisi, İslâm Hukukuna ve tarihine **muayyen** bir açıdan bakarak hazırlanmıştır. Binaenaleyh okuyucunun istifâdesi de bu nisbette olmaktadır.

Muhammed Hudarî, **mâhud** eserinde, İslâm hukuk tarihini altı devir hâlinde tedkik eylemiştir: Hazret-i Peygamber devri, Büyük yaştaki sahâbîler devri (hicrî 11-40 yılları arası), Küçük yaştaki sahâbîler devri (hicrî 41-100 yılları arası), Sünnet ve fıkıhın **tedvin** edildiği, Cumhurun takdir ettiği büyük imamların ve müctehidlerin çıktığı devir (hicrî II. asrın başından, IV. asır ortalarına kadar), mezheplerin yerleştiği, âlimleri tarafından desteklendiği, **münazara** ve ilmî mücâdelelerin yaygınlaştığı devir (hicrî IV. asrın başlangıcından, Moğol vâlisi Hü-lâgu'nun Bağdad'ı istilâ edip, Abbâsî devletinin yıkıldığı 656/1258 tarihine kadar), bugüne kadar devam eden sırf taklid devri.

Osman Keskiöğlü, Vahy Devri, Sahâbe Devri, Tabiîn Devri, İctihadlar Devri (100-350), Taklid Devri (350-656), Duraklama Devri, olmak üzere altı devir tesbit etmiştir. Hayreddin Karaman da, Hazret-i Peygamber Devri (Fıkıhın Doğuşu), Sahâbe Devri (Fıkıhın Gelişme Çağı), Abbâsîler Devri (Fıkıhın Olgunluk Çağı) ve Fıkıh Mezhepleri, Selçuklular Devri (Fıkıhın Duraklama Çağı), Moğol İstilâsından Mecelle'ye Kadar (Fıkıhın Gerileme Çağı), Mecelle'den Zamanımıza Kadar (Uyanış Çağı) adıyla yedi devir tesbit etmiştir. Ahmed Akgündüz de, Hazret-i Peygamber Devri, Sahâbe Devri, Tâbîîler Devri, Müctehid İmamlar Devri, Mezheplerin Tam Olarak Ortaya Çıkışı ve Taklid Devrinin Başlaması, Altıncı Devir (656/1258'den zamanımıza kadar) olmak üzere altı devirden söz etmektedir.

Elinizdeki kitapta, İslâm Hukuk Tarihinin, Hazret-i Peygamber Devri, Sahâbe-i Kirâm Devri, Tâbîîn Devri, Mezheplerin Teşekkülü Devri, Taklid Devri, **Taknin** Devri olmak üzere altı safhada tedkiki faydalı görülmüştür. **Maamafih** bu muazzam tarihin devirlerini kat'î hatlarla birbirinden ayırmaya imkân yoktur. Nitekim bu devirlerin birbirine benzeyen hususiyetleri de fazladır.

Bu kitap, akademik câmianın yanısıra, halkın da istifâde edebilmesi sâ-ikiyle hazırlanmıştır. Çünkü son zamanlarda dünyanın dört bir yanında, bu arada memleketimizde İslâm hukukuna merak duyanların sayısında bir artma müşâhede edilmektedir. Bu sebeple ağır ve akademik bir üslûp kullanmaktan mümkün merteye kaçınılmıştır. Yine de her ilmin ıstılahları vardır. Bunları ihmal etmeye imkân yoktur. Meraklısının öğrenmesi icab etmektedir. Vâkıa yeri geldikçe ve mümkün oldukça bunlar izah edilmeye çalışılmıştır.

Bu eserde nihâyet elden gelen yapılmıştır. İslâm hukuku gibi azametli bir hukuk sisteminin tarihini hakkıyla ortaya koyabilmek, hayli cesâret ve mahâret isteyen bir iş olsa gerektir. Yine de ilim hayatına bu kadarlık bir hizmetimiz geçerse ne mutlu!

Ekrem Buğra Ekinci

İstanbul 2006

ebekinci@hotmail.com

GİRİŞ

İslâm hukuku, mîlâdın yedinci asrı başlarında Arabistan'da doğan, az bir zaman zarfında geniş bir coğrafyaya yayılarak ondört asırdır varlık ve nüfuzunu devam ettiren ilahî bir hukuk sistemidir. Kaynağını, Allah'ın gönderdiğine inanılan mukaddes kitap Kur'an-ı kerîm ile peygamberi Hazret-i Muhammed'in söz, fiil ve tasvipleri (sünneti) teşkil eder. İlahî menşeli olduğu için, müeyyideleri de hem dünyevî ve hem de uhrevîdir. Aynı zamanda cihanşümul, devamlı ve değişmez hükümler ihtivâ eder. İlahî menşeli oluşu, İslâm hukukunda hiç beşerî bir katkının bulunmadığı mânâsına gelmez. Kur'an ve sünnetteki prensipleri yorumlayıp açıklayarak hukukî norm hâline getirmek, hukukçuların (müctehidler) salâhiyetindedir. Böylece her hukukçunun anlayışına göre İslâm hukukunun farklı bir yorumu ortaya çıkmıştır. Bu hukuk ekollerine mezheb denir. Kur'an-ı kerîmden ve Hazret-i Peygamber'in sünnetinden sonra hukuk kaynağı olarak, hukukçuların üzerinde ittifak (icma') ettiği hükümler; daha sonra da münferid hukukçuların kıyasları gelir. Kıyas, hakkında hüküm bulunmayan bir meseleyi, benzer bir meseleye bakarak çözmek demektir. Bu bakımdan İslâm hukuku, bir hukukçular hukuku olarak görülmektedir. Müctehid olmayanlar, bir müctehidi taklid eder, yani hareketlerini bir hukukçunun mezhebine göre tanzim eder. Mukallidin mezheplerin farklı hükümlerini karıştırarak yaptığı bir iş, mezheplerin hiçbirine göre sahih değilse, telfikten söz edilir. Telfik, geçersizdir.

İslâm hukukunun değişmez vasfı, esas prensipler (nasslar) bakımındandır. Örf ve beşerî yorumların zaman ve mekân itibariyle farklılık göstereceği ve değişebileceği tabî'dir. İslâm hukukunun boşluk bıraktığı muayyen sahalarda, devlet başkanı, bu hukuka aykırı olmayacak tarzda kâideler koyabileceği gibi (kanun); yeri geldikçe örf ve âdet prensipleri de nazara alınır. Bu bakımdan İslâm hukukunda Roma, İran ve Mûsevî hukukunun tesirleri olabileceği gibi; bu ve başka hukuk sistemlerinde de İslâm hukukunun tesirlerinden söz etmek mümkündür. Ancak İslâm hukukunu münhasıran Roma veya Mûsevî hukukundan iktibas edilmiş addetmek isabetli bir yaklaşım değildir.

İslâm hukuku, prensip itibariyle İslâm ülkesindeki herkese tatbik olunur.

Ancak kadınların, kölelerin, yolcuların, hastaların, çocukların, gayrimüslimlerin bir takım hususî durumları ve muafiyetleri vardır.

İslâm hukuku, tarih boyunca yalnız Müslümanlara değil; İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslim vatandaşlara (zimmîlere) de tatbik olunurdu. Ancak zimmîler, şahıs, aile ve miras hukukuna taalluk eden ahvâl-i şahsiye (personal status) davalarında, kendi mezheplerinin hükümlerine tâbi idiler. Bu davalara kendi ruhânî mercileri bakardı. Ceza ve hukuk davalarında İslâm mahkemelerine gitmeye mecburlardı. Ancak burada da kendi hukukları nazara alınır; meselâ şarap ve domuz satışları caizdir; Müslümanlar arasında caiz olmayan evlilikler kendi hukuklarına uygunsa meşrudur; şarap içmeleri suç teşkil etmez. İslâm ülkelerine izinle (pasaportla) gelen ecnebler (müste'menler) de zimmîlerle aynı statüdedir; cezaî hükümlerde biraz farklılık vardır. Gayrimüslimler ahvâl-i şahsiye davalarını da isterlerse İslâm mahkemelerine götürebilirdi. İslâm tarihinde buna sıkça rastlanır. Zimmîler, İslâm mahkemelerinin daha âdil ve ucuz bulmaktaydı. Bütün bunlar, insan hakları ve şahıs hürriyetleri çerçevesinde telâkki olunmuştur.

Birinci Devir
HAZRET-İ PEYGAMBER DEVRİ
(ASR-I SAADET)

MEDİNE DEVLETİ

İslâm hukukunun teşekkül (teşri') tarihinde en önemli devir Asr-ı Saadet veya Asr-ı Nebvî de denilen vahy devridir. Çünkü bu devir, İslâm hukukunun aslî kaynakları olan Kur'an-ı kerîmin nâzil olduğu ve Hazret-i Peygamber'in sünnetini izhar ederek bir takım emir ve nehyler (yasaklar) getirdiği bir devirdir.

İslâm dininin kurucusu ve İslâm hukukunun şârii (kanun koyucusu) Hazret-i Muhammed, milâdın 570. senesinde Mekke'de dünyaya gelmiştir. Kureyş kabîlesine mensuptur. Bu kabîlenin nesebi Hazret-i İsmail'e kadar uzanır. Hazret-i İbrahim'in oğlu Hazret-i İsmail, babasının sağlığında Filistin'den Mekke'ye gelip yerleşmiş; soyu, havâlinin yerli halkı olan Arablar (Arab-ı Arîbe) ile karışmıştı. Hazret-i Muhammed, daha dünyaya gelmeden evvel babası Abdullah'ı, altı yaşında iken de annesi Âmine'yi kaybetmiş; dedesi Abdülmuttalib ve sonra da amcası Ebû Tâlib'in himâyesinde büyümüştür. 25 yaşlarında iken Mekke'nin asil ve zengin hanımlarından Hadîce bin Hüveylid ile evlenmiş ve bundan iki oğlu, dört kızı dünyaya gelmiştir. Bu devirde ticaretle meşgul olmuştur. Hazret-i Muhammed, bi'setten evvel de Mekke'de âdil, emin, faziletli bir kimse olarak tanınırdı. Bu devirde, adalet tarihi bakımından ehemmiyet taşıyan bir hâdise cereyan etmiştir: Kureyş'in Benî Hâşim, Benî Zühre, Benî Esed ve Benî Teym kollarından bazıları, Mekke'de Abdullah bin Cüd'an'ın evinde toplanarak, Mekke'de kimseye zulm yapılmasına müsaade etmemek üzere söz vermişti. Hazret-i Muhammed'in de bizzat iştirak ettiği bu toplantıya *hılfü'l-fudul* denir.

Hazret-i Muhammed'e 40 yaşında iken Cebrâil ismindeki melek vâsıtasıyla ilk vahy gelmiş ve kendisine peygamber olduğu bildirilerek yakın çevresine bunu tebliğ etmesi emrolunmuştur. O zamanlar Mekke halkının bir kısmı Hazret-i İbrahim'in dininden kalma tek tük bir takım hükümlere tâbi; ekserisi ise putpe-rest idi. İslâmiyetin zuhurundan önce Mekke'de de bir takım hukuk kuralları vardı ve bunlar daha ziyade örf ve adetler ile eski şeriatlerden bilhassa Hazret-i İbrahim'den kalma hükümlerdi. Hazret-i Muhammed, kendisine vahyolunanları bilahare Mekkelilere tebliğ etmeye başladığı zaman çok büyük bir reaksiyonla kar-

şlaşmıştır. Kendisine inananlar, Mekkelilerin eziyetlerinden kurtulmak için, Hıristiyan bir melikin hüküm sürdüğü Habeşistan'a hicret etmişlerdir. Hazret-i Muhammed ise Mekke'de kalmıştır. Amcası Ebû Tâlib'in ve zevcesi Hazret-i Hadîce'nin vefatını müteakip, Mekkelilerin verdiği sıkıntılar tahammül haddini aşınca, 50 yaşlarında iken, daha evvel müslümanlığı kabul eden Medinelilerin daveti üzerine Mekke'den Medine'ye hicret vâki olmuştur. Medine'de iken Mekkelilerle savaşılmış ve on sene geçmeden Mekke fethedilmiştir. Hazret-i Muhammed, İslâmiyeti tebliğ için civar hükümdarlara mektuplar göndermiş; bunlardan bir kısmı davete icabet etmiş; bir kısmı ise karşı çıkmıştır. Milâdın 632. senesinde Medine'de vefat ettiğinde, kendisine inananların sayısı yüzbinleri bulmuş ve hemen bütün Arabistan yarımadası Müslüman hâkimiyetine girmişti.

Hazret-i Peygamber'in vahye muhatab olduğu 23 senenin ilk 13 senesi Mekke'de geçmiştir ve bu devrede gelen âyetlerin hemen tamamı, daha ziyade inanç esasları ile kısâs ve ahbâra (kıssa ve haberlere, yani geçmişte cereyan eden ve gelecekte cereyan edecek hâdiselere) dairdir. Bu devrede inen âyetlerin pek azı ahkâm ile alâkalıdır ve bunların da büyük çoğunluğu ibâdete ait ve bir kısmı da umumî (küllî) hükümlerdi. Mekke devri, Hazret-i Peygamber'in yeni bir dinin esaslarını anlattığı ve çevresindeki insanların azının kendisine inanıp çoğunun reddettiği, hatta çok şiddetle karşı çıktığı bir devredir.

Hicaz'ın kuzeyinde yer alan o zamanki adıyla Yesrib şehri halkından bir grubun İslâmiyeti kabul ve Hazret-i Peygambere bîat etmeleriyle Mekke devrini yeni bir devir takip etmiştir. Bu bîat çok önemlidir, çünkü bunu takiben Hazret-i Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret etmiştir. Eskiden beri Medine'de yaşayan Evs ve Hazrec kabileleri, bir asırdan fazla bir zamandır savaşarak, servet, nüfus ve kudretlerini kaybetmişlerdi. Medine civarında, Benî Kaynuka, Benî Kureyza ve Benî Nadr adıyla üç mühim Yahûdî kabilesi de yaşamaktaydı. Evs ve Hazrec'in ileri gelenleri Müslüman olup Hazret-i Peygamber buraya hicret edince, Yahûdîlerin **muahhasları** Hazret-i Peygamber'in huzuruna gelip muahhede teklif etmişlerdir. Buna göre, Müslümanlara zarar vermemek; Kureyş ile harbedildiğinde harb masraflarına iştirak etmek; Hazret-i Muhammed'i hâkim tanımak; buna mukabil dinî ve malî serbestiye mâlik olmak; muahhedeyi bozduklarında can ve mallarından mahrum kalmak hususunda anlaşıldı. Dünyada bilinen ilk yazılı anayasa mahiyetindeki bu muahhedeye *Medine Vesîkası* denir.* Böylece Medine-i Münevvere (aydınlanmış şehir) veya Medinetü'n-Nebi (Peygamber şehri) adını alan Yesrib'de bir devlet kurulmuş ve Hazret-i Peygamber artık bir devlet başkanı durumuna gelmişti¹. Bundan sonra Medine, müslümanların gide-

*- Vesikanın arapça ve türkçe metni için bkz. Salih Tuğ: **İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, İst.1969, 31-40.

1- Yesrib'in mehazı olan *sereb*, fesad mânâsına geldiği için, Hazret-i Peygamber tarafından değiştirilmiştir.

rek çoğaldığı bir şehir oldu. Böylece bu yeni müslüman cemiyetinin ve devletinin ihtiyaç duyduğu hukukî hükümler birer birer vaz'edilmeye başlandı. İşte bu devirde bir taraftan ibâdetlerle ilgili hükümlerin vaz' edilmesi sürerken, diğer bir taraftan da İslâm fıkhnının sosyal yönü ağır basan aile, miras, savaş, alış-veriş, ceza, muhakeme hukukuna dar hükümler konulmuştur. Hazret-i Peygamber aynı zamanda bir devlet reisi, başhâkim ve ordu kumandanı olmak itibariyle, devlet idare etmiş, savaşmış, elçi göndermiş, yabancı elçileri kabul etmiş, sulh anlaşması yapmış, dâvâ dinlemiş ve hüküm vermiştir². İşte bu sahalardaki söz ve fiillerinin hepsi, İslâm esas teşkilat, idare, kazâ, harb ve milletlerarası hukukunun hükümlerine esas teşkil etmiştir.

TEŞRİ' USÛLLERİ

Bu devirde teşri' usûlleri şöyleydi: Birincisi, bir hâdise vuku'bulur, bunun hükmü Hazret-i Peygamber'den sorulurdu. Böyle bir soruya muhatab olan Hazret-i Peygamber önce vahy beklerdi. Bu meselenin hükmü kendisine açıkça veya mânâ olarak vahyedilince, O da bunu Eshâbına bildirirdi. Vahyin açıkça bildirilenine âyet, mânâ olarak bildirilenine ise sünnet denir. Nitekim Kur'an-ı kerîmde: **"Senden soruyorlar! De ki:..."** veya **"Senden fetvâ istiyorlar! Onlara de ki:..."** şeklinde başlayan ve bir meselenin hükmünü bildiren pek çok âyet bulunmaktadır. Söz gelişi Hazret-i Peygamber'den savaş ganimetlerinin durumu sorulmuş, bunun üzerine, **"Sana savaş ganimetlerini soruyorlar. De ki: Ganimetler Allah ve Peygamber'e attır..."** meâlindeki âyet (Enfâl: 1) gelmiştir. Yine bir sual üzerine **"Senden fetvâ isterler. De ki: Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin (kelâle) mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor..."** diye başlayan âyet (Nisâ: 176) nâzil olmuştur. Eğer bu bekleme neticesinde bir hüküm gelmezse bu takdirde Hazret-i Peygamber ictihad ederdi. Bu ictihadlarında yanılabilmesi câiz ise de, devamlı vahyin kontrolünde bulunması itibariyle aslâ yanlışlık üzere kalmaz; bir hatâ varsa vahy yoluyla bildirilirdi. Çünkü İslâm inancına göre, peygamberler masumdur, onlardan yanlışlık sâdır olması peygamberliğin mahiyetine aykırıdır.

Bedr esirleri kıssası buna misaldir. Nitekim meşhur müfessir Beydâvî şöyle anlatmaktadır: Bedr gazâsında yetmiş tane esir alınmıştı. İçlerinde, Hazret-i Peygamber'in amcası Abbâs ve amcazadesi Ukayl bin Ebî Tâlib de vardı. Hazret-i Peygamber, bu esirlere yapılacak muamele hakkında eshâbı ile istişârede bulundu. Hazret-i Ebû Bekr "Bunlar, hemşehrilerin ve akrabandır. Bunlara cezâ verme! Allah, belki kendilerine tövbe nasîb eder. Bunları para karşılığında salı-

2- Hazret-i Peygamber'in baktığı dâvâlar ve verdiği hükümler, şu eserlerde toplanmıştır: Hâfız Heysemî: **Mecma'ul-Zevâid ve Menba'ul-Fevâid**, 2.b, Beyrut 1967, IV/203 vd; Muhammed bin Ferec İbnü't-Tallâ (497/1104): **Akdıyetü'r-Resûl**.

ver. Böylece, eshâbın da kuvvetlenmiş olur” dedi. Hazret-i Ömer ise, “Bunlar, din düşmanlarının elebaşlarıdır. Allah, bizi onların parasına muhtaç bırakmadı. Bunlar, seni ve bizi öldürmek için geldiler. Hepsini öldürelim” dedi. Ensârın büyüklerinden Sa’d bin Muaz da bu yolda fikir beyan etti. Hazret-i Peygamber, Hazret-i Ebû Bekr’in ictihadını kabul ederek esirlerin fide karşılığında serbest bırakılmasını emretti. Esirler bırakıldıktan sonra **“Harbde alınan esirleri mal karşılığı olarak salıvermek, hiç bir Peygambere münâsib değildir. Yeryüzünde onların çoğunu öldürmek, zayıflamalarına sebep olur”** meâlindeki âyet-i kerîme (Enfâl: 67) geldi.* Buna benzer, yani Hazret-i Peygamber’in ictihad ettiği, sonra bu ictihadın âyet-i kerîme nüzûlüyle tashih olunduğu birkaç hâdiseye daha vardır. Kur’an-ı kerîmde önceki peygamberlerle de alâkalı bu gibi hâdiseler anlatılmaktadır. (Misal: Sâd: 21-24)

Kur’an-ı kerîm âyetlerinin hangi sebeplerle indiği (esbâb-ı nüzûl) ve sünnetin ne gibi hâdiseler üzerine sâdır olduğu (esbâb-ı vürûd) gibi hususlar, müctehidler için mutlaka bilinmesi gereken hususlardandır³. Bunlar hem tefsir ve hem de hadîs kitaplarında zikredildiği gibi; ayrıca bu konularda müstakil kitaplar da yazılmıştır. Hazret-i Peygamber, Kur’an âyetlerinin sebep-i nüzûlünü, nâsîh ve mensûhunu, bunlardan hükümlerin suret-i istinbatını, Eshâbına izah ve beyan ederdi. Bunlar da, Hazret-i Peygamber’den aldıkları hükümleri talebelerine rivâyet ettiler. Bunlar da kendilerinden sonra gelenlere talim ve tebliğ ederek kitaplara geçmesini sağladılar. Böylece “ilim, sudûrdan, sutûra intikal etmiş oldu”⁴.

Bazen de hiç bir hâdiseye vuku’bulmadan zamanı geldikçe bir meselenin hükmü bildirilirdi. Bu zamanın takdiri elbette şâri’e (kanun koyucuya) aitti. Bu hükümler, İslâm cemiyetinin nihayete kadar karşılaşacakları meselelerin hal tarzlarıdır. Hazret-i Peygamber’in sünneti için de bunlar geçerlidir. Eshâb-ı kirâm, vahyi müşâhede ettikleri kadar, Hazret-i Peygamber’in sünnetine de doğrudan muttali olabilmekteydi. Hazret-i Peygamber kendisine sorulan suallere cevap verdiği gibi, dînî ve hukukî emirleri çeşitli vesilelerle Eshâbına tebliğ etmiş; ayrıca hukukî ihtilaflar ortaya çıktığında hâkim olarak hüküm vermiş; siyasî anlaşmalar akdetmiş ve yabancı hükümdarlara mektuplar yazdırmıştır. Bunlar hep vahy devrinin mahsulü olup, İslâm hukukunun teşri’inde mühim delillerdir.

Kur’an-ı kerîm 23 senede indirilmiştir. Sünnet de bu zaman zarfında sâdır olmuştur. Bu sebeple nassların bir kısmında hüküm birden değil, tedricen vaz edilmiştir. Bunun da elbette bir takım sebepleri vardır. Meselâ, İslâmiyetin ilk zamanlarında müslümanların sayısı azdı. Bu sebeple önceleri İslâmiyete düşman

*- **Hâşiyetü Şeyhzâde âlâ Tefsiri’l-Kâdı Beydâvî**, İst. 1306, II/417.

3- Bu şekilde sual üzerine gelen âyetlerin sayısı İbn Abbas’a göre onüçtür. Bazı kaynaklarda bunların onyedisi tane olduğu, ancak on kadarının fıkıh ile ilgili olduğu bildirilmektedir. Şah Veliyullah Dehlevî: **el-İnsâf fi Beyâni Sebebi’l-İhtilâf**, Kâhire 1327, I-2.

4- Mahmud Es’ad: **Tarih-i İlm-i Hukuk**, İst. 1331, 226.

olan müşriklerle savaşmak şöyle dursun, onlarla karşılaşmamak, onlardan uzak kalmak, onlara yumuşak davranmak istenmişti (En'am: 106). Sonra ikinci bir emirle, müşriklere yumuşak, güzel sözlerle karşılık verilmesi bildirildi (Nahl: 125). Üçüncü emir ile de içlerinden kötülük yapanlar bir yana, Ehl-i kitab ile en güzel yollardan mücâdele edilmesi bildirilerek zımnen savaşa müsaade olundu (Ankebût: 46). Dördüncü olarak, müslümanlar çoğalınca müşriklerin eziyet etmesi durumunda savunma savaşına izin verilmiş (Hacc: 39), daha sonra da (beşinci olarak) dört aydan başka zamanlarda harbetmek emrolunmuştur (Tevbe: 5). Altıncı olarak devlete, din sebebiyle baskı ortadan kalkıncaya kadar müşriklerle savaşması (cihad) emredilmiştir (Bekara: 244).

Şarabın yasaklanması, zinâ edenlere verilecek cezâlar, kocası ölmüş kadının iddeti gibi hususlarda da böyle bir tedricilik vardır. Nitekim, önce **“Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır”** (Nahl: 67) meâlindeki âyet; daha sonra **“İçkinin hem günahı, hem de faydası vardır. günahı faydasından çoktur”** (Bakara 219) meâlindeki âyet inmiş; bilahare **“Sarhoşken namaza yaklaşmayın”** (Nisa: 43) meâlindeki âyet nâzil olmuş; en nihâyet içki içmek yasaklanarak (Mâide: 90) içki içenlere ceza getirilmiştir. Zinâ etmek yasaklanmış (İsrâ: 32); sonra da zinâ eden kadınların ölünceye veya Allah onlara bir yol açana kadar evde hapsedilmeleri emrolunmuştu (Nisâ: 15). Ardından zinâ eden erkek ve kadınlara tevbe edene kadar eziyet edilmesi (Nisâ: 16); nihayet zinâ eden erkek ve kadının her birine yüz değnek vurulması emrolunmuş (Nûr: 2); bilahare evlilerin zinâsında recm cezası getirilmiştir. Kocası ölen kadınların bir sene evde oturarak beklemeleri emrolunmuş (Bakara: 240); bilahare dört ay on gün iddet bekleyecekleri (Bakara: 234) hükmü vaz edilmiştir.

Vahy devri, nihayete kadar gelecek müslüman insan topluluklarına âdetâ nümûne olmuştur. Nitekim Hazret-i Peygamber'e iman edenlerin bir kısmı kibar şehirliler olmakla beraber, diğer bir kısmı da köylü, bedevî kimselerdi. Bunların hayat tarzları, zaten ağır hükümleri yerine getirmeye imkân vermiyordu. Yine bedenî ve sosyal bakımdan zayıf durumda olan kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da ümmetin unsurlarıydı. Dolayısıyla İslâm hukukunun hükümleri tüm insanlara ve bütün zamanlara hitab etmesi itibariyle kolaylık (teysir) prensibine göre vaz' olunmuştur. Bizzat Hazret-i Peygamber de iki şeyden birisini seçmek durumunda olsa, mutlaka onların en kolay olanını alırdı. Hadîs-i şerifte, **“Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Müjdeleyiniz, korkutmayınız”** buyurmuştur.* Zaruretlerin yasakları mübah hale getirmesi kabul edilmiştir. Hastalık, yolculuk, ikrah, hata ve unutma gibi durumlarda da mükellefiyetler kaldırılmış veya hafifletilmiştir. Nasslar (Kur'an ve sünnet hükümleri), bazen insanlar arasında yerleşmiş

*- Buhârî: İlm 11, Megâzi 60, Edeb 80; Müslim: Cihâd 4, Ebû Dâvud: Edeb 17; Ahmed bin Hanbel: I/239, 283, 265, II/131, 209

örf ve âdetlere; bazen de insanların ihtiyaçlarına göre vaz' olunmuştur. Meselâ, mevcut olmayan şeyin satışı ve satışı şarta bağlamak ahkâm-ı şer'iyenin umumî prensiplerine mutâbık düşmediği halde, selem ve istisnâ akidleri ile muhayyerlik, örf ve ihtiyaç sebebiyle Hazret-i Peygamber tarafından teşri buyurulmuştur. Nitekim selem ve istisnâ akidleri, mevcut olmayan şeyin satışidir. Muhayyerlik ise satışı şarta bağlamaktır.

Vahy devrinde İslâm hukukunun delilleri tam olarak konulmuş; ne eksik, ne de fazla bir şey söylenmiştir. Nitekim **“Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın! Eğer Kur'an-ı kerîm indirilirken onları sorarsanız, size açıklanır. (Açıklanmadığına göre Allah onları affetmiştir.) Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir. Sizden önce de bir topluluk onları sormuş, sonra da bunları inkâr etmişlerdi”** (Mâide: 101-102) meâlindeki bir âyet, Kur'an-ı kerîmde hüküm bulunmayan meselelerde serbestinin benimsendiğini göstermektedir. Nitekim eşyada aslolan ibâhedir, yani mübah olmaktadır. Hazret-i Peygamber'in, **“Allah yapılması gereken hükümleri farz kılmuştur. Onları zâyi etmeyiniz. Bazı şeyleri de yasaklamıştır. Onları da çiğnemeyiniz. Hadler, sınırlar koymuştur, onları aşmayınız. Bazı şeyler hakkında da, unuttuğundan değil; size olan merhametinden dolayı sükût etmiştir. Onların da ardına düşmeyin!”** hadîs-i şerîfi bu yönde vârid olmuştur.* Zaman ilerledikçe ortaya çıkan meselelere, bu delillerin ışığında ve fer'î bir takım delillerin de yardımıyla, müctehid hukukçular çözüm getirecektir.

Vahy devrinde Hazret-i Peygamber'in ortaya çıkan bir hâdisede belli bir yolda tatbikatta bulunup, daha sonra aynı hâdisede tekrar ortaya çıktığında, bu defa farklı bir yolda tatbikatta bulunduğu çok olmuştur. Bu da İslâm hukukunda hükümlerin alternatifli olması neticesini doğurmuştur. Hadîs kaynaklarında görünüşte birbiriyle neredeyse tamamen tezad arzeden hadîsler bulunmaktadır. Bunların birbiriyle zıt gibi görünmesi, aslında farklı zaman ve şartlarda, farklı kişiler için getirilmiş çözümler olmasındandır. İmam Şa'ranî bunları azîmet ve ruhsat bakımından değerlendirmekte, İslâm hukukunda her meselenin bir ağır (teşdidî) ve bir de hafif (tahfifî) çözümü olduğunu; bunlardan ağır olanına azîmet ve hafif olanına da ruhsat (fetva) denildiğini; herkesin kendine elverişli geleni uygulayarak hukuka uygun davranmış sayılacağını bildirmektedir⁵.

NESH

Vahy devriyle alâkalı mühim bir husus da neshtir. Kur'an-ı kerîmin bazı âyetleri ile, Hazret-i Peygamber'in bazı tatbikatı muvakkaten vaz' edilmiştir. Nesh, bu muvakkat hükümlerin mer'iyet (yürürlük) zamanının bittiğini haber

*. Dârekutnî, IV/184

5- el-Mizânü'l-Kübrâ, Trc. A. Faruk Meyan, İst. 1980.

vermek demektir. Nitekim modern hukukta da kanunların geçici maddeleri vardır. Hazret-i Peygamber devri, yeni bir dinin ve hukuk sisteminin vaz' edildiği bir devirdir. İnsanların hem bu yeni dine girmeleri, hem de yeni hukukî prensiplere adapte olmalarını temin etmek maksadıyla bir takım hükümlerde tedricîlik ve nesh prensibi tatbik olunmuştur. Bir başka deyişle bazı hükümler alıştıra alıştıra konulmuştur. Şu kadar ki, nesh cereyan eden hükümler çok fazla değildir. Nitekim İbnü'l-Arabî ve Süyûtî'ye göre 20; Şah Veliyyullah Dehlevî'ye göre yalnızca 5 âyet-i kerîmede nesh cereyan etmiştir. Bunlara göre, başka âlimlerin nesh bulunduğunu söyledikleri âyetlerde, nesh değil, tedricîlik vardır.

Kur'an-ı kerîmde, bir hükmün yürürlük zamanının bittiğini haber veren âyete *nâsîh*, diğerine *mensûh* denir. Bunlar hakkıyla bilinmeden Kur'an-ı kerîm tefsir edilemeyeceği gibi; ictihadda da bulunulamaz. Kur'an-ı kerîmde, kırküç sûrede ne nâsîh ve ne de mensûh yoktur. Yirmi beş sûrede her ikisi de vardır. Altı sûrede yalnız nâsîh; kırk sûrede de yalnız mensûh bulunmaktadır.

Nesh birkaç kısımdır. Birincisi, hakikî neshdir. Meselâ, Hazret-i Peygamber ile bir şey konuşmadan veya bir şey istemeden evvel sadaka verilmesi emrolunmuş idi. Sonra bu hüküm neshedilmiştir (Mücâdele: 12-13). Neshin ikinci kısmı, eski şeriatlerin hükümlerinin nesledilmesidir. Neshin üçüncü kısmı, bir sebep için emrolunup, sonra bu sebebin kalkması üzerine emrin de kalkmasıdır. Harb ve şarap hakkındaki tedricî âyetlerde olduğu gibi. Bu, hakikatte nesh değildir. İşte bu sebeple hukukçular, Kur'an-ı kerîmde nesholunan âyetlerin sayısını farklı vermişlerdir.

Hazret-i Peygamber zamanında nesh, dört şekilde tezâhür etmiştir:

1. Kur'an-ı kerîm ile konulan bazı hükümler, yine Kur'an-ı kerîmin başka hükümleri ile neshedilmiştir. Bu da dört türlü olmuştur: Birincisi, Kur'an-ı kerîm âyetinin hem tilâveti (okunması), hem hükmü neshedilmiştir. Daha önceki semavî kitablardaki hükümler de neshedilmiştir. Ahzâb sûresi önceleri Bekara sûresiyle aynı uzunlukta iken sonradan pek çok âyetinin hem tilâvet ve hem de hüküm itibariyle neshedildiği bildirilmektedir. Eshâb-ı kirâmdan Ebu'd-Derdâ, Kur'an-ı kerîmde Tevbe sûresinin uzunluğunda bir sûrenin bulunduğunu, fakat sonra nesholunduğunu haber vermektedir. İkinci olarak, âyetin tilâveti değil de hükmü neshedilir. Ölen bir erkeğin hanımı önceleri bir yıl iddet beklerdi (Bekara: 240). Sonra bu hüküm neshedilerek kocası ölen kadınlara dört ay on gün iddet beklemeleri emrolunmuştur (Bekara: 234). Üçüncü olarak, âyetin hükmü bâki kalıp, sadece tilâveti neshedilir. Hazret-i Ömer'den rivâyet edilen "***Evli kadın ve erkek zinâ ederse, ikisini de Allah'tan bir azab olarak recmedin***" meâlindeki âyet böyledir.* Yine yemin keffâretini bildiren âyette (Mâide: 89) geçen ve İbn

*- Buhârî: Hudûd 24, 37, Cenâiz 61, Menâkıb 26, Tefsir. Âl-i İmran 6, İ'tisâm 16, Tevhid 51; Müslim: Hudûd 26 (1699); Muvattâ: Hudûd 1 (2, 819); Tirmizî: Hudûd 10; Ebû Dâvud: 26 (4446, 4449)

Mes'ud'a ait mushafta bulunan peşpeşe anlamındaki *mütetâbiat* kelimesinin de tilâveti mensuh ise de hükmü bâkidir. Son olarak, asıl hüküm nesh edilmemekle beraber, sıfatı nesh edilir. Meselâ aşûre günü orucu önce farz kılınmış; sonra bu orucun farziyeti nesh edilmiş; ancak hükmü mendub olarak devam etmiştir.*

2. Sünnet-i nebevî ile sâbit olan hükümler, yine başka bir sünnet ile neshedilmiştir. Nitekim Hazret-i Peygamber önceleri kabir ziyaretini yasaklamıştı. Çünkü henüz İslâmiyet yayılmamıştı ve ölenlerin ekserisi müslüman olmayanlardandı. Sonradan müslümanlardan da ölenler artınca, kabir ziyaretine izin verilmiştir.** İslâmiyetin ilk zamanlarında mut'a nikâhı yapılır ve Hazret-i Peygamber buna mâni olmazdı. Hayber'in fethi esnasında Hazret-i Peygamber mut'a nikâhını yasaklanmıştır.***

3. Sünnet ile sâbit bir hüküm, Kur'an-ı kerîm ile neshedilmiştir. Önceleri kible Kudüs'de bulunan Beyt-i Makdis idi. Hazret-i Peygamber, ibâdet ederken, Hazret-i Âdem'in bina ettiği, sonra Hazret-i İbrâhim'in tecdid ettiği Kâbe-i muazzamaya dönmeyi arzu etmekteydi. Aynı zamanda Yahûdîlerin de kiblesi olan Mescid-i Aksâ'ya dönmeleri, müşriklerin ve Yahûdîlerin ta'rizlerini mücib oluyordu. Nitekim sonradan, **"Yüzünü namazda artık Mescid-i Haram'a (Kâbe'ye) çevir!"** âyet-i kerîmesi ile (Bekara: 144) bu husus neshedilmiştir.

4. Kur'an-ı kerîm ile sâbit bir hüküm, sünnet-i nebevî ile neshedilmiştir. Nitekim anne ve babaya vasiyette bulunulması emreden âyetin (Bekara: 180) hükmü, meşhur Vedâ Hutbesi'ndeki **"Vârise vasiyet yoktur!"** hadîsiyle neshedilmiştir. Müellefe-i kulûb denilen ve müslüman olmayıp da kalbleri İslâmiyete ısındırılacak kimseleri de zekât verilebilecek sınıflardan sayan âyet-i kerîmenin (Tevbe: 60) hükmü, Hazret-i Peygamber'in Yemen'e vâli olarak gönderirken Muaz bin Cebel'e söylediği, **"Zekât müslümanların zenginlerinden alınır, müslümanların fakirlerine verilir"** meâlindeki hadîs-i şerîf ile⁶ neshedilmiştir. **"Biz Peygamberler miras bırakmayız; bıraktıklarımız fakirlere sadakadır!"** hadîsi, miras âyetlerinin (Nisâ: 11) hükmünü Hazret-i Peygamber bakımından neshetmiştir⁷. Şâfi'î mezhebine göre, kitabın sünnet ile neshi mümkün değildir.

*- Buhârî: Savm 69, Hacc 1, 47, Enbiya 22, Fedâilül-Eshab 52, Tefsir, Yûnus 1, Tâhâ 1, Menâ-kübül-Ensâr 26, Tefsir, Bekara 24; Müslim: Sıyâm 115, 127 (1130); Muvatta' 33; Ebû Dâvud: Savm 64 (2442, 2443); Tirmizî: Savm 48, 49 (752, 753); Nesâî: Zekât 35 (5, 49)

** - Suyûtî: el-Câmi'üs-Sagîr, 3055.

*** - Buhârî: Tefsir, Mâide 9, Megâzi 38, Nikâh 6, 8, 31, Zebâih 28, Hiyel 3; Müslim: Nikâh 18 (1405), 29 (1407), 31, 38 (1404); Muvatta': Nikâh 41; Tirmizî: Nikâh 28 (1121); Nesâî: Nikâh 71 (6, 125, 126).

6- Buhârî: Zekât 1, 41, Sadaka 1, 63, Mezâlim 9, Megâzi 60, Tevhid 1; Müslim: İman 31; Tirmizî: Zekât 6; Ebû Dâvud: Zekât 4; Nesâî: Zekât 46.

7- Bu hadîs, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvud ve Nesâî'de vardır. Hazret-i Fâtıma ile Abbas, Hazret-i Peygamber'in mirasını halife Ebû Bekr'den istemişler; o da bu hadîsi rivâyet etmiştir. Ali Nâsıf: et-Tâc, II/766.

Nesh bazen kısmen cereyan etmiştir: İffetli kadınlara iftira edip dört şahid getiremeyenlere seksen sopa vurulmasını emreden âyetin hükmü (Bekara: 234), eğer bu kimse koca ise, şahid getiremeye bile ceza görmeyeceği, ancak evliliğin sona ereceği hususundaki lian âyetiyle (Nûr: 3) neshedilmiştir. Artık bu nesh koca bakımından olup, kısmîdir. Bekara sûresinin 221. âyeti, mümin kadın ve erkeklerin, mümin olmayanlarla evlenmesini yasaklamıştır. Mâide sûresinin 5. âyeti ile, mümin erkeklerin Ehl-i kitabdan kadınlarla evlenmesine izin verilerek, âyet-i kerîmenin bir kısmı neshedilmiştir⁸.

Nesh, ancak Hazret-i Peygamber'in hayatında söz konusu olur. Hazret-i Peygamber'in vefatından sonra, Sahâbe-i kirâm hangi hususlarda nesh cereyan ettiği hususunda icma'larda bulunmuştur. Kur'an-ı kerîmi ve sünnet-i nebevîyi iyi anlamak ve icihad edebilmek için cereyan eden nesh hâdiselerini iyi bilmek icab eder.

HAZRET-İ PEYGAMBERİN İCTİHADLARI

Vahy devrinin bir hususiyeti, bizzat Hazret-i Peygamber'in vahy gelmeyen hususlarda ictihadda bulunması ve eshâbına da bu yolda izin vermesidir. Hazret-i Peygamber hukukî ihtilaflar söz konusu olduğunda hâkim sıfatıyla hükümler verirdi. Zamanla bu gibi işler çoğalınca eshâbından hâkimler tayin etmiştir. Bunlar kendi ictheadlarıyla hüküm vermişler, Hazret-i Peygamber de bunu tasvib etmiştir. Nitekim Muaz bin Cebel, Yemen'e hâkim olarak gönderilirken Hazret-i Peygamber'e, karşılaşacağı meselelerde Kur'an-ı kerîme bakacağını, burada çözüm bulamazsa, sünnet-i nebevîye müracaat edeceğini; yine bir çözüm bulamazsa kıyas yapacağını arzetmiş ve bu sözü Hazret-i Peygamber tarafından tasvib görmüştü.

Ulemânın ekserisine göre, peygamberlerin icthead etmeleri caizdir. Nitekim Kur'an-ı kerîmde anlatıldığına göre, Hazret-i Dâvud'un bakıp hükmettiği bir itlâf dâvâsında, Hazret-i Süleyman başka bir hüküm vermiş; Hazret-i Dâvud bu hükümü tasvib ederek kenmdî hükümden dönmüştü (Enbiyâ: 78-79). Bu da peygamberlerin vahy gelmeyen hususlarda ictheadta bulunabileceklerini göstermektedir. Hazret-i Muhammed de vahy gelmediği zaman eshâbıyla istişârede bulunurdu. Bazen eshâbının dermeyan ettiği ictheadlardan birini tasvib eder; kimi zaman da kendisi başka bir icthead ederdi. Hendek harbinde, Selman-ı Fârisî'nin düşmanı hendek kazarak beklemek hususundaki ictheadını tasvib ve tatbik etmiştir. Namaz vakitlerini ezan okuyarak bildirmenin meşruluğu da böyle sâbit olmuştur.

Hazret-i Peygamber, Bedr harbinde askerleri Bedr kuyularının gerisine

8- Zeynüddîn Zebîdî: **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi**, Tercüme ve şerh: Babanzâde Ahmed Naim/Kâmil Miras, XI/282.

yerleştirmişti. Sahâbe'den Habbâb bin Münzir, "Yâ Resûlallah, bunu vahy ile mi, yoksa reyinize göre mi yaptınız?" diye sordu. Hazret-i Peygamber, vahy ile olmadığını söyleyince; askerın kuyuların ilerisine yerleştirilerek düşmanın susuz bırakılmasını teklif etti. Hazret-i Peygamber de bunu kabul buyurdu.* Hazret-i Peygamber, muhtemelen ictihadını, hiçbir canlının susuz bırakılamayacağı kazıyyesine dayandırmış; sonra Habbâb bin Münzir'in, muhtemelen muharip düşmanın hayat hakkının bulunmadığı kazıyyesine dayanan ictihadını kabul buyurmuştu.

Hazret-i Peygamber vahy gelmediği zamanlarda bazen ictihadda bulunarak karar vermiş; sonra gerekirse ictihadından rücu ederek daha isabetli gördüğü bir ictihadda bulunmuştur. İbni Mugîre'den dul kalıp Üsâme bin Zeyd ile evlenmek isteyen Fâtıma binti Kays hakkında Hazret-i Peygamber bunun Ümmü Şerîk'in evinde iddet beklemesine hükmetmişti. Daha sonra Ümmü Şerîk'in çok gelen-gideni olduğunu göz önüne alarak, hükmünü bu kadının amcası oğlu olup, iki gözü de görmeyen Abdullah ibni Ümmi Mektûm'un evinde iddet beklemesi yönünde değiştirmiştir⁹.

Hazret-i Peygamber, huzuruna getirilen bir dâvâda hükmetmiş, dâvâyı kaybeden taraf, hasmı huzurdan ayrıldıktan sonra kendisinin haklı olduğuna dair yemin edince, Hazret-i Peygamber kazanan tarafı çağırarak bunu kendisine bildirmiş, o kimse de "İsterseniz yeniden muhakeme yapınız" deyince Hazret-i Peygamber dâvâyâ yeniden bakmış ve bu sefer de aynı kişi lehine hükmetmişti. Nitekim bir hadîs-i şerifde, "**Ben ancak bir insanım. Bana ihtilaflılar gelir. Bunlardan biri, diğerine göre daha iknâ edici olur. Ben de ona göre hükmederim. Ben verdiğim bir hükümle bir kimseye hakikatte kardeşine ait bir şeyi verecek olsam, bu onun için ancak ateşten bir parçadır!**" buyurulmaktadır¹⁰.

Medine'de Tu'me adında bir kimse, komşusu Katâde'nin zırhını çalmış ve bir Yahûdîye emânet bırakmıştı. Zırh daha önce bir un torbasının içinde olduğu için çalınırken etrafa un saçılmıştı. Katâde, Tu'me'yi itham etti. Tu'me ise inkâr ve hatta konudan bilgisi olmadığına dair yemin etti. Zırhın sahibi, zırhın bulunduğu yerden itibaren etrafa yayılan un döküntülerini takib ederek zırhın emânet bırakıldığı Yahûdînin evine kadar geldi. Yahûdî herşeyi anlattı. Tu'me'nin yakınları bunun üzerine suçu Yahûdîye attılar. Hazret-i Peygamber huzurunda görülen dâvâda Yahûdî aleyhine şâhidlik ettiler ve böylece Yahûdî mahkûm oldu. Sonradan Nisâ Sûresi'nin 105. ve devamındaki âyetlerinin inmesi üzerine şâhidlerin yalancılığını anlayan Hazret-i Peygamber, yeniden muhakeme yaptı. Bu kez zanlı Yahûdî beraat ederken, gerçek hırsız mahkûm oldu¹¹. Burada Hazret-i Pey-

*- M. Emin Hırevî: **Meâricü'n-Nübüvve**, Trc. Altıparmak Mehmed Efendi, İst. 1986, 505-506.

9- Müslim: Fiten 119.

10- Buhârî: Şahâdat 27, Ahkâm 20, 29, 31, Hiyele 9, Mezâlim 16; Müslim: Akdiye 5; Mâlik: Akdiye 1; Tirmizî: Ahkâm 11; Ebû Dâvud: Akdiye 7; Nesâî: Kudât 13.

11- Şeyhzâde, 11/166.

gamber'in ictihadıyla verdiği hüküm, vahy ile tashih edilmiştir. Bu da peygamberlerin ictihadlarının vahyin kontrolünde olduğunu; bu sebeple peygamberlerden hatâ sâdır olamayacağını göstermektedir.

Sahâbe-i kirâmdan Hazret-i Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Abdullah bin Mes'ud, Mu'az bin Cebel, Huzeyfe bin Yemân, Ukbe bin Âmir, Amr bin Âs, Zeyd bin Sâbit, Ebu'd-Derdâ, Ebû Mûse'l-Eş'arî, Selmân-ı Fârisî, Ammar bin Yâser ve Ubeyy bin Kâ'b gibi önde gelenler, Hazret-i Peygamber zamanında ictihad ederek fetvâ ve hüküm vermişlerdir. Hazret-i Peygamber de bunların hükümlerini reddetmemiştir. Çünkü bunların hepsi bizzat kendi öğrettiklerine dayanmaktaydı. Bununla beraber bu hükümleri gerektiğinde murâkabe salâhiyetini elinde tutmuştur¹².

İki kardeş arasında müşterek mülk olan bir arâzi üzerindeki evin hangisine ait olduğunun tesbiti hususunda Hazret-i Peygamber, eshâbının ileri gelenlerinden Huzeyfe bin Yemân'ı hâkim olarak vazifelendirmişti. Huzeyfe arâzinin bulunduğu yere gidip gerekli keşiflerde bulunduktan sonra dâvâya bakıp çözmüştü. Sonra hükmünü Medine'ye dönüşünde bizzat Hazret-i Peygamber'e arz etmiş; O da hükmü inceleyip tasvip etmişti¹³.

Hazret-i Peygamber tarafından hâkimlikle vazifelendirilen Amr bin Âs'ın çözdüğü bir dâvâda, mahkûm olan taraf, Hazret-i Peygamber'e gelerek itirazda bulunmuş; Hazret-i Peygamber de hâkimin ictihadına göre hükmettiği gerekçeyle kararı bozmaya yanaşmamıştır¹⁴.

Yemen'e hâkim olarak gönderilen Ali bin Ebû Tâlib, bir taksirli adam öldürme dâvâsını neticelendirmiş; taraflar dâvâyı Hazret-i Peygamber'e götürmüşlerdi. O ise hükmü doğru bularak tasdik etmiştir. (Bu hadise *zübye meselesi* olarak bilinir) ¹⁵.

Eshâb-ı kirâmdan Hâlid bin Velid, Cüzeyme kabilesinden bir grup esiri, bir yanlış anlaşılma neticesi öldürtmüştü. Maiyetinde bulunanlardan bir kısmı, döndükten sonra bu hususta Hazret-i Peygamber'e müracaat ettiler. O da hükmü tasvib etmeyerek, maktullere tazminat ödetmiş; ancak kasıtlı davranmadığı için Hâlid bin Velid'e kısas tatbik olunmamıştır¹⁶.

Hazret-i Peygamber, Hendek harbinde, "Hiç kimse ikinci namazını Benî

12- Abdülhayy el-Kettâni: **et-Terâtîbü'l-İdariyye**, Trc: Ahmed Özel, İst. 1991, I/138-139, II/16-21, 26; Fahreddin Atar: **İslâm Adliye Teşkilatı**, 3.b, Ank. 1991, 154.

13- İbn Mâce: Ahkâm 18; Beyhakî: Sulh 6.

14- Hâfız Heysemî, IV/807.

15- Vekî': **Ahbâru'l-Kudât**, Beyrut t.y., I/96. Aslan avlamak için kazılan çukura zübye denir.

16- Buharî: Meğâzî 58; Nesâî: Adâbü'l-Kudât 17. Hazret-i Peygamber ve Eshâbının ictihadları hakkında bkz. Abdülcelil İsa: **Peygamberimizin İctihatları**, Trc: M. Hilmi Merttürkmen/Abdülvehhab Öztürk, Ankara 1976; Ekrem Buğra Ekinci: **Ateş İstidası**, İst. 2001, 27-82.

Kureyza toprağı dışında kılmasın” buyurmuştu. Askerlerden bir kısmı oraya varmadan ikinci vakti geldi. Bazıları Hazret-i Peygamber’in sözünü zâhire yorarak, “Kureyza toprağına girmeden ikindiye kılmayız” dediler. Bazıları da, bu sözün mecâzına bakarak, “Resûlullahın gayesi bu değildi. Bu sözü, Kureyza toprağına sür’atle gitmekten kinâyedir. Namazı vaktinde kılmak ise Resûlullahın emrine aykırı düşmez” dediler ve vaktin çıkmasından korkup namazı kıldılar. Bu hâdise sonradan Hazret-i Peygamber’e arzedildiğinde iki gruba da bir şey söyleyerek ictihadlarını tasvib etti¹⁷.

Netice itibariyle, Hazret-i Peygamber’in her sözü ve her işi vahy ile değil idi. **“O boş söz söylemez. Ancak kendisine vahyolunanı söyler”** meâlindeki âyet (Necm: 4), Kur’an-ı kerîm içindir. Eğer her sözü, her işi vahy ile olsaydı, bazı sözüne ve işine, Kur’an-ı kerîmde itâb vâki olmazdı. Nitekim, Hazret-i Peygamber, hanımlarına yaklaşmayı veya bir rivâyette bal şerbeti içmeyi kendisine haram ettiğinde, **“Ey Peygamberim! Allah’m helâl kıldığını, neden kendine haram ediyorsun?”** meâlindeki âyet-i kerîme (Tahrîm: 1) inmişti. Tebük harbine gelmeyenlere izin vermesi üzerine, **“Niçin onlara izn verdin? Allah, bu işi ni affetti”** meâlindeki âyet (Tevbe: 44) ve bir münâfıkın cenâze namazını kılmâğa hazırlandığı zaman, **“Ebedî olarak ölen kâfirlerin hiç biri için namaz kılma!”** meâlindeki âyet-i kerîme (Tevbe: 85) nâzil olmuştur. Bunlar gibi başka âyet-i kerîmeler de vardır. Bundan anlaşılıyor ki, Hazret-i Peygamber’in bazı sözleri ve işleri, kendi isteğı ve ictihadı ile idi. Kâdı Beydâvî, Bedr esirleriyle alâkalı âyetlerin tefsirinde “Bu âyet-i kerîme, Peygamberlerin ictihad ettiklerini ve ictihadlarında yanılacaklarını; fakat, hatâlarının, kendilerine hemen bildirildiğini, yanlışlarının düzeltildiğini göstermektedir” diyor.*

Bu sebeple, peygamberlerin unutmaları ve yanılması câiz olduğu gibi; akla bağlı dünya işlerinde ve ictihad ile anlaşılan işlerde, Eshâb-ı kirâmın Hazret-i Peygamber’in ictihadına uymayıp ayrılmaları câizdir. Nitekim bazen, Eshâb-ı kirâmın anladığına uygun vahy gelmiştir. Peygamberlerin ictihadlarıyla verdikleri hükümler, vahy ile verdiği hükümler veya söylediğı sözler gibi değildir. Nitekim Hazret-i Peygamber, Hakem bin Ebi’l-Âs ve oğlu Mervan’ın Medine-i münevvereden çıkarılmasını ictihad ve tatbik etmişti. Hazret-i Osman, halîfeliğı sırasında Mervân’ın tekrar Medine-i münevvereye dönmesini ictihad buyurmuştu. Hazret-i Peygamber’in vefatından sonra da Sahâbe-i kirâm kendi ictihadları ile hareket etmişler; halîfe seçimi meselesi de bu meyanda cereyan etmiştir.

17- Zebîdî/Ahmed Naim/Kâmil Miras, X/224-225.

*- Şeyhzâde, II/417.

HUKUK KAYNAĞI OLARAK HAZRET-İ PEYGAMBERİN HANIMLARI

Hazret-i Peygamberin hanımları (zevcât-ı tâhirât), keskin zekâları, derin firâsetleri ile Hazret-i Peygamberin ibâdetleri ve ev içindeki hareketlerini haber vermenin yanında; bilhassa âile ve miras hukukunun teşekkülünde çok mühim bir rol oynamışlardır. Hazret-i Âişe, en çok hadîs rivayet edenlerin neredeyse başında gelmektedir. Bazı ahkâm âyetleri, Hazret-i Peygamber'in ev yaşantısı ve hanımları ile alâkalı olarak nâzil olmuştur. Hazret-i Peygamber'in müteaddid hanımlarla evlenmesinin bir hikmeti de budur. Nitekim henüz hukukî hükümlerin mevzubahis olmadığı Mekke devrinde, daha genç olmasına rağmen, Hazret-i Peygamber Hazret-i Hadîce'den başka hanımla evlenmemiştir. Evliliklerinin hemen hepsi Medine'ye hicretten sonradır. Bu hanımların çoğu yaşlı, dul ve ihtiyaçlı hanımlardı. Hazret-i Peygamber hepsini bir maslahat sebebiyle nikâhlamıştı. Hassaten hicretin altıncı yılında hicâb âyetinin (Ahzâb: 53) gelip kadınlarla yabancı erkeklerin bir arada bulunmaları yasaklanınca, Hazret-i Peygamber, hanımlara tebliğ vazifesini, zevceleri vâsıtasıyla yerine getirmeye başlamıştır. Böylece Hazret-i Peygamber'in çok evlenmesinin bir hikmeti daha zâhir olmuştur. Nitekim hanımlar Hazret-i Peygamber'in zevcelerine gelerek sual sorarlar; zevcât-ı tâhirât da Hazret-i Peygamber'e tavassut edip verdikleri cevabı bu hanımlara bildirirlerdi¹⁸.

Bu hanımların isimleri: Hazret-i Hadîce binti Hüveylid, Âişe binti Ebî Bekr, Sevde binti Zem'a, Hafsa binti Ömer, Zeyneb binti Cahş, Zeyneb binti Hüzeyme, Ümmü Habîbe Remle binti Ebî Süfyan, Ümmü Seleme Hind binti Ebî Ümeyye, Meymûne binti Hâris, Safiyye binti Hüvey, Cüveyriyye binti Hâris, Mâriyye-i Kıbtıyyedir. Hazret-i Hadîce ve Zeyneb binti Hüzeyme, Hazret-i Peygamber'in sağlığında vefat etmiştir. Mâriyye ise câriye idi. Bu evliliklerden bir kısmı, Hazret-i Ebû Bekr ve Ömer gibi İslâmiyete çok hizmet etmiş zâtların taltifini temin etmiş; bir kısmı da mühim şahısların veya kabîlelerin müslüman olmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Ebû Süfyan ve oğlu Muâviye'nin müslüman olmasında Hazret-i Ümmü Habîbe'nin tesiri olmuştur. Ümmü Habîbe, Ebû Süfyan'ın kızı ve Muâviye'nin kızkardeşidir. Hazret-i Cüveyriyye, harbde esir alınan Benî Müstalık kabîlesinin tamamının müslümanlığına ve âzâd edilmesine vesile olmuştur. Hazret-i Peygamber'in kendi hissesine düşen Cüveyriyye'yi âzâd edip nikâhladığını gören Sahâbe-i kiram, kendi hisselerine düşen Benî

18- Kur'an-ı kerîmde Hazret-i Peygamber'in hanımları müminlerin anneleri olarak vasıflandırılmış ve Hazret-i Peygamber'den başkasıyla evlenmeleri yasaklanmıştır. Evliliği dört hanımla tahdid eden âyet-i kerime geldiğinde, Hazret-i Peygamber bu hanımlardan ayrılma idi, başkalarıyla evlenemeyecekleri için sıkıntıya düşeceklerdi. Halbuki bu hanımlar başlıca himâye gayesiyle nikâhlanmışlardır. Hazret-i Peygamber'in bir arada müteaddid hanımlarının olması, kendisine mahsus bir keyfiyettir. Kur'an-ı kerîmde buna izin verilmiştir (Ahzâb: 50-52).

Müstalık esirlerini de âzâdlamışlardır.

Hazret-i Peygamber'in zevceleri, devr-i nebevîde sahâbe hanımlar ile Hazret-i Peygamber arasında dinin öğrenilmesi hususunda vâsita olmuşlar; pekçok dinî ve hukukî meselenin vüzuha kavuşmasını temin etmişlerdir. Hatta Hazret-i Peygamber, zaman zaman zevceleri ile istişârede bulunmuştur. Hudeybiyye sulhünden sonra Hazret-i Peygamber eshâbına kurbanlarını kesip, başlarını traş ederek ihramdan çıkmalarını emretmişti. Sahâbe-i kirâmın bu emre ittibada tereddüd ettiğini görünce, Hazret-i Peygamber çok üzüldü. O seferde yanında bulunan zevcelerinden Ümmü Seleme bu üzüntünün sebebini öğrenince, "Ya Resûlallah, siz kendi kurbanlarınızı kesiniz; başınızı traş edip ihramdan çıkınız; onlar da çıkacaktır" dedi. Hazret-i Peygamber, bu fikri beğendi ve tatbik etti. Bunun üzerine Sahâbe-i kirâm da hemen aynı şekilde hareket ettiler.* [Sahâbe-i kirâmın, Hazret-i Peygamber'in emrini dinlemeyecekleri düşünülemez. Onlar, sulhün şartlarını çok ağır bulmuşlar; başladıkları umre ibâdetlerini tamamlamayı istedikleri için, bu istikamette vahy geleceğini ummuşlardı. Hazret-i Peygamber'in ihramdan çıktığını görünce, kendileri de hemen emre ittiba etmişlerdir.] Hazret-i Peygamber, vefatlarından evvel, cemaate çıkamayıp, Hazret-i Ebû Bekr'in imam olup namaz kıldırması hususunda da Hazret-i Âişe ve Hafsa ile istişârede bulunmuş; bunların Hazret-i Ömer'in imam olması hususunda rey beyan etmelerine rağmen, "**Siz Yûsuf'un devrindeki hanımlar gibisiniz**" (yani hakikî maksadınızı saklamazsınız) buyurarak, Hazret-i Ebû Bekr'in imam olmasını emretmişlerdir.**

Hazret-i Peygamber'in vefatından sonra ezvâc-ı tâhîrât, Sahâbe ve Tâbiîn fukahâsının sual mercii olmuş; bilhassa müşkil âyet-i kerîmelerin mânâlarının izahı ve Hazret-i Peygamber'in muayyen hususlardaki tatbikatı, bu hanımlara sorularak öğrenilebilmiştir. Meselâ, "**Ey müminler, yetim kızlar hakkında adâlet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan, ikişer, üçer, dörder alın. Onlar arasında adâlet etmekten çekinirseniz, bir tane ile iktifâ edin**" nazm-ı ilahîsinde geçen yetim kızlarla alâkalı kısmın ne mânâyâ geldiği, Urve bin Zübeyr tarafından, teyzesi Hazret-i Âişe'ye sorulmuş; Hazret-i Âişe de, "Vaktiyle harpler sebebiyle yetim kalan kız çocukları, yakın akrabalarının himâyesinde yaşardı. Bazen bir kimsenin himâyesinde çok sayıda kız olurdu. Velî veya vasîleri, bu kızları beğenirlerse, onları az bir mehir ile nikâhlarlar; mallarından da istifâde ederlerdi. Beğenmezlerse, nikâhlanmadıkları gibi, evlenip gitmelerine de engel olurlar; hizmetkâr olarak kullanırlardı. Bu âyet-i kerîme ile, velîler bundan men olundu" diyerek âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzûlünü ve mânâsını beyan etmiştir¹⁹.

*- Buhârî: Şurut 15, 1, Hacc 106, Muhsar 3, Megâzi 35, Tefsir, Mümteherine 2; Ebû Dâvud: Cihad 168 (2765, 2766), Sünnet 9, (4655).

** - Buhârî: Ezân 46; Zebîdî/Ahmed Naim/Kâmil Miras, II/629 vd.

19- Zebîdî/Ahmed Naim/Kâmil Miras, XI/78-79, 284-285.

HADİS-İ ŞERİFLERİN YAZDIRILMASI

Kur'an-ı kerîm âyetleri nâzil oldukça, bunları Hazret-i Peygamber'in emriyle vahy kâtibleri kâğıt, kumaş, kemik parçası gibi ne bulurlarsa yazarlardı²⁰. Eshâb-ı kirâm önceleri Hazret-i Peygamber'den işittikleri hadîsleri de yazmaya teşebbüs etmişse de, Hazret-i Peygamber Kur'an-ı kerîm ile karıştırılır endişesiyle buna mâni olmuştur. Nitekim Tevrat ve İncil de bu şekilde insan eliyle tahriife uğramıştı. Kaldı ki o zaman Eshâb-ı kirâmın çoğu okuma-yazma bilmezdi. Hadîslerin yanlış yazılma ihtimali vardı. Hazret-i Peygamber de, kuvvetli rivâyete göre hayatında hiç yazı yazmamıştır. Ebû Saîd el-Hudrî demiştir ki: "Resûlullah aleyhisselâm, **'Benden Kur'an-ı kerîm dışında bir şey yazmayın. Kim, Kur'an-ı kerîmden başka bir şey yazmış ise, onu imhâ etsin'** buyurdu"²¹. Muâviye bin Ebî Süfyan, ziyaretine gelen Zeyd bin Sâbit'e bir hadîs-i şerifi sormuştu. Zeyd, hadîsi ona söyleyince; Muâviye, orada hazır bulunan bir adama hadîsi yazmasını emretti. Zeyd müdahalede bulunarak "Resûlullah aleyhisselâm, hadîslerinden hiç bir şey yazmamamızı emretmişti" dedi. Bunun üzerine Muâviye yazılanı derhal imhâ etti²².

Bununla beraber bu devirde Hazret-i Peygamber'in, gerek diplomatik ve gerekse idarî vesikalar yazdırdığı tabiidir. Nitekim beldelerin hükümdarlarına mektup yazdırarak, onları İslâmiyete davet etmiştir. Bu mektuplardan birkaçı günümüze intikal etmiştir. Hazret-i Peygamber, ayrıca zekât miktarları hakkında bir yazı yazdırmıştı. Vilâyetlere gönderdiği vâlilere bundan bir nüsha verirdi. Hazret-i Ebû Bekr ve Hazret-i Ömer de böyle hareket ederdi. Hazret-i Peygamber, Zeyd bin Sâbit'e Süryânîce öğrenmesini emretmişti. Zeyd de, onbeş günde bu lisanda yazı yazmasını öğrendi. Hazret-i Peygamber'in mektuplarını yazar, gelen mektupları da ona okurdu²³. Hazret-i Peygamber, içinde kısas cezalarıyla alâkalı hükümlerin de bulunduğu bir hutbeyi, ricâsı üzerine Ebû Şah adındaki sahâbî için yazdırmıştır²⁴.

Mekke'nin fethinden sonra, Hazret-i Peygamber, söylediklerinin yazılması hususunda Eshâbına izin vermiştir. Abdullah bin Amr bin Âs der ki: "Ben Resûlullah aleyhisselâmdan işittiğim her şeyi yazıyordum. Kureyş bu işten beni men etti. Dediler ki: 'Sen her işittiğin şeyi yazıyorsun. Halbuki Resûlullah aleyhisse-

20- Arap yazısı çok eski bir yazıdır. İslâm âlimleri, Arap alfabesinin menşeyini Hazret-i Âdem'in bildiği yazılara dek ulaştırırlar. Arap yazısı ile ilk kitap yazanın Hazret-i İsmâil olduğu, bir hadîs-i şerifte haber verilmektedir. Bu yazı, Arabistan'ın kuzeyinde ve Yemen'de yaşamış; Kureyş'e, Hazret-i Peygamber'in devrine yakın bir zamanda Hîreliler (veya Yemenliler) vâsıtasıyla gelmişti. Medineliler ise bu yazıyı Yahûdilerden öğrenmişti.

21- Müslim: Zühd 72, (3004).

22- Ebû Dâvud: İlm 3, (3647).

23- Buhârî: Ahkâm 40; Ebû Dâvud: İlm 2, (3645); Tirmizî: İsti'zân 22, (2716).

24- Buhârî: İlm 39, Lükata 7, Diyât 8; Tirmizî: İlm 12, (2669); Ebû Dâvud: İlm 3, (3649).

lâm bir insandır, memnun ve öfkeli halde de konuşur'. Bunun üzerine yazmaktan vazgeçtim. Sonra durumu Resûlullah aleyhisselâma anlattım. Parmağı ile ağzına işaret ederek: *'Yaz! Nefsimi elinde tutan zâta yemin olsun ki, ondan haktan başka bir şey çıkmaz!'* buyurdu"²⁵. Yine Ebû Hüreyre demiştir ki: "Ensardan bir zat Resûlullah aleyhisselâma hâfızasından şikâyet ederek dedi ki: 'Ey Allahın Resûlü! Ben senden hadîs işitiyorum. Çok hoşuma gidiyor. Ancak hâfızamda tutamıyorum'. Resûlullah aleyhisselâm ona şu cevabı verdi: *'Sağ elini yardıma çağır!'* ve eliyle yazma işareti yaptı"²⁶. Ebû Hüreyre demiştir ki, "Resûlullah aleyhisselâmın eshâbı arasında Abdullah bin Amr bin Âs hâriç, benden daha çok hadîs bilen yoktu. Çünkü o hadîsleri yazıyordu; ben ise yazmıyordum"²⁷.

Bu devirde Hazret-i Ömer, Ali, Abdullah bin Amr bin Âs, Câbir bin Abdullah, Sa'd bin Ubâde, Abdullah ibn Ebi Evfâ, Semüre bin Cündeb, işittikleri hadîs-i şerifleri yazmış; Âişe, Berâ bin Âzib, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, İbn Abbâs, İbn Mes'ud, Mugîre bin Şu'be, hatta bidâyette hadîslerin yazılması hususunda çekingen davranan Zeyd bin Sâbit hadîs yazdırmışlardır. Sahâbe içinde hadîs sahîfelerine sahip olanları az değildir.

Hazret-i Ebû Bekr vefat ettiğinde, geride içinde beşyüz hadîs-i şerif bulunan bir mecmua bırakmıştı. Hazret-i Ömer'in oğlu Abdullah da âzâdlısı ve talebesi Nâfi'ye hadîs yazdırmıştır. Hazret-i Ali, Hazret-i Peygamber'den işittiklerini yazdığı bir sahîfeyi, kılıncının kınında saklamaktaydı. Bu hadîsler, İmam Ahmed bin Hanbel'in Müsned'inde vardır. Abdullah bin Amr bin Âs'ın *es-Sâdıka* adındaki sahîfesi de Müsned'de vardır. ***"İstanbul birgün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne iyi kumandandır. Onun askeri ne iyi askerdir"*** hadîsi, işte bu sahîfede bulunuyordu. Berâ bin Âzib'i dinlemeye gelenler, işittikleri hadîsleri bulabildikleri her yere, hatta avuçlarına yazarlardı. Enes bin Mâlik, rivâyet ettiği hadîsleri oğluna yazdırmıştır. Mugîre bin Şu'be, Halîfe Muâviye'nin arzusu üzerine rivâyet ettiği hadîsleri yazıp kendisine vermiştir. Saîd bin Cübeyr, gece gündüz İbn Abbâs ile beraber gezip işittiklerini yazmıştır. Urve bin Zübeyr, bizzat veya teyzesi Hazret-i Âişe'den işittiklerini yazmıştır. Câbir bin Abdullah ve Sa'd bin Ubâde'nin, Hazret-i Peygamber'den işittiklerini yazdıkları birer sahîfeleri vardı. Bunların çoğu hadîs kitaplarına, bilhassa Müsned'e alınmıştır.

Kendisinden en çok hadîs rivâyet edilen sahâbîlerin başında Ebû Hüreyre gelmektedir. 57/676 senesinde 78 yaşında Medine'de vefat etmiştir. İslâm âlimlerinden sekizyüzden fazla kimse, Ebû Hüreyre'den hadîs-i şerîf alıp bildirmiştir. Bunlardan çoğu Sahâbe-i kirâmdan ve Tâbi'în-i izâmdan idi. Meselâ Abdullah İbn Abbâs, Abdullah İbn Ömer, Câbir bin Abdullah ve Enes bin Mâlik, Ebû

25- Ebû Dâvud: İlim 3, (3646).

26- Tirmizî: İlm 12, (2668).

27- Buhârî: İlm 39; Tirmizî: İlm, (2670).

Hüreyre'den hadîs-i şerîf nakletmişlerdir. Resûlullah'ın, Ebû Hüreyre'nin ilminin, zekâsının artması için dua buyurduğunu bildiren meşhur hadîs, Sahih-i Buhârî'nin Kitâbü'l-İlm kısmında yazılıdır. Ebû Hüreyre anlatıyor: "Resûlullah efendimizin yanında oturuyorduk. Buyurdu ki, **'İçinizden hanginiz elbisesini çıkarıp yere yayar? Bazı şeyler söyleyeceğim. Sonra elbisesini toplayıp, katlasın; sözlerimi hiç unutmaz'**. Paltomu çıkarıp yaydım. Resûlullah efendimiz dilediğini söyledi. Paltomu giydim. Göğsümü kapadım. Bundan sonra, işittiğim hiç bir şeyi unutmadım". Ebû Hüreyre, daha hayattayken de çok fazla hadîs rivâyet etmesiyle alâkalı ta'rizlerle karşılaşmış; "Sizler hurma tarlalarında, Medine çarşısında dünyalık kazanmak için uğraşırken, ben bir lokma bir hırkaya razı olup, Peygamberimizin yanından bir an bile ayrılmadım ve ne söylediye hıfzettim" diyerek kendisini müdâfaa etmiştir. Kaldı ki Ebû Hüreyre belki en çok hadîs rivâyet edenlerin başında gelmektedir ama, İslâm hukukunun delillerini teşkil hadîslerin hepsi de kendisinden gelmiş değildir.

ASR-I SAADETTE TEDRİSAT

Bu devirde dinin tebliği ve ahkâmın bildirilmesi için muayyen bir mektep yoktu. Dinin tebliği Mekke devrinde bilhassa Ebu'l-Erkam adındaki sahâbînin evinde başlamıştır. Hicretten hemen sonra Kubâ köyünde İslâm tarihinin ilk mes-cidi inşa edilmiştir. Az bir zaman sonra binâ edilen Medine-i münevveredeki Mescid-i Nebevî, aynı zamanda İslâm tarihindeki ilk medrese sayılabilir. Tabiatıyla, Mescid-i Nebevî dışında Hazret-i Peygamber'in bulunduğu her yer, çarşı, harp meydanı, mescid, evler, bir medrese hususiyeti ihrâz etmiştir. Sahâbe-i kirâmдан *eshâb-ı suffa* denilen bir kısmı, hazerde (sulh zamanında) Mescid-i Nebevî'nin şimal tarafında kendilerine tahsis edilen bir yerde yaşar ve sadece ilim tahsili ile meşgul olurlardı. Sayısı yetmiş, sekseni bulan ve Medine'de kabileleri, evleri barkları bulunmayan bu sahâbîler, Hazret-i Peygamber'in yanından hiç ayrılmazlar; Kur'an-ı kerîm âyetlerini ve hadîs-i şerifleri zabtederlerdi. Hazret-i Peygamber'in talim ettiği şer'î hükümleri öğrenip, orada hazır bulunmayanlara bilahare tebliğ ederlerdi. Çünkü sahâbenin kimi pazarda alışveriş ile ve kimi de hurmalıklarda ziraat ile maîşetlerini temine çalışırlar; hepsi her zaman Hazret-i Peygamber'in meclisinde bulunamazlardı. Böylece sahâbeden bazıları, Hazret-i Peygamber'in sünnetinden bazılarını, diğerleri de diğer bazılarını bilirlerdi. Eshâb-ı suffa'nın bazen geceleri yetmişinin birden bir öğreticinin başında toplanıp sabaha kadar ders gördükleri olurdu. Sefer zamanı ise cihada iştirak ederlerdi. Bunların geçimleri, bizzat Hazret-i Peygamber tarafından temin edilmekteydi. Eshâb-ı suffa, Hazret-i Peygamber'in hadîslerinin sonraki nesillere intikalinde ve İslâmiyetin uzak beldelere yayılmasında en mühim rolü oynamıştır.

*- Buhârî: İlm 42; Müslim: Fezâilü's-Sahâbe 159, (2492); Tirmizî: Menâkıb (3833, 3824).

Hazret-i Peygamber zamanında, Kur'an-ı kerîmi iyi bilen sahâbîlere, ez-cümle Eshâb-ı suffa mensuplarına *kâri'* (çoğulu *kurrâ*) denirdi. Kabilelere gönderilecek Kur'ân ve sünnet muallimleri de onların arasından seçilirdi. Bunlar, Kur'an âyetlerini ezbere bildikleri gibi; esbâb-ı nüzûle, nâsıh ve mensûha, muhkem ve müteşâbihe de vâkıf idiler. Bunların ilmi, umumiyetle yazılı rivâyetten ziyâde, sözlü rivâyete dayanmaktaydı. Bu sebeple *kâri'* denilmiştir. *Kâri'*, kıraat eden (okuyan) demektir. Zamanla İslâm beldeleri genişleyip, fıkıh kemâle ulaşarak müstakil bir ilim hâline gelince, yazılı rivâyet, sözlü rivâyetin önüne geçmiş; *kâri'*lere artık fakîh denilmeye başlanmıştır²⁸.

28- Mahmud Es'ad, Tarih-i İlm-i Hukuk, 227.

İkinci Devir
SAHÂBE-İ KİRÂM DEVRİ

SAHÂBENİN HUKUKÎ MESÂİSİ

Takriben bir asır kadar devam eden Sahâbe-i kirâm devri iki safhaya ayrılır: Hulefâ-yı râşidîn ve sonraki Emevîler devri. Hazret-i Peygamber, yirmiiç sene süren bir tebliğden sonra vefat etmiştir. Yerine halîfe olarak Hazret-i Ebû Bekr, O'nun da yerine Hazret-i Ömer geçmiş, daha sonra Hazret-i Osman ve Hazret-i Ali halîfe olmuşlardır. İlk üçünün pâyitahtı Medine-i münevvere, Hazret-i Ali'nin ki Irak'taki Kûfe şehri idi. Bunlara, Hazret-i Peygamber'in tebliğ, kazâ ve irşad vazifelerini, halîfe sıfatıyla bir arada yürütebildikleri için Hulefâ-yı râşidîn (râşid halîfeler) denir. Hazret-i Hasan'ın altı aylık halîfeliğinin ardından Hazret-i Muâviye halîfe olmuş, bunun vefatından sonra da Ümeyye âilesi merkezi Dimeşkû's-Şam olmak üzere bir asır kadar İslâm devletini idare etmiştir.

Sahâbe-i kirâmın çoğu, İslâmiyetin hükümlerini yaymak için yeryüzüne dağılmışlar, başka memleketlere yerleşmişlerdir. Kûfe'ye Hazret-i Ali, Sa'd bin Ebî Vakkas, Abdullah İbn Mes'ûd, Ammâr bin Yâsir, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Muğîre bin Şu'be, Enes bin Mâlik, Huzeyfe bin el-Yemân, Abdullah bin Abbâs, İmrân bin Husayn yerleşmiştir. Şam'da Muaz bin Cebel, Ebu'd-Derdâ, Muâviye bin Ebî Süfyan; Mısır'da Amr bin el-Âs ve oğlu Abdullah; Kuzey Afrika'da Ukbe bin Âmir, Muâviye bin Hadîc, Ebû Lübâbe, Ruveyfi' bin Sâbit gibi sahâbîler, halka İslâmiyeti öğretmişlerdir. Hazret-i Peygamber'in hanımlarından başka, Zeyd bin Sâbit, Abdullah bin Ömer, Übeyy bin Kâ'b, Talha bin Ubeydullah, Abdurrahman bin Avf, Ebû Hüreyre gibi sahâbîler de Medine'de kalarak ilim neşretmişlerdir.

Sahâbenin her biri, gittikleri şehirlerde ders halkası kurarak talebe yetiştirmişlerdir. Meselâ, Kûfe'de Abdullah bin Mes'ud, Medine'de Abdullah İbn Ömer, Mekke'de Abdullah İbn Abbâs, Basra'da Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Mısır'da Abdullah bin Amr bin el-Âs, Şam'da Muaz bin Cebel en meşhur ders halkalarının üstadları idi. Bu sahâbîler, buldukları şehirlerdeki büyük mescidlerde, Hazret-i Peygamber devrindeki usûle uygun olarak ders vermişler; İslâm dininin

esaslarını, Kur'an-ı kerîmin âyetlerini, Hazret-i Peygamber'in hadîslerini insanlara bildirmişlerdir. Böylece Kûfe medresesi, Hicaz medresesi, Şam medresesi gibi farklı ilmî usûllere, çeşitli hukukî telâkkilere sahip ekoller belirmeye başlamıştır. Nitekim bunlardan bir kısmı re'ye sıkça müracaat etmekte; diğer bir kısmı ise ihtiyaç olmadıkça re'ya kaçınmaktadır. Sahâbenin ancak bir kısmı fıkhîta temâyüz etmiş; bir kısmı yalnızca hadîs-i şerîf rivâyetiyle tanınmıştır.

KUR'AN-I KERİMİN MUSHAF HÂLİNE GETİRİLİŞİ

Sahâbe-i kiram devrinin en mühim hâdisesi Kur'an-ı kerîmin kitap haline getirilmesidir. Kur'an-ı kerîmin kitap halinde toplanması, İslâm hukuk tarihinin ilk tedvîn hareketi sayılır. Hazret-i Peygamber'in vefatında Sahâbe-i kirâmdan haylisi Kur'an-ı kerîmin tamamını ezbere bilmekteydi. Hazret-i Peygamberin vefatından sonra Hazret-i Ebû Bekr'in hilâfeti zamanında mürtedlerle yapılan Yemâme harbinde Kur'an-ı kerîmi ezbere bilenlerden (o zamanki ismiyle *kâri'*) yetmişî şehid olunca, Hazret-i Ömer endişelenerek Kur'an-ı kerîm âyetlerinin bir kitap hâlinde toplanması için halîfeye mürâcaat etmiştir. "Hazret-i Peygamber'in yapmadığı bir işe ben nasıl girişebilirim?" diye endişelenen halîfe Hazret-i Ebû Bekr, daha sonra meselenin ehemmiyet ve lüzûmuna kanaat getirerek; Zeyd bin Sâbit başkanlığında bir heyet teşkilini emretti. İçlerinde Hazret-i Osman, Ali, Talha, İbn Mes'ud, Übeyy bin Kâb, Hâlid bin Velid, Huzeyfe ve Sâlim'in de bulunduğu oniki kişilik bu Sahâbe heyeti, Hazret-i Ömer'in evinde toplanarak, ellerde mevcut bütün Kur'an-ı kerîm sahîfelerini topladı. Ayrıca sahâbenin ezberindeki âyetler de dinlenildi. Her sahâbînin okuduğu âyete iki de şâhid istendi. Böylece bütün âyetler bir cild hâlinde toplandı. Yazısının güzelliği ile meşhur Saîd bin el-Âs bunları kâğıt üzerine kaleme aldı. Yazılan nüsha, umumî bir toplantıda sahâbe-i kirâma okundu. İtiraz eden olmadı. Otuzüçbin sahabî bu mushafın her harfinin tamı tamına yerinde olduğuna sözbirliği yaparak karar verdi. Böylece İbn-i Mes'ud'un teklifi üzerine *mushaf* (veya *mushaf*) adı verilen bir kitap meydana geldi. Sonra bu mushaf, Hazret-i Ömer'e tevdi edildi. Vefatından sonra da kızı ve Hazret-i Peygamber'in hanımlarından Hazret-i Hafsa'ya intikal etti.

Hazret-i Ebû Bekr zamanında toplanan Kur'an-ı kerîm âyetlerinin tertibi, yani her âyetin yeri ve hangi sûreye ait olduğu, tevkîfidir. Yani icthadî olmayıp, Hazret-i Cebrâil'in tâlimine ve Hazret-i Peygamber'in işaretine istinâd eder. Burada kullanılan yazı, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişi bulunan ve o sıralarda Hicaz'da câri olan nesih yazısıdır. Bu yazı Hazret-i Peygamber tarafından da kabul görmüş, bunun İslâm yazısı olduğuna dair Eshâb-ı kirâmın icma'ı meydana gelmiştir.

Hazret-i Osman zamanındaki Ermeniye muharebelerinde Şamlılarla

Iraklılar arasında kıraat bakımından bir farklılık müşahede edildi. Sefer dönüşü Huzeyfe hazretleri, halîfeye müracaat ederek bu farklılıkların önüne geçmesini istedi. Bunun üzerine hicretin yirmi beşinci senesinde halîfe Hazret-i Osman, yine Zeyd bin Sâbit riyâsetinde ve Abdullah bin Zübeyr, Saîd bin Âs ve Abdullah bin Hâris bin Hişâm'ın da iştirak ettiği bir heyet topladı. Heyettekilerin, Zeyd hariç tamamı Kureyşli sahâbedendi. Hazret-i Osman heyettekilere, lehçe hususunda Zeyd ile ihtilafa düşülecek olursa, Kureyş lehçesinin tercih edilmesini, çünkü Kur'an-ı kerîmin bu lehçe üzere nâzil olduğunu söyledi. Hazret-i Hafsa'daki mushaf getirildi. Bu mushafta sûreler birbirinden ayrılmış değildi. Hazret-i Ali'deki mushaf da sûreler nüzul sırasına göre; İbn Mes'ud'daki mushaf da ise sûreler uzunluklarına göre tertib edilmişti. Âyetler, Kureyş lehçesiyle yazıldı. Sûreler, birbirinden ayrılıp, uzunluk sırası ve birbirleriyle münasebetine bakılarak sıraya dizildi. Sûrelerin tertibi, âyetlerin tertibi gibi tevkifî değil; Sahâbe icma'ına mütevakıftır. Sonra bu eski nüsha ve diğer nüshalar imhâ edilerek yeni nüshadan ayrıca altı mushaf daha yazdırılıp, Bahreyn, Şam, Basra, Kûfe, Yemen ve Mekke'ye gönderildi. Bugün dünyada bulunan mushafların tamamı, Emevî halîfesi Abdümelik'den itibaren, bu yedi mushaftan çoğaltıldığı için aralarında bir fark yoktur. Bu metin, yalan üzerinde ittifakları mümkün olmayan pek büyük bir topluluk tarafından zamanımıza kadar tevâtür yoluyla nakledilegelmiştir²⁹.

Hazret-i Osman, ayrıca Kur'an-ı kerîm mektepleri açıp maaşlı muallimler vazifelendirilerek, Kur'an-ı kerîmin doğru bir şekilde öğrenilmesinde mühim hizmette bulunmuştur. Bu mekteplerde kârilere (Kur'an-ı kerîm hâfızları) yetiştirilmiş; ayrıca Kur'an-ı kerîmin doğru okunması için gereken âlet ilimleri öğre-

29- Taşköprüzâde Ahmed: **Mevzu'âtü'l-Ulûm**, Derseâdet 1313, 743-745; Mahmud Es'ad: **Telhis-i Usûl-i Fıkh**, İzmir 1313, 32-33; Ömer Nasuhî Bilmen: **Büyük Tefsir Tarihi**, İst. 1973, I/24-25, 35. Bu orijinal mushaflardan Şam'a gönderilen nüsha, Sultan II. Abdülhamid zamanına kadar Ümeyye câmiinde saklanmakta iken, çıkan bir yangından kurtarılamamıştır. Medine'deki nüshanın üzerinde, içlerinde Zeyd bin Sâbit, Abdullah bin Zübeyr, Saîd bin el-Âs gibi sahâbelerin icmanın bulunduğu ve arkasında da heyetin diğer âzâlarının isimlerini bildiren birer yazı vardı. Ravza-i Mutahhara'da saklanmakta olup, en son 1930'da görülmüştür. Mekke'deki nüsha 735/1335 senesinde Kâbe'de görülmüştür. Kûfe'deki mushafın bir ara Hums Kal'asında muhafaza edildiğini Nablüsî (1731) söyler. Basra'daki nüsha bir ara Kurtuba'ya götürülmüşse de, Muvahhidî devletinin kurucusu Abdülmü'min tarafından başşehri İşbiliyye'ye (Sevilla) naklolunmuştur. Bunun ölümünden (1163) sonra çıkan karışıklıklarda Portekiz'e götürülmüş; bir tâcir tarafından alınarak Fas'a getirilmiş; burada uzun müddet devlet hazînesinde muhafaza edilmiştir. İbn Battuta, Hazret-i Osman'ın şehid edilirken okuduğu mushafın bu olduğunu ve üzerinde kan lekelerini gördüğünü söylemektedir. 1904 senesinde Buharâ'da tesâdüf olunan böyle bir mushaf, 1923 senesinde Bolşevikler tarafından Moskova'ya götürülmüştür. Bu mushaflardan birisi sonradan Mısır'a götürülmüştür. Amr bin el-Âs câmiinde idi. Mısır'ın fethinden sonra Yavuz Sultan Selim'e takdim olunarak Topkapı Sarayı'na getirildi. İstanbul'da bugün ikisi Hazret-i Osman ve üçü Hazret-i Ali'den kalma beş mushaf bulunmaktadır. Bunlardan biri Hazret-i Osman'ın, ikisi de Hazret-i Ali'nin el yazısıdır. Bu ilk yazılan yedi mushaf haricinde, Sahâbe devrine ait bazı mushaflar, İstanbul, Taşkent, Londra, Petersburg gibi dünyanın çeşitli beldelerinde mevcuttur.

tilmiştir. Hazret-i Osman'a mecazen *câmiü'l-Kur'an* (Kur'an-ı kerîmi toplayan) denilmiştir. Aslında bu pâyeye Hazret-i Ebû Bekr, Hazret-i Ömer ve Zeyd bin Sâbit için kullanılsa yeridir. Fakat Hazret-i Osman'ın hizmeti de inkâr edilemez büyüklüktedir.

Arapça gramer şartlarına uyan ve mânâyı değiştirmeyen; fakat sûrelerin tertibi ve bazı birkaç kelimesi Hazret-i Osman'ın topladığına benzemeyen Kur'an-ı kerîme *kıraet-i şâzze* denir. Bunu başlangıçta Abdullah ibn Mesud, Übeyy bin Kâ'b gibi Eshâbdan birkaçı okumuştur, fakat hakkında icma' olmadığı için okunması sonradan men edilmiştir. Nitekim Nûr sûresinin 27. âyetinde geçen ve "İzin alınız!" mânâsına gelen *teste'nisû* kelimesini, Übeyy bin Kâb ile İbn Abbâs yine aynı mânâyâ gelen *teste'zinû* şeklinde okumuşlardır. Bu kıraatlerden meşhur olanları, Hanefîlere göre ibâdet ve muamelatta delil olurlar. Meselâ, yemin keffâretine dair âyetteki "üç gün oruc" ibaresini İbn Mes'ud, "üç gün arka arkaya oruc" şeklinde bildirmiştir. Buradaki "arka arkaya" demek olan "*mütetâbi'at*" kelimesi, Hanefîlerce mânâ olarak kabul edilmişse de, Kur'an-ı kerîm metnine dâhil olunmamıştır³⁰. "*Kur'an-ı kerîm yedi harf üzere indirilmiştir*" hadîs-i şerifinin mânâsı, Kur'an-ı kerîmin arapçanın yedi lehçesine uygun okunabilecek bir şekilde indirilmiş olmasıdır. Nitekim başlangıçta Kur'an-ı kerîmde hareke ve nokta bulunmaktaydı. Çünkü ilk müslümanlar kendi lisanelerinin yazısı olduğu için bunu kolay okuyabilmekteydiler. Bu sebeple farklı lehçelerde okunabiliyordu. Bunlar Kureyş, Huzeyl, Hevâzin, Yemen, Temim, Tayy ve Sakif lehçeleri olup, zamanla lehçe farklılıkları kaybolduğu için Kureyş lehçesi hepsinin yerini almıştır³¹. Şu kadar ki, Kur'an-ı kerîmin her kelimesi değil, bazı kelimeleri yedi lehçe ile okunmuştur. Bu lehçe farkı da, bir çeşitlilik olup, mânâ bakımından tenâkuzu icab ettirmez. Hazret-i Osman zamanında bu farklılıklar da izâle edilerek tek bir lehçe esas tutulmuştur.

Kur'an-ı kerîm, bütünü itibariyle Hazret-i Peygamber'den tevâtüren intikal etmiştir. Ancak bazı âyetlerin tilâvetinde ve bazı harflerin telaffuzunda Hazret-i Peygamber'den tevâtüren gelen bazı farklı rivâyetler vardır. Bunlar yedi tanedir ve *kıraat-i seb'a* diye bilinir. Bunlar, Nâfi', İbn Kesîr, Ebu'l-Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza ve Kisâî'nin kıraatleridir. Bunlardan başka üç kıraat daha vardır ki, bazı âlimler bunların da tevâtüren geldiğine kâildir. Bunlar Ebû Câfer, Yakub ve Ebû Muhammed kıraatleridir. Böylece hepsine birden *kıraat-ı aşere*

30- M. Zâhid el-Kevserî, İbn Mes'ud'dan rivâyet edilen şâz kıraatlerin, ona ait olmayıp İbn Mes'ud'dan tefsir sadedinde rivâyet edilen sözler olduğunu bildirmektedir. **Hanefî Fıkhnın Esasları**, Trc. Abdülkadir Şener/Cemal Sofuoğlu, Ank. 1991, 32.

31- Yâkub bin Seyyid Ali: **Mefâtihü'l-Cenân Şerhu Şir'ati'l-İslâm**, İst. 1288, 76-77; Taşköprüzâde, 748-749; Zebîdî/Ahmed Naim/Kâmil Miras, XI/231; Bilmen, Tefsir Tarihi, I/23. Meselâ: Temim Kabîlesi sin yerine te söyler ve en-nâs kelimesini en-nât okurdu. Meşev fih yerine aynı mânâda merev fih okunurdu.

denir. Bunlardan başka üç kıraat daha vardır ki, Basrî, İbn Muhaysin ve A'meş kıraatleridir. Bunlar şâz kıraat olup namazda okunması câiz değildir. Kıraat imamlarından her biri tâbiîn veya tebe-i tâbiînden olup, kıraati, Sahâbeden veya Tâbiînden öğrenip icâzet almışlardır. Dünya Müslümanlarının dörtte üçü, Türkiye de dâhil olmak üzere, Kur'an-ı kerîm'i İmâm-ı Âsım kırâatinin Hafs rivâyetine göre okumaktadır. Kuzeybatı Afrika'da (Fas, Tunus, Cezâyir) ve Mısır'ın bir bölümünde İmâm-ı Nâfi kırâatinin Verş rivâyeti yaygındır. Afrika'nın bir bölümünde (meselâ Sudan'da) ise İmâm-ı Ebû Amr kırâati ile Kur'an-ı kerîm okunmaktadır.

Acemlerin (Arap olmayanların) İslâmiyeti kabul etmeleri üzerine Hazret-i Ali zamanında Ebu'l-Esved ed-Düelî ile talebesi Yahya bin Ya'mer (129/146) tarafından Kur'an-ı kerîme nokta ve Emevî halîfesi Abdülmelik zamanında Hicaz vâlisi Haccâc bin Yûsuf tarafından hareke konulması kararlaştırılmıştır. Daha sonra doğru ve kolay okunmayı temin için secâvend gibi bir takım çalışmalar da yapılmıştır. Eski mushaflarda âyet sonları iyice belirtilmediği gibi, âyet arası vakıf yerleri de işâretli değildi. Baştan başa Kur'an-ı kerîm âyetleri tarandı ve mânâ ve ifade itibariyle nerelerde durmak lâzım geldiği tek tek incelenip belirlendi. Mushaf yazan hattatlar da zamanla âyet-i kerîmeleri birbirinden ayırmak için âyet sonlarına yuvarlak bir dâire veya gül deseni şeklinde muntazam işâretler koydular. Altıncı asırda yaşayan Muhammed bin Tayfûr Secâvendî, kıraata dâir çalışmalarıyla meşhur oldu. Vakf ve İbtidâ adlı eserinde, Kur'an-ı kerîm okurken icâb eden vakıf ve ibtidâları açıkladı. Fas ve Cezâyir gibi memleketler hâriç, bütün şark memleketlerindeki Kur'an-ı kerîm nüshalarında, Secâvendî'nin yolu tâkib edilmiştir. Bugün mushaflarda kullanılan bu işâretlere, secâvend denilmesi, bu zâtın ismi sebebiyledir³².

SAHÂBE'NİN İCTİHADLARI

Hazret-i Peygamber'in vefatıyla, artık vahy kesilmiş; yeni ortaya çıkan meselelerde bizzat Peygamber'e müracaat etme imkanı kalmamıştır. Bu sebeple Sahâbe devrinde hukukî meselelerde Kur'an-ı kerîm ve sünnet-i nebevîde hüküm yoksa, icma' ve kıyasa gidilmiştir. Farazî meseleler üzerinde pek durulmamış; pratik meselelere çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple fazla hukukî ihtilaf cereyan etmemiştir.

Sahâbe-i kirâm, vahyi müşahede etmiş, Hazret-i Peygamber'in hadislerine muhatap olmuşlardır. Bilhassa "*Eshâbım gökdeki yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız doğru yola kavuşursunuz*" hadîsi, Sahâbe'nin hepsinin müctehid olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim İmam Busayrî ve İbn Hacer gibi âlimler

32- Yâkub bin Seyyid Ali, 77-78; Bilmen, Tefsir Tarihi, 1/31.

böyle söylemektedir. Ebû İshak Şirâzî ve İmam Gazâlî ise, sahâbeden ancak fetvâ verenlerin müctehid sayılacağını, fetvâ vermeyenlerin müctehid olmadığını söylemektedir. Bu iki kavlin arası şöyle telif edilebilir: Sahâbe-i kirâm, kendilerine ulaşan kitap ve sünnet hükümleriyle amel edebilecek ehliyeti hâizdiler. Ancak tatbikatta hepsi ictihad etmemiştir. İctihad etmeyenler, ictihad eden ecille-i eshâba fetvâ sorarak o istikamette hareket etmişlerdir. Nitekim **“İyilikte öne geçen muhâcir ve ensar ile, bunlara tâbi olanlardan Allah râzıdır”** meâlindeki âyet-i kerîme (Tevbe: 100), sahâbenin birbirine uymasının câiz olduğunu göstermektedir. İctihad eden her birinin mezhebi vardır. Ancak tedvîn edilmediğinden sonraki yıllara intikal etmemiştir. Sahâbe-i kirâma ait hukukî görüşlerden sonraki zamanlara ulaşabilen bazıları, kitaplarda zikredilmiştir.

Sahâbe-i kirâmın ister ittifak edilmiş olsun; isterse farklı olsun, hukukî görüşleri, sonra gelenler için ehemmiyetli birer kaynak teşkil eder. Hazret-i Peygamber’in, **“Benden sonra sünnetime ve Hulefâ-yı Râşidîninimin sünnetine uyun!”** ³³, **“Eshâbım gökdeki yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız doğru yola kavuşursunuz”** ³⁴ ve **“En hayırlı devir benim asrımdır. Sonra beni görenlerin, sonra onları görenlerin, sonra da onları görenlerin asrıdır”** ³⁵ meâlindeki sözleri bunun delilidir.

İslâmî ilimlerde kâide şudur ki, Sahâbe-i kirâmın hepsi âdildir. Yani bir hadîs-i şerifi veya bir fetvâyı rivâyet ettiği sâbit olunca, buna inanılır. Şahıs kritiği yapılmaz. Gerçi sahâbe arasında ahkâm-ı İslâmiyyenin suç veya günah saydığı fiilleri irtikab edenler olmuştu. Ancak, şer’î esasların vaz’ına hizmet eden bu fiiller, sahâbenin adâlet vasfını ortadan kaldırmamıştır. Bir başka deyişle, o suçu işleyen birisi olacaktı ki, cezası verilsin ve bu bir şer’î hüküm olarak hukukta yerini alsın. Kaldı ki yaptıkları samimî tövbeler de bu günahların mağfi-retine sebep olmuştur. Çünkü Kur’an-ı kerîmde, Allah’ın Sahâbe-i kirâmdan ebediyyen râzı olduğu yazılıdır.

SAHÂBE’NİN HUKUK USÛLÜ

Halîfe Hazret-i Ebû Bekr, önüne gelen bir meseleye, önce Kur’an-ı kerîmden bir hâl tarzı bulmaya çalışırdı. Kur’an-ı kerîmde bir hüküm bulamazsa, Hazret-i Peygamber’in sünnetine göre hareket ederdi. Sünnette kendisinin bilmediği, işitmediği bir hal tarzı olma ihtimaline binâen, Sahâbe-i kirâm ile istişârede

33- Tirmizî: İlm 16; İbn Mâce: Mukaddime 6; Ebû Dâvud: Sünne 5; Dârimî: Mukaddime 16; Ahmed bin Hanbel: IV/126, 127.

34- Râmûz, I/293, II/450 (Beyhekî, Ebû Nasr).

35- Buhârî: Fezâilü’l-Eshâb 1, Şahâdât 9, Rikâk 7, Eymân 27; Müslim: Fedâilü’s-Sahâbe 212; Tirmizî: Fiten 45, Şahâdât 4; Ebû Dâvud: Sünne 10; İbn Mâce: Ahkâm 27; Nesâî: Eymân 29; Ahmed bin Hanbel: I/378.

bulunurdu. Sahâbe-i kirâmın beyan ettiği bir sünnet olduğunda, hükmünü bu istikamette verirdi. Bu hareketi, o sahâbîyi taklid ettiği mânâsına gelmemektedir. Kendisine arzedilen sünneti tefsir ederek ictihadda bulunurdu. Böyle bir sünnet de kendine ulaşmadığı zaman kıyas yapardı.

Vefatından sonra yerine geçen halife Hazret-i Ömer de bu şekilde hareket etmiştir. Hazret-i Ömer, Sahâbe-i kirâmın en fakîh olanlarını Medine-i münevverede ikâmete tâbi tutmuş; her çeşit siyasî ve hukukî meselede bunların reylerine mürâcaat etmiştir. Böylece pek çok meselede Sahâbe-i kirâm arasında icma meydana gelmiştir. Sahâbe-i kirâmın icma etmediği hususlarda, halife kendi reyleriyle hareket etmiştir. Hazret-i Ömer devrindeki hukukî mesâi, bilhassa sünnetin tesbiti ve tefsiri hususunda cereyan etmiş; burada varılan hükümler, sonraki devirler için de esas ittihaz olunmuştur. Bunlar Irak'taki Sevâd arâzisinin gâziler arasında taksim edilmemesi, bir defada verilen üç talâkın ayrı ayrı üç talâk sayılması, müellefe-i kulûba zekât verilememesi gibi hususlardır. Bu cihetle Hazret-i Ömer'in, İslâm hukuk tarihinde çok müstesnâ bir mevki vardır. Hazret-i Ömer, usul-i fıkıhın birçok kâidelerini tesbit etmiş, sünnetin tesbitine çalışmış; kendisinden bu yolda binlerce fetvâ naklolunmuştur. Bu meseleler, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef* adlı eserinde ve başka kitaplarda yer almaktadır³⁶.

Bu devirde İslâm imparatorluğunun sınırları Çin'den Atlas okyanusuna kadar uzanmış; bu sınırlar içindeki beldelerde nice örf ve âdetlere tesadüf olunmaya başlanmıştır. İslâm hukukunda, örf ve âdet zâten muteber bir kaynak olduğu için, bu yeni örf ve âdetler, ahkâm-ı İslâmiyyenin teessüsünde mühim rol oynamıştır. Nitekim Hicaz'da, icâr-ı akâr (gayrimenkul kirâlama) âdet olmayıp, herkes kendi evinde ve dükkânında oturduğu; gelen yabancıların da misâfir edildiği halde; Suriye'nin fethinden sonra burada âdet olan icâr-ı akâr, İslâm hukukuna girmiş; buna dair hükümler, ahkâm-ı İslâmiyyenin esas prensipleri ve icâre akdinin umumî hükümleri çerçevesinde teşri edilmiştir³⁷.

HUKUKÎ YENİLİKLER

İlk zamanlar vilâyetlere tayin edilen vâliler, aynı zamanda kâdı ve âmil (vergi tahsildarı) idi. Sahâbe devrinde, Hazret-i Ömer'in hilâfeti sırasında idare ile adliye birbirinden ayrılmıştır. Vilâyetlere, siyasetçilerden müstakil ve doğrudan merkeze bağlı kâdılar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece vâlilerde, yalnızca siyasî ve askerî salâhiyetler bırakılmıştır. Bu devirde, kâdılar yüksek seviye ve ilim sahibi kimselerden tayin edilerek kendilerine yüksek tahsisatlar verilmiştir. Kâdıların, buldukları vilâyetin vâlisine değil de, doğrudan halîfeye

36- Ömer Nasuhî Bilmen: **Hukuk-ı İslâmiyye ve İstulâhat-ı Fıkhiyye Kâmûsu**, İst. 1985, 1/307-308.

37- Mahmud Es'ad, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, 228.

bağlı olması esaslı bu devirde bârizleşmiştir.

Hazret-i Ömer, Şam vâilileri Ebû Ubeyde ve Muâviye'ye, sonra da Kûfe ve Basra kâdıları Ebû Mûsâ ve Şüreyh'e İslâm muhakeme usulünün esasını teşkil eden tâlimatnâme vâfında ikişer mektup göndermiştir. Bunlardan ilk ikisi kısa ve birbirinin aynı olup, idarecilere nasihatleri hâvidir. Ebû Mûsâ ve Şüreyh'e yazılan mektuplar ise daha meşhur olduğu gibi, aynı zamanda daha uzun ve teknik muhtevâhdır. Birçok fıkıh kitabında ehemmiyetle bahsedilen bu mektuplar, dünyanın günümüze intikal etmiş ilk muhakeme usulü kanunu olarak görülebilir. Burada, usûl-i fıkıh kâideleri de hülâsa edilmektedir: "Sana arzedilen şer'î meselelerde, önce Kur'an-ı kerîme bak! Burada cevabını bulamazsan, sünnet-i nebevîde ara! Burada da bulamazsan, kıyas yap! Sonradan başka bir hükmün daha doğru olduğunu anlarsan, buna dönmekten seni hiç bir şey alkoymasın"³⁸.

Bu devirde mahkeme binası olmayıp dâvâlar Hazret-i Peygamber zamanında olduğu gibi mescidlerin uygun bir köşesinde görülürdü³⁹. Hazret-i Ömer, her şehirde halkın rahatça mürâcaat edip fetvâ sorabileceği müftiler vazifelendirdi ve bunların maaşlarını beytûlmalden karşıladı. Kendisinden izin almadan fetvâ verilmesini de men etti. Ali bin Ebî Tâlib, Osman bin Affan, Muaz bin Cebel, Abdurrahman bin Avf, Zeyd bin Sâbit, Übeyy bin Kâ'b, Ebû Hüreyre, Ebu'd Derdâ hazretleri, Hazret-i Ömer'in tayin ettiği müftilerin ileri gelenlerindedir. [Şehirlere müfti tayin etme geleneği sonraki asırlarda da devam etmiştir.]

İslâm tarihinde tarih mebdei de Hazret-i Ömer zamanında tesbit edilmiştir. Mevlid-i nebî, bi'set-i nebî, hicret-i nebî gibi ileri sürülen tarih başlangıçlarından hicret-i nebî üzerinde ittifak hâsıl olmuş; Hazret-i Peygamber'in Mekte'den Medine'ye hicret ettiği sene birinci yıl; bu yılın Muharrem ayı da yılbaşı olarak tayin olunmuştur.

SİYASİ İHTİLAFLAR

Ehl-i sünnet ulemâsının ekserisine göre, Hazret-i Peygamber vefat etmeden evvel, yerine geçecek halîfeyi (devlet reisini) bildirmemiştir. Ancak ölüm hastalığında, en yakın arkadaşı ve kaynpederi bulunan Hazret-i Ebû Bekr'i

38- Dârekutnî, IV/206-207; Serahsî, XVI/60-62; Kâsânî, VII/9. Vesikanın Türkçesi için bkz. İbn Haldun: **Mukaddime**, Trc: Zakir Kadiri Ugan, İst. 1989, 1/561-563; İsmail Semî: **Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi**, İst. 1324, 23-28; Osman Nuri: **Mecelle-i Umur-ı Belediyye**, İst. 1337, 1/258-260; Ali Himmet Berki: **İslâmda Kazâ**, Ank. 1962, 24-25; Muhammed Hamîdullah: "Halîfe Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat", Trc: Fahrettin Atar, **İlim ve Sanat**, Ocak- Şubat 1989, S:23, s: 47.

39- Osmanlılar zamanında da XIX. asrın başlarına kadar dâvâlar bu geleneğe imtisalen, mahkeme binalarında değil, câmilerde veya kâdılarının evinde görülürdü. Nitekim Bursa câmilerinde, meselâ Yeşil Câmi'de girişte sağ ve soldaki girintili sofalar dâvâların görülmesine mahsustu.

imam yapmıştır. Sahâbe-i kirâm, Hazret-i Peygamberin irtihâlinden sonra, bunu ve başka hadîs-i şerîfleri de nazara alarak, Hazret-i Ebû Bekr'i halife seçtiler. Hazret-i Ebû Bekr de Hazret-i Ömer'i yerine halife bıraktı. Hazret-i Ömer, yerine geçecek halîfeyi seçmek üzere yedi kişilik bir heyet tesbit etti. Bu heyetten Hazret-i Osman halîfe seçildi. Hazret-i Osman'ın bazı icraatları, ölü arâzileri ih-yâ ettirmesi; yakın akrabasına sıla-ı rahmde bulunması; afvedici ve merhametli tavırları halkı memnuniyetsizliğe sevketti. Hilâfetinin sonuna doğru, halk memurlardan şikâyete başladı. Halîfe, her yerde kendisine hakaret ederek dolaşan Yemenli bir Yahûdî dönmesi olan Abdullah bin Sebe'yi Mısır'a sürmüştü. İbn Sebe, yanına topladığı memnuniyetsizleri halîfeye karşı ayaklandırarak dörtbin kişi ile Medine'ye yürüdü. Irak'tan da bu kadar kişi gelerek halîfenin evini sardılar. Bu arada Hazret-i Ali 'ye haber gönderip kendisini halife yapmak istediklerini söylediler. Hazret-i Ali bu teklifi kabul etmediği gibi, iki oğlunu halîfeyi korumak üzere gönderdi. Halîfe, Abdullah bin Ömer ile istişare etti. İbn Ömer, istifa ederse, bunun kötü bir çığır açacağını, her önüne gelenin ayaklanıp halîfenin istifasını isteyeceğini söyledi. Halîfe, Hazret-i Peygamber'in "**Sana bir gömlek giydirecekler, bunu sakın çıkarma!**" sözünü halîfelikle te'vil edip istifaya yanaşmadı. Bu arada dâmâdı Mervan, âsilerle mücâdele ediyordu. Yirmi gün sonra müdâfaa eden askerler öldürüldü, Mervan ağır yaralandı. İsyancılar eve girmeye muvaffak olup, halîfeyi Kur'an-ı kerîm okurken şehid ettiler. Üç akrabası, üç gün sonra cenâzeyi evden çıkarıp, gece Bakî kabristanında defn ettiler. Abdullah bin Sebe, böylece İslâm topluluğuna ilk fitne ateşini salmış oldu. [İbn Sebe daha sonra Hazret-i Ali'ye yanaşmak istediye de Hazret-i Ali iltifat etmeyerek bunu Medâyin'e sürdü. Buna rağmen İbn Sebe, Hazret-i Ali'de ulûhiyyet sıfatları bulunduğunu söyleyip etrafına adam toplamaktan geri durmadı. Bu çalışmaları, ileride Şîliğin aşırı fırkalarının İran ve havâlisinde yayılmasıyla semere verecektir.]

Hazret-i Osman, evi sarılı iken, Hazret-i Alî'yi Cuma namazı için vekil yapmıştı. Daha sonra sahâbenin ileri gelenleri bunu nazara alarak Hazret-i Ali'ye bîat ettiler. Hazret-i Ali, önceki üç halîfenin üçüne de bîat etmiş ve onlardan vazife almıştı. Halîfe olunca ilk iş olarak bütün vâlileri azletti. Şam'a Abdullah bin Abbâs'ı tayin ettiyse de, kabul etmedi. "Muâviye'yi azletme! Orada eski bir vâlîdir. Fitneye sebep olur" dedi. Halîfe vaz geçtiyse de bir sene sonra yine azletti. Halk, Hazret-i Ali'nin vâlilerinden de hoşnud olmadı. Bu arada Şam'da binlerce kişi Hazret-i Osman'ın kâtillerine kısas yapılması için ayaklandı. Mısırlı kâtiller Medine'ye hâkim olunca, Hazret-i Ali hükümet merkezini Kûfe'ye nakletmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu arada Mısırlı isyancılar Medine'den Mekte'ye gelerek Hazret-i Talha, Zübeyr, Numan bin Beşir gibi sahâbîleri öldürmeye yeltendiler. Bu sahâbîler de, hacca gelmiş olan Hazret-i Âişe'nin etrafında toplandılar ve hep beraber Irak taraflarına sığındılar. İsyancıların ileri gelenleri, bunu Hazret-i Ali'ye başka türlü anlattılar. Hazret-i Ali, mültecilerin üzerine yü-

rüdü. Böylece harb başladı. Buna, Hazret-i Âişe'nin bindiği devenin etrafında cereyan ettiği için Cemel (Deve) Vak'ası denir. Talha ve Zübeyr şehid düştü. Mısırlı isyancılar, Hazret-i Ali'nin askerleri arasına karıştı.

Şam vâlisî Muâviye de, kâtilleri yakalayıp kısas yapmaya teşebbüs etti. Hazret-i Ali ise, ortalığın karışık olduğunu, kâtillerin masumlar arasına karıştığını ve belli olmadığını, kısas yaparken masum insanların da canının yanacağını söyledi. Bunun üzerine Muâviye, halifenin, aslî vazifesi olan kısas emrini tatbik etmediği için vazifesinden ıskat olunacağı ichtihadıyla kendisini halife ilan etti. Hazret-i Peygamber, Muâviye'ye, **“Halife olduğun zaman, vazifeni iyi yap! İyilere iyilik et. Kötülük yapanları da, afv eyle!”** buyurmuştu. Bu söz, Muâviye'nin ileride halife olacağını haber veriyordu. Bu hâdiseler üzerine Muâviye, halifelik zamanının geldiğine hükmetti. Hazret-i Ali, kendi ichtihadına göre meşru halife olduğu için, bâgî telâkki ettiği Muâviye üzerine bir ordu ile yürüdü. İki ordu Suriye'nin Fırat kenarındaki Sıffîn ovasında karşılaştı. Birkaç ay süren muharebelerde iki taraf da gâlib gelemedi. Sahâbenin ileri gelenlerinden Ammar başta olmak üzere binlerce kişi öldü. Bunun üzerine Muâviye mızrakların ucuna mushaf asarak ateşkes istedi ve Kur'an-ı kerîmin arada hakem olmasını teklif etti. Bu tedbiri ile binlerce insanın kanının dökülmesine mâni oldu. Hazret-i Ali, Ebû Mûsâ Eş'arî'yi; Hazret-i Muâviye de, Amr bin Âs'ı hakem tayin ettiler. İkisi aralarında anlaşıp, karışıklıkların sona ermesi için Hazret-i Ali'nin hilâfetten azledilmesini uygun gördüler.

Ancak yeni halife hususunda hakemler anlaşamadı. Ebû Mûsâ, İbn Ömer'in; Amr bin Âs ise Muâviye'nin halifeliğinin hayırlı olacağı görüşündeydi. Hazret-i Ali ordusundakiler, hakemlerin hükmünü kabul etmedi ve iki ordu geri çekildi. Bundan sonra Şam'da ve Kûfe'de olmak üzere iki halife hüküm sürmeye başladı. Bu hâdiselerde Sahâbe-i kirâmın bir kısmı Hazret-i Ali, bir kısmı Hazret-i Muâviye'nin ichtihadını benimsedi; üçüncü bir kısım (İbn Ömer gibi) ise tarafsız kalmayı tercih etti. Hatta Hazret-i Ali'nin kardeşi Ukayl, Muâviye'nin ichtihadını tasvib ediyordu. Hazret-i Ali taraftarlarından bir grup, hakeme müracaat ettiği için Hazret-i Ali'ye düşman oldu ve ayrıldı. Bunlara Hâricî denildi.

Hâricîler, Hazret-i Ali, Muâviye ve Amr bin Âs'ı öldürmeye teşebbüs ettiler. Aynı gün üç ayrı şehirde sabah namazı esnâsında ikâ edilen bu suikastlerde, Hazret-i Ali şehid oldu. Muâviye yaralandı. Amr bin Âs kurtuldu. Bunun üzerine Hazret-i Ali'nin oğlu Hasen'e biât edildi. Hazret-i Hasen, altı ay kadar sonra, fiilen halifelik yapamayacağına kanaat getirerek, umumî af ilânı, maaş bağlanması ve kendisinin veliahd tayin edilmesi şartıyla Hazret-i Muâviye lehine halifelikten ferâgat etti. Böylece Hazret-i Peygamber'in, **“Benim bu oğlum seyyiddir. Bununla Allah müminlerden iki tâifenin arasını bulur”** sözünün hakikati ortaya çıktı. Siyasî ihtilafın son bulduğu bu seneye İslâm tarihinde *âmü l-cemaa* (birlik senesi) denir. Bu siyasî hâdiseler, İslâm siyer hukukunun inkişâ-

fına hizmet etmiştir. Bilhassa fıkın *bağy* kısmı, bu tatbikat nazara alınarak sayede tedvîn edilebilmiştir. Nitekim İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, "Hazret-i Ali'nin kendisiyle mukâtele yapanlar hakkındaki muamelesinden, bâğîlerin hukukî vaziyetini öğrendik. Yoksa bilemezdik" demiştir⁴⁰.

Ehl-i sünnet ulemâsı, "**Hazret-i Ali hükümünde yanılmaz**"* ve "**Ammar'ı bâğîler öldürecektir**"** hadîs-i şerîflerini nazara alarak, bu mücâdelede Muâviye'nin haksız olduğuna; ancak her iki sahâbînin de ictihadda bulunduğu, hakkın tecellisi için uğraştığına, birbirlerine düşmanlık beslemediğine, bu sebeple ikisine de bir şey söylenemeyeceğine hükmetmiştir. Nitekim Kur'an-ı kerîmde, sahâbenin birbirini çok sevdiği ve Allah'ın hepsinden ebedî râzı olduğu bildirilmektedir. (Tevbe: 102-103, Hadîd: 10, Feth: 18) Hazret-i Peygamber de, Sahâbe'yi övmekte ve hepsinin mağfired olunduğunu söylemektedir.

Hazret-i Muâviye 19 sene kadar halîfelik yaptı. Bu arada veliahd Hazret-i Hasen hanımı tarafından kıskançlık sebebiyle zehirlenerek şehid edilmişti. 60/679 senesinde Sahâbe-i kirâmın ileri gelenlerinden Mugîre bin Şu'be, Şam'a gelerek, "Ya emîrelmüminîn! Hazret-i Osman'dan sonra ne karışıklıklar olduğunu, ne kadar kan döküldüğünü gördün. Oğlunu veliahd yap! İnsanların sığınağı olur. Fitneyi önlemiş olursun" dedi. Halîfe, oğlunun gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle iyi bir halife olacağını zannetmediğini söylediye de, Mugîre, "Gerekirse biz onu düzeltiriz" diyerek halîfeyi ikna' etti. Yezîd'e de nasihat ederek hareketlerini düzeltmesini sağladı. Halîfe, o sene hacca gittiğinde vâliler ve sahâbenin ileri gelenleriyle istişârede bulundu. Şam, Irak, Mekke ve Medine'nin ileri gelenleri bu veliahd tayinini kabul etti. Yalnızca Hazret-i Hüseyin ve Abdullah bin Zübeyr, efdal (yani faziletli birisi) varken, mefdulün, (faziletçe daha aşağı birisinin) imâmetini câiz görmedikleri için, "Bîat etmeyiz, ama karşı da gelmeyiz" dediler. Abdullah bin Ömer, Yezîd'e bîat ederken, "Bu bîat hayırlı ise, râzı oluruz. Kötü olursa, sabr ederiz" dedi⁴¹. Bunun üzerine Yezîd'i veliahd îlân ettikten sonra Şam'a döndü. Oğluna Hazret-i Hüseyin, İbn Zübeyr ve İbn Ömer hakkında vasiyet ve nasihatlerde bulunduktan az bir zaman sonra vefat etti. Böylece Hazret-i Peygamber'in, "**Benden sonra hilâfet otuz senedir. Sonra melikler gelir**" sözünün hakikati zâhir oldu. Hazret-i Peygamber'in uhdesinde birleştirdiği kazâ, tebliğ ve irşad vazifelerini, ilk otuz senede gelen halîfeler aynı şekilde ifâ ettiler. Sonra bunlardan yalnızca kazâ (hüküm) vazifesi halîfelerde kal-

40- İbn Hacer el-Mekkî: *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkıbî'l-İmâmî'l-A'zâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Trc. Ahmed Karadut, Ank. 1978, 167.

* - Râmûz, I/67 (İbn Asâkir)

** - Buhârî: Salât 63, Cihâd 17

41- Nitekim Buhârî'nin Kitâbü'l-Fiten kısmında anlatıldığına göre, Medîne halkı, Yezîd'i hilâfetten hal' etmek istedikleri zaman, Abdullah bin Ömer, yakınlarını ve çocuklarını toplayıp, "Buna, Allah'ın ve Resûlullah'ın halîfesi olarak bîat ettik. Allah'ın ve Resûlullah'ın halîfesi ile harb etmekten daha büyük gadr olmaz" demiştir.

dı. Tebliğ vazifesi müctehid âlimler ve irşad vazifesi de tasavvuf âlimleri tarafından yerine getirilmeye başlandı. Bu sebeple halifeler, aslında birer melik, hükümdar olup, kendilerine mecâzen halife denilmiştir.* Hükümdarlığın babadan oğula geçmesinin câiz olduğu, Kur'an-ı kerîmde anlatıldığı üzere Hazret-i Dâvud'un yerine oğlu Süleyman'ın geçmesinden de anlaşılmaktadır.

Yezîd, 60/679 senesinde halife olduğu zaman, Ubeydullah bin Ziyad, Basra'da vâli idi. Kûfeliler halîfeye mektup yazarak, kudretli bir vâli istediler. Ubeydullah'ı Kûfe'ye gönderdi. İbni Ziyad, Kûfe'ye geldiğinde şehri karmakarışık buldu. Halkı itaate davet etti. Bunun üzerine otuz bine yakın kimse Hazret-i Hüseyin'i halife yaptıklarını îlân ederek vâlinin evini sardılar. Vâli bunları dağıttı. Bu arada Hazret-i Hüseyin Kûfelilerin daveti üzerine Mekke'den yola çıktı. İbn Ziyad, dört bin kişiyle vâli tayin edildiği Rey şehrine gitmekte olan Ömer bin Sa'd ibn Ebî Vakkas'ı Hazret-i Hüseyin'in üzerine gönderdi. Ömer, istemeyerek kabul etti. Kerbelâ'da karşılaştılar. Hazret-i Hüseyin geri dönmeyi kabul etti. İbn Ziyâd, halîfeye bîat ettikten sonra gitmesini söyledi. Hazret-i Hüseyin bîat etmedi. Bunun üzerine Ömer askerini sürdü. 61/680 senesi, Muharrem ayının onuncu günü Hazret-i Hüseyin, maiyetindeki yetmiş kişi ile şehîd oldu. Kâfiledeki kadınları ve Hüseyin'in oğlu Zeynülâbidîn Ali'yi Şam'a getirildi. Halife, bu haberi işitince canı sıkıldı. "Allah, İbni Ebî Mercâne'ye (İbn Ziyad'a) lânet eylesin. Hâşimîleri bana düşman etti. Hüseyin bana gelseydi, her istediğini kabul ederdim. Biliyor musunuz, Hüseyin niçin öldü? Hüseyin, 'Babam Ali, Onun babası Muâviye'den daha iyidir; anam Fâtıma, Onun anasından ve ceddim Resûlullah aleyhis-selâm, Onun ceddinden daha iyidir. Onun için ben de Ondan daha iyiyim. Hilâfet benim hakkımdır' dedi. Doğrudur. Babası babamdan; annesi annemden hayırlıdır. Dedesine gelince, Allaha ve âhiret gününe iman eden kimse, Resûlullah kimseyi eşit görmez. Fakat Hüseyin, ictihadı ile hareket etti ve (Allahü teâlâ, herşeyin sâhibidir. Mülkü dilediğine ihsan eder) meâlindeki âyeti (Âl-i İmrân: 26) hâtırlamadı" dedi. Kâfileden kalanlara ikramda bulunduktan sonra Medine'ye gönderdi. Hazret-i Hüseyin'in kızı Sükeyne, "Yezîd'den daha hayırlı düşman görmedim" derdi. Yezîd'in kabahati, Hazret-i Hüseyin'in hatırını gözetemeyerek; vâlilerinin taşkınlıklarını önceden öngörüp mâni olamamasıdır.

Yezîd'in son zamanlarında Mekke'de Abdullah bin Zübeyr Mekke'de halîfeliğini ilan etti. Dokuz sene halife oldu. Yemen, Irak ve Horasan'a hâkim idi. Yezîd 64/983 senesinde vefat etti. Yerine dindarlığı ile meşhur 22 yaşındaki oğlu II. Muâviye geçtiyse de, halîfeliğinin kırkıncı günü minbere çıkararak, "Halife olmaktan âcizim. Size, Ömer gibi bir halife aradım. Bulamadım. Siz beğendiğinizi halife yapınız" diyerek hilâfeti bıraktı. Bundan sonra Şam ve Mısırlıların hilâfeti, Emevî ailesinin başka bir koluna geçti. Bundan sonraki Emevî halifeleri,

* - Şah Veliiyullah ed-Dehlevî, **İzâletü'l-Hafâ**, Karaşi; 1382/1962, II/342.

Hazret-i Muâviye'nin soyundan değildir. Bunlardan Abdümelik'in kumandanı Haccâc, 72/691 yılında Mekke'yi muhâsara etti. Kendisini Mekke'de halife ilan eden Abdullah bin Zübeyr, üzerine gönderilen bir orduya yenilip, 73/692'de şehid oldu. Emevîler böylece İslâm dünyasının tamamına hâkim oldular. Şam'da 132/749 ve Endülü's'de 422/1031 yılına kadar devam eden Emevî devleti, tarihin kaydettiği en geniş sınırlarda, çok esaslı müesseselere ve maddî zenginliklere sahip güçlü bir devlet olarak parlak bir isim bırakmıştır. Bilhassa Endülü's Emevîleri, asırlar boyu İslâmiyetin Avrupa'daki temsilcileri olmuş; ilim, fen, hukuk ve ahlâk prensiplerinin buradan Avrupa'ya yayılması suretiyle rönesansın doğuşunda mühim rol oynamışlardır.

DEVLETİN HUKUKÇULARA MÜDAHALESİ

Emevîler devrinde, Sahâbe-i kirâm ve Tâbiîn, serbestçe hadîs rivâyetinde bulunup ve ders okutmuşlardır. Hükümet, bunların ilmî ve hukukî mesaîsine müdahalede bulunmamıştır. Kâdılar, kendi icthadlarına göre hüküm vermeye devam etmişlerdir. Hazret-i Ömer devrindeki gibi, halifenin hukukçuları toplayarak, hukukî meseleleri müzâkereye açması ve bir karara varılması da mevzubahis olmamıştır. Ömer bin Abdülaziz'in hadîslerin tedvîni hususundaki teşebbüsü sayılmazsa, Emevî halifeleri, İslâm hukukunun teşekkülünde doğrudan ve aslî rol oynama iddiasında olmamışlardır. Hükümetin bu demokrat veya kayıtsız tavırları da, İslâm hukukunun inkişaf ve tekâmülüne çok yardımcı olmuştur.

MEŞHUR SAHÂBÎ HUKUKÇULAR

Sahâbe'nin hepsinin müctehid olduğu, ancak hepsinin icthad ettiğinin bilinmediği yukarıda zikredilmişti. Sahâbe'den hadîs-i şerif rivâyet etmekle meşhur olanlar bulunduğu gibi, fetvâ vermekle meşhur olanlar da vardır. Hazret-i Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Abdullah bin Mes'ud, Muaz bin Cebel, Huzeyfe bin el-Yemân, Ukbe bin Âmir, Amr bin el-Âs, Zeyd bin Sâbit, Ebu'd-Derdâ, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Selmân-ı Fârisî, Ammar bin Yâsir ve Übeyy bin Kâ'b gibi Eshâb-ı kirâmın ileri gelen hukukçuları, Hazret-i Peygamber zamanında fetvâ ve hüküm vermeye de ehil idiler. Hazret-i Peygamber, eshâbının icthadlarını reddetmezdi, çünkü bunların hepsi bizzat kendi öğrettiklerine dayanmaktaydı. Bununla beraber bunların hükümlerini murâkabe ederdi. Zaten bu icthadlar eğer yanlış ise, vahy ile düzeltilirdi. Vahy gelmese bile Hazret-i Peygamber'e arz edilmekteydi.

Eshâb-ı kirâmın, Hazret-i Peygamber'in irithâlinden sonraki devirde en çok fetvâ veren yedi tanesi, Hazret-i Ömer, Ali, Abdullah bin Mes'ud, Hazret-i Âişe, Zeyd bin Sâbit, İbn Abbâs ve İbn Ömerdir. Bunlara *fukahâ-ı seb' a-yı sa-hâbe* (sahâbe-i kirâmın yedi fakîhi) denir.

Bunlardan sonra ikinci sırada gelenler şunlardır: Hazret-i Ebû Bekr, Osman, Talha, Zübeyr, Abdurrahman bin Avf, Hazret-i Ümmü Seleme, Enes bin Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Abdullah bin Amr bin el-Âs, Abdullah bin Zübeyr, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd ibn Ebî Vakkâs, Selmân-ı Fârisî, Câbir bin Abdillâh, Muaz bin Cebel, İmran bin Husayn, Ebû Bekre bin Hâris es-Sakâfî, Ubâde bin Sâmit, Muâviye bin Ebî Süfyan.

Üçüncü sırada gelen sahâbîler, kendilerinden az sayıda fetvâ nakledilenlerdir. Bunlar Ebu'd-Derdâ, Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh, Übeyy bin Kâ'b, Ebû Eyyüb el-Ensârî, Ebû Zer el-Gıfarî, Hazret-i Hafsa, Hazret-i Ümmü Habîbe, Hazret-i Cüveyriyye, Hazret-i Safiyye, Ümmü Eymen, Esmâ binti Ebî Bekr, Hasan bin Ali, Hüseyin bin Ali, Saîd bin Zeyd, Ammar bin Yâsir, Abdullah bin Ebî Bekr, Abdurrahman bin Ebî Bekr, Ukayl bin Ebî Tâlib, Adiy bin Hatim, Abdullah bin Selâm, Abdullah bin Revâha, Sa'd bin Muaz, Sa'd bin Ubâde, Hassan bin Sâbit, Semüre bin Cündeb, Dıhye bin Halîfe, Amr bin el-Âs, Hâlid bin Velid, Hazret-i Fâtıma, Mugîre bin Şu'be, Abbâs bin Abdilmuttalib.

Sahâbîlerin bu tertibi, kendilerinden rivâyet edilen fetvâların sayısına göredir. Yoksa üstünlük sıralarıyla alâkalı değildir. Nitekim Hazret-i Ebû Bekr, sahâbenin hepsinin en üstünüdür, ama kendisinden rivâyet edilen hadîs-i şerif ve fetvâlar çok fazla değildir. İslâm hukuk ilmi bakımından en önde gelen sahâbîler hakkında aşağıda muhtasar bilgiler verilmiştir:

Hazret-i Ebû Bekr

İlk müslüman olan erkek sahâbîdir. Bu sebeple Ebû Bekr ismiyle tanınmıştır [Bekr, en önce davranmak; Ebû Bekr, en önce davranan demektir]. İsmi Abdülkâbe iken, Hazret-i Peygamber tarafından Abdullah yapılmıştır. Sıddîk ve Atîk lakaplarıyla tanınmıştır. Hazret-i Peygamber'in en yakın arkadaşı olup yanından hiç bir zaman ayrılmamıştır. Aynı zamanda kayınpederidir. Aşere-i mübeşşere, yani cennetle müjdelenen on sahâbîdendir. Hazret-i Peygamber ile hicret ettiği için, Kur'an-ı kerîmde kendisinden *sâhib-i gâr* (mağara arkadaşı) diye bahsedilmektedir. Çok kimsenin İslâmiyete girmesine vesile olmuştur. Bütün gazâlarda bulunmuştur. Hazret-i Peygamber'in huzurunda fetvâ vermişti. Babası Ebû Kuhâfe ve oğlu Abdurrahman da sahâbî olup, üç nesil sahâbîlik İslâm tarihinde sadece bunlara mahsus bir şereftir. Asr-ı seadette hac emîri olmuş; Hazret-i Peygamber, ölüm hastalığında kendisini imam yapmış; vefatından sonra da sahâbe tarafından halîfe seçilmiştir. İki senelik halîfeliğinde mürtedlerle savaşmış ve İslâmiyeti mutlak bir bâdireden kurtarmıştır. Kur'an-ı kerîmin mushaf halinde toplanması da bunun zamanında olmuştur. Böylece İslâm hukuk tarihinde unutulmaz hizmetleri geçmiştir. İki senelik halîfelikten sonra 63 yaşında vefat etmiş; Medine-i münevverede Hazret-i Peygamber'in yanına defnolunmuştur.

Hazret-i Ebû Bekr, arap lisanına, tarihî hâdiselere ve neseb bilgilerine de vâkıf olup, Kureyş'in âlimi sıfatını kazanmıştı. Fasîh konuşurdu. Hitâbeti kuvvetliydi. Kur'an-ı kerîm tefsirinin inceliklerine muttali idi. Nitekim Hazret-i Peygamber'in vefatını müteakip Benî Saîde çardağındaki toplantıda, muhâcirlerin ensârdan evvel geldiğini, Tevbe sûresinin 100. âyetinde daha evvel zikredilmesine bağlamıştır. Bununla beraber tefsirde ve fetvâ vermekte çok ihtiyatlı hareket ederdi. Abese sûresinde geçen ve kuru ot demek olan *eb* kelimesinin mânâsı kendisinden sorulduğunda, bildiği halde hemen cevap vermekten kaçınmış ve “*Allah'ın kitabıyla ilgili bilmediğim bir şeyi söylersem, hangi gök beni gölgelendirir ve hangi yer beni taşır?*” demiştir⁴². Hazret-i Peygamber'in vefatından sonra fazla yaşamadığı ve halîfelîği de mürtedlerle mücâdelede geçtiği için, Hazret-i Ebû Bekr'den ancak 142 hadîs rivâyet edilmiştir.

Hazret-i Ömer

Kureyş'in Benî Adıyy kolundan Hattab'ın oğludur. Kırkıncı müslüman olup, müslüman oluşuyla müslümanlar güçlenmiş ve İslâm dininin tebliği aleni yapılmaya başlanmıştır. Bütün gazâlara iştirak etmiştir. Hazret-i Peygamber tarafından Ebu'l-Hafs künyesi ve doğruyu yanlıştan ayırmaktaki hassasiyeti sebebiyle Fâruk lakabı verilmiştir. Aşere-i mübeşşeredendir. Kızı Hafsa, kültürlü ve zekî bir hanım olup, Hazret-i Peygamber'in zevcelerindedir. Hazret-i Ömer, Hazret-i Peygamber huzurunda reyini izhâr ederdi. Kur'an-ı kerîmin bazı âyetleri bu reylere uygun geldiği için, Hazret-i Peygamber, “*Allah doğru sözü Ömer'in diline koymuştur. Benden sonra peygamber gelseydi, Ömer peygamber olurdu*” buyurmuştur. Bedr esirleri hakkındaki reyî böyledir. Hazret-i Ebû Bekr, vefat ederken yerine Ömer'i vasiyet etmiştir. Emîrü'l-mü'minîn (müminlerin emîri) ünvanı, ilk defa onun için kullanılmıştır. Hazret-i Ömer, celâlli, fakat âdil bir halîfe olmakla tanınmıştır. On sene halîfelik yapmış; İranlı mecûsî bir köle tarafından namaz kıldırırken şehid edilmiştir. 63 yaşında idi. Medine-i münevverede Hazret-i Peygamber'in yanına defnedilmiştir.

Tefsir, hadîs ve fıkhıta pek ziyade ihtisası vardı. 573 hadîs-i şerif rivâyet etmiştir. Hadîs rivâyeti hususunda ihtiyatkâr davranır; Peygambere isnâd edilen bir sözü, başka bir delil ile takviye edilmedikçe delil olarak almazdı. Bu sebeple rivâyet ettiği hadîsler, en sağlam hadîslerdir. Onun zamanında herkes, Hazret-i Peygamber'in bir sözünü yanlış nakletmekten çok korkardı. Kitap, sünnet ve icma' ile hallolunmayan meseleler hakkında kıyasa giderdi. Kendisinden nice fetvâlar naklolunmuştur. Bu bakımdan Rey ekolünün kurucularından sayılır. Hazret-i Ömer, makarn olan Medine-i münevveredeki hukukçu sahâbîlerden bir icma' heyeti teşkil etmiş; zuhur eden meseleler bunlara arzolanarak çözülmüştür. Bu

42- Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye Kamusu, I/246, 250.

devirde pek çok icma' meydana gelmiş ve hayli mesele halledilmiştir. Bir defada verilen üç talâkın, üç ayrı talâk sayılacağı, müellefe-i kulûba zekât verilmeyeceği, fethedilen arâzilerin devlet mülkiyetinde tutulup halka kirâyâ verileceği gibi meseleler bu zamanda hükme bağlanmıştır. Hayber'de kendisine düşen arâziyi vakfetmesi, İslâm tarihindeki ilk vakıf örneklerdendir. Hazret-i Ömer zamanında terâvih namazlarının muntazaman câmide cemaatle kılınmaya; ticaret için beslenen atlardan zekât alınmaya; memurlardan mal beyânı istenmeye başlanmıştır.

Hazret-i Ömer, şiir ve edebiyata hakkıyla vâkıf olup, kendisine arzedilen her mesele hakkında şiir inşâd edebilecek kâbiliyettedir. Tefsir ilminde de ihtisası vardı. Meselâ, Zâriyat sûresinin ilk âyetindeki *zâriyati zerven* (tozutup savuranlar) kelimesini rûzgâr; üçüncü âyetindeki *câriyâtü yüsren* (kolayca akanlar) kelimesini gemiler; dördüncü âyetindeki *mukassimâti emren* (iş bölümü yapanlar) kelimesini de melekler olarak tefsir ettiği meşhurdur.

Halîfeliği zamanında Sâsânî ordusu yenilmiş; Irak, İnan, Azerbaycan, Şam, Mısır, Cezîre, Güneydoğu Anadolu fethedilmiş; 1036 şehir alınmıştır. İnan müesseselerine benzer tarzda siyasî ve idarî yenilikler kabul edilmiştir. Bu zamanda bürokratik işleri yürütecek ayrı divanlar teşkil olunmuştur. Vilâyetlere gönderilen vâliler, sadece idarî salâhiyetlerle gönderilmeye başlanmış; adlî işler için ayrıca kâdılar tayin edilmiştir. Böylece idare ile kazâ birbirinden ayrılmıştır. Kûfe kâdısı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği mektup tarzındaki talimat, mahkeme usûlleri hakkında çok mühim bir vesikadır ve dünyada bilinen ilk örnektir. Halîfe Hazret-i Ömer her hac mevsiminde Mekke'de bir divan kurarak, ülkenin çeşitli yerlerindeki hâkimlerin kararlarını burada incelemiştir⁴³. Yine Halife Hazret-i Ömer, hâkimlerin verdikleri ölüm cezalarının kendi tasdiki olmaksızın yerine getirilmesini yasaklamıştır⁴⁴.

Halîfe Hazret-i Ömer zamanında, hâkimlerin hükümlerinin kontrolü hususunda enteresan örnekler vardır. Yabancı bir kadınla aynı örtü (yorgan) altında yakalanan bir adama Kûfe kâdısı Abdullah bin Mes'ud hadd suçu oluşmadığı için ta'zir olarak kırk değnek vurulmasına hükmetmiş; bu adamın yakınları Abdullah bin Mes'ud'un Kureyşli birini rezil ettiğini öne sürerek söz konusu hükümü Halîfe Hazret-i Ömer nezdinde temyiz etmişlerdi. Halife hadiseyi inceleyerek talebi reddetmiş, üstelik İbn Mes'ud'a "Bu hükümü sen mi verdin?" diye sorup müsbet cevap aldığı anda "Ne güzel hüküm!" diye hoşnudluğunu bildirince sanığın yakınları "Biz İbn Mes'ud'a karşı O'ndan yardım istemeye geldik; O kalkmış İbn Mes'ud'a soru soruyor" diye serzenişte bulunmuşlardı⁴⁵.

43- Kettâni, II/26; Muhammad Hamidullah: "Administration of Justice in Early Islam", *Islamic Culture*, Vol. XI, No:2; April 1937, 167; Ahmed Saîd el-Mü'minî: *Kadâü'l Mezâlim*, Amman 1411/1991, 69.

44- Tarablusî: *Mu'inü'l-Hükkâm*, 2.b, Kâhire 1393/1973, 11.

45- Veki', II/188.

Halîfe Hazret-i Ömer'in önüne bir miras meselesi gelmişti. Bir kadın ölmüş ve geride kocası, annesi, ana bir iki erkek kardeşi ve ana-baba bir kardeşleri kalmıştı. Halife, kocaya 1/2, anneye 1/6 verip; kalanı bütün kardeşlere taksim etmiş (ki Zeyd bin Sabî'tin de kavlidir); başka bir sene benzer bir meselede, kocaya 1/2, anneye 1/5 ve ana-bir kardeşlere de 1/3 verip, ana-baba bir kardeşlere hisse vermemiştir. Bunun üzerine bunlardan birisi "Diyelim ki babamız denize atılmış bir taş (hacer) idi (yani babayı dikkate almıyorsun), peki ya annemiz de bir değil mi?" diye itiraz ettiği için bu dâvâ mesele-i haceriyye diye anılagelmiştir. Hazret-i Ömer, "O zaman öyle ictihad etmiştik, şimdi ise böyle ictihad ediyoruz" demiştir⁴⁶. Çünkü eshâb-ı ferâizden artan, asabeye verilir. Ana-baba bir kardeşler asabe; ana bir kardeşler eshâb-ı ferâizdendir.

İlk zamanlar kazâ ve fetva ile görevlendirilenlerin hemen hepsinin müctehid olduğu bilinmektedir. Hazret-i Ömer, halîfe olduktan sonra, ictihadı farklı olduğu halde, Halîfe Hazret-i Ebû Bekr'in verdiği hükümleri bozmamıştır⁴⁷. Birgün Kadı Ebu'd-Derdâ'nın verdiği bir hükümden mahkûm olan tarafın şikâyeti üzerine, Halîfe Hz. Ömer "Ben onun yerinde olsaydım senin lehine hükmederdim" demiş, "Buna engel nedir?" diye sorulunca "Burada nass bahis konusu değil, bir ictihadın ise diğerine üstünlüğü yoktur!" cevabını vererek hükmü bozma-ya yanaşmamıştır⁴⁸.

İlk Kur'an-ı kerîm mektebi de Medine-i münevverede Hazret-i Ömer zamanında açılmış; Amr bin Abdullah Huzaî muallim tayin edilmiş ve kendisine beytûlmalden maaş tahsis olunmuştur. İlk umumî nüfus sayımı da Hazret-i Ömer zamanında yapılmıştır. Hisbe (belediye), posta ve emniyet teşkilatı da bunun zamanında kurulmuştur. Ağırlık ve uzunluk ölçülerinde birlik temin edilmiş ve ilk para basılmıştır. Devlet hazînesi *beytûlmâl-i müslimîn* adıyla bunun zamanında tesis olunmuştur. Herkesin ismi divan denilen defterlere sırayla kaydolanmış; bunlardan fakir ve muhtaç olanlara beytûlmalden maaş bağlanmıştır. İslâm tarihinde resmî yazışmalarda tarih konulması usûlü de Hazret-i Ömer zamanında başlamıştır.

Hazret-i Osman

Kureyş kabîlesinin Ümeyye kolundan Affan'ın oğludur. İlk müslümanlardan ve Aşere-i mübeşşeredendir. Hazret-i Peygamber'in kızlarından önce Rukıyye, bunun vefatından sonra da Ümmü Gülsüm ile evlendiği için, Zinnûreyn (İki Nur Sâhibi) denir. İslâmiyetin bidâyetinde Habeşistan'a hicret etmişti. Bedr har-

46- Mâverdi: *Edebü'l-Kâdı*, Bağdad 1391/1971, 186; Mâverdi: *el-Ahkâmüs-Sultâniyye*, Kâhire 1298, 68; Ferrâ: *el-Ahkâmüs-Sultâniyye*, Kâhire 1386/1966, 63.

47- İbn Nüceym: *el-Eşbah ve'n-Nezâir*, Kâhire 1387/1968, 104.

48- Ali Haydar Efendi: *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, C: I, 3.b, İstanbul 1330;

binden başka bütün gazâlarda bulunmuştur. Tebük gazâsında ordunun bütün ihtiyaçlarını karşıladığı için Hazret-i Peygamber, “*Bundan sonra Osman yaptıklarından hesâba çekilmez*” buyurmuştur. Hazret-i Osman’ı medheden başka çok hadîs-i şerif vardır. Hudeybiye musâlahasında Kureyş’e elçi olarak gönderildi. Hazret-i Ömer’in vefat etmeden vazifelendirdiği yedi kişilik şûrâ kararıyla halife seçildi. Zamanında Kafkasya, Ermeniyeye, Horasan, Kirman, Sicistan, Kıbrıs ve Kuzey Afrika’da birçok yer fethedildi. İslâm devletinin sınırları, batıda İspanya’ya, doğuda Kâbil ve Belh’e kadar genişledi. İslâm orduları denizde ve karada büyük zaferler kazandı. Yolların emniyeti sağlandı. Ölü arâziler ihyâ ettirildi. Kuyular ve kanallar açtırıldı. Bağ ve bahçeler yaptırıldı. Ticaret, ziraat ve nakliyat buna bağlı olarak gelişti. İslâm topraklarında fakir kimse kalmadı. Hazret-i Osman herkese lâıyk olduğu vazifeyi vermeye çalıştı. Tâyin ettiği vâli-leri, ona itaat eden, siyaset ve askerlikte çalışkan ve mümtaz kimselerdi.

Çok merhametli bir tabiata sahip halifenin tedbirli siyasetinden ve akrabalarına silâ-ı rahm yapmasından hoşnud kalmayıp ayaklanan bir grup Mısırlı, Hicretin 35. senesinde Medine-i münevvereye gelerek büyük bir karışıklık çıkardı ve 82 yaşındaki halîfeyi evinde Kur’an-ı kerîm okurken şehid etti. Halife, Cenneti’l-Baki’ye defnedildi.

Hazret-i Osman, zengin bir tüccar olup, malını İslâmiyetin yolunda sarfetmesiyle meşhurdur. Hazret-i Peygamber’in arzusu üzerine Rûme kuyusunu satın alıp müslümanlara vakfetmiştir ki, İslâm tarihindeki ilk vakif sayılır. Hazret-i Ebû Bekr zamanında hazırlanan mushafdan, altı nüsha daha yazdırıp her birini bir İslâm merkezine gönderdi. Günümüze intikal eden mushaflar, hep bunlardan çoğaltılarak yazılmıştır. Hazret-i Osman, tefsir ilmine de hakkıyla vâkıf idi. Enfal ve Tevbe sûrelerinin arasına neden besmele yazılmadığını soranlara, “O iki sûre farklı zamanlarda nâzil olmakla beraber, muhtevâsı benzer ve birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. Bu sebeple biz ikisini bir sûre olarak tanırdık. Peygamberimiz de bu ikisinin bir sûre olup olmadığını bildirmemişti. Bu sebeple ikisini ayrı yazdık, ancak aralarına besmele koymadık” demiştir. Kendisinden 146 hadîs rivâyet edilmiştir.

Hazret-i Osman zamanında, emvâl-i bâtına denilen altın ve gümüş zekâtının toplanması halkın kendisine bırakıldı; diğer mallardan devletin zekât toplaması usulü devam etti. Hazret-i Osman zamanında Hazret-i Ömer zamanındaki kadar kesif bir icma’ faaliyetini olmamakla beraber, bilhassa Mescid-i Nebevîde îrâd eylediği hutbeleriyle, fıkha dair bir takım mühim meselelerde halkı tenvir ederdi. Çok fetvâ vermiş olmakla beraber, bu fetvâların çoğu sonrâki zamanlara intikal etmemiştir. Misal olarak: Sarhoşun talâkı muteber değildir. Ölüm hastasının boşadığı kadın, zevci iddet içinde ölürse vâris olur. Kişi, evlendiği yerde mukîm sayılır. Alacakların da zekâtı verilir. Buluntu develer alınıp, devletin tuttuğu çobana teslim edilir; sahibi çıkmazsa satılır. Hizmetleri sebebiyle bazı kim-

selere ıktâ yoluyla arâzî verilmesi; devlet için mer'a ve korular tesis edilmesi; Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi; Cuma namazı için dış ezan okunması; bayram hutbesinin namazdan önce okunması; müezzinlere bey-tûlmaldan maaş bağlanması; mescide halife için maksure yapılması Hazret-i Osman zamanındaki ilklerdendir.

Hazret-i Ali

Hazret-i Peygamber'in amcazâdesi ve dâmâdıdır. Çocuklardan ilk müslüman olandır. Aşere-i mübeşşeredendir. Ebu'l-Hasen, Ebû Türâb, Haydar, Murtezâ, Esedullah (Allah'ın arslanı) isimleriyle tanınmıştır. Cesâreti ile meşhur olup bütün gazâlara iştirak etmiştir. Çok hadîs-i şerif ile övülmüştür. Bunlardan birkaçı "*Ali benim yanımda, Mûsâ'nın yanında Hârûn gibidir. Ben kimin dostu isem, Ali de onun dostudur, Ben ilim şehriyim; kapısı Alidir*" meâlindeki hadîslerdir. Hazret-i Ebû Bekr, Ömer ve Osman'a bîat ederek, kendilerine vezîrlük yapmıştır. Hazret-i Osman'ın elîm vefatı üzerine Hazret-i Abbâs tarafından kendisine halife olarak bîat edilmiştir. Kûfe'yi merkez ittihaz ederek orada oturmuştur. Beş buçuk senelik halîfeliği karışıklıklarla geçmiş; sahâbeyi tekfir ederek başkaldıran Hâricîleri bozguna uğratmıştır. Bir Hâricî fedâîsi tarafından câmide namaz kılariken 63 yaşında şehid edilmiştir. Defnolunduğu yerde Necef şehri kurulmuştur. Yerine oğlu Hazret-i Hasan geçmiştir.

Hazret-i Peygamber, Hazret-i Ali'yi Hadramut'a hâkim olarak tayin etmişti. Hazret-i Ali, kazâ işlerinde vukufu olmadığından dolayı özür beyân edince, "*İki tarafı da dinlemedikçe karar verme*" buyurmuş ve kararlarının hep doğru olması için dua etmişti. Hazret-i Ali, "Resûlullahın bu duasının bereketiyle, bundan sonra hiçbir kararında tereddüde düşmedim" derdi. Yemen'de verdiği bazı kararlar bilahare Hazret-i Peygamber'e arzedildiğinde tasvip buyurmuştu⁴⁹. Muhakeme usulleri, son derece mâhirâne idi⁵⁰. İslâm tarihinde, halkın idareden şikâ-

49- Yemenli muhtelif kabilelere mensup kimseler arslan avlamak maksadıyla çukur kazıp başında beklerken içlerinden biri çukura düşmüş, buna takılarak başka biri, derken tam dört kişi çukura düşmüş ve arslan da bunları parçalamıştı. Bunun üzerine sonraki maktullerin kabileleri çukura ilk düşenin kabilesinden üç kişinin diyetini istemişler, çukura ilk düşenin kabilesi ise sadece buna takılan bir kişinin diyetini ödemeye hazır olduklarını söyleyince büyük bir husumet meydana gelmişti. Bunun üzerine Yemen hâkimi bulunan Hazret-i Ali rıza göstermeleri durumunda onların aralarında hükmedebileceğini, hoşnud olmazlarsa hükmü Hazret-i Peygamber'e götürebileceklerini söylemiş, onlar da razı olmuşlar; Hazret-i Ali ilk düşene -ona takılarak üç kişi daha helak olduğu için- 1/4, ikinci düşene -ona takılarak iki kişi daha helak olduğu için- 1/3, üçüncü düşene -ona takılarak bir kişi daha helak olduğu için- 1/2, son düşene ise -onun yüzünden kimse helak olmadığı için- tam diyet verileceğine hükmetmişti. Bu hükme bazıları râzî olmuş; bazıları olmayarak Hazret-i Peygamber'e arzetmişlerdi. O da meseleyi tedkik edip, hükmü hukuka uygun bularak tasdik etmiştir. Arslan avlamak için kazılan çukura zübye denildiği için bu mesele *zübye meselesi* diye tanınır. Veki', 1/96.

50- Arkadaşlarıyla yola çıkan bir kimse arkadaşları döndüğü halde dönmeyince yakınları, adamın

yetlerine bakmak için bir kurul oluşturan, bir başka deyişle mezâlim divanını sistematik olarak ilk kuran, Halife Hazret-i Ali'dir⁵¹. Malı olup da borcunu ödemeyenlerin konduğu ilk haphâne de bunun zamanında inşa edilmiştir⁵². Arapça gramerine dair ilk kitabı yazan da Hazret-i Ali'dir⁵³.

Hazret-i Ali de sahâbenin en çok fetvâ verenlerindendi. Esbâb-ı nüzûlü, yani Kur'an-ı kerîm âyetlerinin ne zaman, kimin için ve ne sebeple indiğini en iyi bilenlerdendi. 586 hadîs rivâyet etmiştir. Bir kişinin bildirdiği hadîsi, râvînin yeminiyle beraber kabul ederdi. Hazret-i Ebû Bekr, Ömer ve Osman, halîfelikleri sırasında bununla istişâre ederlerdi. Nitekim Hazret-i Ömer'in halîfeliği zamanında, zinâ suçundan mahkûm edilen bir kadının akıl hastası olduğunu gerekçe göstererek hükmü bozdurmuştur⁵⁴.

Sıffîn harbinde kaybettiği kalkanını Kûfe'ye döndüğünde bir Yahûdî'nin elinde görüp istemiş; Yahûdî ise inkâr ederek vermemişti. Kâdı Şüreyh önünde mürâfaa olunduklarında, Hazret-i Ali oğlu Hasen ve kölesi Kanber'i şâhid göstermişse de, Şüreyh Hazret-i Ali'ye bunların yakınlıkları sebebiyle şâhidliklerini kabul etmemiş; Hazret-i Ali de bu reyini tasvib ederek Şüreyh'i övmüştür. Bunu gören Yahûdî çok etkilenip müslüman olmuştur.

Bir harâbede bulunan define için, vergi ödeyen şehre yakın ise, buranın ahâlisine; değil ise beşte biri devlete verildikten sonra kalanının bulana ait olacağı şeklinde fetvâ vermiştir. Şam vâlisi Muâviye Sıffîn vak'asından sonra kendisine mektup yazarak hüsnânın (çift cinsiyetlinin) mirastaki vaziyetini sormuş; Hazret-i Ali de cevaben "İdrarını yaptığı yere göre değerlendirileceğini" yazmıştı.

Kâdı Şüreyh, geride birisi kocası ve birisi de aynı zamanda ana-bir kardeşi olan iki amcaoğlu bırakarak vefat eden kadının mirasını 1/2 koca ve 1/2 de ana-bir kardeşe olmak üzere taksim etmişti. Hazret-i Ali bu taksimin delilini sordu. "Çocuksuz ölen kadının malının yarısı kocanıdır" (Nisâ: 12) ve "Akrabalar vâris olmaya daha layıktır" (Enfâl: 75) âyetlerine dayandığını söyledi. Bu taksi-

---

arkadaşları tarafından öldürülmüş olduğu iddiasıyla Kâdı Şüreyh'in önüne gelmişler, O da bunların beyine gösteremedikleri iddiasına karşı, sanıklara masum olduklarına dair yemin etmeleri teklifinde bulunmuş, bunlar da bu yemini edince dâvâcılar ateyhine hükmetmişti. Dâvâcılar daha sonra dâvâyı Halife Hazret-i Ali önüne getirmişler; O ise sanıkları ayrı ayrı dinleyip ifadelerindeki tutarsızlıkları görünce hükmü bozarak bunlar aleyhinde hükmetmiş, bunun üzerine sanıklar suçlarını itiraf etmişlerdi. Beyhekî: Adâbü'l-Kadı 9.

51- Mezâlim dâvâlarına bakmak için ilk kez bir gün tayin eden de Emevî halîfesi Abdülmelik olmuştur. Kaynaklarda mezâlim divanının kurucusu olarak Halife Abdülmelik'in isminin geçmesi bu sebeptir. Mâverdi, 74; Ferrâ, 75; Kettâni, II/28; Corci Zeydan: **Medeniyet-i İslâmiye Tarihi**, Trc: Zeki Megamiz, İst. 1971, I/343; Mu'minî, 74-75.

52- İslâm hukukunda hapis, asıl ceza olmayıp, daha ziyade borçluların borçlarını ödemeleri ve cemiyet için tehlikeli kimselerin entemesi için muvakkaten tatbik edilir.

53- Nişancızâde: **Mir'at-ı Kâinât**, İst. 1987, I/703.

54- Beyhekî: Sırka 11.

min nassa aykırı olduğunu bildiren Hazret-i Ali, mirasın yarısını kocaya, 1/6'ını ana-bir kardeşe verip geri kalanını ikisi arasında eşit paylaştırdı. Zirâ, çocuksuz ölenin ana-bir kardeşlerinden herbirine 1/6 verilmesi, âyet-i kerîme (Nisâ: 12) gereği olup, Enfâl Sûresindeki âyet, muâhad (anlaşma) sebebiyle verâseti nes-hetmek üzere nâzil olmuştur*.

Hazret-i Ali'nin Mısır vâlisi Mâlik bin Eşter'e gönderdiği mektup, İslâm idare hukukunun esaslarını ihtivâ eden kıymetli bir vesikadır. Bunun dışında kendisine nisbet edilen bir takım asılsız kitaplar vardır. Bunlardan Radî isminde bir Şîî âliminin kaleme aldığı Nehcü'l-Belâga'daki dinî, ahlâkî ve siyasî sözle-rin ancak bir kısmının Hazret-i Ali'ye ait olduğu tahmin edilmektedir.

Ebû Ubeyde

Kureyştendir. Asıl ismi Âmir bin Abdullah bin el-Cerrâh'dır. İlk müslüman-lardan ve aşere-i mübeşşeredendir. Bütün gazâlarda bulundu. Hazret-i Peygamber tarafından Bahreyn ve Necran'a âmil (vergi tahsildarı) olarak gönderildi. "**Ebû Ubeyde, ümmetimin emînidir**" hadîsiyle övüldü. Hazret-i Ebû Bekr'e halîfe ola-rak ilk biât edendir. Şam'ın fethinde kumandan olarak bulundu. Humus'u fethet-ti ve halktan cizye toplandı. Bizans imparatoru Heraklius'un ordu toplayıp Antak-ya'ya yürüyeceği işitilince, Humus'taki ordunun, Yermük'teki merkezî kuvvetle-re yardım etmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Ebû Ubeyde, şehirde memurlar bağırtıp, "Ey Hıristiyanlar! Size hizmet etmeye, sizi korumaya söz vermiştim. Buna karşılık sizden cizye almıştım. Şimdi ise, halîfeden aldığım emir üzerine, Heraklius ile gazâ edecek olan kardeşlerime yardıma gidiyorum. Size verdiğim sözde duramayacağım. Bunun için hepimiz beytûlmâle gelip, cizyelerinizi geri alınız! İsimleriniz ve verdikleriniz defterimizde yazılıdır" dedi. Suriye şehirleri-nin çoğunda da böyle oldu. Hristiyanlar, müslümanların bu adalet ve şefkatini gö-rünce, senelerden beri Bizans hükûmetlerinden çektikleri sıkıntılardan kurtulduk-ları için bayram yaptılar. Çoğu seve seve müslüman oldu ve kendi arzuları ile, Rum ordularına karşı İslâm askerine casusluk yaptılar. Ebû Ubeyde böylece, He-raklius ordularının her hareketini günü gününe haber alırdı⁵⁵. Ebû Ubeyde, Ku-düs'ü de kuşattı. Kudüslüleri şehri ancak halîfeye teslim edebileceklerini söyle-yince Hazret-i Ömer bizzat gelerek şehri teslim aldı. Ebû Ubeyde, 18/639 sene-sinde Emvâs vebâsında vefat etti. Kabri Ürdün'dedir. Hazret-i Ömer vefat eder-ken, "Ebû Ubeyde sağ olsaydı, onu yerime halîfe bırakırdım" demiştir.

* - Veki', II/196

55- Şiblî Numânî: **El-Fârûk**, Lahor 1352/1933, 180.

Sa'd bin Ebî Vakkas

İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşeredendir. Hem baba ve hem de ane tarafından Hazret-i Peygamber ile akraba olup, “*Sa'd benim dayımdır. Böyle dayısı olan var mı?*” hadîsi ile medholunmuştur. İslâm tarihinde müşriklere karşı ilk mücâdele eden budur. Bütün gazâlarda bulundu. Uhud harbinde ok atarken, Hazret-i Peygamber'in, “*At ya Sa'd! Anam babam sana fedâ olsun*” iltifatına mazhar oldu. Hazret-i Ebû Bekr'e ilk bîat edenlerdendi. Hazret-i Ömer zamanında Sâsânîler üzerine gönderilen ordunun kumandanı olarak Kadisiyye harbini kazandı. Irak ve İran'ı fethetti. Medâyin şehrinin havası askere iyi gelmediği için Kûfe şehrini kurdu. Buraya vâli tayin edildi. Hazret-i Ömer'in, vefat etmeden evvel, yerine geçecek halîfeyi seçmesi için vazifelendirdiği yedi kişilik heyetin âzâsından idi. Hazret-i Osman zamanında Kûfe vâliliğine gönderildi. Cemel ve Sıffin vak'alarına karışmadı. 55/675 senesinde 85 yaşında Medine-i münevvere yakınlarındaki Akîk'de vefat etti. Na'sı Medine-i münevvereye götürülerek Cennetü'l-Baki'de defnedildi. Aşere-i mübeşşerenin en son vefat edenidir. Kendisinden 270 hadîs rivayet olunmuştur.

Abdurrahman bin Avf

Kureyşten, ilk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşeredendir. “*Abdurrahman, yerde de, gökte de emindir*” hadîsiyle de övülmüştür. Bütün gazâlarda bulundu. Hazret-i Peygamber'in arkasında namaz kıldığı zâtlardandır. Hazret-i Peygamber'in vasiyeti üzerine, vefatından sonra ezvâc-ı tâhiratı himâye etmiştir. Hazret-i Ebû Bekr ve Ömer'in halifeliklerinde başmüşâviri idi. Hazret-i Ömer zamanında hac emîri idi. Hazret-i Ömer'in Şam'ı fethinde vebâ bulunan yere girmemesini tavsiye etmiş ve Hazret-i Peygamber'in karantinaya dair hadîsini nakletmiştir. Mecûsîlerden de Ehl-i kitap gibi cizye alınacağına dair görüş bildirmiş; halîfe buna uymuştu. Hazret-i Ömer'in, Irak arâzisini gâzilere dağıtmayıp mülkiyetini devlete ait kılması hususundaki ictihadından farklı ictihadda bulundu. Hazret-i Ömer'in, yerine geçecek halîfeyi tesbit etmek üzere vazifelendirdiği yedi kişilik heyete dâhil olup Hazret-i Osman'ı seçmişti. Medine-i münevvereye hicretinde Hazret-i Peygamber kendisini kardeş yaptığı Sa'd bin Rebi', evinin ve bahçesinin yarısını ve iki hanımından birisini boşayıp kendisiyle evlendirmeyi teklif etmişse de, Abdurrahman bin Avf pazarın yolunu sormuş; burada kendisine hediye edilen bir bakraç sütü satarak başladığı ticaret sayesinde çok zengin olmuştu. Cömertliği de dillere destan idi. Hastalığında boşamış olduğu zevcesine, mirasının yirmidörtte birinin verilmesini söylemişti. Buna 83 bin altın düştü. 31/651 tarihinde 75 yaşındayken Medine-i münevverede vefat etti. Kendisinden 65 hadîs rivayet olunmuştur.

Zübeyr bin el-Avvâm

İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşeredendir. “*Zübeyr benim havârimdir*” hadîsi ile medhedildi. Hazret-i Hadice’nin erkek kardeşinin ve Hazret-i Peygamber’in halası Safiyye’nin oğludur. Hazret-i Peygamber’in baldızı Esmâ binti Ebû Bekr ile evliydi. İslâm tarihinde düşmana karşı ilk kılınç çeken budur. Bütün gazâlarda bulundu. Mısır’ın fethine iştirak etti. Çok sevdiği arkadaşı Hazret-i Alî ile ictihadları birbirine uymadığı için, 36/656 yılındaki Cemel vak’asında Hazret-i Talha ve Hazret-i Âişe’nin yanında hareket etti. Harbden çekildiği halde şehid edildi. Hazret-i Alî bunu işitince çok üzüldü ve cenâze namazını bizzat kıldırdı. 67 yaşındaydı. Çok zengin olup, mallarını hayır yolunda dağıtırdı. Eshâb-ı kirâmdan şehîd olanların yetimlerine vasîlik eder ve onları beslerdi. 38 hadîs rivâyet etmiştir.

Talha bin Ubeydullah

İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşeredendir. Dedesi Osman bin Amr, Hazret-i Ebû Bekr’in dedesinin kardeşidir. Künyesi Ebû Muhammed’dır. Uhud Savaşında gösterdiği kahramanlık sebebiyle “Hayyir” (hayırkâr) ve Tebük Savaşında bütün servetini ordunun techizine vermesi sebebiyle de “Feyyâz” (bereket sâhibi) isimleri, Hazret-i Peygamber tarafından verilmiştir. “*Talha ile Zübeyr, Cennette komşularındır*” hadîsi ile medhedildi. Şam tarafında vazifeli olduğu Bedr gazâsı hâriç, bütün gazâlarda bulundu. Uhud’da Hazret-i Peygamber’i korumak isterken yaralandı ve bir kolunu kaybetti. Hazret-i Ebû Bekr, vefatı yaklaşıncı, yerine kimin halîfe olacağı hususunda Hazret-i Talha ile istişâre etmişti. Hazret-i Ömer’in halîfeliği sırasında Talha bin Ubeydullah, şûrâ heyetine dâhil olup, çok hizmetlerde bulundu. Hazret-i Ömer’in, kendinden sonra halîfe olacak kişiyi seçmek üzere tesbit ettiği heyete dâhildi. 36/656 yılında Hazret-i Zübeyr ve Âişe ile beraber Hazret-i Alî’ye karşı çıktığı Cemel vak’asında şehîd oldu. Buna çok üzülen Hazret-i Alî, cenâze namazını bizzat kıldırdı. 64 yaşında idi. Çok zengindi, mallarını hayır uğruna sarfetmiştir. 38 hadîs-i şerîf rivâyet etmiştir.

Saîd bin Zeyd

İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşeredendir. Babası Zeyd, İslâmiyetten önce yaşamış Kureyşli bir muvahhid idi. Dedesi Amr, Hazret-i Ömer’in amcası olduğu gibi; Hazret-i Ömer’in kayınbirâderi ve eniştesi idi. İslâmiyetin bidâyetinde Habeşistan’a hicret etti. Hazret-i Talha ile Suriye tarafında vazifeli olduğu için katılmadığı Bedr’den başka gazâlarda bulundu. “*Ümmetimin en iyi mizachısı Saîddir*” hadîsiyle övülmüştür. Yermük muharebesine ve Şam’ın fethine iştirak etti. Hazret-i Ömer’in şehâdetinde Irak’da bulunduğu için, yerine ge-

çecek halîfeyi seçmek üzere vazifelendirilen heyette yer almadı. 51/671 senesinde 70 yaşlarındayken Medine-i münevvere yakınındaki Akîk’de vefat etti. 48 hadîs rivâyet etmiştir.

Hazret-i Âişe

Hazret-i Peygamber’in çok sevgili zevcesidir. Hazret-i Ebû Bekr’in kızıdır. Hicretten bir sene evvel Hazret-i Peygamber ile evlenmiştir. Lakâbı Sıddîka ve Humeyrâ’dır. Hazret-i Peygamber’in dul olarak evlenmediği yegâne hanımıdır. Kendisi iftirâyâ uğramış; Kur’an-ı kerîm âyetleri ile ma’sum olduğu bildirilerek kazfa dair âyetler inmiştir. Hazret-i Peygamber’in vefatında çok genç idi. Hadîs-i şerifte, “*Dininizin üçte birini Humeyrâdan öğreniniz!*” buyuruldu. (Humeyrâ, Hazret-i Peygamber tarafından Hazret-i Âişe’ye verilen isimdir.) 2210 hadîs-i şerif ile, en çok hadîs rivâyet edenlerin ikincisidir. Hazret-i Peygamber’in bilhassa evdeki hayatı ve ibâdetleri hakkındaki haberler, öte yandan nikâh, talâk ve mirasla alâkalı bir çok hükümler başlıca Hazret-i Âişe’den nakledilmiştir. 58/677 senesinde Medine-i münevverede vefat etti. Cennetü’l-Baki’dedir. Akı, zekâsı ve hâfızasının kuvveti ile tanınmıştır. Bu sebeple Sahâbe-i kirâm çok şeyleri kendisine sorardı. Âyet-i kerîme ve hadîs-i şeriflerin hakikî mânâlarını keşfetme hususunda çok mâhirdi. Edebiyat ve şiir hususunda da emsalsiz kudreti vardı. Urve bin Zübeyr, “Kur’an-ı kerîmin mânâlarını, helâl ve haramları, Arab şiirlerini, neseb ilmini, Hazret-i Âişe’den daha çok bilen kimse görmedim” derdi. Ziyet eşyası için zekât verilmeyeceği; ikrah ile yapılan talâkın sahih olmadığı; kurban etini üç günden fazla saklamanın caiz olmadığı; süt kardeşliğin en az beş defa emmekle olacağı; mahremi olmayan kadınların ancak emniyetli kişilerle beraber hacca gidebileceğine dair fetvâları meşhurdur.

Ammar bin Yâsir

İlk müslümanlardandır. Aslen Yemenli olup babası Mekke’ye gelip yerleşmişti. Babası ve annesi Sümeyye, İslâm dininin ilk şehidleridir. Ammar, kendisine yapılan işkencelere dayanamayarak müşriklerin istedikleri şeyi, kalben inanmadığı hâlde, diliyle söylemiş ve hayatını kurtarmıştı. Bunun üzerine, yaptığının câiz olduğunu bildiren âyet-i kerîme (Nahl: 106) inmişti. “*Cennet Ammar’a müştaktır*” hadîsiyle övülmüştür. Bütün gazâlarda bulundu. İslâm dininde ilk mescid olan Medine’deki Kubâ mescidi, bunun tavsiyesi üzerine inşa edildi. Yemâme hurbine iştirak etti. Hazret-i Ömer zamanında Kûfe kâdılığına tayin edildi. Cemel ve Sıffîn vak’alarında Hazret-i Ali’nin yanında olup 37/657 senesinde Sıffîn’de 94 yaşında iken şehid düştü. Kendisinden 62 hadîs-i şerif rivâyet edilmiştir.

Abdullah bin Mes'ud

Huzeyl kabîlesindedir. Künyesi Ebû Abdurrahmandır. İlk müslümanlardandır. Kendisi ve annesi Ümmü Abd, Hazret-i Peygamber'in hususî hizmetinde bulunurlardı. Mekke'de Kur'an-ı kerîmi yüksek sesle ilk okuyan zattır. Habeşistan'a hicret edenlerdendir. Bütün gazâlarda bulundu. Hazret-i Peygamber, *"Kur'an-ı kerîmi, dört kişiden, Abdullah bin Mes'ud, Ebu Huzeyfe'nin azadlısı Sâlim, Muaz bin Cebel ve Übeyy bin Kâb'dan alınız, öğreniniz"* buyurmuştur. İbn Mes'ud, Kur'an-ı kerîmi ezberleyenlerden olduğu gibi, 848 tane hadîs rivâyet etmiştir. Kıraat ilminde önderdir. Esbâb-ı nüzûlde, kendisinden bildirilenler, Hazret-i Ali'den bildirilenlerden daha çoktur. Hazret-i Ömer zamanında vâli muavini ve muallim olarak Kûfe'ye gönderildi. Bu sebeple fikhî mâlûmâtı Irak havâlisinde yayıldı. Irak ekolü, bilhassa Hanefî mezhebinin ilimde kaynağı İbn Mes'uddur. Hazret-i Osman, kendisini Medine-i münevvereye çağırdı. Kûfe halkı gitmemesini istedilerse de, *"Halîfeye itaat boynumun borcudur"* dedi. 32/651 senesinde 60 küsur yaşındayken Medine'de vefat etti. Cennetü'l-Baki'e defnedildi. Kardeşi Utbe de Kûfe'de fakîh ve muhaddis olup, fetvâları vardır.

Abdullah bin Ömer

Hazret-i Ömer'in oğludur. Hicretten ondört sene evvel dünyaya geldi. Künyesi Ebû Abdurrahmandır. Hazret-i Peygamber'in hanımlarından Hazret-i Hafsa ile özkardeştir. Babasıyla beraber îmân etti. Hendek gazâsında bulundu. Mu'te ve Yermük harpleri ile, Mısır ve Afrikiye'nin fethinde bulundu. Hilâfet meselesinde bîtaraf kaldı. En çok hadîs bilen sahâbîlerdendir. 1630 hadîs rivâyet etmiştir. 73/692 senesinde Mekke'de vefat etti. Kabri Muhassebdedir. Sahâbeden Mekke'de en son vefat eden budur. Oğlu Sâlim (106) de fakîh idi.

Takvâsı sebebiyle ihtiyatlı davranarak çok fetvâ vermekten çekinirdi. Fıkhta Medine-i münevvere ekolü, bunu üstad ittihaz etmiştir. Muhaddis ve fakîhler arasında Abdullah bin Abbâs, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Amr bin Âs ile Abdullah bin Zübeyr'e Abâdile-i Erbaa (Dört Abdullahlar) ünvanı verilmiştir. Bu dördü bir meselede ittifak etti mi, *"Bu Abâdile'nin kavlidir"* denir. Fıkıh kitaplarında yalnız Abâdile (Abdullahlar) ibaresi geçerse, Abdullah bin Mes'ud, Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin Abbâs kastedilmiş demektir.

Abdullah bin Abbâs

Hazret-i Peygamber'in amcazâdesidir ve *"Ya rabbî, bunu dinde fakîh kıl; buna te'vil ve hikmet öğret!"* duasına mazhar olmuştur. Kuvvetli bir hâfızası vardı. Kur'an-ı kerîmi ezberlemişti. Tefsir ilminin kurucusudur. Hadîs-i şerîfde, *"Abdullah bin Abbâs, ne güzel Kur'an tercümândır!"* buyurulmuştur. Tefsir

kitaplarında rivâyetleri yer alır. Tercümanü'l-Kur'an nâmıyla bilinir. 1660 hadîs-i şerif rivâyet etmiştir. Hazret-i Peygamber vefat ettiğinde 13 yaşında olduğu için, rivâyet ettiği hadîslerin çoğu merfu'dur, yani başka sahâbîlerden işiterek bildirmiştir. Hazret-i Ali tarafından Basra'ya vâli yapıldı. Sıffîn'de Hazret-i Ali'nin yanında idi. 68/687 senesinde Tâif'de vefat etti. Abbâsî halîfeleri bunun soyundandır. Yaşı küçük olmakla beraber Râşid Halîfeler kendisiyle istişârede bulunurdu. Fetvâları çoktur. İbn Abbâs, tefsir kitabı yazmamıştır. Kendisinden tefsire dair rivâyetleri, sonra gelen müfessirler kitaplarına derc etmişlerdir. Bu rivâyetler çok çeşitlidir. Kelbî (146/763) ve Mukâtil bin Süleyman'ın (427/1035) rivâyetleri, ilmî çevrelerde makbul tutulmamıştır. Çünkü her ikisi de ehl-i sünnetten değil idi.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Esas ismi Abdullah bin Kaystır. Yemenlidir. Hicretten evvel kardeşi ile Habeşistan'a giderek Câfer Tayyar'ın yanında müslüman olmuştu. Hayber'in fethinde Medine-i münevvereye geldi. Hazret-i Peygamber tarafından Yemendeki Zebid ve Aden'e vâli tayin edildi. Hazret-i Ömer zamanında Kûfe ve Basra vâliliklerinde bulundu. Fetihlere iştirak etti. Sıffîn'de Hazret-i Ali'nin hakemi idi. 42/662 senesinde 52 yaşındayken Kûfe'de veya Mekke'de vefat etti. Resmî yazılarda tarih kullanan ilk zattır. Sesi çok güzeldi. Hazret-i Peygamber, Kur'an-ı kerîm kıraatini dinlemeyi severdi. "*Ebû Mûsâ'ya Âl-i Dâvud'un mizmarlarından biri verilmiş*" hadîsiyle övülmüştür. Kur'an-ı kerîmi ezbere bilenlerdendi. 360 hadîs rivayet etti. Oğlu Ebû Bürde ve torunu Bilâl de fakîh olup, kâdılık yapmışlardır.

Zeyd bin Sâbit

Ensâr'ın Hazrec kolundandır. Babasını altı yaşında kaybetti. Hicrette onbir yaşında idi. Hendek ve sonraki gazâlarda bulundu. Vahy kâtipliği yaptı. Kur'an-ı kerîmi en iyi bilenlerdendi. Nitekim Kur'an-ı kerîmi baştan sonra Hazret-i Peygamber'e okumuştur. [Diğerleri Muaz bin Cebel, Übeyy bin Kâ'b, Ebu'd-Derdâ, Sa'd bin Ubeyd ve Enes bin Mâlik'in amcası Ebû Zeyd hazretleridir.] Hazret-i Peygamber'in mektuplarını yazardı. Hazret-i Peygamber'in tâlimatıyla Süryanîce öğrenmişti. Hazret-i Ebû Bekr ve Ömer zamanında da kâtiplik vazifesini sürdürdü. Hazret-i Osman zamanında beytülmâl emîni (mâliye nazırı) idi. Hazret-i Ebû Bekr ve Osman zamanında Kur'an-ı kerîmin mushaf hâline getirilmesinde ve yazılarak çoğaltılmasında mühim hizmeti oldu. Hazret-i Osman'ın beytülmâlden bağışladığı bin dirhem ile Mescid-i nebevîyi tâmir ettirdi. Sıffîn'de ictihadı Muâviye bin Ebî Süfyan'ın ictihadına muvâfık idi. 55/674 senesinde Medine-i münevverede vefat etti. Kendisinden 92 hadîs-i şerif

ve bir çok fetvâ naklolunmuştur. Ferâizde (miras hukukunda) derin bilgisi vardı. Hazret-i Peygamber, “*Sizden ferâizi en iyi bilen Zeyddir*” buyurmuştur. Miras ta reddiye prensibini kabul etmez; asabeden mirasçının bulunmaması hâlinde, mirasın beytûlmâle döneceğini söylerdi. İmam Şâfi’î’nin ferâiz hususundaki ic-tihadları buna dayanır. İbn Abbâs, yaşça biraz büyük olduğu halde ilim öğren-mek maksadıyla kendisini ziyaret ederdi. Bir defasında Zeyd bin Sâbit’in üzen-gisini tutmuş; Zeyd’in itirazı üzerine, “Âlimlere hürmet etmekle emrolunduk” demiştir. Bunun üzerine Zeyd bin Sâbit de İbn Abbâs’ın elini öpüp, “Biz de Re-sûlullahın yakınlarına hürmet etmekle emrolunduk” cevabını vermiştir. Vefatın-dan sonra Ebû Hüreyre, “Bu ümmetin âlimi vefat etti” demiştir.

Abdullah bin Amr bin el-Âs

Kureyş kabîlesinden ve Arabın dört dâhisinden Amr bin el-Âs’ın oğludur. Babasından 12 yaş küçüktür ve ondan önce müslüman olmuştur. Künyesi Ebû Muhammed idi. Sünneti en iyi bilenlerden olup, 700 hadîs-i şerif rivâyet etmiş-tir. Hazret-i Peygamber zamanında kendisine hadîsleri yazması için izin verilmiş ve *es-Sâdika* ismindeki sahîfesini meydana getirmiştir. Bu sahîfesi, nesilden ne-sile aktarılmış; hadîs âlimleri torununun torunu Amr bin Şuayb’dan alarak kitap-larına yazmışlardır. Mekke’de, sonra Şam’da oturdu. Şam’ın fethinde ve Yermük muharebesinde bulundu. Siffîn’de önce geri durduysa da, Hazret-i Peygam-ber’in, “*Babana itaat et!*” sözünü hatırlayarak harbe iştirak etti, fakat silah kul-lanmadı. Babasıyla Mısır’ın fethinde bulundu ve orada yerleşti. 65 senesinde 72 yaşındayken Mekke’de veya bir rivâyette Mısır’da vefat etti. Süryânîce bilirdi. İsrâiloğullarına ait kıssaları en iyi bilenlerdendi. Abdullah bin Abbâs’ın kızı Anı-ra ile evli olup, oğlu Muhammed kendisinden 13 yaş küçüktü. [Böylece Amr bin Âs, 25 yaşında dede olmuştu. İmam Ebû Hanîfe, “dede olunacak yaştır” dediği 25 yaşı, azamî rüşd yaşı olarak kabul eder.]

Muaz bin Cebel

Ensâr’ın Hazrec kolundandır. İkinci Akabe’de 18 yaşındayken Hazret-i Peygamber’e biat eden 70 kişiden oldu. Bütün gazâlarda bulunmuştur. Huneyn gazvesinde Hazret-i Peygamber onu kendi yerine vekil olarak Medine-i münev-verede bırakmış; halka Kur’an-ı kerîm tâlim etmesini emir buyurmuştu. Tebük gazvesinden sonra Yemen’e vâli, kâdi ve âmil olarak göndermişti. Vedâlaşma sı-rasında, “Orada Allah’ın kitabıyla, onda bulamazsam Resulullahın sünnetiyle, onda da bulamazsam reyimle hükmederim” sözünü tasvib eden Hazret-i Pey-gamber, “*Allah’ın elçisinin elçisine, Allah’ın elçisinin râzı olduğunu ihsân eden Allahü teâlâya hamd ederim*” buyurarak Muaz’ı taltif etmiştir. Muaz bin Cebel’in bu sözleri, İslâm hukuk usûlünün esaslarını ifâde eder. Yemenliler, dâ-

vetine icâbet ederek müslüman olmuşlardır. Hazret-i Peygamber'in vefatından sonra döndüğü Medine-i münevverede fetvâ vermiştir. Kur'an-ı kerîmin mushaf hâline getirilişinde emeği geçmiştir. Hazret-i Ömer zamanında muallim olarak Şam'a gönderildi. 18/639 senesindeki Emvâs vebâsında 33 yaşında bütün aile efradıyla beraber vefat etti. Kabri Ürdün'dedir. Asr-ı saadette Kur'an-ı kerîmin tamamını ezberleyenlendendi. Müteaddit hadîs-i şeriflerle mehedilmiştir. **“Muaz kıyâmette ümmetimin âlimlerinin bir adım önünde gelecektir”** hadîsi meşhurdur. 157 hadîs-i şerif rivâyet etmiştir. Hazret-i Ömer, **“Kadınlar Muaz'ın mislini doğurmaktan âcizdir. Muaz olmasaydı, Ömer mahvolmuştu”** derdi.

Übeyy bin Kâ'b

Ensâr'ın Hazrec kolundandır. İkinci Akabe bîatinde bulundu. Kur'an-ı kerîmi en iyi bilenlendendi. Kıraat ilminde üstad idi. Hadîs-i şerifde, **“Ümmetimin Kur'an-ı kerîmin kıraatini en iyi bilen Übeyydir”** buyuruldu. Vahy kâtibliği yaptı. Hazret-i Peygamber, kendisine Seyyidü'l-Ensâr ve Ebu'l-Münzir künyelerini vermiş; **“İlm sana kolay olsun yâ Ebe'l-Münzir”** buyurmuştur. Vahy kâtibliği yaptı. Hazret-i Ömer zamanındaki mescid tevsiinde, Hazret-i Abbâs'ın evinin istimplâki sebebiyle zuhur eden ihtilafta, Übeyy bin Kâ'b Hazret-i Abbâs'ın lehine hükmetmişti. 22/642 senesinde Medine-i münevverede vefat etti. Hazret-i Ömer **“Bugün müslümanların efendisi öldü”** dedi. 164 hadîs-i şerif rivâyet etmiştir. Eshâb-ı kirâmın gençlerinden Ebî Sâib Abdullah bin Said (70/689), kıraati Hazret-i Ömer ve bilhassa Übeyy bin Kâ'b'dan öğrenmiş ve sonraki nesillere nakleden mühim kıraat âlimlerinden olmuştur.

Ubâde bin Sâmit

Ensâr'ın Hazrec kolundandır. Her iki Akabe bîatinde de bulundu. Hazret-i Peygamber'in Ensâr'dan tâyin ettiği oniki nakîbden birisi idi. Bütün gazâlarda bulundu. Karısı Havle hakkında zihar yemini yapmış ve bunun hükmünü derpiş eden âyet-i kerîme nâzil olmuştu. Hazret-i Peygamber zamanında Kur'an-ı kerîmin tamamını ezberlemiş sahâbedendi. Halîfe Hazret-i Ömer zamanında Şam'ın fethi üzerine Hums'a muallim olarak gönderildi. Sonra Filistin'in ilk kâdısı oldu. El-İsti'âb'da yazdığına göre, Filistin vâlisi olan Muâviye, kâdının bir hükmünü temyiz etti ve hükmünden dönmesini söyledi. Ubâde bin Sâmit, **“Böyle yerde adâlet yapılamaz”** diyerek, Medine'ye döndü. Halîfe Ömer, istifasını kabul etmeyip geri gönderdi. **“Senin ve senin gibi emîn hâkimlerin bulunmadığı yerde adâlet olamaz”** dedi. Vâli Muâviye'ye de emir yazıp, **“Ubâde'nin işine karışma!”** dedi. Meselenin aslı, altının gümüş karşılığında satılıp satılamayacağı hususundaki bir ictihad farklılığıdır. Ubâde bin Sâmit, satılamayacağı; Muâviye bin Ebî Süfyan ise satılabileceğini ictihad etmişlerdi. Ubâde bin Sâmit, 34/654

senesinde Filistin'deki Remle'de veya Kudüs'de 72 yaşındayken vefat etti. Kendisinden 181 hadîs-i şerîf rivâyet edilmiştir.

Ebu'd-Derdâ

Asıl adı Uveymir bin Mâlik'tir. Ensâr'ın Hazrec kolundandır. Hazret-i Peygamber tarafından, "*Her ümmetin bir hakîmi, hikmetli söz söyleyeni vardır. Benim ümmetimin hakîmi de Ebu'd-Derdâ'dır*" ve "*Ebu'd-Derdâ ne iyi bir süvâridir*" medhine mazhar olmuştur. Bedr'den sonraki gazâlarda bulundu. Şam'ın ilk kâdisidir. 33/653 senesinde orada vefat etti. Kendisinden 174 hadîs rivâyet olunmuştur. Kıraat üzerinde de mütehassıs idi. Her sabah Şam câmiinde Kur'an-ı kerîm dersi verirdi. Talebeyi onar onar toplar, aralarından birisini reis seçerdi. Kendisi mihrabda durur, her birisine göz ucuyla bakardı. Birisi yanılrsa, reise mürâcaat eder; o da bilemezse Ebu'd-Derdâ'ya sorardı.

Abdullah bin Zübeyr

Aşere-i mübeşşereden Zübeyr bin Avvam'ın oğludur. Annesi Hazret-i Âişe'nin kızkardeşi Esma binti Ebî Bekr'dir. Medine-i münevverede muhâcirlerden dünyaya gelen ilk çocuk budur. Yermük harbinde bulundu. Cesâretiyle Afrikiyye'nin (Tunus) fethini temin etti. Cemel vak'asında teyzesi Âişe ile beraberdi. Muâviye bin Ebî Süfyan'ın vefatından sonra Halîfe Yezîd'e bîat etmedi. Hazret-i Hüseyin'in katlinden sonra Mekke-i mükerrerede halîfeliğini îlân etti. Kendisine Hicaz, Mısır, Yemen, Irak ve Horasan tâbi' olmuştu. Kâbe-i muazzamayı tâmir ettirdi. Dokuz sene sonra, 73/692 senesinde Emevî halîfesi Abdülmelik'in gönderdiği Hicaz vâlisi Haccâc kumandasındaki ordu ile harbederken şehid düştü. Fakîh idi. Abâdile-i erbaadandır. 32 hadîs-i şerif rivâyet etmiştir. Rivâyet ettiği hadîslerin bir kısmını babası ve dedesinden işitmiştir.

Ebû Zer el-Gıfarî

İsmi Cündeb bin Cünâdedir. Kinâne kabîlesinin Gıfar kolundandır. İlk müslümanlardandır. Ebû Zer künyesini ona Hazret-i Peygamber vermiştir. Sonra kabîlesini irşâd için memleketine döndüğünden ilk gazâlarda bulunamadı. Hendek harbinden sonra Medine-i münevvereye gelip Eshâb-ı Suffa'ya iltihak etti. Hazret-i Peygamber zamanında fetvâ verenlerdendi. Hazret-i Ebû Bekr'in vefatını tâkiben Şam'a gitti. Mısır'ın fethinde bulundu. 32/652 senesinde Medine-i münevvereye yakın Rebeze'de vefat etti. 281 hadîs rivâyet etmiştir. Hazret-i Ömer, İbn Ömer, İbn Abbâs gibi sahâbîler de kendisinden hadîs rivâyet etmiştir.

Ebû Zer el-Gıfarî, sahâbe-i kirâmın fakîhlerinden olmakla beraber, ekseriyete uymayan nev'i şahsına münhasır reylerine sâhipti. Kur'an-ı kerîmde geçen,

“Altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda harcamayanlara acıklı bir azâbı haber ver!” meâlindeki kenz âyetini (Tevbe: 34) tefsir ederek, ihtiyaç hâricinde mal biriktirilmesinin câiz olmadığı ve bu malların fakirlere dağıtılması gerektiği istikâmetindeki reyî böyledir. Bu sebeple Halîfe Hazret-i Osman zamanında Rebze’de ikâmete tâbî tutulmuştu. Hazret-i Peygamber’in “*Allahü teâlâ Ebû Zer’e rahmet eylesin. Yalnız yaşar, yalnız ölür, yalnız haşrolunur*” sözü böylece tahakkuk etmiştir. Vefatından sonra, kızını, halife Hazret-i Osman kendi himâyesinde almıştır.

Enes bin Mâlik

Ensâr’dan Hazreclidir. Künyesi Ebû Hamzadır. Annesi Ümmü Süleym (Rümeysâ bin Milhân) Hazret-i Peygamber’in süt teyzesi idi. Kocası müslüman olmadığı için ayrılıp Şam’a gitmişti. Hicreti müteakip on yaşındaki oğlu Enes’i alıp Medine-i münevvereye geldi ve onu Hazret-i Peygamber’in hizmetine verdi. Kendisi de sahâbeden Ebû Talha ile evlendi. Enes, Hazret-i Peygamber’in hizmetiyle şereflenip duasına mazhar oldu. Bütün gazâlara katıldı. Hazret-i Ebû Bekr zamanında Bahreyn vâlisi idi. Sonra Medine-i münevvereye döndü ve Hazret-i Ömer onu fetvâ heyetine dâhil etti. Vazifeli olarak gönderildiği Basra’da yerleşti. 93/712 senesinde burada vefat etti. Basra’da en son vefat eden sahâbî budur. 2286 hadîs ile, Ebû Hüreyre ve İbn Ömer’den sonra, en çok hadîs rivâyet eden üçüncü sahâbîdir. Hazret-i Peygamber’in Kur’an-ı kerîmi tefsirine en iyi vâkıf olanlardandı. Fetvâları çoktur. Kıbrıs’ın fethinde şehid düşen ve Larnaka’da kabri ziyâretgâh olan Ümmü Hirâm, Enes bin Mâlik’in teyzesi ve dolayısıyla Hazret-i Peygamber’in de süt teyzesi olduğu için, Hala Sultan adıyla tanınmıştır. [Hala, arapçada teyze demektir.]

Selmân-ı Fârisî

Esas ismi Mâbe bin Zehşan idi. İsfahanlı bir mecûsî iken, hıristiyan olmuş, köle yapılmış, Şam’da Hazret-i Peygamber’in zuhurunu işitip Medine-i münevvereye gelerek müslüman olmuştu. Hazret-i Peygamber, eshâbının da yardımıyla para toplayıp kendisini hürriyetine kavuşturdu. Hendek harbinde, düşmanın hendek kazılarak beklenmesini teklif etti ve harbin kazanılmasına vesile oldu. Sonraki bütün gazâlarda bulundu. Hazret-i Peygamber’in vefatından sonra Hazret-i Ebû Bekr’in sohbetinden ayrılmadı. Hazret-i Ömer zamanında Medâyin vâlisi oldu. “*Selmân, ehl-i beytimdendir*”, “*Cennet, Selmân’a müştaktır*” ve başka hadîs-i şeriflerle övülmüştür. 33/653 senesinde Medâyin’de ileri bir yaşta vefat etti. Kabri Irak’ta bugün Selmân-pâk denilen yerdedir. Hazret-i Peygamber, Ebu’d-Derdâ ile aralarında muâhât (kardeşlik) akdi yaptırmıştı. Kendisinden 60 kadar hadîs-i şerif rivâyet olundu.

Huzeyfe bin el-Yemân

Nasrânî dinindeki Benî Abs kabîlesine mensuptu. Babası ile beraber Medine-i münevvereye gelip müslüman oldu. Uhud'dan itibaren bütün gazâlara iştirak etti. Babası Yemân, Uhud'da yanlışlıkla müslümanlar tarafından katlolunmuş; Huzeyfe, babasının kanını affetmiştir. Kur'an-ı kerîmin mushaf hâline getirilişinde emeği geçenlerdendir. İran ve Cezîre'nin fethinde bulundu. Nusaybin vâlisi oldu. Sade yaşantısını vâli olduktan sonra da değiştirmedeği meşhurdur. 36/657 senesinde Hazret-i Osman'ın şehâdetinden kırk gün sonra vefat etti. Hazret-i Peygamber'in mahrem-i esrârı olup, münâfıkların kimler olduğunu yalnız buna haber vermişti. Bu sebeple bunun cenâzesine iştirak ettiği kimselerin münâfıklardan olmadığı anlaşılırdı. İki kardeş arasında müşterek mülk bir arâzi üzerindeki evin hangisine ait olduğunun tesbiti hususunda Hazret-i Peygamber, kendisini hâkim olarak görevlendirmişti. Huzeyfe, arâzinin bulunduğu yere gidip gerekli keşiflerde bulunduktan sonra dâvâyâ bakıp çözdü. Sonra verdiği hükmü Medine'ye dönüşünde bizzat Hazret-i Peygamber'e arzetti. Hazret-i Peygamber de hükmü tedkik ve tasvip eyledi⁵⁶. Huzeyfe, Bizanslılarla yapılan bir harbde kumandanın had suçu işlemesi üzerine, dârülharbde had cezalarının infaz edilmeceğini söylemiştir. Kendisinden yüzden fazla hadîs rivâyet olunmuştur.

Muâviye bin Ebî Süfyân

Hazret-i Peygamber'in hanımlarından Ümmü Habîbe'nin kardeşidir. Babası, annesi ve kardeşi Yezîd de sahâbedendir. Mekke-i mükerrereminin fethinden az evvel müslüman oldu. Vahy kâtibliği yaptı. *"Ya rabbi, Muâviye'ye hâdî ve muhdî eyle! Memleketlere hâkim kıl!"* hadîsi ve başka hadîslerle övüldü. Râşid halîfeler zamanında uzun seneler Şam vâliliği yaptı. Amcazâdesi Hazret-i Osman'ın kâtillerine kısas yapılmasını istedi. İctihadı Hazret-i Ali'nin ictihadına uymadı. 41/661 senesinde Hazret-i Hasan'ın halîfeliği kendisine devretmesiyle halîfe oldu. İslâm âleminde sulh ve sükûn temin edildiği için bu seneye *âmü' l-cemaa* (birlik yılı) denildi. Dîmeşk'ı merkez ittihaz etti. Yirmi senelik hilâfeti zamanında Sicistân, Sudan, Afganistan, Kuzey Hindistan, Afrikiyye (Tunus), Bu-hârâ ve Kıbrıs'ın tamamı ile Hazret-i Ömer zamanında fethedilip bir ara elden çıkan Kudüs fethedildi. İstanbul ilk defa kuşatıldı. Sınırları Yemen, Anadolu, Hindistan, Azerbaycan, Türkistan ve Atlas okyanusuna kadar uzanan büyük ve güçlü bir imparatorluğun hâkimi oldu.

Vefatından sonra devletin dirliği ve milletin birliğinin bozulmaması için, Sahâbenin telkin ve teşvikleriyle oğlunu yerine veliahd tayin etti. Hacda görüş-tüğü Sahâbenin ileri gelenlerinin çoğundan da buna bîat aldı. 60/680 senesinde

56- İbn Mâce: Ahkâm 18; Beyhekî: Sulh 6.

78 yaşındayken Dımeşk'da vefat etti. Şa'bî'nin rivâyetine göre, Arabın dört dâhisinden biridir [Diğerleri Amr bin Âs, Mugîre bin Şu'be ve Ziyâd bin Ebihîdir.] Sabır ve merhameti meşhurdur. Birgün huzuruna gelip ağır hakaretler eden bir adama hiç cevap vermemiş; "Buna da mı sabır göstereceksiniz?" diye soranlara, "Biz, mülkümüze taarruz etmeyenlerin sözüne ilişmeyiz" demişti. Şam vâlisi iken kendisinden şikâyet edenlere, Hazret-i Ali, "Muâviye'nin idaresini beğenmiyorsunuz. Fakat o olmasaydı, çok kelleler bedenlerinden ayrılırdı" demiştir. Muâviye bin Ebî Süfyan, 163 hadîs rivâyet etmiştir. Müslümanın gayrimüslime vâris olacağı, buğdaydan bir sa' fitra verileceği gibi fetvâları vardır.

Amr bin el-Âs

Hudeybiye senesinde Hâlid bin Velid ile beraber müslüman olmuştur. Bu tarihten sonraki gazâlarda bulundu. Hazret-i Peygamber tarafından hukukî dâvâlarda hâkim olarak vazifelendirilmiş ve Umman vâililiğine gönderilmişti. Hazret-i Ebû Bekr zamanında Şam'ın fethinde bulundu. Hazret-i Ömer devrinde Filistin vâlisi oldu. Mısır'ı fethedip buranın vâililiğine getirildi. Sıffîn'de ictihadı Halife Muâviye'nin ictihadı ile beraberdi ve onun hakemi oldu. 43/664 senesinde Mısır'da vefat etti. "*Amr, Kureyşin sâlihlerindedir*" hadîs-i şerifi ile medhedildi. Arab'ın dört dâhisindedir. Kendisinden 37 hadis-i şerif rivayet edildi. Devlet adamlığı da kumandanlığı gibi kıymetli idi. Füstât'ta ilk defa minareli bir câmi yaptırdı, ki Afrika'nın en büyük câmisi idi. Kâhire ile Kızıldeniz arasında kanal açarak Hicaz'a zahîre naklettirdi.

Attab bin Esîd

Beni Ümeyyedendi. Mekke-i mükerreremenin fethinde müslüman oldu. Hazret-i Peygamber tarafından 21 yaşında Mekke vâlisi ve kâdısı yapılması, fazilet ve güzel idaresine delildir. Ayrıca bu hâdise, İslâmiyette, tevliyet-i umûr için, yani bir kimseye siyasî, idarî ve adlî vazife verilmesi için yaşın ve müslümanlığa giriş tarihinin ehemmiyetli olmadığını gösterir. Hazret-i Ebû Bekr halife olunca, Attab'ı yerinde bıraktı. Hazret-i Ebû Bekr ile aynı senede birbirlerinden habersiz olarak vefat etti.

Câbir bin Abdullah

Ensârdandır. Birinci Akabe'de babasıyla beraber Hazret-i Peygamber'e bîat etti. Bütün gazâlarda bulundu. Sıffîn'de Hazret-i Ali'nin yanında idi. İstanbul kuşatmasına katıldı. Medine-i münevvere müftüsü idi. 78 senesinde 94 yaşındayken vefat etti. Medine-i münevverede vefat eden son sahâbî budur. Kendisinden 1540 hadîs rivayet edilmiştir.

Ebû Hüreyre

Abdurrahman bin Sahr, Ezd kabilesinden olup Hayber senesi müslüman oldu. Kendisini kucağında bir kedi yavrusuyla gören Hazret-i Peygamber, ona Ebû Hüreyre (Kedicik babası) ismini vermişti. Eshâb-ı suffadan olup, hiç huzurundan ayrılmadığı Hazret-i Peygamber'in dualarına kavuşmuştur. Bu sebeple hâfızası pek kuvvetliydi. 5374 hadîs-i şerif ile en çok hadîs-i şerif rivayet eden sahâbîdir. Hazret-i Ömer tarafından Bahreyn vâililiğine, Hazret-i Osman tarafından Mekke-i mükerreme kâdılığına, Hazret-i Muâviye tarafından da Mekke-i mükerreme vâililiğine tayin edildi. 59/678 senesinde 78 yaşındayken Medine-i münevverede vefat etti. Fetvâları meşhurdur.

Ebû Saîd el-Hudrî

İsmi Sa'd bin Mâlik olup Ensardandır. Babası, annesi ve kardeşi Katâde de sahâbîdir. Babası Bedr'de şehid oldu. Yaşı küçük olduğu için Bedr ve Uhud gazâlarına katılmadı. Sonraki gazâların hepsinde bulundu. Bir seferde, akrep sokan birisini Fâtiha sûresini okuyarak tedâvi etmiş; karşılığında da birkaç tane koyun almıştı. Bu mesele, Medine-i münevvereye dönüp, Hazret-i Peygamber'e arzedildiğinde tasvib buyurdu. Kur'an-ı kerîm öğretenlere ücret verilebileceği hükmü, buna dayanmaktadır. Ebû Saîd, Hazret-i Ebû Bekr, Ömer ve Osman'ın hilâfetleri zamanında Medine-i münevverede fetvâ ile meşgul oldu. İstanbul kuşatmasına iştirak etti. 74/693 senesinde 84 yaşındayken Medine-i münevverede veya bir rivâyette İstanbul'da vefat etmiştir. 1170 hadîs rivayet etmiştir.

İmrân bin Husayn

Künyesi Ebû Nuceymdir. Basralıdır. Hicretin 7. senesinde babasıyla müslüman oldu. Halife Hazret-i Ömer tarafından Basra'ya muallim olarak gönderildi. Burada kâdılık yaptı. 52/672 senesinde burada vefat etti. 180 hadîs-i şerif rivâyet etmiştir. "Bize Kur'an'dan söyle!" diyen birisine, "Ahmak! Namazı, zekâtı, orucu, Allah'ın kitabında tafsilatlı bir şekilde bulabilir misin? Bunları sünnet tafsil etmiştir" diye cevap verdiği meşhurdur⁵⁷.

Sâlim bin Ubeyd

Aslen Fârisî olup, Sahâbe-i kirâmdan Ebû Huzeyfe'nin zevcesinin âzadlısı idi. Kendisini Ebû Huzeyfe evlâd edindi ve yeğeni ile evlendirdi. Bütün gazâlarda bulundu. 12/633 senesindeki Yemâme cenginde şehid düştü. Hazret-i Pey-

57- Suat Yıldırım: **Peygamberimizin Kur'anı Tefsiri**, İst. 1983, 118 (Nesâî'nin Sünen, Şâtübî'nin Muvâfakat ve İbn Abdilberr'in Câmî'ül-Beyânî'l-İlm'den naklen).

gamber'in "*Kur'an-ı kerîmi dört kişiden alınız*" buyurmuştu. Bunlardan biri de Sâlim bin Ubeyddir. Hazret-i Ömer vefat ederken, "Sâlim sağ olsaydı, onu yerime halîfe yapardım" demişti.

Üçüncü Devir
TÂBİİN VE TEBE-İ TÂBİİN DEVRİ

Bu devir Emevîlerin son devri ile Abbâsîlerin ilk asrını ihtivâ eder. Sahâbe-i kirâmın talebesi olan Tâbiîn, Emevîler zamanından itibaren İslâm hukukunun teşekkülünde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Yukarıda da zikredildiği gibi, Sahâbe-i kirâm, buldukları şehirlerde ders halkası kurmuşlar; Kur'an-ı kerîm ve hadîs-i şerif ilimlerini tedris eylemişlerdir. Bunları görüp kendilerinden ders okuyanlara Tâbiîn; bunlardan ders alanlara da Tebe-i Tâbiîn denilmiştir. Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn hukukçularının ekserisi, *mevâli* denilen ve Arap aslından olmayan kimselerdir. Çünkü Arap asıllılar, devlet idaresi ve askerlikle meşgul olmuşlar; Arap olmayanlar da ilimle iştigal etmişlerdir. Nitekim Emevî halîfesi Hişâm bin Abdilmelik'in, tâbiînden Atâ bin Yesâr'a, şehirlerin en meşhur fakîhlerini sorduğu; Atâ'nın da "Medine-i münevverenin fakîhi Nâfi'dir; İbn Ömer'in mevâlisinden, yani âzâdlılarından. Mekke-i mükerrerenin fakîhi, Atâ bin Ebî Rebâhdır, mevâlîdendir. Yemen'in fakîhi, Tâvusdur, mevâlîdendir. Şam'ın fakîhi Mekhûldür, mevâlîdendir. Cezîre'nin fakîhi Meymûn bin Mihrândır, mevâlîdendir. Basra'nın fakîhi İbn Sîrindir, mevâlîdendir" dedikten sonra Hişâm'ın yüzünün sararmaya başladığını görünce, "Kûfe'nin fakîhi İbrâhim Nehâidir, Araptır" demiş; Hişâm, "Eğer Arap demeseydin, canım çıkacaktı" (yani hepsi mevâlîden olsaydı, üzüntüden ölürdüm. Birisi Arap olduğu için gönlüm teselli buldu) dediği meşhurdur⁵⁸.

Tâbiîn devri fakîhlerinden her birinin müstakil mezhebi, yani hukuk ekolü vardı. Ancak bunlar tedvîn edilmediği veya tâbîleri kalmadığı için sonraki devirlere intikal edememiştir. Bu fakîhlerin hukukî görüşlerinin bir kısmı başka mezheblerin kitaplarında zaman zaman zikredilir.

58- Taşköprüzâde, 649-650. Bu hâdisenin benzerinin, İbn Ebî Leylâ ile Emevî âilesinden İsâ bin Mûsâ arasında cereyan ettiği de rivâyet edilir. Talat Koçyiğit: **Hadîs Tarihi**, Ank. 1988, 154-155.

HİCAZ ve İRAK MEDRESELERİ

Medine-i münevvere, İslâm hukukunun mühim bir merkezi olmakla beraber, Sahâbe-i kirâm, diğer İslâm beldelerine de dağılarak ilim neşretmeye ve hadîs-i şerif rivâyet etmeye başlamışlardı. Bu beldelerin başında da Kûfe ve Basra (Irak) gelmektedir. Hazret-i Ali, İbn Mes'ud, Sa'd ibn Ebî Vakkâs, Ammar bin Yâsir, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Mugîre bin Şu'be, Enes bin Mâlik, Huzeyfe bin Yemân, Abdullah bin Abbâs, İmrân bin Husayn gibi sahâbenin ileri gelenleri Irak'ta tavattun etmişti. Dolayısıyla ilmî şeref bakımından Irak'ın, Hicaz'dan geri kalan bir vaziyeti yoktur. Ancak Medine-i münevverede daha çok sahâbî yaşadığı için, burada Iraktakilerden daha çok hadîs-i şerif rivâyet edilmesi tabiidir. Medineliler, Hâricî ve Şîilerin zuhur ettiği yer olduğu için, Irak menşeli hadîslerle ihtiyatla yaklaşmaktaydılar. Nitekim bu fırka mensupları, itikadlarını tervec etmek için hadîs uydurmaktan çekinmemişlerdir. Yahûdîlerin ve İslâm fethini hazmedemeyen eski mecûsî Sâsânî imparatorluğu bakiyelerinin yaşadığı Irak, siyasî bakımdan huzursuz bir belde olma hususiyetini uzun yıllar devam ettirmiştir. Nitekim Iraklılar, Hazret-i Ömer zamanından beri, Sa'd bin Ebî Vakkâs, Ammar bin Yâsir, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbî vâlilerden bile memnun kalmamışlardı. Cemel ve Sıffin vak'alarının tertipçisi başlıca Iraklılardı. Hazret-i Ali'nin etrafında toplanıp bozgunculukta elebaşılık yapmışlar; Hazret-i Ali'yi şehid etmişlerdi. Hazret-i Hasen'i yalnız bıraktıkları gibi; Hazret-i Hüseyin'i Kûfe'ye dâvet edip, Şam hükûmetine karşı kıskırttıkları halde, kendisine sahip çıkmayarak şehâdetine sebebiyet vermişlerdi. Emevîler zamanında, İbn Ziyâd ve Haccâc bin Yusuf, Irak vâliliği yapmış; burada örfî idare ilan ederek, çok kan dökmek pahasına da olsa, sükûneti temine muvaffak olmuşlardı.

Bütün bunlar, Hicaz ulemâsının Irak menşeli hadîs-i şeriflere karşı ihtiyatla yaklaşmasını, buna mukabil Hicaz menşeli hadîslere ve Medine halkının örf-leri daha serbest bakmasını intac etmiştir. Aslında Irak ulemâsı da aynı âmilleri müşâhede ettikleri için, hadîs-i şeriflerin sıhhati hususunda Hicazlılardan da hassas davranmaktaydı.

Sahâbenin Hazret-i Ömer, Hazret-i Ali, İbn Mes'ud'un da aralarında bulunduğu bir kısmı sadece hadîs-i şerif rivâyetiyle iktifâ etmemiş; gerektiğinde re'ye müracaat ederek fetvâ vermişlerdir. Sahâbenin Abdullah İbn Ömer, Abdullah İbn Abbâs, Zeyd bin Sâbit'in de dâhil bulunduğu diğer bir kısmı ise, mümkün mertebe re'ye az müracaat etmişlerdir. Bu bakımdan birincilerinin talebeleri *Meslek-i Irakî*; ikincilerinin talebeleri de *Meslek-i Hicâzî* denilen hukuk ekollerinin kurucuları olmuştur. Böylece İslâm hukuk tarihinde başlıca iki hukukî temâyül doğmuştur. Bunun sebeplerinin başında, İslâm hukukçularının hukukî telakkilerindeki farklılık gelir. Nitekim bunlardan bir kısmı, Kur'an-ı kerim ve sünnet hükümlerini kâfi görmüş; diğer kısmı da bunların muayyen sebeplerinin bulunduğunu, bu sebeplerin var olduğu başka hallerde de aynı hükme kıyas ya-

pılabileceğini düşünmüşlerdir. Tâbiîn hukukçuları, hocaları olan Sahâbî'nin bu istikametteki telâkkisini devam ettirmişlerdir. Bu sebeple İmam Mâlik, kıyastan mümkün mertebe ictinab eden Abdullah İbn Ömer'in; İmam Ebû Hanîfe de yeri geldikçe kıyasa müracaat eden Abdullah İbn Mes'ud'un yolundan gitmişlerdir. Hadîs ekolü mensuplarının yaşadığı Medine'de, Hazret-i Peygamber devrinden çok farklı sosyal ve ekonomik değişiklikler yaşanmadığı için, yeni hukukî meselelerle de karşılaşılmamıştır. Ancak re'y ekolünün merkezi sayılan Irak, bilhassa Kûfe'de, ticaret ve ziraatin inkişafı, yeni hukukî problemler doğurmuş; bunlara daha önce çözülmüş meselelere benzer hal tarzları getirme mecburiyeti hâsıl olmuştur. Bu arada zikredilmesi gerekir ki, Irak, siyasî ihtilafların merkezi olduğundan, burada rivâyet edilen hadîslerin ve râvîlerinin çok sıkı bir tenkîde (değerlendirmeye) tâbi tutulması gerekmiş; bu da Irak re'y ekolü hukukçularını sünneti kabul etmek için ağır şartlar ileri sürmeye ve kıyasa daha çok müracaata sevk etmiştir. Irak ekolünün, ihtiyaç hâlinde hîle-i şer'iyeye müracaat etmeleri ve buna da re'y adını vermeleri; hîle-i şer'iyeyi delil almayan Hicâzlıları, re'y hakkında daha çekingen davranmaya sevk etmiştir.

Günümüze intikal eden dört sünî mezheb imamından İmam Ebû Hanîfe, ehl-i re'y veya Kûfe ekolünün; İmam Mâlik ise ehl-i hadîs veya Hicaz ekolünün başlıca temsilcilerinden addedilmiştir. İmam Şâfi'î, ehl-i re'ye göre ehl-i hadîs; ehl-i hadîse göre ise ehl-i re'y sayılır. Esasında her iki mesleğin arasını tevhid eden yeni bir meslek ihdâs etmiştir. İmam Şâfi'î'yi münhasıran ehl-i hadîs sayanlar da vardır. İmam Ahmed bin Hanbel'in ise ehl-i hadîs olduğuna şüphe yoktur. Hatta kendisini münhasıran muhaddis kabul edip; talebelerinin İmam Ebû Hanîfe'nin talebelerinden istifade yoluyla Hanbelî mezhebini tesis ettikleri hakkında bir kanaat da vardır. Yeri gelmişken, hukukçuların bu şekilde iki ekole ayrılmasının, İslâm hukukunun teşekkül devrine ait bir keyfiyet olduğu söylenmelidir. Her mezhebin hükümleri tedvîn edildikten ve hadîs-i şerifler kitaplara yazılıp yayıldıktan sonra, mezheb içindeki hukukçular, mezheplerinin görüşlerini değerlendirmişler; birbirlerinin usûl ve fûru' hükümlerini iyice öğrenmişler; gerekirse yeni ele geçen delillere göre yeni ictihadlarda bulunmuşlardır. Böylece mezheplerin tedvîninden sonra hadîs ekolü/re'y ekolü tefrikinin ehemmiyeti kalmamıştır.

Bu tefrikin ilk ortaya çıkışı, *Mihnetü Halkı Kur'an* denilen Kur'an-ı kerîmin mahlûk olduğu görüşünün ortaya atılması ve bu görüşü reddeden Ehl-i sünnet ulemâsına karşı eziyet edildiği bir zamandır. Hadîs-i şerif râvîleri, İmam Ebû Hanîfe ve ona tâbi olan Iraklılar için *re'y tarafdarları* tâbirini kullanmıştır. Zâhirî ulemâsından ve kıyasa muhalefetiyle tanınan İbn Hâzm'ın (456/1064), fikirlerini takviye için bu tefrike sıkı yapıştığı anlaşılmaktadır⁵⁹. Halbuki İslâm tarihçilerinden İbn Kuteybe (276/890), *el-Meârif* adlı kitabında, sonrakilerin

59- Kevserî, Hanefî Fıkhının Esasları, 12.

münakaşasız ehl-i hadîs olarak vasıflandırdığı İmam Mâlik, Evzâ'î ve Süfyan Sevrî'yi re'y tarafdarları arasında sayar. Mâlikî ulemâsından Huşenî, Faradî ve Bâcî de, İmam Mâlik ve talebelerini re'y tarafdarı olarak zikreder.

HUKUK TEDRİSATI

Bu devir hukukçuları, sahâbe hocalarından farklı bir yol takip ederek farazî meseleleri de müzâkere etmiş ve bunlara hükümler getirmişlerdir. Bu da İslâm hukukunun tekâmül ve inkişâfına çok yardım etmiş; fıkıhın tedvîninde mühim bir âmil olmuştur. Yine bu devirde İslâm toprakları, fetihlerle çok genişlemiş; yeni katılan memleketlerin örf ve âdetleri de İslâm hukuk tatbikatına zenginlik getirmiş ve renk katmıştır. Bu da, Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn hukukçularının mesâîsini arttırmıştır.

Bu devirde tedrisat, mescidlerde, muallimlerin evlerinde ve saray mekteplerinde cereyan ediyordu. Henüz mektep ve medreseler kurulmuş değildi. Bu sebeple Tâbiî ulemâsı da, Sahâbî hocaları gibi mescidlerde oturarak talebelerine hadîs ve fıkıh öğretmişlerdir.

Hazret-i Peygamber zamanında bazı Sahâbîlerin kaleme aldıkları hadîs sahîfeleri müstesnâ tutulmak üzere, İslâm hukukunda yazılmış ve günümüze intikal etmiş ilk kitaplar da bu devre aittir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, İslâm hukukunda ilk kitap yazan zât olarak bilinir. Ancak bu eserlerini bizzat kaleme almamış; talebelerine imlâ ettirmiş; onlar da bu kitapları rivâyet etmiştir. Hişâm bin Urve, babasına ait fıkıh kitaplarının, 63/683 tarihindeki Hârre vak'asında yandığını söyler. Kaynaklarda ayrıca, Zührî ve Hasen-i Basrî'ye ait fıkıh tasnifatından bahsedilir. İslâm tarihinde yazılan ilk fıkıh kitabının, Mekke âlimlerinden İbn Cüreyc'e (150/767) ait olduğu da söylenir. Ancak bunlardan hiç birisi günümüze intikal etmemiştir. Onun için İslâm hukuk tarihinde günümüze kadar ulaşan ilk kitap olarak, 179/765 yılında vefat eden İmam Mâlik'in *Muvatta* adındaki eseri kabul edilir. [Bu devirden günümüze intikal eden ilk hukuk kitabının Zeyd bin Zeynelâbidîn'e (122/739) nisbet edilen *el-Mecmu' fi'l-Fıkıh* olduğu söylenirse de, Ehl-i sünnet ulemâsı, bu kitabı rivâyet eden Ebû Hâlid Vâsitî'yi güvenilir (sikâ) kabul etmez; hatta hadîs uydurmacılığıyla muttasıf olduğunu söyler. Bu mecmua, yakınlarda Milano'da bulunmuştur.] Böylece İslâm hukukunun tedvîni bu devirde cereyan etmiş; hukukun teşekkülü büyük ölçüde tamamlanmıştır.

ADLİYE ve KAZÂ

Emevîler zamanında her beldeye tayin edilen kâdılar kendi ictihad ve mezheplerine göre hüküm vermişlerdir. Hükümetin bu hususta bir müdahale ve yönlendirmesi olmamıştır. Emevîler, hâkimlerin adlî istiklali bakımından, selef-

leri olan Hülefâ-yı râşidînin yolundan ayrılmamışlardır. Bu devirde, Irak'ta İbn Şübrime'nin ve Mısır'da Süleym bin İtr'in kâdılığı zamanında, mahkemelerde verilen hükümler tescil edilmeye başlanmıştır. Bu vesileyle *ilmü mehâdir ve's-sicillât* denilen ilim doğmuş ve inkişaf etmiştir. Halkın kâdılardan ve diğer devlet memurlarından şikâyetlerine bakıldığı divan-ı mezâlimler, bir nevi idare mahkemesi olarak müesseseseleşmiş biçimde faaliyet göstermiştir. Emevî halîfeleri bu mahkemelere ayrı bir ehemmiyet vererek, hukuk devleti idealinin tahakkukuna yardımcı olmuşlardır.

DEVLETİN HUKUKA MÜDÂHALESİ

Emevî halîfesi Ömer bin Abdülaziz, tâbiîn'in ileri gelenlerinden Kâsım bin Muhammed'i, halası Hazret-i Âişe'ye âit ne kadar hadîs-i şerîf ve başka rivâyetler biliyorsa, onların hepsini toplamakla vazifelendirmiş; bir keresinde de Medîne-i münevvere vâlisi Ebû Bekr bin Muhammed bin Hazne'ye mektup yazarak: "Resûlullah efendimizin hadîs-i şerîflerini, sünnetlerini, Amre binti Abdurrahman el-Ensârî'nin ve Kâsım bin Muhammed'in rivâyetlerini araştır ve yaz! Zirâ ben, ilmin yok olup, âlimlerin de tükenmesinden korkuyorum" demiştir. Amre ve Kâsım bin Muhammed'in her ikisi de Hazret-i Âişe'nin talebesi olup, onun Hazret-i Peygamberden rivâyet ettiği hadîs-i şerîfleri en iyi bilenlerdi. Kâsım bin Muhammed aynı zamanda Hazret-i Âişe'nin yeğeni idi. Ömer bin Abdülaziz, yine tâbiîn ulemâsından Ebû Bekr bin Hâzın ile Ebû Şihâb Zühri'ye, hadîs-i şerîfleri toplama vazifesi vermiştir. Bundan itibaren İslâm dünyasının hemen her yerinde hummalı bir tedvîn faaliyeti yaşanmış ve hadîs-i şerîfler tesbit edilmiştir. Bunlar arasında metin ve sened kritiği yapılmış; uydurma sözler ayıklanmıştır.

Tâbiîn devrinde Abbâsîler, darbe yaparak hükümeti Emevîlerden almışlardır. Abbâsîler, selefleri olan Emevîlerden farklı bir yol tutarak, dine ve adalete daha mütemâyil bir görüntü vermek istemişler; bu sebeple hukuka ve hukukçulara müdahalede bulunmaya çalışmışlardır. Nitekim saray nâzırı İranlı İbnü'l-Mukaffâ'nın teşvikiyle, halife Mensur, İmam Mâlik'in Muvatta' isimli kitabını resmî hukuk kodu olarak ilan etmeye teşebbüs etmişse de, İmam Mâlik İslâmiyetin ictihad hürriyeti esasına aykırı ve hukukun inkişâfına da mâni olacağı gerekçesiyle bunu kabul etmemiştir. Sonraki halîfelerden Hârunü'r-Reşîd de benzer bir teşebbüste bulunmuş; İmam Mâlik yine aynı şekilde davranmıştır. Hârunü'r-Reşîd zamanında kâdiyü'l-kudatlık makamı kurularak, bu vazifeye İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi İmam Ebû Yûsuf tayin edilmiştir. İmam Ebû Yûsuf'dan itibaren, Abbâsî kâdıları, umumiyetle Hanefî mezhebinin tayin edildiği için, bu mezheb, zamanla ülkenin resmî mezhebi olmuştur. Böylece Halife Mensur ve Hârun Reşîd'in arzuları bir bakıma tahakkuk etmiş; memlekette hukuk birliği temin olunmuştur. İmam Ebû Yûsuf, halîfenin talebi

üzerine, malî hukuka dair Kitâbü'l-Harac'ı kaleme almıştır. Bu kitap, dünyada malî hukuk üzerine yazılmış ve günümüze intikal etmiş ilk eserdir. Hârûn Reşîd, seferlerinde İmam Muhammed Şeybânî'yi yanından hiç ayırmamış; İmam Muhammed, halîfenin arzusu üzerine bir takım hukuk kitapları kaleme alıp, kendisine ithaf etmiştir (Hârûniyyât gibi).

Bu devirde, bilhassa Abbâsî halîfelerinden İslâm ulemâsını tazyik edenler de olmuştur. Nitekim İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, halîfe Mensûr zamanında, başkâdılık makamını kabul etmediği için fetvâ vermekten men olunmuş; sonra da hapse atılarak burada ölmüştür. İmam Mâlik'e de, ikrah (tehdid) altında yapılan yeminin muteber olmadığı yolundaki ictihadından ötürü eziyet edilmiştir. Mûtezile itikadını benimseyen halîfe Me'mun ve Mu'tasım zamanında, mezheb kurucusu İslâm hukukçularından İmam Ahmed bin Hanbel, Kur'an-ı kerîmin mahlûk olduğunu söylemeyi reddettiği için öldürülmüştür.

Emevî ve Abbâsîler zamanında İslâm coğrafyası, Atlas okyanusundan Çin içlerine kadar uzanmıştı. İslâmiyetin beşiği olan Mekke ve Medine'den başka, Kayruvân, Kâhire, Dîmeşk (Şam), Bağdâd, Kûfe, Basra, Merv, Nişâbur gibi şehirler ilim ve kültür merkezleri olarak öne çıkmıştı. Medeniyet ilerlemiş, ticaret, ziraat ve sanayi çok canlanmıştı. Böylece İslâm medeniyeti, kendinden öncekilerin hepsinden ileri gitmişti. Bunun hukuka büyük tesiri olmuştur. Hukukşinaslar, bu geniş medeniyetin getirdiği çeşitli meselelerin çözümünü bulmak için çok büyük bir mesâî sarfetmişlerdir. Bu da İslâm hukukunun fevkalâde gelişip genişlemesine sebebiyet vermiştir. Bu arada çeşitli yerlerde yetişen hukukçular arasındaki çeşitli münâzaralar da hukukun inkişâfına yardımcı olmuştur. İslâm ulemâsı, ilim öğrenmek maksadıyla seyahatler yapmış; bir belde bulunan ilim, başka bir beldeye de bu sayede yayılmıştır.

TÂBÎİNİN MEŞHUR HUKUKÇULARI

Tâbiîn hukukçularının buldukları şehirlere göre en meşhurları şunlardır:

Medine-i münevverce

- **Said bin el-Müseyyeb (91/709)**. Fukahâ-ı seb'adan; yani Medine-i münevverenin meşhur yedi fakîhindendir. Sahâbe-i kirâmdan sonra Medine-i münevverede fetvâ verme salâhiyeti âdetâ bu yedi fakîhe mahsustu. Hicretin 14. senesinde Medine'de doğdu. Babası Sahâbîdir. Hazret-i Ömer, Osman, Ali, Sa'd ibn Ebi Vakkas, Muâviye, Ebû Hüreyre gibi Sahâbenin büyüklerinden hadîs rivâyet etti. Ebû Hüreyre'nin kızını aldı. Hullede duhûlû şart görmeyen şâz bir fetvâsı vardır.

- **Ebû Bekr bin Abdurrahman** (94/713). Medine'nin yedi fakîhindendir. Mahzum kabilesindedir. Hazret-i Ömer'in hilâfeti esnasında doğdu. Vefat ettiği seneye, fakîhlerden bir çoğu vefat ettiği için, *senetü'l-fukahâ* denilmiştir.

- **Urve bin Zübeyr** (97/715). Medine'nin yedi fakîhindendir. Aşere-i mübeşşereden Zübeyr bin Avvâm'ın oğludur. Annesi, Hazret-i Âişe'nin kızkardeşi Esmâ binti Ebî Bekr'dir. Başta teyzesi olmak üzere sahâbe-i güzinden rivâyetleri vardır. Vefatında 75 yaşında idi. Oğlu Hişam da fakîh idi.

- **Ubeydullah bin Abdullah** (99/716). Medine'nin yedi fakîhindendir. Sahâbeden Abdullah bin Mes'ud'un kardeşi Utbe'nin torunudur. Ömer bin Abdilaziz'in üstadlarındandır.

- **Hârice bin Zeyd** (100/718). Medine'nin yedi fakîhindendir. Sahâbeden Zeyd bin Sâbit'in oğludur. 70 yaşındayken Medine-i münevvere'de vefat etti.

- **Kâsım bin Muhammed** (106/725). Medine'nin yedi fakîhindendir. Hazret-i Ebû Bekr'in torunudur. Annesi İran şahının kızıdır. Halası Hazret-i Âişe'nin yanında büyüdü. Hazret-i Âişe, İbn Ömer, İbn Abbâs, Ebû Hüreyre ve Muâviye hazretlerinden rivâyetleri vardır. Zühdüyle meşhurdu. 87 yaşındayken Mekke-i mükerrreme ile Medine-i münevvere arasındaki Kudeyd köyünde vefat etti. Ömer bin Abdülaziz, "Eğer birini yerime halîfe seçmem icab etseydi, Kâsım'ı seçerdim" demiştir. Kâsım bin Muhammed, hadîs-i şerîflerin hem mânâsına ve hem de lafızlarına, harflerine dikkat ederek rivâyet ederdi.

- **Süleyman bin Yesâr** (107/725). Medine'nin yedi fakîhindendir. Hazret-i Peygamber'in hanımlarından Meymûne'nin âzâdlısıdır. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, İbn Ömer ve Seleme hazretlerinden rivâyetleri vardır. 73 yaşında vefat etti. Kardeşi Ata' (103/721) da Hazret-i Meymûne'nin âzâdlısı olup, tâbiînün büyüklerinden ve kıraat âlimlerindedir.

- **Nâfi'** (117/735). Ebû Abdillâh Nâfi' bin Hürmüz, Belh şehrinden ve Türk asıllıdır. Abdullah bin Ömer'in âzâdlısı olup bunun tedrisinde yetişti. Zührî, Evzâî ve Mâlik bundan ders ders aldılar. Ömer bin Abdülaziz tarafından muallim olarak Mısır'a gönderildi. Medine-i münevverede vefat etti. Yedi büyük kıraat imamından İsfehanlı Nâfi' bin Abdurrahman (169/785) başkadır.

- **İbn Şihâb ez-Zührî** (124/742). Kureyş'in Zühre kolundandır. Şam'da oturmuştur. İki bin hadîs rivâyet etmiştir. Çok zekî idi. Halîfe Ömer bin Abdülaziz, Hazret-i Peygamber'in hadîslerini toplamasını istediye de ömrü vefa etmedi. Şam civarındaki Şegbeda köyünde 72 yaşında vefat etti.

- **Rebi'atü'r-Rey** (136/753). Teym kabilesinin âzâdlısı idi. Rey ile tanındığı için Rebi'atü'r-Rey ünvanını almıştır. İmam Mâlik'in hocasıdır. Medine-i münevverede vefat etti.

Mekke-i mükerreme

- **Mücâhid** (103/721). Ebu'l-Haccâc bin Cübeyr el-Mekkî, Tâbiînin büyüklerindedir. Mevâlidendir. Tefsir ilminin kurucusu sayılır. Kıraati ve tefsiri İbn Abbâs ve Ebû Sâib'den öğrenmiş, her âyetin tefsirini İbn Abbâs'dan sormuştur. 82 yaşındayken Mekke-i mükerremede vefat etti.

- **İkrime** (105/723). Ebû Abdillâh el-Medenî, Berberî asıllıdır. Abdullâh bin Abbâs'ın kölesi idi. Oğlu Ali bin Abbâs kendisini âzâd etti. İbn Abbâs'dan yetişti. Çok hadîs rivâyet etmiştir. İbn Abbâs zamanında fetvâ vermeye başlamıştır. İbn Abbâs buna, "Sana kendisiyle alâkalı bir mesele hakkında fetvâ soranlara cevap ver. Kendisiyle alâkalı olmayan meselelerden soranlara cevap verme. Böylece insanların sıkıntılarının üçte ikisini bertaraf etmiş olursun" demiştir.

- **Tâvus bin Keysân** (106/724). Yemenlidir. Zeyd bin Sâbit, Ebû Hüreyre ve yetmiş kadar sahâbe-i kirâmdan hadîs rivâyet etmiştir. Hac yaparken terviye gününden evvelki gün 90 yaşında vefat etti. Namazını halîfe Hişâm kıldırdı.

- **Atâ' bin Ebî Rebâb** (115/733). Aslen Yemenlidir. Mekke'de yaşadı. Hazret-i Ubeyd'in âzâdlısı idi. İbn Abbâs, kendisine fetvâ sormaya gelen Mekkelilere, "Aranızda Atâ' varken, bana ne diye gelirsiniz?" derdi. Emevî halîfelelerinden Abdülmelik ve Velid'e nasihatleri meşhurdur. Halîfe Velid, ayağına kadar gelip kendisinden ders almıştır. Mekke'de 87 yaşında vefat etti.

- **İbn Ebî Müleyke** (117/735). Abdullâh bin Ubeydullah, Teym kabilesindedir. Otuz kadar sahâbî ile görüşmüştür. Halîfe Abdullâh bin Zübeyr'in kâdısı idi. Mekke-i mükerremede vefat etti.

Kûfe

- **Alkame bin Kays en-Nehâî** (62/682). Muhadramûndan, yani Hazret-i Peygamber zamanına erişip de kendisini göremeyenlerdendir. Devrinde Kûfe'nin en büyük âlimiydi. Sahâbenin büyüklerinden hadîs rivâyet etti. Bilhassa İbn Mes'ud'dan çok istifade etmiştir. İbrâhim Nehâî, Şa'ibî, İbn Sîrîn'in hocasıdır.

- **Mesruk bin el-Ecda'** (63/683). Hemedan'a mensuptur. Küçük iken kaçırılıp, sonra bulunduğu için Mesrûk (çalıntı) adı verilmiştir. Kûfe'de yaşadı. Hazret-i Ömer'in fetvâlarını nakleden budur. İbn Mes'ud'dan rivâyetleri vardır.

- **Kâdî Şüreyh** (79/698). Ebû Ümeyye bin Hâris, muhadramûndandır. Babası, elçi olarak Medîne'ye gelmiş ve huzurunda müslüman olduğu Hazret-i Peygamber, buna Ebû Şüreyh künyesini vermişti. Hazret-i Ömer tarafından Kûfe kâdısı yapıldı. Bir ara Basra'da da kâdılık yaptı. Adâleti ve keskin görüşleri ile tanındı. Muhakeme bilgisi çoktu. Hazret-i Ali, halîfe iken, bunun karşısında, bir Yahûdî ile muhakeme olunmuş; bu dâvâda, Hazret-i Ali'nin şahid gösterdiği

oğlu Hasen ve kölesi Kanber'in şahidliğini yakınlıklarından dolayı kabul etmemiş; Hazret-i Ali, bu hükmü tasvib ederek kendisine "Ente akde'l-arab (Sen Arabın en iyi kâdisısın)" demişti. Şüreyh, altmış sene kâdılık yaptıktan sonra, 100 yaşını aşkınken vefat etti. Abbâsî halîfesi Mehdî'nin Kûfe'ye, sonra da Ehvâz'a kâdı tayin ettiği Kâdı Şüreyk en-Nehâf başkadır. 177/793 senesinde Kûfe'de 82 yaşında vefat etti.

- **Saîd bin Cübeyr** (95/714). Mevâlîden (köle asıllı) olup Kûfe'de yetişti. İbn Ömer ve İbn Abbâs, kendisine iltifat etmiştir. Kâdı kâtibi idi. İbn Eş'as isyanındaki rolü sebebiyle Haccâc-ı Zâlim tarafından 50 yaşlarında iken Vâsıt'ta öldürüldü.

- **İbrahim en-Nehâî** (96/715). Nevâ, Yemendedir. Mesrûk, Alkame ve Şüreyh'den ders aldı. Zamanında Kûfe'nin en büyük âlimiydi. 49 yaşında vefat etti.

- **Şa'bi** (105/723). Ebû Âmir bin Şürahbil, dedeleri Yemen'de Hemedan aşiretindedir. Beşyüz kadar sahâbî ile mülâki oldu. Zamanının İbn Abbâs'ı idi. Hârikulâde bir hâfızası vardı. Bilmediği bir suale, bilmiyorum der, re'ye mürâcaat etmezdi. İmam Ebû Hanîfe kendisinden hadîs ilmi almıştır. Bir ara Kûfe kâdılığı yaptı. Halîfe Abdülmelik tarafından İstanbul'a sefir olarak gönderilmişti. 84 yaşında vefat etti.

- **Meymûn bin Mihrân** (116/734). Mevâlîdendir. Kûfe'de yetişti. Rakka'da bulundu. Sahâbeden çok zâtlarla görüştü. Ömer bin Abdülaziz kendisini Cezîre'ye kâdı tayin etti. Vedalaştıktan sonra halîfe, "Bunun gibiler gidince (ölünce), halk, kumandansız askere döner" demiştir. Burada 77 yaşında vefat etti. Maaş almaz; bezzâzlık (manifaturacılık) ile geçinirdi.

- **Hammâd bin Ebî Süleyman** (120/738). Hadîsde Enes bin Mâlik, fıkhıta İbrahim Nehâî'nin talebesidir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin üstadıdır. İbrahim bin Ebî Mûsâ el-Eş'arî'nin âzâdlıdır. Kûfe'de vefat etti. Basra fukahâsından iki gözü âmâ Hammâd bin Seleme (167/783) ve yine iki gözü âmâ olup zamanında Basra'nın imamı sayılan Hammâd bin Zeyd (179/795) başkadır. İkincisinden, Sevrî, İbn Uyeyne, İbn Mübârek rivâyette bulunmuştur.

- **Zeyd bin Zeynelâbidîn** (122/739) Hayatı aşağıda gelecektir.

- **Ebû Hanîfe Numan bin Sâbit** (150/767) Hayatı aşağıda gelecektir.

- **İbn Şübrime** (144/761). Abdullah bin Şübrime, Abbâsîler devrinde Kûfe Sevad'ı kâdisı idi. Şa'bi, İbn Sîrîn ve İmam Ebû Hanîfe'den rivâyeti vardır. Mahkeme kararlarını ilk defa tescil edip yazıya geçiren kâdılardandır. Akidlerde serbesti tarafdarı olup, akid yapanların istediği şartları koyabileceğine kaildir.

- **İbn Ebî Leylâ** (148/765). Muhammed bin Abdurrahman, Emevîler ve Abbâsîler zamanında Irak'ta kâdılık yaptı.

Basra

- **Câbir bin Zeyd el-Hirkî** (93/712). İbn Abbâs'ın eshâbındandı. Aslen Umman'ın Hırka nâhiyesindedir.

- **Hasan el-Basrî** (110/728). Ebû Said bin Yesâr, Tâbiîn'in en üstünlerinden sayılır. Hicretin 20. yılında doğdu. Babası sahâbeden Zeyd bin Sâbit'in âzâdlısı; annesi de Hazret-i Peygamber'in hanımı Ümmü Seleme'nin câriyesi idi. Ümmü Seleme'den süt emmiştir. Sahâbe-i kirâmdan yüz otuz kadarını görmüştür. Horasan gazâsına iştirak etmiş; Siffîn'de bîtaraf kalmıştır. Basra'da 89 yaşında vefat etti.

- **İbn Sîrîn** (110/728). Ebû Bekr Muhammed ibn Sîrîn el-Basrî, Basralıdır. Babası Enes bin Mâlik'in kölesi idi, mükâtebe yoluyla âzadlanmıştı. Annesi Safiyye de Hazret-i Ebû Bekr'in âzadlı câriyesi idi. Hicretin 34. senesinde doğdu. Zeyd bin Sâbit ve Enes bin Mâlik'ten hadîs öğrendi. Rüyâ tâbirinde mâhir idi.

- **Katâde bin Diâme** (117/735). Çok sayıda âlim yetiştirmiş Sedus kabîlesindedir. Doğuştan âmâ olup hâfızası çok kuvvetli idi. 56 yaşında Vâsıt'ta tâundan (vebâdan) vefat etti.

- **Iyas bin Muaviye** (122/740). Enes bin Mâlik'in talebesidir. Büyük dedesi sahâbîdir. Ömer bin Abdülaziz tarafından Basra'ya kâdı yapıldı. Hitâbeti, zekâsı ve ferâseti meşhurdur. Üstün zekâsını ve keskin hükümlerdeki maharetini gösteren çok menkıbesi kitaplara geçmiştir. 76 yaşında vefat etti.

- **Yahya bin Ya'mer el-Leysî** (129/746). Benî Kinâne'dendir. Büyük nahv âlimi Ebu'l Esved Düelî'nin talebesidir. Hocasının başlattığı Kur'an-ı kerîmdeki harflere nokta ve hareke konulması faaliyetini tamamladı. Böylece insanların Kur'an-ı kerîmi doğru okumaları temin edilmiş oldu. Basra, Nişabur, Merv, Herat kâdılıklarında bulundu. Uzun bir ömür sürdükten sonra Basra'da vefat etti.

Şam

- **Kâbisa bin Züeyb**. Ebû İshak Huzaî (86/704). Babası sahâbîdir. Mekke'nin fethi senesinde doğmuş; Medine-i münevvere ulemâsından iken Şam'a yerleşmişti. Zeyd bin Sâbit'in kazâsını en iyi bilenlerden sayılır. Sahâbe-i kirâmdan hadîs rivâyetleri vardır. Şam'da halife Abdülmelik'in kâtibi idi. Halîfeye memleketin dört bir yanından gelen mektup ve istidâları alır, okur ve bildirirdi.

- **Ömer bin Abdülaziz** (101/720). Emevî halifelerinin sekizincisidir. Annesi Hafsa, Hazret-i Ömer'in oğlu Âsım'ın kızıdır. Babası ile Mısır'da bulundu. İlim öğrenmek üzere Medine-i münevverede bulundu. Enes bin Mâlik, Abdullah bin Câfer ile mülâki oldu. Amcazâdesi Süleyman bin Abdülmelik'in yerine halife oldu. Adâleti sebebiyle, Ömer-i Sâni (İkinci Ömer) ünvanıyla tanındı ve Râ-

şid halîfelerden sayıldı. Halîfeliği esnasında hadîs-i şeriflerin cem' ve tedvînine gayret edildi, ama semeresini görmeye halîfenin ömrü yetmedi. İki buçuk senelik halîfelikten sonra kırk yaşlarındayken Filistin'deki Deyrû's-Sem'ân'da kölesi tarafından zehirlenerek şehid edildi.

- **Recâ bin Hayve** (112/730). Filistinlidir. Şam'da bulunmuş sahâbenin çoğundan rivâyetleri vardır. Kâdılık yapmıştır. Halife Süleyman'a, Ömer bin Abdilaziz'i yerine bırakmasını o tavsiye etmişti.

- **Mekhûl** (113/731). Ebû Abdullah, aslen Kâbillidir. Huzeyl kabîlesinin âzadlısıdır. Zamanında Şam'ın en fakîhi idi. Enes bin Mâlik'den yetişti. İlim öğrenmek için Mısır, Medine ve Kûfe'ye seyahatler yaptı. Şam'da vefat etti.

Kâhire

- **Yezîd bin Ebî Habîb** (128/745). Aslen Sudanlıdır. Abdullah bin Hâris ve Ebu't-Tufeyl gibi sahâbîlerden ilim aldı. Ömer bin Abdilaziz kendisini Mısır müftisi tayin etmişti. Sahih-i Buhârî'nin râvilerindedir. 75 yaşındayken Kâhire'de vefat etti.

Dördüncü Devir
HUKUKUN TEDVİNİ VE MEZHEBLER

Tâbiîn ve Tebe-i tâbiîn devrindeki yüzlerce hukukçudan dört tanesinin mezhebi (hukukî görüşleri) tedvîn edildiği için sonraki asırlara intikal edebilmiştir. Bunlar Hanefî, Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbelî mezhebleridir. Ancak İslâm hukuku dört mezhebden ibaret değildi. Her hukukçunun, hatta Sahâbîlerin birer mezhebi, yani hukuk ekolü vardı. Ancak bu mezhebler, tedvîn edilmediği veya tedvîn edilse bile zamanla bağluları kalmadığı için günümüze intikal edememiştir. Bunların talebelerinin çoğu zaten mutlak müctehid olduğu için, kendi mezheplerini kurmuşlardır. Yukarıda ismi sayılan Tâbiîn hukukçularının ve sonra gelenlerden Evzâî (157/773), Süfyan Sevrî (161/777), Leys bin Sa'd (175/791), Süfyan bin Uyeyne (198/813) gibi hukukçuların kurmuş oldukları mezheblerin bağluları kalmamış ve günümüze intikal edememiştir. Bu hukukçuların bazı hukukî görüşlerine, sonradan kaleme alınmış başka mezheblere ait kitaplarda rastlamak mümkündür.

Bu devirlerde, mezheb mensupları arasında kesif ilmî münazaralar olmuştur. Bu da, usûl-i fikh ilmini ortaya çıkarmıştır. İslâm hukukçuları, hocalarının ictihadlarını tedkik ederek, bunların nasslardan hüküm çıkarma metodlarını tesbit etmiş ve kitaplar yazmışlardır. Böylece dünyada ilk defa hukuk metodolojisi kaleme dökülmüştür. Bu sahada ilk eser kaleme alanların İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed olduğu bilinmekle beraber, günümüze intikal eden en eski usûl-i fikh kitabı, İmam Şâfi'î'nin *er-Risâle* adlı eseridir.

Daha evvel de zikredildiği üzere, ictihâd yolu ikidir: Biri, Irak âlimlerinin yolu olup, buna Re'y (kıyas) yolu denir. Bir işin nasıl yapılacağı, Kur'an-ı kerîmde ve hadîs-i şerîflerde açıkça bildirilmemiş ise, buna benzeyen başka bir işin nasıl yapıldığı aranır, bulunur. Bu iş de, onun gibi yapılır. Eshâb-ı kirâmdan sonra bu yolda olan müctehidlerin reisi, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe sayılmaktadır. İkinci yol, Hicaz âlimlerinin yolu olup, buna Rivâyet yolu denir. Bunlar, Medîne-i münevverenin o zamanki ahalisinin âdetlerini, kıyastan üstün tutar. Bu yolda olan müctehidlerin büyüğü, İmam Mâlik'tir ki, Medine-i münevverede oturu-

yordu. İmam Şâfi'î ile Ahmed bin Hanbel de, İmâm Mâlik'in dersinde bulunmuşlardır. İmam Şâfi'î, İmâm Mâlik'in yolunu öğrendikten sonra, Bağdad tarafına gelerek, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin talebesinden okuyup, bu iki yolu birleştirmiş; ayrı bir ictihad yolu kurmuştur. Kendisi aynı zamanda güçlü bir edebiyatçı olduğu için, âyet ve hadîslerin ifade tarzına bakıp, kuvvetli bulunduğu tarafa göre iş görürdü. İki tarafta da kuvvet bulamazsa, o zaman kıyas yolu ile ictihad ederdi. Ahmed bin Hanbel de, İmam Mâlik'in yolunu öğrendikten sonra Bağdad taraflarına gidip, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin talebesinden kıyas yolunu almış ise de, pek çok hadîs-i şerîf ezberlemiş olduğundan, önce, hadîs-i şerîflerin birbirini kuvvetlendirmesine bakarak, ictihad etmiştir. Böylece, ahkâm-ı şer'iyenin çoğunda, diğer üç mezhebden ayrılmıştır⁶⁰.

Şurası da dikkatten kaçırılmamalıdır ki, Hanefî hukukçularına ehl-i kıyas (re'y) denilmesi, sadece bir ıstılahtır. Yoksa, bu mezhebde, bazı meselelerin hükümlerinin sadece şahsî re'ye dayandırıldığı iddia edilemez. Hatta bu mezhebde hadîs-i şerifler için, diğerlerine nisbetle daha geniş bir tatbik sahası vardır. Usûl-i fıkıh kitaplarından da bu anlaşılmaktadır. Nitekim meselâ, fakîh bir kimsenin rivâyet ettiği hadîs-i şerif, kıyasa tercih olunur. Ehl-i hadîs denilen Mâlikî hukukçularına göre, kıyasa muhalif olan bir hadîs-i şerif, hükme esas tutulmaz. Bazı müellifler, mezheplerin hususiyetlerini saydıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "Dört mezheb mâkul ve muteber görülmüştür. Avrupalılar bunlara mutedil mezhepler gözüyle bakarlar. Hanefî mezhebi daha rasyonalist, idealist ve ferdiyetçidir. Şâfi'î mezhebi daha diyalektik ve biraz da akademik bir tona sahiptir. Mâlikî mezhebi an'aneci, aristokrattır. Hanbelî mezhebi daha muhafazakârdır"⁶¹.

İMAM-I A'ZAM EBÛ HANÎFE ve HANEFÎ MEZHEBİ

İmam Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Tahsili

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, 80/699 senesinde Kûfe şehrinde doğdu. Esas adı Nu'mândır. Babası olan Sâbit, Horasan'ın Nese' şehrinde dünyaya gelmiş; bilahare Enbâr, sonra da Kûfe'ye yerleşmiştir. Kûfe'de bulunduğu Hazret-i Ali, buna ve evlâdına hayırlı dua buyurmuştu. Sâbit, zengin bir bezzâz, yani kumaş tüccarı (manifaturacı) idi. Ebû Hanîfe'nin dedesinin adı Zûtâ bin Mâh olup, Kâbil'de dünyaya gelmiş bir Fars asilzâdesiydi. Mâh, (veya Hürmüz) Sâsânîler devrinde merzbân, yani uçbeyi (sınır vâlisi) idi. İslâmiyete girdikten sonra Nu'mân ismini almıştır. Ebû Hanîfe'ye bu künyenin verilışı, *hanîfe* adında bir

60- Ahmed Cevdet Paşa: *Ma'lûmat-ı Nâfi'a*, Derseadet 1279, 15-16.

61- Osman Keskiöglü: *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ank. 1984, 87-88; Sabri Şakir Ansay: *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara. 1958, 30-31, 36-37.

kızı olduğundan değildir. Bel kuşağında, Irak'ta *hanîfe* denilen bir hokka taşıdığı için veya doğru itikadı (hanîfliği) sonraki nesillere ulaştırıp bir bakıma hanîflerin manevî babası olduğu için bu künye ile anılmıştır⁶². İmam-ı A'zam lakâbı ise, kendisine sonra gelen âlimler tarafından Ehl-i sünnet itikadını ilk defa tedvin etmesi sebebiyle verilmiştir. İmam, İslâmî ilimlerde yed-i tûlâ sâhibi, sözü sened olan âlimlere mahsus isimdir. Hocasının adını verdiği Hammâd isminde bir oğlu da önde gelen talebelerindendi. Torunu İsmail, Kûfe kâdılığı yapmıştır.

Çocuk yaşta Kur'an-ı kerîmi ezberlemiş; okunması mûtaad olan âlet ilimlerini (Arab dili ve edebiyatı, mantık vs.) öğrenmiştir. Kıraat ilmini, meşhur kıraat âlimi Âsım'dan öğrenmiştir. Onaltı yaşındayken babası ile gittiği hacda, sahâbîlerin sohbetinde bulunmuş ve ilme iştiyâkı artmıştır. Ticaret sebebiyle müteaddid defalar gittiği Basra'da da sahâbîlerle görüşmüştür. Yaş itibariyle yirmi kadar sahâbîye kavuşmuş ve bunlardan Enes bin Mâlik, Abdullah bin Ebî Evfâ, Sehl bin Sa'd Saîdî, Abdullah bin Üneys, Saîd bin Yezîd, Vâsile bin Eskâ, Abdullah bin Büsr, Mahmud bin Rebi', Ebu't-Tufeyl Âmir bin Vâsile ile görüşüp bazılarında hadîs-i şerîf rivâyet etmiştir. Tâbiînün ileri gelenlerinden bir çoğu ile ve bu arada İmam Câfer Sâdık ile de sohbet etmiştir.

Tâbiînden İmam Şa'bi'nin ilk defa ilme teşvik ettiği Ebû Hanîfe, gençliğinde kelâm ilmine çalıştı. Hazret-i Peygamber'in ve Eshâbının bildirdiği itikad, iman bilgilerini topladı ve yüzlerce talebesine bildirdi. Bu hususta Fıkh-ı Ekber adıyla bir kitap yazdı. Bu kitap, Müslümanların Ehl-i sünnet itikadının esasının sonraki nesillere naklini temin eden çok mühim bir eserdir. Zamanının heretik (sapkın) cereyanlarıyla mücâdele etti; hatta Basra'ya bile giderek, burada çokça bulunan Dehriyye ve Mûtezile mezhebi mensupları ile münâzaralarda bulunup, hepsini ilzâma muvaffak oldu. Talebesinden, ilm-i kelâm, yani iman bilgileri mütehasısları yetişti. Bunlardan İmam Muhammed Şeybânî'nin yetiştirdiklerinden, Ebû Bekr Cürçânî meşhur oldu. Bunun talebesinden Ebû Nasr İyâd da Ebû Mensûr Mâtürîdî'yi yetiştirdi. Ebû Mensûr (333/944), İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den gelen kelâm bilgilerini kitaplara yazdı.

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, kelâm ilmiyle uğraştıktan sonra, Kûfe mescidinde kendisine talâkla alâkalı sual soran bir hanıma cevap veremeyip kendisini Tâbiîn hukukçularının önde gelenlerinden Hammâd bin Ebî Süleyman'a (120/736) göndermek mecburiyetinde kalınca, fıkıh meselelerini öğrenmenin lüzumuna kanaat getirdi ve yirmi yaşındayken Hammâd'a talebe oldu. 18 sene kendisinden ders okudu. Hammâd, zaman zaman yerine kendisini vekil bırakırdı. Hammâd vefat edince, Kûfe ulemâsı tarafından onun kürsüsüne geçirildi ve

62- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 58. İslâm tarihinde bu isimde bir zât daha vardır. Ebû Hanîfe ed-Dineverî (282/985), Bâyezid Bistamî'nin talebesinden olup hadîs, gramer, tarih, matematik, kozmografya, astronomi, botanik ve biyoloji ilimlerinde zamanının bir tanesi idi.

Kûfe'nin müftisi olarak kabul gördü. [İmam Ebû Hanîfe'nin meşâyihî, aynı ders öğrendiği hocalarının sayısı dörtbindir. İmam Şâfi'î'nin meşâyihinin sayısı yalnızca seksendir. İmam Buhârî'nin meşâyihî onbin kişidir ama muhaddisler için bu sayı normaldir. Çünkü hadîs ilminde her hadîs râvîsi meşâyihden sayılır.]

Emevîlerin son halîfesi Mervân bin Muhammed zamanında Irak vâlîsi olan Yezîd bin Amr, kendisine Kûfe mahkemesi hâkimliğini teklif etti ise de, zühd ve takvâsı da, ilmi ve zekâsı gibi son derece çok olduğundan kabul etmedi. İnsanlık hasebiyle kulların hakkını gözetmede kusur etmekten korktu. Yezîd'in emri ile kendisine işkence yapıldı ve tekrar teklifte bulunuldu. "Danışayım" deyip izin aldı. Mekke'ye gidip, beş-altı sene orada kaldı. Emevîlerin düşüşünü müteakip Kûfe'ye döndü. 150/767 senesinde, Abbâsî halîfesi Ebû Câfer Mensûr'un emrettiği temyiz başkanlığını kabul etmediği için zindana atıldı. İşkence ile öldürüldü. Bağdad'da defnolundu. Cenâzesinde elli bin kişi bulundu. Vasıyeti üzerine, gasb alâmeti bulunmayan Hayzuran kabristanına defnolundu. Halîfe, "Ey Ebâ Hanîfe! Öldükten sonra bile nasîhati bırakmadın. Şimdi beni kim ayıplamaz!" demiştir. Na'shını yıkayıp cenâze namazını kıldırان Bağdad kâdısı Hasen bin Ammâre, "Otuz seneden beri oruç tuttun. Kırk seneden beri yatağa yatmadın. Gerek fıkıh ve mârifette; gerekse zühd ve ibâdetle bütün ehl-i asrına fâik oldun. Güzel hasletlerin kâffesini ihraz ettin" demekten kendisini alamamıştır. Mezarı üzerine Selçuklu sultanı Melikşah'ın vezirlerinden Ebû Sa'd Hârezmî (494/1101) mükemmel bir türbe ve yanına da medrese yaptırmış; Osmanlı padişahları da bu türbeyi çok defa tamir ve tezyin ettirmiştir.

İmam Ebû Hanîfe'nin Hususiyetleri

Ebû Hanîfe'nin, üstün bir akli ve herkesi şaşkırtan keskin bir zekâsı vardı. Fıkıh ilminde, az zamanda, eşi, ortağı olmayan bir dereceye yükseldi. Adı, şöhreti dünyaya yayıldı. Fazîleti, zekâsı, anlayışı, emâneti, hazır cevap olması, din-darlığı, vakarı, doğruluğu ve bütün insanlık kemallerinde yüksek derecelerde tanındı. Zamanında bulunan ve sonra gelen bütün müctehidler ve âlimler, kendisini hep övmüştür. İmam Şâfi'î, "Fıkıh bilgisinde, herkes Ebû Hanîfe'nin çocuklarıdır" demiştir. İmam Şâfi'î, İmam Muhammed'in talebesi idi. "Allah bana ilmi iki kimseden ihsan etti: Hadîsi, Süfyân bin Uyeyne'den; fıkıhı, Muhammed Şeybânî'den öğrendim. Din bilgilerinde ve dünya işlerinde kendisine minnetdar olduğum bir kişi vardır. O da, İmam Muhammed'dir. Ondan öğrendiklerimle, bir hayvan yükü kitap yazdım. O olmasaydı, ilimden bir şey edinemiyecdim. İlimde herkes, Irak âlimlerinin çocuklarıdır. Irak âlimleri de, Kûfe âlimlerinin talebesidir. Kûfe âlimleri ise, Ebû Hanîfe'nin talebesidir. Fıkıh bilgisini derinleştirmek isteyen, Ebû Hanîfe'nin talebesi ile beraber bulunsun" derdi⁶³.

63- İbn Âbidîn: **Reddü'l-Muhtâr**, Bulak 1299, 1/37.

Dürrü'l-Muhtar kitabının önsözünde bildirdiğine göre, Şemsü'l-eimme Kerderî, “Dünyanın ziyneti yüzelli senesinde kaldırılır, hadîs-i şerîfinin, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'yi bildirdiğini açıklar. Çünkü, yüzelli senesinde vefat etmiştir” diyor. Şâfi'î mezhebi âlimlerinden İmâm-ı Süyûtî ve Numan Âlûsî de “İman, Zühre yıldızına gitse, Fâris oğullarından biri onu alıp getirir, hadîsi, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'yi göstermektedir. Çünkü dedesi Fâris cinsindedir” diyor⁶⁴.

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, Sahâbe-i kirâma yetişip görüştüğü için Tâbiînden sayılır. Böylece, “*Ümmetimin en hayırlı olanları, benim asrında bulunanlardır. Daha sonra hayırlı olanlar, bunlardan sonra gelenlerdir. Bunlardan sonra hayırlı olanlar da, bunlardan sonra gelenlerdir*” hadîsinde* övülen ikinci asrın mensuplarındandır. Dört mezhep imamları arasında Tâbiînden olmak şerefi, yalnız İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye nasib olmuştur. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin gördüğü sahâbîleri uzun bildiren müstakil kitaplar vardır. İbn Hacer, 16 sahâbîyi gördüğünü yazmaktadır. Bir şeyi kabul edenlerin sözünü, bunu redd edenlerin sözlerine tercih etmek, ilm-i usul kâidelerindedir⁶⁵. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin değerini anlatmak için, her asırda gelen âlimler, çeşitli kitaplar yazmıştır. Enteresandır ki, bu kitapların ekserisini de Şâfi'î âlimleri kaleme almıştır. Şâfi'î ulemâsından Mısır'da İmâm Şa'rânî'nin el-Mîzânü'l-Kübrâ; Süyûtî'nin Tebyîdü's-Sahîfe, Şam'da Muhammed bin Yûsûf Şâfi'î'nin Ukûdü'l-Cümân fî Menâkıbî'n-Nu'mân ve Mekke'de İbn Hacer Mekki'nin Hayrâtü'l-Hisân kitapları çok meşhurdur. el-Mîzânü'l-Kübrâ ve Hayrâtü'l-Hisân, Türkçeye de tercüme edilip tab' olunmuştur.

İmâm Ebû Hanîfe'nin Tedris Usulü

İmâm Ebû Hanîfe, icthad derecesine çıktığı halde, hocası vefat etmeden talebeye ders okutmadı. Kendisine bir soru sorulup da, Kur'an-ı kerîmden ve hadîs-i şerîflerden bir hüküm çıkardığı zaman, bunu üstadlarına arzeder; hepsi tasdik etmedikçe, soru sahibine bu cevabını bildirmezdi. Hocası Hammâd vefat ettikten sonra Ebû Hanîfe Kûfe mescidinde müstakil ders okutmaya başladı. Vefatına kadar da devam etti.

Talebesinden Irak, Horasan, Türkistan, Yemen ve Arabistan'dan gelen bin kadarı her dersinde bulunurdu. Dersleri, talebe ile müzâkere şeklinde olur; böylece onları meseleleri incelemeye, çözmeye ve hüküm vermeye alıştırdı. Müş-

64- Nişancızâde, II/51.

* - Buhârî: Fedâilü'l-Eshâb 1, Şahâdât 9, Rikak 7, Eymân 27; Müslim: Fedâilü's-Sahâbe 212; Tirmizî: Fiten 45, Şahâdât 4; Ebû Dâvud: Sünne 10; İbn Mâce: Ahkâm 27; Nesâî: Eymân 29; Ahmed bin Hanbel: I/378.

65- Zamanımızda Mısır'da yaşamış hukukçulardan Ebû Zehra, mezhep kurucusu imamları anlatan müstakil bir kitaplar yazmakla meşhurdur. Ne var ki, kendisinin Ebû Hanîfe adlı eserinde, kendisinin tâbiînden olmadığını isbata kalkışmasına hayret edilir.

kil bir meseleye tesâdüf edildiğinde, İmam Ebû Hanîfe zamanın ulemâsını davet ederek kendileriyle meşverette bulunurdu. Maksud ilim toplamak değil, bu ilmi kullanarak meseleleri çözmek idi. Bu sebeple dersleri takrir değil, müzâkere şeklinde geçer ve bu müzâkerelerin neticesinde hükme varılırdı. Ortaya fikhî bir mesele atılır, talebeleri söz alıp görüşlerini söyler, delillerini getirirler, itirazlar yapılır, cevaplar verilir, o mesele hakkında isteyen herkes konuşur, mesele tekemmül eder, sonra İmam-ı A'zam görüşünü söyler, onlarla icabında bir ay müzâkere eder, nihayet mesele hükme bağlanırdı. Mesele halledilince İmam-ı A'zam sevincinden “Elhamdülillahi vallahü ekber” derdi. Derste bulunanların hepsi de böyle söylerdi. Sonra, İmam Ebû Yûsuf'a bunu fikhın hangi neresine yazacağını söyler, o da yazardı. Hanefî mezhebinde 300 bin kadar mesele çözülmüştür⁶⁶. Bunlardan 83 bini bizzat İmam Ebû Hanîfe'ye aittir. Bu sayının 38 bin ibâdetlere, geri kalanı muamelâta dairdir.

Profesör Muhammed Hamîdullah, İmam'ın bu faaliyetlerini bir hukuk akademisi olarak vasıflandırmıştır. Meseleleri bilhassa kırk talebesi arasında müzâkere ederdi. Hamidullah'ın hukuk akademisinin umumî komitesi olarak vasıflandırdığı bu kırk hukukçu, İslâm hukukunu tedvîninde İmam Ebû Hanîfe'ye yardımcı oldular. Ebû Yûsuf, Muhammed bin Hasan, Züfer, Hasan bin Ziyâd fıkıhtaki derinliği ile tanındı. Veki' kıraat ve tefsirde; Hafs ise hadîste mütehasıs idi. Dâvud Tâî, Abdullah bin Mübarek, Fudayl bin İyad zühdleri ile meşhur oldu. Âfiye adlı talebesi, İmam Ebû Hanîfe nezdinde öyle kıymetliydi ki, o bulunmadıkça bir meselenin karar bağlanması te'hir edilirdi. Bu talebe arasında tarih, tıp, edebiyat, gramer, hesap, cebir ve diğer ilimlerde mütehasıs olanlar vardı. Bunlardan on tanesi (Prof. Hamidullah'ın tabiriyle küçük teknik komite), tedvînin sistematüğini, yani tedvîn olunacak fasılları tertib ve tanzim ederdi. Bu akademi mensupları, bulunamadıkları müzâkerelerde tutulan notları arkadaşlarından istinsâh ederdi. Bu hukuk akademisi, öncelikle namaz (günlük ibâdetler) hakkındaki Kitâbü'l-Arûs'u tamamladı. Sırasıyla tahâret, namaz, oruç, hac ve zekât mevzuları tedvîn edildi. Sonra muamelât (sözleşmeler), takiben de vasiyet ve miras mevzuları ele alındı. Miras ve şart hakkındaki ilk hukukî metinler İmam Ebû Hanîfe tarafından hazırlanmıştır. Siyer (devletler hukuku) hakkında ilk eseri kaleme alan da Ebû Hanîfe olmuş; hatta İmam Evzâî buna bir reddiye yazmış; İmam Ebû Yûsuf buna cevap vermiştir⁶⁷.

66- Şa'rânî, I/99; İbn Âbidîn, I/47; Ebû Zehra: **Ebû Hanîfe**, Trc: Osman Keskiöğlü, İstanbul 1981, 97-98.

67- Muhammed Hamidullah: “Ebû Hanîfenin İslâm Hukukunu Tedvin İçin Tesis Ettiği Akademi”, **İslâmın Hukuk İlmine Katkıları**, İst. 1962, 126-128.

Hanefî Mezhebinin Usulü

Hanefî mezhebindeki hükümler, Sahâbe-i kirâmdan Abdullah bin Mes'ud'dan başlayan yol ile meydana çıkarılmıştır. Bu mezhebin reisi sayılan İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, fıkıh ilmini, Hammâd'dan, Hammâd da, İbrahim Nehaî'den, bu da, Alkame'den, Alkame de, Abdullah bin Mes'ud'dan, bu da Hazret-i Peygamber'den almıştır. İmam Ebû Hanîfe, delillerden hüküm çıkarma metodunu Sahâbe ve Tâbiîn'den öğrenmiş; bu usûllere göre ictihadda bulunmuş; talebeleri de bu usûlleri tedvîn etmiştir.

İmam Ebû Hanîfe'nin mezhebi her yere yayılıp tâbi'leri çoğalınca çekemiyenleri de türemiş; kıyasa çok müracaat etmekle itham edilmiştir. O da, buna şöyle cevap vererek mezhebinin açıklamıştır: "Önce Kur'an-ı kerîmde arıyorum. Bulamazsam, hadîs-i şerîflerde arıyorum. Yine bulamazsam, Eshâb-ı kirâmın icma'larına bakıyorum. Burada da bulamazsam, ihtilaf ettiklerinden birini tercih ediyorum. Bunu da bulamazsam, kıyas yapıyorum. Tâbiînin kavillerine tâbi oluyorum. Çünkü onlar da bizim gibidir"⁶⁸.

İmam Ebû Hanîfe, şer'î meselelerin hallinde Kur'an-ı kerîmden sonra sünnete müracaat etmiştir. Sünnet, Kur'an-ı kerîmi beyân eder, açıklar. Mütevâtir ve meşhur sünnet, âyeti tahsîs edebilir, yani âyetin hükmüne istisnâ getirebilir veya âyeti neshedebilir, yani yürürlük zamanının bittiğini bildirir. Ancak haber-i vâhid, yani tek kişinin bildirdiği bir hadîs, Kur'an-ı kerîmin umumî bir hükmünü tahsîs ve nesh edemez. Nitekim Hazret-i Ömer, bâin talâk ile boşanan kadının nafakaya hak kazanamayacağına dair bir kişinin rivâyet ettiği hadîsi esas almamıştır. Halbuki İmam Şâfi'î, haber-i vâhid ile umumî âyetin beyân, tahsîs ve takyîd olunabileceğine kâildir. İmam Ebû Yûsuf da, böyle düşünmektedir.

İmam Ebû Hanîfe, sünnet mütevâtir ve meşhur olduğu zaman, hükmünü bunun üzerine binâ ederdi. Ancak haber-i vâhidi hükme esas tutmak için bazı şartlar arardı. Bunlar, haberin kıyasa aykırı olmaması, râvînin fakîh olması ve râvînin bu habere aykırı davrandığının biliniyor olmaması gibi şartlardır. İmam Ebû Hanîfe, nikâhta veliyi şart koşan ve Hazret-i Âişe'nin rivâyet ettiği haber-i vahidi, bu iki sebepten dolayı esas almamıştır. Çünkü bu haber, hem âkil ve bâliğ kimsenin her nevi akidde bulunabileceğini gösteren kıyasa aykırıdır; hem de Hazret-i Âişe, yeğenin velisiz kıyılan nikâhına itirazda bulunmamıştır. Hazret-i Ali de kıyasa aykırı haberleri fetvâda esas almazdı. Ebû Hanîfe de, meselâ, kur'a hadîsini kıyasa aykırı bularak esas almamıştır. [Kur'a hadîsine göre, bir kimse, ölürken altı kölesini azad etmişti. Ölüm hastalığında yapılan karşılıksız kazandırmaların ancak üçte biri muteber olduğu için, Hazret-i Peygamber altı köle arasında kur'a çekerek isâbet eden ikisini âzâdlamıştır.] Öyle ki, kütüb-i sit-

68- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 77-78; Şa'rânî, 1/110; Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 272-273.

te denilen en muteber hadîs kitaplarında mevcut olup, İmam Ebû Hanîfe'nin, hatta bazen dört mezheb imamının da delil almadığı hadîsler vardır. Bunlar çoğunlukla sahîh, ama ahad haberlerdir.

İmam Ebû Hanîfe, İmam Şâfi'î'nin hilâfına mürsel hadîsi, yani senede bir râvinin isminin bildirilmediği hadîsleri, başka bakımlardan da elverişli ise, sözgelişi râviler mevsûk, güvenilir ise, hükme esas alırdı. Nitekim Hazret-i Peygamber'in "*Altın ve ipek, ümmetimin kadınlarına helâl, erkeklerine haramdır*" hadîsi, Tâbiünden Zeyd bin Ebî Enîse rivâyet edip kimden rivâyet ettiğini bildirmedeği halde, râvîsi mevsûk olduğu için Ebû Hanîfe tarafından hükme esas alınmıştır. Hazret-i Peygamber'in, "*Hayvanların kendiliğinden yaptığı zarar hederdir*" hadîsi, mürsel olduğu halde, Hammâd ve İbrahim Nehaî gibi iki mevsûk râvîden kendisine geldiği için Ebû Hanîfe tarafından makbul tutulmuştur. Mürsel hadîs Ebû Hanîfe zamanında çok yaygındı. Çünkü hadîs uydurmacılığı başlamadan evvel Tâbiîn muhaddisleri, rivâyet ettikleri hadîslerin senedini, yani rivâyet silsilesini söylemeye gerek görmezlerdi. Ebû Hanîfe de Tâbiünden olduğu için, mürsel hadîsleri mevsûk râviler rivâyet ettiği zaman kabul etmiştir. İmam Şâfi'î zamanında hadîs uydurmacılığı yayılmış, bu sebeple İmam Şâfi'î mürsel hadîslere temkinli yaklaşmıştır⁶⁹.

İmam Ebû Hanîfe, aynı hükme delâlet eden benzer kıymette iki hadîs karşı karşıya geldiği zaman, râvîlerin fakîhliğini esas alırdı. Nitekim namazda rükû'a giderken ve kavmeye doğrulurken ellerini niçin kaldırmadığını soran İmam Evzâî'ye: "Çünkü Resûlullah'dan bunu yaptığımıza dair sahih bir haber gelmemiştir" diye cevap vermişti. Evzâî, "Nasıl olur? Bana Zührî, Sâlim'den; o da babası İbn Ömer'den; Resûlullah'ın namaza başlarken, rükû'a varırken ve doğrulurken ellerini kaldırdığını haber verdi" deyince, Ebû Hanîfe, "Bana da hocam Hammâd, İbrahim Nehaî'den; o Alkame ve Esved'den; bunlar da Abdullah bin Mesud'dan, Resûlullah'ın yalnız namaza başlarken ellerini kaldırdığını; bir daha da kaldırmadığını haber verdi. Hammâd, Zührî'den; İbrahim Nehaî, Sâlim'den daha fakîhtir. İbn Ömer'in Alkame'den üstünlüğü sahâbî olmak itibariyledir. Yoksa Alkame, ilimde ondan geri kalmaz. İbn Ömer ile İbn Mes'ud'un, sahâbî olmak itibariyle farkı yoktur" diye cevap vermiştir.

İmam Ebû Hanîfe talebesine, "Bir iş için, sözüme uymayan bir sened elinize geçerse, benim sözümlü bırakınız! O senede uyunuz! Sahîh hadîs mezhebimdir" derdi. Kendisiyle farklı ictihadda bulunan talebesi, "Ona uymayan sözlerimizi de, elbette ondan işittiğimiz bir delile, bir senede dayanarak söyledik" demiştir⁷⁰.

Sünnette delil bulamadığı zaman, Ebû Hanîfe sahâbenin kavillerine oa-

69- Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 333.

70- İbn Âbidîn, I/47-48.

kardı. Sahâbe bir hükümde ittifak etmişse, bu icma' olduğu için, bunu fetvâya esas tutardı. Nitekim Râşid Halîfeler zamanında böyle hareket edilmişti. İmam Şâfi'î'nin hilâfına, İmam Ebû Hanîfe'ye göre, fakîhlerin bir kısmının icma' edip; bir kısmının ise re'y beyan etmediği sükûtî icma' da delildir. Çünkü eğer hukukçunun itirazı olsa idi, bunu beyân ederdi. İlmi ketmetmek, saklamak, kimseye câiz değildir. Tâbiînin icma'ına gelince, İmam Ebû Hanîfe de tâbiînden olduğu için, Ebû Hanîfe'nin bunların icma'ına uyması diye bir şey söz konusu olamaz. Çünkü re'yi muhâlif ise icma' yoktur. Re'yi mutâbık ise, kendi re'yine uymuş demektir. Talebesi ise, sahâbe arasında ihtilaf mevzuu olsa bile, sonra gelenlerin icma'ını delil almışlardır. Nitekim ümmü veled denilen ve efendisinden çocuk doğuran câriyenin satışı, sahâbe arasında ihtilaf mevzuu idi. Hazret-i Ömer satılamayacağına; Hazret-i Ali ve Câbir ise satılabileceğini ictihad etmişlerdi. Tâbiîn, satılamayacağına icma' etmiştir. Ebû Hanîfe de satılamayacağına dair sahâbî kavlini ictihadında esas almıştır. Tâbiînin icma'ı bu istikamette ise de, Ebû Hanîfe'nin delili bu icma' değildir⁷¹.

Ebû Hanîfe sahâbenin icma' etmediği meselelerde, nassa ve kıyasa en yakın bulduğu bir tanesini seçip alırdı. Bazen kendisine ulaşan sahâbî kavlinin kıyasa muvâfık olup olmadığına bakmazdı. Nitekim kölenin düşmana verdiği emânın câiz olduğu hususunda Hazret-i Ömer'in kavlini kıyasa uygun olmadığı halde delil almıştır. Sahâbî fetvâsı kıyasa muvâfık değilse, bazen Ebû Hanîfe bunu delil almazdı. Nitekim Hazret-i Ali'nin terzi, ayakkabıcı gibi ecîr-i müşterekin zâmin olması, yani telef ettiği malı her halde ödemesi hususundaki kavlini kıyasa muvâfık olmadığı için delil almamıştır. Bazen sahâbînin fetvâsı kıyasla bilinemeyecek hususlardandır. Bilhassa mikyas ve mikdarlarla alâkalı fetvâlar, simâidir, ancak işitmekle bilinir. Burada sahâbî kavlinin kıyasa müsâit olup olmadığına bakılmaz. Nitekim İmam Ebû Hanîfe, hayzın müddetinin asgarî üç ve âzamî on gün olduğuna dair Enes bin Mâlik ve Osman bin Âs'ın fetvâlarını delil almıştır. Sonra gelen Hanefî usûlcülerinden, İmam Ebû Hanîfe'nin yalnızca kıyasla anlaşılmayan hususlarda sahâbe kavlini aldığı söyleyenler de vardır⁷².

Kitap, sünnet, icma' ve sahâbî kavlinden sonra İmam Ebû Hanîfe tâbiîn kavlini almazdı. Çünkü "Onlar da bizim gibidir" sözüyle, kendisinin de tâbiînden olduğuna dikkat çekmektedir. (Maamâfih, Fudayl bin İyad, Ebû Hanîfe'nin tâbiîn kavillerini de tedkik ettiğini ve bunları tümüyle reddetmediğini bildirmiştir.) İmam Ebû Hanîfe, Sahâbî kavlinde bulamadığı meseleler için kıyasa müracaat ederdi. Zamanında kıyasa fazla müracaat etmekle itham edilmiştir. Bunun sebebi, yukarıda da zikredildiği gibi, haber-i vâhidleri ancak muayyen şartlarla delil

71- Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 349-351.

72- İbn Melek: **Şerhu Menâri'l-Envâr**, İstanbul 1965, 252; Molla Hüsrev: **Mir'at-ı Usûl Şerhu Mirkati'l-Vüsûl**, Derseâdet 1321, 226; İbnü'l-Hümâm: **et-Tahrir fî Usûli'l-Fıkh**, Kâhire 1351, 361; Mahmud Es'ad, Telhis, 330-331.

olarak kabul etmesiydi. Halbuki nass bulunan yerde kıyasa gidilmeyeceği mezhebinin kâidesidir. Namazda kahkahanın hem namazı ve hem de abdesti bozacağına dair hadîs, kıyasa aykırı olmakla beraber, meşhur olduğu için Ebû Hanîfe bunu esas almıştır. Hatâen yeyip içmek orucu bozduğu halde, unutarak yeyip içmenin orucu bozmayacağı hadîsini de kıyasa aykırı olmakla beraber meşhur olduğu için delil almıştır. Zaten kıyas mutlaka nassa dayanmalıdır. İmam Ebû Hanîfe, kıyasın meseleye tam mânâsıyla bir hal tarzı getirmedeği durumlarda Kur'an-ı kerîmin ruhuna, Hazret-i Peygamber ve eshâbının tatbikatına uygun olarak istihsana giderdi. Bunu yaparken de örfe, maslahata ve zarurete itibar ederdi. Meselâ, devekuşu yumurtaları önceleri sadece yemek için alınıp satıldığı için, bunların selem yoluyla satışına fetvâ vermişti. Sonradan bunların kabuklarının zinet olarak veya kandil zincirlerinde kullanıldığını ve bu sebeple alınıp satıldığını görünce, bunun selem yoluyla satışını men etmiştir⁷³. [Çünkü bu takdirde yumurtalar birbirinden farklı hale gelir. Nitekim karpuz gibi taneleri farklı olan şeylerin selem yoluyla satılması câiz değildir.]

İmam Ebû Hanîfe, hîle-i şer'iyye denilen şer'î çarelere de fıkıh usûlünde ehemmiyetli bir yer vermiştir. Şer'î çare, hukukî hükümlere uymakta bir engel ile karşılaşıldığında, ihtiyatlı davranmak için yine hukukun gösterdiği başka bir yoldan gitmek demektir. Bu sayede insanların hem meşru dairede hareket etmeleri, hem de hukukun gelişen ve değişen şartlara intibakı temin edilmiş oluyordu. İmam Ebû Hanîfe ve eshâbından çok sayıda şer'î çare örneği nakledilmiştir. Meselâ, bir şahsın evine hırsızlar girmiş; ev sahibine de kendilerinin çaldıklarını kimseye söylememesi için üç talâk üzerine yemin ettirmişlerdi. Malları pazarda çıktığı halde, adam bir şey yapamıyordu. Bunun üzerine Ebû Hanîfe'ye müracaat etti; o da "beldenin reisine vaziyeti anlatırsın. Halkı bir yerde toplar. Toplanan halk teker teker aynı yerden dışarı çıkarılır. Her çıkan kişi için malını çalan hırsız bu muydu, diye sorulduğunda, sen diğerlerine hayır dediğin halde, sıra hırsızlara gelince sesini çıkarmazsın. Böylece söz söylemeden hırsızları yakalamış olursun" dedi⁷⁴.

İmam Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Irak, ticaret bakımından çok inkişaf etmişti. Basra, Kûfe, Bağdad hareketli ticaret şehirleriydi. İmam Ebû Hanîfe de ticaretle meşgul olurdu. Hem kumaş ticareti yapar; hem de müdârebe şirketinde sermaye sahibi olarak ticarete bulunurdu. Bu vesileyle çok servet kazanmış; dürüstlüğü ve cömertliği dillere destan olmuştu. İmam Ebû Hanîfe'nin ticaret ehli olması, ictihadlarının daha isâbetli olmasına ve mezhebinin muamelat kısmının çok inkişaf etmesine sebebiyet vermiştir. Zamanını ibâdetle geçirmek istediğini söyleyip, bu nâfile ibâdetleri yazarak kendisine vermesini isteyen kimseye; alış

73- Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 400.

74- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 139.

veriş bilgilerini yazıp vermişti. “Bu tüccarlara lâzım olur, ben evimde ibâdetle meşgul olacağım” deyince de, “Yiyecek ve giyecek lâzım olmayan kimse var mı? Ahkâm-ı İslâmiyyenin alış veriş kısmını bilmeyen, helâl lokma yiyemez ve ibâdetleri de makbul olmaz. Zamanını boşa geçirmiş olur” diye cevap verdiği meşhurdur.

İmam Ebû Hanîfe, bir mesele kendisine arzedildiği zaman, bu meselenin vukua gelip gelmediğine bakmazdı. Ne kadar zor ve çetrefilli olursa olsun, farazî (takdirî) meselelere de çözüm getirirdi. Halbuki diğer Tâbiîn fukahâsı, böyle farazî meselelerle meşgul olmazdı. İmam Mâlik, kendisine bir mesele arzedildiğinde, bunun vuku’ bulup bulmadığını sorar, vuku’ bulmadığı söylenirse, “Vuku’ a gelince düşünürüz” derdi. Bu sebeple Hanefî mezhebi, farazî meselelerle meşgul olmayan diğer mezheblere nazaran, çok zengin hükümler ihtivâ eder⁷⁵. Takdirî meselelerle meşgul olmak hem ileride o hâdise zuhura gelirse hükmüne kolayca ulaşabilmeyi temin eder; hem de hukukî zekânın inkişafına yardımcı olur. Tâbiînden Katâde Kûfe’ye gelmişti. “Bana helâl ve haramdan sualler sorun, size cevap vereyim” dedi. İmam Ebû Hanîfe, “Bir kimse uzun müddet zevcesinden ayrı kalsa, zevcesi de kocasının ölüm haberinin gelmesi üzerine başkası ile evlenip çocuğu olsa, sonra ilk kocası çıkıp gelse ve çocuğun nesebini iddia etse, ikinci koca da bendendir dese, bunların ikisi de aynı anda kadına kazf etmiş olurlar mı?” diye sordu. Katâde, cevap bulamayarak, “Böyle bir hâdise vâki’ olmuş değildir. Vuku’ bulmamış bir hâdisenin hallini bana niçin soruyorsunuz?” dediğinde, İmam Ebû Hanîfe, “Âlimler, böyle belâlar gelmeden önce hazırlıklı bulunmalıdır. Böylece vâki’ olduğunda, hâdiseden çıkış yolunu kolay bulurlar” diye cevap verdi⁷⁶.

İmam Ebû Hanîfe’nin mezhebi, insan iradesinin hürriyetine çok değer vermesiyle tanınmıştır. Bu bakımdan, ferdiyetçi hukuk telâkkisine uygundur. Bâliğa kadının velisiz nikâhını câiz görmesi; sefihin ve borçlunun hacrini kabul etmemesi; vakfın lâzım bir akid olmadığı, yani vakıf yapanın istediği zaman rücu edebileceği görüşü; akidlerin şarta bağlanmasını akid serbestine ve irade hürriyetine aykırı buluşu, bu ferdiyetçi hukuk telâkkisinin tezâhürleridir.

İmam-ı Ebû Hanîfe’nin bilhassa devletler ve vatandaşlık hukuku ile ilgili ictihadları, asırlar sonra gayrimüslimlerin hâkim buldukları memleketlerde yaşamak mecburiyetinde kalacak müslümanlar için çok büyük kolaylıklar getirmiştir. (İslâm hukukunda, müslümanların hâkim olduğu yerlerle, olmadığı yerler arasındaki hükümler birbirinden farklıdır.) Bu da, kendisinin ileri görüşlülüğüne bir delildir. Çünkü yaşadığı devir, İslâm imparatorluğunun en parlak devri idi ve gayrimüslimlerin hâkim olduğu ülkelerde müslümanların azınlık olarak

75- Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 264.

76- İbn Hacer, Hayrâtü’l Hisân, 132.

yaşaması tasavvur bile edilemezdi. Nitekim İslâm ülkelerini Moğolların işgal ettiklerini; Endülüs, Sicilya, Kırım, Hindistan gibi peşpeşe İslâm ülkelerinin de gayrimüslimlerin eline geçtiğini gören ulemâ, İmam Ebû Hanîfe'nin bu husustaki ictihadlarını geliştirmiş ve hâdiselere tatbik etmişlerdir.

Ebû Hanîfe, fıkıh ilmini ilk olarak kollara ayırmış, her branşın bilgilerini ayrı ayrı toplamış; bâblar ve fasıllar şeklindeki sistematığe göre tertib etmiş ve Ferâiz ve Şürût kitaplarını yazmıştır. Sonradan kaleme alınan hukuk kitapları, ezcümle İmam Mâlik Muvatta'da, hep İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin kurmuş olduğu sistematığı esas almışlardır⁷⁷.

İmam Ebû Hanîfe ve Hadîs İlmi

Sonra gelen bazı mütehidlerin delil olarak aldığı bazı hadîs-i şerîfleri, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe delil olarak almamıştır. Bunu gören bazı eksik görüşlüler, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'yi lekelemek için fırsat olarak kullanmışlar; "Ebû Hanîfe hadîslere uymamıştır" yaygarasını basmışlardır. Halbuki, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, o meseleye delil olarak daha sahih ve daha kuvvetli başka hadîsler bulmuş ve bu hadîsleri almıştır. Bu hadîslerden bazıları sonraki nesillere intikal edemediği için, İmam Ebû Hanîfe'nin bazı ictihadlarının nasslardan delili tesbit edilememiştir. Bu sebeple İmam, eksik hadîs bilgisi veya kıyası hâdise tercih etmekle itham olunmuştur.

Bazıları "Ebû Hanîfe'nin hadîs bilgisi zayıf idi" demişlerdir. Halbuki İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe aynı zamanda hadîs âlimi olup, üçyüzü Tâbiînden olmak üzere dörtbin kişiden hadîs dinlemiştir⁷⁸. Nitekim İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin rivâyet ettiği hadîsler, sonradan *Müsnedü Ebî Hanîfe* adıyla bir araya getirilmiştir. İmam Şa'rânî, el-Mizanü'l-Kübrâ mukaddimesinde, "İmam-ı A'zamın müsnedlerinden üçünü inceledim. Hepsi Tâbiînin meşhur âlimlerinden rivâyet edilmiştir" diyor⁷⁹. Ebû Hanîfe'nin az hadîs rivâyet etmesi, ezberlediği hadîs adedinin az olduğunu göstermez. Hazret-i Ebû Bekr ve Ömer, Sahâbe'nin en yüksekleri oldukları halde, devlet idaresi ve cihad ile meşgul oldukları için rivâyet ettikleri hadîsler çok azdır⁸⁰. İmam Buhârî, 300 bin hadîs ezberlemiş; bunlardan yalnız 12 bin kadarını kitaplarına yazmıştır. İmam Ebû Hanîfe'nin yolundan giden âlimlerden hadîs hâfızı ve muhaddis olanların sayısı hiç de az değildir. Bunlardan meşhur 112 kadarının ismini son asrın meşhur muhaddislerinden Zâhid el-Kevserî saymış; Ebû Gudde de yalnızca Hindistan'da yetiştiren 41 tanesinin

77- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 82.

78- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 68. Bu sayı yadırganmamalıdır. Çünkü hadîs ilminde, rivâyette bulunan zât, o hadîsi alırken, kaç kere dinlemiş olursa olsun, dinlediği bütün kişiler hocası sayılır.

79- Şa'rânî, I/113.

80- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 174-175.

ismini ilâve etmiştir⁸¹.

Bir hukukçunun, müctehid sayılabilmesi için taşınması gereken pek çok şartlar vardır. Muhaddis, yani hadîs âlimi olmak için, hadîs-i şerîfleri işittiği gibi ezberlemek kâfi olup; mânâlarını bilmek ve ahkâm-ı İslâmiyyenin delillerini anlamak şart değildir. Bir hadîs-i şerîf için, fıkıh âlimi 'sahih' der ve hadîs âlimi 'zayıf' derse, fakîhin sözü kıymetli olur. Muhaddis, fakîh derecesinde olamaz. Mezheb imamı derecesine ise, hiç erişemez. Büyük bir mezhebi kurmak, yüzbinlerle suali, âyet-i kerîmelerden ve hadîs-i şerîflerden delil getirerek cevaplandırabilmek; tefsir ve hadîs bilgilerinde derin ihtisas sahibi olmayanın yapacağı bir iş değildir. İnsan gücünün üstünde çalışarak, bu mezhebi ortaya koyduğu için, hadîs-i şerîfleri ayrıca bildirmeğe, râvîlerini saymağa vakit bulamaması, bu büyük hukukçuyu, hadîs bilgisi zayıf idi gibi hased taşları atarak lekelemeğe sebep olamaz. Zaten dirâyet olmadan rivâyet etmenin makbul olmadığı mâlûmdur⁸².

Büyük hadîs âlimi A'meş, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'den bir çok mesele sormuştur. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, bu suallerin her biri için hadîs-i şerîfler okuyarak cevap vermiştir. A'meş, imamın hadîs ilmindeki derin bilgisini görünce, "Ey fıkıh âlimleri! Sizler mütehasıs tabîb; biz hadîs âlimleri ise, eczacı gibiyiz! Hadîsleri ve bunları rivâyet edenleri biz söyleriz. Bizim söylediklerimizin mânâlarını siz anlarsınız!" demekten kendisini alamamıştır. Hatta bunlardan birisinde A'meş, imamın verdiği cevaba hayran olup, "Ya imam! Bunu hangi hadîsten çıkardın?" diye sordu. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, bir hadîs okuyup, "Bundan çıkardım. Bunu senden işitmişim" dedi⁸³.

İmam Ebû Hanîfe'nin Hususî Hayatı

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, her gün sabah namazını câmide kılıp, öğleye kadar sual soranlara cevap verirdi. Öğle namazından sonra, yatsıya kadar, talebeye ilim öğretirdi. Yatsıdan sonra, evine gelip, biraz dinlenir, sonra câmiye gider, sabah namazına kadar ibâdet ederdi. Bir gece, yatsı namazından sonra câmiden çıkarken, bir ayağı kapının dışında, bir ayağı daha mescidde iken, bir konu üzerinde, talebesi Züfer ile sabah ezanına kadar konuşup, ikinci ayağını dışarı çıkarmadan, sabah namazını kılmak için, yine mescide girdiği meşhurdur.

Ticaretle meşgul olurdu. Başka yerlere mal gönderir, kazancı ile talebesinin de ihtiyaçlarını karşılardı. Kimseden hediye kabul etmezdi. Fakirler gibi giyinir; bazen de nimeti göstermek için çok kıymetli elbise giyerdi. İki sene İmam Câfer Sâdık'dan tasavvuf dersi almıştır. "O iki sene olmasaydı, Numan helâk

81- Kevserî, Hanefî Fıkıhının Esasları, 51 vd.

82- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 174-175.

83- İbn Hacer, Hayrâtü'l Hisân, 175.

olurdu” derdi. Tasavvufla alâkası ve bu yolda kazandığı hâller, fikhî görüşlerine tesir etmiştir.

Ehl-i beyte muhabbeti ile tanınmakla beraber, siyasete hiç karışmamıştır. Abbâsî halîfesi Mensûr, önceleri kendisine çok hürmet ederdi. Onbin akça ile bir câriye hediye etmiş; ancak imam kabul etmemiştir. 145/762 senesinde, Hazret-i Hasan’ın torunu İbrahim bin Abdullah, Medine-i münevverede halîfelîğini ilân eden kardeşi Muhammed’e yardım için asker topluyordu. Kûfe’ye gelmişti. “Ebû Hanîfe buna yardım ediyor” diye yayıldı. Mensûr işitip, İmamı Kûfe’den Bağdad’a getirtti. “Mensûr, haklı olarak halîfedir” diye herkese bildirmesini isteyip karşılığında temyiz reisliğini veriyse de, İmam Ebû Hanîfe kabul etmedi. Hapse atıldı. Hapiste vefat etti. Bu hâdiseler sebebiyle, kendisinin halîfelere karşı bir tavır olduğu şâyiası çıkmış ise de, Fıkh-ı Ekber adlı kitabında açıkça yazdığı üzere, fâsık bile olsa, hükûmete karşı çıkmamak Ehl-i sünnetin ve Ebû Hanîfe’nin şiarı olmuştu. Hatta bir ara fetvâ vermekten yasaklandığı zaman, fetvâ soran oğluna, “Fetvâ vermemek üzere halîfeye yemin ettim. Sonradan halîfe fetvâ verip vermediğimi sorarsa yalan söyleyemem” demiştir⁸⁴.

İmam Ebû Hanîfe’nin Eserleri

İmam Ebû Hanîfe’nin günümüze intikal etmiş en mühim eserleri şunlardır: Ehl-i sünnet itikadını anlatan *el-Fıkhü’ l-Ekber*, kader inancının ele alındığı *el-Fıkhü’ l-Ebsat*, İmam Ebû Hanîfe’nin hüküm çıkarırken dayandığı hadîslerin toplandığı *Müsnedü Ebî Hanîfe*, dinî mevzularda talebe ve dostlarına yazdığı nasihatleri ihtivâ eden on beş kadar *el-Vasıyye*, Ehl-i bid’at fırkalarından Mürcie’yi anlatan *Risâle ilâ Osman el-Bettî*, Ehl-i sünnet itikadını sual ve cevaplarla anlatan *el-Âlim ve’ l-Müteallim*, *el-Kasîdetü’ l-Kâfiyye fi Medhi’ n-Nebî*, *Ma’rifetü’ l-Mezâhib*, *el-Asl*, *Risâle-i Redd-i Havâric* ve *Reddi Kaderiyye*. Bu eserlerin hemen tamamı itikad sahasına aittir. İmam’ın hukukî görüşleri, talebesi tarafından nakledilmiştir. İmam Ebû Hanîfe’nin hukukla alâkalı eserleri günümüze intikal etmemiştir. Kûfe’de ilk defa kitap te’lif eden, İmam Ebû Hanîfedir. [Mekke’de İbn Cüreyc, Medine’de İmam Mâlikdir.]

İmam Ebû Hanîfe’nin Talebesi

İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe, 4000 kadar talebe yetiştirmiştir. 560’ı fıkıh ilminde şöhret sahibi olmuş; 40 tanesi ise müctehidlik derecesine kadar yükselmiştir. Talebesinden maddî vaziyeti iyi olmayanların, her türlü ihtiyaçlarını kendisi karşıladı. Talebesinden çoğu sonradan kâdı ve müftî olmuştur. Abdullah ibni Mübârek, Mâlik bin Enes, Mis’ar, Ebû Yûsuf, Muhammed Şeybânî, Züfer bin

84- Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye Kamusu, I/379-380.

Huzeyl, Hasen bin Ziyâd, Dâvud Tâî, Veki' bin Cerrah talebesinin en meşhurlarıdır.

Bunlardan İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed Şeybânî, hocalarının görüşlerini nakletmekte ve Hanefî mezhebinin teşekkülünde çok ehemmiyetli rol oynamıştır. Bu sebeple, Hanefî mezhebinin İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'den sonra iki rüknü kabul edilmişlerdir. Hanefî mezhebi, bu üç hukukçunun görüşlerinden tereküp eder. Bazı meselelerde, İmam Züfer ve İmam Hasan bin Ziyâd'ın kavillerinin de esas alındığı vâkidir. Hanefî kitaplarında ekseri bu dördünün ismi geçer.

İmam Ebû Yûsuf

İmam Ebû Yûsuf, Ya'kub bin İbrâhim Ensârî, 113/731 senesinde Kûfe'de doğdu. 182/798 senesinde Bağdad'da vefat etti. Dedesi Sa'd bin Buhayr, sahâbîdir. Çok âlimden hadîs dinlemiş ve hâfız derecesini ihrâz etmiştir. Hocası İbn Ebî Leylâ'nın müşkil meselelerde danıştığı İmam Ebû Hanîfe'ye talebe olup uzun yıllar ders okumuş ve çalışkanlığı sayesinde en önde gelen talebesi sayılmıştır. Yetim ve fakir olduğu için geçimini hocası temin ederdi. O da hocası gibi müctehid olup, müstakil bir mezhep kurabilecek iktidarda ise de, hocasına tâbi' olmayı üstün tutmuş; mezhepde müctehid olarak hocasının usûl kâidelerine göre ictihadda bulunmuştur. Bu ictihadları bazen hocasının ictihadlarından farklı olmuştur. Çünkü bizzat hocası, kendisinin işitmediği bir delil buldukları zaman, bu istikamette yeni bir ictihad etmelerini vasiyet etmişti. İmam Ebû Yûsuf, ictihadlarında zaman değişmesi ile insanların ihtiyaçlarını, zarûret hallerini, örf ve âdetleri en çok nazara almakla tanınmıştır. Kâdılık yaptığı için, buradaki tecrübelerini fıkha aksettirmiştir.

İmam Ebû Yûsuf, Abbâsî Devletinde kurulan kâdiyülkudâtlık makamının ilk temsilcisidir. Bu makam bugünün adliye nâzırlığı, temyiz mahkemesi reisliği mevkiindeydi. İslâm ülkesindeki bütün kâdılarını tayin etme salâhiyeti elindeydi. Bu sayede Hanefî mezhebi ülkenin resmî mezhebi olmuş ve bu vaziyet asırlarca devam etmişti. Çünkü tayin ettiği kâdılar, yakından tanıdığı, hukuk nosyonuna vâkıf olduğu kimselerdi. Bunlar da tabiatıyla ekseriya talebesi arasından çıkmıştır. Oğlu Yûsuf da Bağdad'ın garp yakasında kâdılık yapmıştır. İmam Ebû Yûsuf, Hazret-i Peygamber'in sünnetine uygun olarak, Abbâsî Devleti'nin sembolü olan siyah renkte cübbe ve beyaz sarık giyerdi. Bütün kâdılar da bu kisveyi giymişlerdir. Böylece siyah cübbe ve beyaz sarık, ilmiye sınıfının resmî kisvesi olarak günümüze kadar gelmiştir.

Hanefî mezhebinde günümüze intikal etmiş ilk kitabı yazan bu zâttır. Hocası Ebû Hanîfe, eserlerini umumiyetle Ebû Yûsuf'a imlâ ettirirdi. *Emâlî* ve *Nevâdir* adlı eseri müteaddid cildler tutmaktadır. Ebû Yûsuf'un, Halîfe Hârûn Reşîd'in ar-

zusu üzerine kaleme aldığı ve halîfeye takdim ettiği *Kitabü'l-Harac* adlı eseri çok meşhur ve kıymetlidir. Siyasî, malî, idarî mevzuların ele alındığı bu kitap, malî hukuk sahasında dünyada yazılmış ve günümüze intikal etmiş ilk eserdir. Fransızca-ya tercüme edilerek 1921 yılında Paris'te basılmıştır. Türkçe'ye tercümesi de vardır. Bu kitap, İslâm devleti müesseselerinin şer'î esaslara dayandığını ve dayanması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca kaleme aldığı *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* ile *Reddü Siyeri Evzâi* adlı eserleri ilk mukayeseli hukuk kitaplarından. *Kitabü'l-Hiyel* adlı bir eseri de vardır. Eserlerinden *Kitâbü'l-Harâc* ile *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* günümüze kadar intikal edebilmiştir. İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ kitabında, İmam Ebû Hanîfe ile muâsırı ve hemşehrisi İbn Ebî Leylâ (148/765) arasındaki ihtilâflı noktalar bahis mevzuu edilmiştir. İmam Ebû Yûsuf'un kendi re'yini de ifade ettiği bu kitabı İmam Şâfi'i de el-Ümm'de nakletmiştir. Mısır'da 1357 tarihinde yine İmam Şâfi'i'nin el-Ümm'de naklettiği *Reddü alâ Siyeri Evzâi* ile beraber neşredilmiştir. *Kitâbü'l-Harâc*, Müderriszâde Ataullah Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilip basılmıştır. Fagnan tarafından Fransızca-ya da tercüme edilip *Lê Livre de l'impot foncier* adıyla basılmıştır (Paris 1921).

İmam Muhammed Şeybânî

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin ikinci büyük talebesi İmam Muhammed bin Hasen bin Abdullah bin Tâvus bin Hürmüz eş-Şeybânîdir. Dedesinin dedesi Hürmüz, İmam Ebû Hanîfe'nin de ceddî olup, Sâsânîlerin Bağdâd emîri idi. Hazret-i Ömer'in elinde iman etmişti. Künyesi, Ebû Abdullah olup, Benî Şeybân'ın âzâdlısı olduğu için Şeybânî nisbetiyle meşhurdur. İmam Muhammed, 132/749 senesinde Vâsit şehrinde doğmuş, Kûfe'de büyümüştür. 189/805 senesinde Rey şehrinde vefat etmiştir. Hocası İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe vefat ettiğinde 18 yaşında idi. Daha sonra Ebû Yûsuf'dan ilmini tamamlamış, İmam Mâlik ve Evzâi'nin de ilim halkasında bulunmuştur. Hârûn Reşîd tarafından Rakka kâdılığına tayin edilmiş, bilahare Horasan kadısı olmuş ve orada vefat etmiştir. Hanefî mezhebinin teessüsünde çok ehemmiyetli hizmeti geçmiştir. Kendisine Hanefî mezhebinin nâkili (nakledicisi) denir. Çok kitap yazmıştır. *Siyer-i Kebîr* adlı eseri, dünyada harb hukukuna dair yazılıp günümüze intikal eden ilk kitap olmakla meşhurdur. İmam Muhammed'in yazdığı kitaplar, Hanefî mezhebinin esasını teşkil eder. Talebesinden olan İmam Şâfi'i'nin annesini nikâhladığı için, ölünce kitapları İmam Şâfi'i'ye miras kalarak, İmam Şâfi'i'nin bilgisinin artmasına hizmet etmiştir. Bunun için, İmam Şâfi'i "Yemîn ederim ki, fıkıh bilgim İmam Muhammed'in kitaplarını okumakla arttı. Ondan öğrendiklerimle bir deve yükü kitap yazdım. Fıkıh bilgisini derinleştirmek isteyen, Ebû Hanîfe'nin talebesi ile beraber bulunsun" derdi.

Hanefî mezhebinin bilgileri, sonraki âlimlere üç yoldan gelmiştir: Bunlardan birincisi *Usûl* haberleridir. Bunlar, Hanefî mezhebinin kurucusu olan İmam

Ebû Hanîfe'den ve talebesinden gelen haberlerdir. Bu haberler, İmam Muhammed'in altı kitabı ile bildirilmektedir. Bu altı kitap: *el-Mebsût (el-Asl)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'üs-Sagîr*, *es-Siyerü's-Sagîr*, *el-Câmi'ül-Kebîr*, *es-Siyerü'l-Kebîr* adlı kitaplardır. Bunları İmam Muhammed'den, güvenilir kimseler getirdiği için *Zâhirü'r-Rivâye* denilmiştir. İmam Muhammed, el-Asl'da, İmam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsûf'ün fûrû'a dair re'ylerini naklettikten sonra, kendi görüşünü de ilâve eder; her meselede delil vermez. el-Câmi'üs-Sagîr'de 1502 mesele vardır. Bunlardan 170 meselede ihtilâfa yer verilmiş, sadece iki meselede kıyas ve istihsan zikredilmiştir. Başkaları tarafından tertîbe konan bu kitap matbûdur. el-Câmi'ül-Kebîr, izah ve tahlillere yer verdiği için üslûb bakımından el-Asl'dan farklıdır. Bir çok âlim tarafından şerhedilmiştir ve matbûdur. es-Siyerü's-Sagîr ve es-Siyerü'l-Kebîr, devletler umûmî hukuku ile alâkalı olup, ikincisi Serahsî tarafından şerhedilmiş ve basılmıştır. Bu şerh, Sultan II. Mahmur'un arzusu üzerine, Anadolu kazaskeri Ayntablî Münib Efendi (1238/1823) tarafından türkçeye de tercüme edilmiş ve basılmıştır. Fransızca tercümesi de matbûdur. İmam Muhammed'in ez-Ziyâdât ve Ziyâdetü'z-Ziyâdât adlı eseri, el-Câmi'til-Kebîr'de eksik olan meseleleri ihtivâ eder. Usûl haberlerini ilk toplayan Hâkim-i Şehîd (334/945) adlı Türkistanlı hukukçudur. Bunun *Kâfi* kitabı meşhurdur. Kâfi'nin şerhleri çoktur. Serahsî'nin Mebsût'u meşhurdur. Matbu'dur.

Hanefî mezhebinin hükümlerini bildiren ikinci kaynak, *Nevâdir* haberleri olup, yine kurucu imamlardan gelen haberlerdir. Fakat, bu haberler, önce sayılan altı kitapta bulunmayıp, ya İmam Muhammed'in *el-Kîsâniyyât*, *el-Hârûniyyât*, *el-Cürcâniyyât*, *er-Rakkıyyât* adındaki başka kitapları ile bildirilmiştir. Bu dördü, yukarıdaki altı kitap gibi açıkça ve sağlam gelmiş olmadığından, bu haberlere *Gayru zâhiri'r-rivâye* (zâhir olmayan haberler) de denir. Yahud, başkalarının kitapları ile bildirilmişlerdir. Meselâ, İmam Ebû Hanîfe'nin talebesinden Hasan bin Ziyâd'ın Muharrer adındaki kitabı ve İmam Ebû Yûsûf'ün Emâli adındaki kitabı ile bildirilmişlerdir. İmam Muhammed'in Cürcâniyyât, Kîsâniyyât ve Rakkıyyât adlı eserleri yazıldıkları şehirlere nisbet edilmiş; Hârûniyyât ise halîfeye ithaf olunmuştur.

Hanefî mezhebinin hükümlerini bildiren üçüncü kaynak, *Vâki'ât* haberleridir. Bunlar üç imamdan bildirilmiş olmayıp, bunların talebelerinin (İsâm bin Yûsuf, İbn Rüstem, Muhammed bin Seleme, Ebû Süleyman Cürcânî, Ebû Hafsa Buhârî gibi) ve talebesinin talebelerinin (İbn Seleme, Muhammed bin Mukâtil, Nusayr bin Yahya, Ebû Nasr Kâsım, İbn Selâm gibi) ictihad ettikleri meselelerdir. Böyle haberleri ilk toplayan Ebu'l-Leys Semerkandî olup *Nevâzil* kitabını yazmıştır⁸⁵.

İmam Muhammed'in *el-Hıyel ve'l-Mehâric* adındaki eserinden başka, *el-*

85- İbn Âbidîn, I/47.

Âsâr adında hadîs rivâyet ettiği bir kitabı ve başka eserleri de vardır. İmam Muhammed, İmam Mâlik'in Muvatta' adlı eserini de rivâyet ederek günümüze ulaşmasına vesile olmuştur.

İbn Âbidîn diyor ki: "Fıkh bilgisi, ekmek gibi, herkese lâzımdır. Bu bilginin tohumunu eken Abdullah bin Mes'ud radiyallahü anh olup, Eshâb-ı kirâmın yükseklerinden ve en âlimlerinden idi. Bunun talebesi Alkame bu tohumu sulayarak, ekin hâline getirmiş ve bunun talebesinden olan İbrâhîm Nehaî, bu ekini biçmiş, yani bu bilgileri bir araya toplamıştır. Hammâd-ı Kûfî, bunu harman yapmış ve bunun talebesi olan İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe öğütmüş, yani bu bilgileri kısımlara ayırmıştır. İmam Ebû Yûsuf, hamur yapmış ve İmam Muhammed pişirmiştir. Böylece hazırlanan lokmaları insanlar yemektedir. Yani bu bilgileri öğrenip dünya ve âhîret saadetine kavuşmaktadırlar. İmam Muhammed, pişirdiği bu lokmaları dokuzyüzdoksandokuz kısım bilgi grubu hâlinde talebesine bildirmiştir. Altı kitabından, sagîr (küçük) dediğinde, İmam Ebû Yûsuf vâsıtası ile öğrendiklerini bildirmiş; kebîr (büyük) dediği kitaplarda, yalnız İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'den işittiklerini bildirmiştir**". İmam Muhammed'in eseri olan Siyer-i kebîr kitabında bunun için, İmam Ebû Yûsuf'den bahsedilmez. Şimdi, bazı eksik görüşlüler, bu inceliği bilmedikleri için, bunu İmam Ebû Yûsuf'e karşı iğbirârına hamletmektedir. Halbuki İmam Ebû Yûsuf, aynı zamanda İmam Muhammed'in hocası mesâbesindedir. İmam Muhammed'in hem arkadaşı ve hem de hocası olan İmam Ebû Yûsuf'a hürmet ve muhabbeti âşikârdır. Bu hususta Zâhid el-Kevserî'nin Bûlûğü'l-Emânî adlı eserinde tafsilat vardır.**

İmam Züfer

İmam Züfer bin Hüzeyl, 110/728 yılında doğmuştur. İsfahan asıllıdır. Babası Basra vâlisi idi. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin gözde talebesi idi. Önceleri hadîs ilmiyle meşgul idi. Arkadaşlarıyla bir meseleye takılıp içinden çıkamayınca, İmam Ebû Hanîfe'ye sorup cevabını aldılar ve delilini de öğrendiler. Bu sefer İmam Ebû Hanîfe, "Mesele şöyle olsaydı nasıl cevap verirdiniz?" diye sorunca, ilkinden daha zor gelen bu mesele karşısında sükût ettiler. "Mesele böyle olsaydı nasıl olurdu?" diye bir başka bakış açısı getirince, iyice hayrette kalıp, İmam Ebû Hanîfe'ye talebe oldular.

İmam Züfer, kıyası çok iyi bilen bir zat idi. Münâzara ilminde çok kudretli idi. Hasan bin Ziyâd, "İmam Züfer ile münâzara eden ne kadar kişi gördümse, hepsi de münâzara sonunda acınacak hale düştü" demiştir. İmam Züfer, hocasından sekiz sene sonra 158/775 yılında Basra kâdısı iken vefat etmiştir. Hastalığına, Ebû Yûsuf ve başkaları vasıyyet etmesini söylediler. "Şu mal zevcemindir.

* - 1/35

** - Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye Kâmûsu, 1/393.

Şunlar da kardeşimin oğlundur” dedi. Şaşırdılar. Çünkü, kardeşi varken oğluna bir şey düşmezdi. Vefatından sonra, kardeşi, Züfer’in zevcesiyle evlenip bir oğlu oldu. Mallar, bu oğluna kalınca, İmam Züfer’in kerâmeti zâhir oldu. İmam Züfer’in kavilleri İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed’den sonra gelir. Zaten hocasının vefatından az bir zaman sonra rivâyet ve talebe yetiştirmeye fazla vakit bulmadan vefat etmiştir. Hanefî mezhebinde 20 kadar meselede İmam Züfer’in görüşü esas alınmıştır. İmam Ebû Hanîfe, İmam Ebû Yûsuf’un, İmam Züfer’den daha zekî olmamakla beraber, gayret ve çalışkanlığı sebebiyle Züfer’i geçtiğini söylemiştir. İmam Ebû Hanîfe’nin vefatından sonra taleberinin çoğu İmam Züfer’in ders halkasında toplanmış; birkaç tanesi de İmam Ebû Yûsuf’un ders halkasına girmişti.

İmam Hasen bin Ziyâd

Hasen bin Ziyâd, Hanefî mezhebinin dördüncü büyük hukukçusudur. 116/734 senesinde Kûfe’de doğmuş; 204/819 senesinde Bağdad’da vefat etmiştir. Büyük dedesi ensâr-ı kirâmdandır. 194/809 senesinde Hafs bin Gıyas’ın vefatıyla Bağdad kâdısı oldu. Ancak kâdılık makamına oturduğu esnada bildiklerini unutarak, en basit meseleleri arkadaşlarına sormaya mecbur kalır, makamından inince tekrar hatırlardı. Bunun üzerine Bükâlî’nin tavsiyesiyle kâdılığı bıraktı. Bir fetvâyı yanlış verdiği hatırlayarak, doğrusunu bildirmek üzere münâdi çıkarmış ve soruyu soran çıkıp gelip, kendisine doğrusunu bildirene kadar fetvâ vermemiştir. Aynı zamanda muhaddis olup İmam Ebû Hanîfe’nin rivâyet ettiği hadîslerin yer aldığı Müsned adlı kitabı rivâyet etmiştir. Edebü’l-Kâdı, Muharrer, Meâni’l-Eymân, el-Harâc, el-Ferâid, en-Nafakât adlı eserleri vardır.

İmam Ebû Hanîfe’nin önde gelen diğer talebeleri de şunlardır:

- **Mis’ar bin Kidâm** (152/769), Ebû Seleme, hadîs hâfızıydı. İtimada şâyânlığı sebebiyle *Mushaf* diye anılırdı. Ebû Hanîfe ile çok beraber olduğu için, İmam’ın hayatı ile alâkalı rivâyetler umumiyetle bundan alınmıştır. Halîfe Hârûn Reşîd’in yaptığı kâdılık teklifini, “Ben bir dirhemlik alışveriş yapsam, evdekileri memnun edemiyorum. Kâdılık nasıl yaparım?” diyerek geri çevirmiştir. Halîfe de, “İmkânım olsa, sohbetine yaya gelir giderdim” demiştir. Mis’ar, Mekte-i mükerrerede vefat etti.

- **Âfiye bin Yezid bin Kays el-Kûfi** (160/777), Kâdı Âfiye diye tanınır. İmam Ebû Hanîfe’nin çok teveccühü olup, Âfiye’nin mütâlaasını almadan verdiği hükmü tesbit etmezdi. Halîfe Mehdî zamanında Kûfe kâdılığı yaptı. Halîfe Hârûn Reşîd’e şikâyet edilip muhakeme için huzuruna çıkarıldığında halîfe tesâdüfen aksırınca, yanındakiler yerhamükellah dedi; fakat Âfiye bir şey demedi. Halîfe sebebini sorunca, “Elhamdülillah demediniz?” cevabını verdi. Bu söz ha-

lifenin hoşuna giderek Âfiye vazifesine iade olundu.

- **Dâvud Tâî bin Nasr** (165/781), Ebû Süleyman Dâvud bin Nâsır, Horasanlıdır. İmam Ebû Hanîfe'den fıkıh ilmini tahsil ettikten sonra, inzivâyı tercih etmiştir. Zühd ve takvasıyla meşhur bir tasavvuf ehlidir. Tasavvuf ehlerinden İbrahim bin Edhem (162/779), Şakîk Belhî (194/810), Ma'rûf Kerhî (200/816), Halef bin Eyyüb (215/830), Ebû Hamîd Leffâf (240/854), Ebû Yezîd Bistâmî (261/874) gibi meşhur zâtlar da, Hanefî mezhebinde idiler. Şakîk, İmam Ebû Yûsuf'un; Halef de İmam Züfer ve Muhammed'in talebesi idi.

- **Müneddel bin Hullî** (167/783), esas ismi Amr olup, ağabeyi Hibbân ile beraber İmam Ebû Hanîfe'nin ders halkasına mensup idi. Halife Mehdî her ikisine de izzet ve ikram etmiştir.

- **Nuh bin Meryem** (173/789), Ebû Isme el-Mervezî, Kureyş'in âzadlılarından. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Merv havâlisinde ilk toplayan talebesi olduğu veya megâzî, tefsir ve fıkıh ilimlerini şahsında birleştirdiği için *Câmi'* (toplayan) lakabıyla tanınmıştır. Halife Mensûr tarafından Merv kâdısı idi. Dört ders meclisi vardı. Birisinde hadîs, ikincisinde fıkıh, üçüncüsünde gramer, dördüncüsünde ise şiir üzerinde dururdu.

- **Kâsım bin Maan** (175/791), Abdurrahman bin Abdullah bin Mes'ud'un torunu olup, Şüreyk'den sonra Kûfe kâdilığı yaptı. Aynı zamanda lügat ve tarih âlimidir.

- **Ebû Mutî' Hakem bin Abdullah** (177/793), İmam Ebû Hanîfe'den Fıkıh-ı Ekber'i rivâyet etmiştir. Belh kâdısı iken 84 yaşında vefat etti.

- **Abdullah bin Mübârek** (181/797), Harezmi olup senelerce Merv'de hadîs ve fıkıh okutmuştur. Harb hukukuna dair *Kitabü'l-Cihad* adlı bir eseri vardır. Büyük bir muhaddis idi. Tasavvufta yüksek bir seviyede tanınmıştır.

- **Yahya bin Zekerriyya** (184/799), zamanının en büyük hadîs hâfızı idi. Dedesi Meymûn, âzadlı idi. Yahya, Hârûnü'r-Reşid tarafından Medine-i münevvereye vâli tayin edilmişti. Sonra Bağdad'a dönüp hadîs rivâyetiyle meşgul oldu. Medâyin kâdısı iken 63 yaşında vefat etti.

- **Fudayl bin İyâd el-Horasânî** (187/802), önceleri namlı bir hırsız iken, tevbekâr olup, İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh derslerine devam etmiştir. Meşhur mu-tasavvıflardandır. Mekke-i mükerremede yaşamış; İmam Şâfi'î kendisinden ders okumuş; Buhârî ve Müslim de hadîs rivâyet etmişlerdir.

- **Hammâd** (188/804), İmam Ebû Hanîfe'nin oğludur. İmam Ebû Yûsuf'dan sonra Bağdad'da kâdilık yapmıştır.

- **Esed bin Amr** (190/806), Ebû Münzir el-Hecâî, Vâsit ve Ebû Yûsuf'dan sonra Bağdad kâdısı idi. Halife Hârûn Reşid'in kızını almıştır. Gözleri zayıfla-

yrıca kâdılıktan ayrılmayı uygun bulmuştur. Ahmed bin Hanbel'in kendisinden rivâyeti vardır.

- **Veki' bin Cerrah** (197/812), aslen Sindli olup 129/746'da tevellüd etmiş; Kûfe'de yetişmiştir. Babası beytülmal nâzırı idi. Hârûn Reşîd kendisini kâdı tayin etmek istediye de kabul etmedi. Hâfızasının kuvvetiyle tanınmıştır. İmam Şâfi'î'nin de hocalarındandır. Hac dönüşü Kâhire'de vefat etti.

- **Hafs bin Gıyas en-Nehâî** (198/814), Kûfelidir. Bağdad ve Kûfe kâdısı olup hadîs hâfızı idi. Bir mürâfaa sırasında kendisini çağırın halîfe Hârûn Reşîd'e, "Şu anda dâvâya bakıyorum ve bunun için ücret alıyorum. Dâvâ bitmeden gelemem" diye haber göndermiştir. Hastalığında dâvâlara bakamadığı onbeş günlük ücretini beytûlmâle iade etmiştir.

- **Ebû Mutî'** (199/814), Belh kâdısı idi. İmam Ebû Hanîfe'nin Fıkh-ı Ekber kitabının râvisidir.

Hanefî Mezhebinin Yayılışı

Hanefî mezhebi, kısa zamanda sırasıyla, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu, Mâverâünnehr, Çin ve Hindistan'a yayıldı. İmam Ebû Yûsuf'un kâdiyûlkudâtlığı sebebiyle Abbâsî kâdıları umumiyetle bu mezhebden tayin edilmiştir. Kuzey Afrika'nın doğusunda önceleri yayılmış iken, dördüncü asırda yerini Mâlikî mezhebi almıştır. Sicilya müslümanları da Hanefî idi. Yemen'de de bağlıları vardı. İran'ın tamamında da Şîlik yayılmadan evvel (XVI. asra kadar) Hanefî mezhebi tatbik olunuyordu. İmam Şâfi'î'nin Mısır'a yerleşmesi, Hanefî mezhebinin Mısır'da inkişafını bir mikdar zayıflatmıştı. Mısır'da Şî Fâtımîler, vakıflar mevzuundaki kavilleri, kendi mezhepleriyle uyuşmadığı için Hanefî mezhebine hayat hakkı tanımadı. İmam Ebû Hanîfe, vakfın lüzumuna (bağlayıcılığına) kâil değildi. Fakat bu, görünüşteki sebep idi. Fâtımîlerin Hanefî mezhebine asıl düşmanlığı, Abbasîlerin resmî mezhebi hüviyetinde bulunması ve İmam Ebû Hanîfe'nin Ehl-i sünnet itikadının kurucusu olmasından dolayıdır. Bu sebeple Mısır'da Hanefî mezhebinin yerini Şâfi'î ve Mâlikî mezhepleri aldı. Fâtımîlerin yerine geçen Eyyübîler de bu ikisini terviç ettiler. Bununla beraber bugün Mısır'da bu mezhebe mensup olanlar az değildir. Çoğu Türk asıllıdır.

İslâm âleminde hükümetin Türklerin eline geçmesiyle Hanefî mezhebi daha da yayılmıştır. Çünkü Türkler bu mezhebdendi. Türk devletlerinde resmî mezheb Hanefî mezhebi olmuştur. Bu devirde müslüman olanlar da Hanefî mezhebine göre amel etmişlerdir. Türkler'in yanı sıra, Çin, Hind, Türkistan, Afganistan, Tacikistan, Tataristan, Kafkasya ve Balkan müslümanlarının tamamı Hanefîdir. Mısır, Yemen, Suriye ve Hicaz'da Hanefîler vardır. Bugün, dünya yüzünde bulunan müslümanların yarından fazlası ve Ehl-i sünnetin beşte üçü Hanefî mez-

hebindedir. Bu bakımdan İmam Ebû Hanîfe, asırlarca pek çok devlette tatbik edilen ve milyarlarca insanın itibâ ettiği bir hukuk külliyyâtının kurucusu olmakla, dünya hukuk tarihinde başka hiç bir hukukçuya nasib olmayan bir şeref mevkiî ihrâz etmiştir.

İMAM MÂLİK ve MÂLİKÎ MEZHEBİ

İmam Mâlik'in Hayatı

İmam Mâlik bin Enes el-Esbâhî 95/713 senesinde Medine-i münevverede dünyaya gelmiştir. Aslen Yemenli olup Medine'ye yerleşmiş Esbâh ailesinden olup, dedesi Ebû Âmir sahâbîdir. İmam Mâlik, tebe-i tâbiîndendir. Geniş bir ilmî çevrede yetişti. Tâbiîn ulemâsının büyüklerinden Rebi'atü'r-Rey; İbn Ömer'in âzâdlısı ve talebesi Nâfi; İbn Şihâb ez-Zührî, Said bin el-Müseyyib ve İmam Câfer Sâdık en meşhur hocalarıdır. Nâfi'den İbn Ömer'in fıkhnı öğrenmiş ve o yolda devam etmiştir. İmam Mâlik, İmam Ebû Hanîfe Hicaz'da iken, derslerinde bulunmuştur. Süfyân bin Uyeyne, *"İnsanlar sıkışacak, Medine'deki âlimden üstün birini bulamayacaklar"* hadîs-i şerîfinin, İmam Mâlik'i haber verdiğini söyler⁸⁶.

İmam Mâlik, ticaretle hayatını kazanırdı. Siyasetten uzak dururdu. İkraha altında yapılan talâk ve bîatın muteber olmadığına dair ictihadı sebebiyle Abbâsîlerin Medine-i münevvere vâlisi tarafından bayılıncaya kadar kırbaçlanmış; fakat ictihadından vazgeçmemişti. Daha sonra halîfe kendisinden vâli nâmına özür dilemiş; İmam Mâlik de Hazret-i Peygamber'in akrabası sayıldığı için vâliyi affettiğini söylemiştir⁸⁷. İmam Mâlik, Medine-i münevvereden hiç ayrılmamış, 179/795 senesinde orada vefat etmiştir. Kabri Cennetü'l-Bâki'de hocası İmam Nâfi'in yanındadır.

İmam Mâlik'in Tedrisatı

İmam Mâlik hadîs ilminde de meşhur olmuştur. Dokuzyüz kişiden hadîs rivâyet etmiştir. Halîfe Ebû Câfer Mensûr'un isteği üzerine 11 yılda yazdığı Muvatta' adlı eseri, günümüze intikal eden hadîs ve fıkıh kitaplarının ilki sayılır⁸⁸. Kütüb-i sitte denilen ve en mutemed hadîslerin yer aldığı altı kitaptan birisidir. Burada, bin kadar hadîs-i şerîf, sahâbe ve tâbiîn kavilleri, Medine halkının amel-

86- Taşkoprüzâde, I/671.

87- Ebu Zehra: **İmam Mâlik**, Trc. Osman Keskiöglü, Ank. 1984, 72 vd.

88- Muvatta', muvâfakat edilmiş mânâsına gelir. İmam Mâlik, hazırladığı bu kitabı, üstadlarına arzedip, onların muvâfakatini aldıktan sonra bu ismi vermişti.

leri ve İmam Mâlik'in icthadları yer alır. Muvatta'nın ilk nüshasında 9500 kadar hadîs vardı. Sonra ihtisar etmiştir. Bunda ise 1700 kadar hadîs vardır Abbâsî halîfesi Mensûr, sonra da Hârûn Reşîd, Muvatta'yı resmî kanun metni olarak ilan ettirip her tarafa yaymayı teklif ettiğinde, İmam Mâlik âlimlerin ihtilafının rahmet olduğu gerekçesini ileri sürerek kabul etmemiştir⁸⁹. Bu bakımdan da İslâm hukukunun inkişafında mühim bir hizmeti olmuştur. Aksi takdirde hukukçuların icthadları tahdid edilmiş ve hadîslerin tedvîni faaliyeti akâmete uğramış olacaktı. Muvatta', İmam Mâlik'in talebesinden Yahya bin Yahya ile İmam Ebû Hanîfe'nin talebesi İmam Muhammed tarafından iki ayrı yoldan rivâyet edilmek suretiyle günümüze kadar intikal etmiştir. Peltier tarafından *Le Livre des ventes du Mouattâ de Malik Ben Anas* adıyla Fransızcaya tercüme edilmiş ve basılmıştır (Cezayir 1911).

İmam Mâlik, genç yaşta ders vermeğe başlamıştır. O da İmam Ebû Hanîfe gibi mescidde ders verirdi. Sonraları rahatsızlandığı için evinde ders vermeye başladı. Çok sayıda talebe hadîs ve fıkıh öğrenmek için kapısına toplanırdı. Öyle ki kapıcı tutmak zorunda kalmıştı. Bilhassa hac mevsiminde evi dolup taşardı. Bu sebeple hac mevsiminde, önce hususî talebesine ders verir; onlar çıktıktan sonra halktan herkese izin verilir, içeri girer ve ders dinlerlerdi. İmam Mâlik'in ders verme usulü İmam Ebû Hanîfe'den farklı olup tahrîr şeklinde idi. Yani dersi talebeye anlatır, sualleri varsa cevap verirdi. Talebesi, görüşlerini yazardı. Yine İmam Ebû Hanîfe'den farklı olarak farazî meselelerle uğraşmaz, yalnızca vuku'a gelmiş hâdiselere hal tarzı bulmaya uğraşır⁹⁰. Bu sebeple Mâlikî mezhebi Hanefî mezhebi kadar inkişaf edememiştir. Üstelik İmam Mâlik, cedel ve münâzaradan hoşlanmadığı için, bu ilimlerden de uzak durmuş; talebesi de bu yolda yürümüştür. Bu da Mâlikî mezhebinin inkişafı bakımından menfi bir rol oynamıştır.

Mâlikî Mezhebinin Usulü

İmam Mâlik, bir meseleyi halletmeye çalışırken, Kur'an-ı kerîmden sonra sünnet-i nebevîye bakardı. Hadîslerin sıhhati için aradığı şartlar, İmam Ebû Hanîfe kadar ağır değildi. Ahad haberi, yani her nesilde bir kişinin bildirdiği hadîsleri kabul ederdi. Ancak ahad haber, kıyasa ve Medine halkının ameline aykırı ise, bunu delil almazdı.

İmam Mâlik, sünnet-i nebevîden sonra, Medine halkının amelini esas alır ve onu icma' sayardı. Ona göre, Medine ameli, Medine halkının, Hazret-i Peygamber'in tatbikatını nesilden nesile naklettiği hukukî örflerdir. Dolayısıyla bunların örf ve teâmülleri, hukuken esas alınmaya daha lâyıktır. Bu usul, Tâbi-în'in Hicaz mesleğine mutâbıktır. İmam Mâlik'in, İmam Ebû Hanîfe'den başlı-

89- Taşkoprüzâde, I/675-676.

90- Ebu Zehra, İmam Mâlik, 56.

ca farkı da buradadır. Medine ameli, ahad habere muhalif olsa bile, İmam Mâlik bunu esas alır. Çünkü ahad haberde zan vardır. Medine ameli ise, amelî olarak ittifakla bildirilmiştir. Şüphe ile yakîn terkedilmez. Ancak Medine ameli, amelî olarak değil de, ictihad yoluyla bildirilmişse, ahad haberi buna tercih eder. Medine ameli, habere (hadîslere) uygun ise bunu teyid eder. Birbirine uymayan iki haberden Medine amelini uygun olanı delil tutulur. İmam Mâlik, *sa'* ve *müdd* gibi bazı ölçülerin miktarlarında Medine amelini esas almıştır. Ezân ve ikâmetin şekli, namazda besmelenin gizli okunacağı, iddihâr edilemeyen (bir sene dayanamayan) mahsûllerin zekâtının verilmeyeceği gibi meselelerde Medine amelini itibar etmiştir. Medine amelinde bulunmadığı için akidlerde meclis muhayyerliğini kabul etmemiştir. Medine halkının amelini münhasıran icma' addedenler varsa da, İmam Mâlik'in usûlünde sahâbe ve tâbî'nin icma'ının ayrı bir mevki olduğunu, Medine halkının amelini bundan sonra gelen müstakil bir kaynak saymak daha yerindedir.

İmam Mâlik, sahâbî kavlini de, ahad habere tercih ederdi. Nitekim Hac aylarında umreyi mekruh gören Hazret-i Ömer'in kavlini, bu aylarda umreye cevaz veren ahad habere tercih etmiştir. İmam Mâlik, tâbî'nin ileri gelenlerinin kavlini de delil alırdı. Nitekim elinde olmayan malı satmanın câiz olmadığı hususunda Saîd bin Müseyyeb'in kavlini almıştır. Peşin para ile ucuza, veresiye olunca pahaliya satmanın mekruh olduğu hususunda da Kâsım bin Muhammed'in kavlini almıştır. Saîd bin Müseyyeb ve Kâsım bin Muhammed, fukahâyı seb'adan, yani Medine'nin en büyük yedi fakîhindendir.

İmam Mâlik, kitap, sünnet, icma', sahâbî ve tâbîî kavli bulunmadığı zaman, bunlara kıyas yaparak meseleyi çözerdi. Nitekim mefkûdun, yani nerede ve hayatta olduğu bilinmeyen kimsenin zevcesinin vaziyetini, boşanmış kadına kıyas etmiştir. Mefkûdun ölümüne hükmedildikten sonra, zevcesi iddetini tamamlayıp başka birisiyle evlense, mefkûd da sonra çıkıp gelse, nikâh ikinci kocanın'dır. İmam Mâlik burada Hazret-i Ömer'in kavline kıyas yapmıştır.

İmam Mâlik, maslahat-ı mürsele prensibini de evleviyetle kullanmıştır. Maslahat, hakkında mübah veya haram edici nass bulunmayan hususlarda, ummun menfaatine göre hüküm vermek demektir. Mâlikî mezhebinin, nasslar ve Medine amelinden sonra en mühim kaynağı maslahattır. İmam Mâlik, zanlının tevkîfini, hîleli mal satanın mallarının müsâdere veya imhâsını, toplu olarak bir kimseyi öldürenlerin kisasını maslahat gereği câiz görmüştür. İmam Mâlik, diğer mezheplerde çokça yer alan istihsan, istishab, örf ve âdet gibi delilleri de maslahat prensibi çerçevesinde kullanmıştır.

Fesâda, günaha, kötülüğe götüren vesileleri, yolları, haddizâtında memnu olmasalar bile, men etmek, kapatmak mânâsına gelen sedd-i zerâyî, İmam Mâlik'in en çok itimad ettiği delillerden birisidir. Bu da aslında maslahat prensibi-

nin tezâhüründen başka bir şey değildir. Sedd-i zerâyi, maslahatı te'kid ve takviye eder, güçlendirir. Meselâ, İmam Mâlik, bir ay veresiye on altına satılan bir malı, müddet dolmadan satıcının beş liraya geri almasını fâize götüren bir vesile sayar ve câiz görmez. Sedd-i zerâyi'e verilen bu ehemmiyet sebebiyledir ki, bunun zıddı olan hukukî çarelere (hiyele) Mâlikî mezhebinde itibar edilmez.

İmam Mâlik'in Talebesi

İmam Mâlik çok talebe yetiştirmiştir. İmam Muhammed Şeybânî, İmam Şâfi'î, Leys bin Sa'd, İmam Mâlik'ten ders almışlardır. Talebesinden İbn Vehb (197/812), İbnü'l-Kâsım (191/806), Eşheb (204/819), Abdullah bin Abdülhakem (214/829), Esbağ bin Ferec (226/841), Muhammed bin Abdullah (268/881) ve İbn Mevvaz (269/882) Mısır'da; Ziyâd (183/799), Esed bin Furat (213/828), Yahya bin Yahya Leysî (234/848) ve Kayruvan kâdısı Sehnûn (240/854) Mağrib ve Endülüs'te; İbn Mâcişûn (212/827) Hicaz'da; İbn Muazzel de Irak'ta mezhebini öğrettiler.

- **Abdurrahman İbnü'l-Kâsım** (191/806), Mısırdaki vefat etti. Mâlikî mezhebini en iyi bilen zât idi. Vefatından sonra İmam Mâlik'in ders halkasının başına geçmiştir.

- **İbn Vehb** (197/812), Ebû Muhammed Abdullah bin Müslim, Basralıdır. Kureyş mevâlisindendi. İmam Leys, Sevrî ve Mâlik'ten okudu. Mısır'da yerleşti. Müstakil bir mezheb kuracak ehliyette iken, İmam Mâlik'in mezhebinden ayrılmadı. İmam Mâlik kendisine yazdığı mektuplarda "Mısır'ın fakîhi" diye hitab ederdi. Başkasına böyle söylemezdi. İbn Vehb'den yüz bin kadar hadîs rivâyet olunmuştur. Mısır'da vefat ettiğinde 72 yaşında idi.

- **Eşheb bin Abdilaziz el-Kaysî** (204/819), İmam Mâlik, Leys ve başkalarından okudu. İbnü'l-Kâsım'dan sonra Mısır'da Mâlikîlerin reisi idi. Mâlikî mezhebinde müctehid olup, farklı ictihadları vardır.

- **Abdullah bin Abdilhakem** (214/829), İmam Mâlik'ten Muvatta' dinledi. Eşheb'den sonra Mısır'da Mâlikîlerin reisi oldu. İmam Şâfi'î, Mısır'a geldikten sonra kendisinden istifâde etmiştir.

- **Ebû Abdillah Ziyâd bin Abdurrahman** (183/799), Kurtubalıdır. İmam Mâlik'ten Muvatta'ı dinledi ve ilk olarak Endülüs'e götürdü. İmam Mâlik'ten işittiklerine dair Sema'i Ziyâd adlı kitabı vardır.

- **Abdullah bin İdris ez-Za'ferî** (192/807), İmam Mâlik'in ders arkadaşı olup, aynı zamanda bunun mezhebine göre fetvâ verirdi. Halîfe Hârûn Reşîd'in kâdılık teklifini geri çevirmiş; oğluna ders vermesi ricasını da, cemaate gelmesi şartıyla kabul etmiştir.

- **Esed bin Furat** (213/828), aslen Nişâburludur. Medine-i münevvereye

giderek İmam Mâlik'ten Muvatta'yı dinlemiştir. İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed'den de fıkıh dersi almıştır. İmam Ebû Yûsuf'a da Muvatta'yı rivâyet etmiştir. Tunus'da Kayruvan'a yerleşerek orada kâdılık yapmış ve Mâlikî fıkını neşretmiştir. Sicilya'nın fethinde ordu kumandanı iken şehid düşmüştür. Esed bin Furat, *Esediyye* adlı eserinde Mâlikî mezhebinin görüşlerini zabtetmiştir. Esed, Irak'ta Hanefî imamı Muhammed'in dersinde bulunmuş; Hanefî mezhebinde İmam Muhammed'in yaptığını Mâlikî mezhebinde yapmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Hanefî mezhebinin Mâlikî mezhebine tesiri mevzubahistir. Mâlikî fakîhi Sehnûn, *Esediyye*'yi İmam Mâlik'in baştalesesi İbnü'l-Kâsım'a arzedip onun tashih ve ilâve görüşlerini aldıktan sonra, tertib ve tehzib ederek *el-Müdevvene* adlı kitabı meydana getirmiştir. Müdevvene, Mâlikî fıkının esasını teşkil eder. Fıkıh konularına göre tasnif edilmiş kırkbin mesele, dörtbin hadis ve otuzaltı bin eser (Sahâbî ve Tâbiîn kavli) ihtivâ eder. Matbudur. Talebeleri vefatından sonra İmam Mâlik'in mezhebi üzerinde çalışmış; usûlünü tesbit etmiş; bazı meselelerde de farklı ictihadda bulunmuştur. Bunlar Müdevvene'de İmam Mâlik'in görüşleriyle beraber yer almıştır.

- **İbn Mâcişûn**, Abdülmelik bin Abdilaziz (212/827), İmam Mâlik'in fıkını Hicaz'da neşredenlerdendir. Medine-i münevvere müftîsi idi. Babası hadis hâfızlarından Abdülaziz bin Abdullah et-Teymî (164/780), aslen İsfehanlı olup, Medine-i münevverede doğmuştu. Zamanında İmam Mâlik ile beraber, Medine'nin en büyük iki âliminden biriydi. Bağdad'da yerleşmişti. Mâcişûn, farsça Mâhikân kelimesinden muharref olup, iki yanağı kırmızıyla karışık beyaz renkte demektir.

- **Muarriif bin Abdillâh**, Ebû Mus'ab el-Medenî (220/835), İmam Mâlik'in kızkardeşinin oğludur.

- **Esbağ bin Ferec** (226/841), İmam Mâlik'ten sonra, İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım ve Eşheb'den de okuyarak mezhebde müctehid derecesine yükselmiştir.

- **Yahya bin Yahya**, Ebû Muhammed el-Leysî (234/848), Kurtubalıdır. Orada okuduktan sonra Medine'ye gelerek İmam Mâlik'ten Muvatta' dinledi. Süfyan bin Uyeyne'den de istifade ettikten sonra memleketine dönerek Mağrib'de Mâlikî mezhebinin intişârına hizmet eyledi. Kurtuba'da vefat etti. Muvatta'yı rivâyet edenlerdendir. [Muvatta'ın bir diğer râvîsi de İmam Ebû Hanîfe'nin talebesi İmam Muhammed'dir.] Halife Ömer bin Abdilaziz tarafından Musul kâdısı yapılan, Yahya bin Yahya bin Kays başkadır. Şam fakîh ve kârilerindendir. 133/750 senesinde 69 yaşında Şam'da vefat etmiştir.

Mâlikî Mezhebinin Yayılışı

Medine-i Münevvere, Hazret-i Peygamber'in şehri olduğu için hac ve diğer vesilelerle dünyanın her tarafından talebeler, bilhassa Endülüs, Mağrib, Af-

rikiyye (Tunus) ve Libya müslümanları Medine-i münevvereye gelmişler; İmam Mâlik'ten ilim öğrenerek, bu ilmi memleketlerine taşımışlardır. Bu sebeple Mâlikî mezhebi en çok Kuzey Afrika ve Endülüs'te yayılmıştır.

Mâlikî mezhebinde başlangıçta üç temâyül göze çarpmaktadır: Birincisi Sehnûn'un reisi olduğu Kayruvanlılar, ikincisi İbn Habîb'in reisi olduğu Kurtubalılar ve üçüncüsü de Kâdî İsmâil'in reisi olduğu Iraklılar mesleğidir. Zamanla Mısırlılar, Iraklılara tâbi olmuşlardır. Zira öteden beri Mısır'da Mâlikî mezhebi mevcut olmakla beraber, Fâtımîlerin baskısıyla gölgede kalmıştı. Dördüncü hicrî asrın sonlarında, Kâdî Abdülvehhâb, Bağdad'dan Mısır'a gelip yerleşmiş; Kâhire'de yeni kurulan Ubeydî hanedanı kendisine i'zâz ve ikramda bulunmuştur. Böylece Mâlikî mezhebi Mısır'da da revaç bulmuştur. Altıncı asırda Ebû Bekr Tartûşî, Endülüs'ten Kudüs'e hicret ettikten sonra, Mısır ve İskenderiye ulemâsından ilim alarak, Kurtuba ve Mısır tariklerini birleştirmiştir. Bilahare Şermesâhî İskenderiye'de Kayruvan ve Mısır tarikini imtizaç ettirmek suretiyle ders vermiş; sonra Bağdad'da Mustansırıyye medresesinde müderrislik yapmıştır⁹¹.

Mâlikî mezhebinin bugün Hicaz'da fazla tâbii kalmamış olmakla beraber, Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Batı Afrika müslümanları bu mezhebe mensuptur. Mısır'ın güneyindeki Saîd beldesi müslümanları ile Sudan müslümanlarının bir kısmı da Mâlikîdir. Mâlikî mezhebi, Ehl-i sünnet müslümanların sayıca mensup olduğu üçüncü mezhebirdir.

İMAM ŞÂFİ'Î ve ŞÂFİ'Î MEZHEBİ

İmam Şâfi'î'nin Hayatı

İmam Şâfi'î'nin asıl ismi Muhammed bin İdristir. Dedesinin dedesi Şâfi' ve bunun babası Sâib Kureyş kabilesinden ve sahâbîdir. Sekizinci babası Hâşim bin Muttalib bin Abd-i Menâf'dır. Resûlullahın dedelerinden olan Hâşim, bu Hâşimin amcasıdır. Büyük dedesinin ismine izafeten Şâfi'î denilmiştir. Annesi, Hazret-i Hasen soyundan olup şerîfedir. 150/767 senesinde Gazze'de dünyaya geldi. Bebekken babasını kaybetti. İki yaşında iken annesi tarafından Mekke-i mükerreremeye götürülerek orada küçük yaşta Kur'ân-ı kerîmi hatmetti ve on yaşında da İmam Mâlik'in Muvatta' kitabını ezberledi. İki sene lehçelerinin fesahatiyle meşhur Huzeyl kabîlesinin yanında kalarak Arap dili ve edebiyatını öğrendi. Onbeş yaşında iken, Mekke-i mükerreme fukahâsından Müslim bin Hâlid ez-Zenci'nin (179/795) icâzeti ile fetvâ vermeğe başladı. Yirmi yaşında iken, Medîne-i münevvereye giderek, İmam Mâlik'en ilim ve feyz aldı. Beş sene Yemen ve Necran'da kâdılık yaptı. Burada İmam Evzâî ve Leys bin Sa'd'ın talebe-

91- Mahmud Es'ad, Tarih-i İlm-i Hukuk, 239.

lerinden ders aldı. 185/800 senesinde Bağdad'a geldi. İmam Muhammed'den ders gördü. İki sene sonra, hac için Mekke'ye geldi. Mekke-i mükerremede ders vermeye başladı. Hac için Mekke'ye gelenler ders halkasında bulundular. Dokuz yıl sonra döndüğü Bağdad'da Ahmed bin Hanbel ve İshak bin Râhûye de talebesi oldu. Ulemâ, "**Kureyşli bir âlim, yeryüzünü ilimle doldurur**" hadîsinin haber verdiği zâtın İmam Şâfi'î olduğunu söylediler⁹². Mûtezile itikadındaki Halîfe Me'mun kendisine kâdılık teklif ettiyse de kabul etmedi. Biraz da bu sebeple Mısır vâlisinin daveti üzerine 199/814 senesinde de Mısır'a gelip yerleşti. 204/820 senesinde burada vefat etti. Mukattam tepesinin eteklerindeki Kurâfe kabristanındaki mezarı üzerine Eyyûbî meliki Kâmil tarafından 608/1211 tarihinde muazzam bir türbe ve câmi yapılmıştır.

İmam Şâfi'î çok güzel ve açık konuşurdu. İzah ve ifade tarzı, münâzara kudreti ve hâfızası çok güçlüydü. Dersini hem takrir ve hem de münâzara usulüyle verirdi. İmam Şâfi'î, İmam Mâlik ve İmam Muhammed'in talebesi olduğu için Hicaz ve Irak hukuk mesleklerini iyi öğrenmişti. Bunları birleştirerek ayrı bir icthad yolu kurmuştur. Arap dili ve edebiyatına derin vukufu, fıkihtaki görüşlerine de tesir etmiştir. Nitekim âyet ve hadîslerin ifade tarzına bakıp, kuvvetli bulunduğu tarafa göre hüküm verirdi. Bu bakımdan Abdullah bin Abbâs'a benzetilmiştir⁹³. Yunanca bildiği söylenir. Tıb ilminde ve okçulukta da mâhirdi.

Şâfi'î Mezhebinin Usulü

İmam Şâfi'î de diğer Ehl-i sünnet ulemâsı gibi, hukukî meselelerin hallinde önce Kur'an-ı kerîme, sonra da sünnete bakardı. Hadîslerin sened ve metinlerinde Hanefîlerin aradığı şartları aramadığı gibi; Mâlikîler gibi hadîsin Medine amelîne uygun olması şartını da aramazdı. Hanefî mezhebinin ancak muayyen şartlarla delil olarak aldığı ahad haberleri şartsız kabul eder; buna mukabil Hanefîlerin delil aldığı mürsel (senedinde kopukluk olan) hadîsleri delil almazdı. Bu sebeple Hanefîlerin ahad haber ve kıyasa muhalif olduğu için kabul etmedikleri musarrât hadîsini delil olarak almıştır. [Musarrât hadîsi hükmünce: Koyunların birkaç gün sağılmayıp sütü biriktikten sonra satılması durumunda, hayvanın bu kadar süt vermediğini alıcı gördüğünde, isterse akdi fesheder, sağdığı süt için de bir sa' hurma verir.]

Aynı zamanda lügat âlimi olduğu için, âyet-i kerîme ve hadîs-i şeriflerin te'vîle muhtaç olanlarını, Arapça kâidelerine göre te'vîl eder, diğer nasslarda bu mânâyı izah ve takviye eden ifadeler arardı. Nassların zâhirî mânâlarına bakardı. Bu sebeple Kur'an-ı kerîm abdest almayı icab ettiren hususlardan sayılan *lems-i nisâ* (kadınlara dokunma) ifadesini, mücerred çıplak ten ile dokunmak

92- Taşköprüzâde, 283.

93- Ebu Zehra: **İmam Şâfi**, Trc. Osman Keskiöglü, Ank. 1969, 44.

olarak almıştır. Halbuki İmam Ebû Hanîfe bu lems kelimesine cinsî temas; İmam Mâlik ise şehvetli dokunma mânâsı vermişti. İmam Şâfi'î, “**Hüre hür, köleye köle kısas edilir**” meâlindeki âyetin zâhirine bakarak, kısasın münhasıran hürler veya köleler arasında cereyan edeceğine; binâenaleyh hür bir kimsenin bir köleyi öldürmesi durumunda kısas tatbik olunamayacağını söylemiştir. Hazret-i Peygamber'in altın, gümüş, buğday, arpa, tuz ve hurmanın birbiriyle eşit ve peşin mübâdelesini emreden hadîs-i şerifini tefsir ederken, fâizin ancak nakdeyn (altın ve gümüş) ile, ayrıca tartı ve hacimle ölçülen ve yenilebilen şeyler arasında cereyan edeceğine kâil olmuştur. Bu sebeple İmam Şâfi'î'ye göre, altın ve gümüş dışında yiyecek kabîlinden olmayan şeyler, tartı veya hacim ile satılsa bile, fâize konu teşkil etmediği gibi; altın ve gümüş dışındaki metallerde, keylen, yani tartı ile satılsalar bile fâiz cereyan etmez.

İmam Şâfi'î'ye göre, kitap ile sünnet ve sünnet ile kitap arasında nesh cereyan etmez. Dolayısıyla “**Vârise vasiyet yoktur**” meâlindeki hadîs, ana ve babaya vasiyeti emreden âyeti neshetmemiş; bu âyeti tahsis eden miras âyetini te'yîd etmiştir. “**Zekât, Müslümanların zenginlerinden alınıp, Müslümanların fakirlerine verilir**” meâlindeki Muaz bin Cebel hadîsi de müellefe-i kuluba zekât verilmesini emreden âyeti neshetmiş değildir. Çünkü müellefe-i kulub yalnızca yeni Müslüman olup gönlü İslâmiyete ısındırılacak kimselerdir.

İmam Şâfi'î, sünnetten sonra icma'ya bakardı. Ancak Medine halkının amelini icma' saymadığı gibi; sükûtî icma'yı da delil almazdı. Çünkü görüş beyan etmeyen müctehidin her zaman muhalefet etme imkânı vardır. Bu sebeple Şâfi'î mezhebinde fiilen icma'ın vukuu gayet zor olduğundan, icma' deliline bakılarak halledilmiş meseleler azdır.

İmam Şâfi'î, icma'dan sonra sahâbenin kavillerini araştırır; bunlardan nasslara en yakın veya kıyasa en uygun bulunduğu bir tanesini esas alırdı. Nitekim “**Boşanan kadınlar üç kur' beklerler**” meâlindeki âyette geçen *kur'* kelimesinin, hayz ve tuhr (temizlik) devresi olmak üzere iki mânâya geldiği hususunda Sahâbe-i kirâm ihtilaf etmiştir. İmam Şâfi'î, *kur'* kelimesinin tuhr mânâsına geldiğini söyleyen Hazret-i Âişe ve İbn Ömer'in kavlini esas alır. Çünkü bu kavli, nasslara ve Arap lügatinin inceliklere daha elverişli görmüştür. Buna mukabil Hanefî mezhebinde *kur'* kelimesi, başka bazı sebeplerle, hayz mânâsına alınmıştır.

İmam Şâfi'î, sahâbî kavillerinde bir hal tarzı bulamadığı zaman kıyasa müracaat ederdi. İstihsan ve maslahat prensiplerini delil olarak kabul etmezdi. Bunları keyfî deliller olarak vasıflandırırdı. Hatta er-Risâle adlı eserinde, istihsanı red için müstakil bir kısım tahsis etmiştir. Ancak sonra gelen hukukçular, İmam Şâfi'î'nin, şahsî arzusuna göre ve delilsiz olarak kâide koyup buna istihsan ve maslahat adı verenlere muhalif olduğunu beyan ederler. Hatta İmam Şâfi'î'nin ve eshâbının da, zaman zaman bu ismi vermeseler bile, istihsan ve mas-

lahat prensiplerine müracaat ettiği görülmektedir⁹⁴. Nitekim toplu halde birisini öldürenlerin hepsinin kısas edilmesi; yalancı şahidlikle birisinin kısas edilmesi-ne sebep olanların kısas edilmesi hususundaki İmam Şâfi'î'nin ictihadları, maslahat prensibine göredir.

İmam Şâfi'î, bir mesele hakkında kıyas yaptıktan sonra sahih bir hadîs bulursa, kıyası terkedip bu hadîse göre hükmederdi. Biraz da bu sebeple mezhebin hususiyetlerinden birisi, kaynaklarında çoğu zaman İmam Şâfi'î'ye ait birkaç kavlin zikredilmiş olmasıdır⁹⁵.

İmam Şâfi'î, örf ve âdete mezhebinde çok mühim bir yer vermiştir. Mısır'a yerleştikten sonra, buradaki örf ve âdetleri nazara alarak ictheadlarını değiştirmiş; âdetâ yeni bir mezheb kurmuştur. Bu sebeple Mısır'a gelmeden önceki mezhebine mezheb-i kadîm; Mısır'a geldikten sonraki mezhebine mezheb-i cedîd denir.

İmam Şâfi'î'nin Eserleri

İmam Şâfi'î'nin görüşlerini talebesinden Rebi' ve Büveytî, *el-Ümm* adlı eserde toplamışlardır. Rebi'in rivâyeti ve Şâfi'î ulemâsından Bulkinî'nin hattına istinâd eden nüshası defalarca basılmıştır. Altı cildir. İmam Şâfi'î'nin hukuk ilmine en büyük hizmeti *er-Risâle fi'l Usul* adlı eseridir⁹⁶. Bu kitap dünyada hukuk metodolojisi sahasında yazılmış bilinen ilk kitaptır. Majid Khadduri tarafından *Treatise on Muslim Jurisprudence* (Baltimore 1961) ve Se'man tarafından *Ash-Shaf'î's Risalah* (Lahor 1961) adıyla İngilizceye ve ihtisar edilerek Almancaya da tercüme olunmuştur. Diğer bilinen te'lifâtı şunlardır: Ahkâmü'l-Kur'an, es-Sünen, İhtilâfû'l-Hadîs, el-Mevâris, el-Müsned, Edebü'l-Kâdi, el-Eşribe, Fezâilü Kureyş, es-Sebkü ve'r-Remy. Bunlardan bazıları, el-Ümm kitabının yedinci cildi olarak tab' edilmiştir.

İmam Şâfi'î'nin Talebesi

İmam Şâfi'î'nin Mekke, Irak ve Mısır'da olmak üzere üç ders halkası vardı. Irak'ta Ahmed bin Hanbel (241/855), İshak bin Rahuye (238/852), Ebû Sevr Kelbî (240/854), Kerâbisî (256/869), Za'ferânî (260/873) kendisinden ders görmüştür. Bunlardan son üç tanesi mezheb-i kadîmini neşretmişlerdir. İlki sonra-

94- Ebu Zehra, İmam Şâfiî, 290 vd.

95- Ebu Zehra, İmam Şâfiî, 167.

96- Risâle, mektup demektir. Kitaba bu ismin verilmesi, nüvesini Tâbiîn âlimlerinden olup 198/813'de Basra'da vefat eden Ebû Saîd Abdurrahman bin Mehdî'nin suallerine cevâben yazılmış bir mektubun teşkil etmesidir. İmam-ı Şâfiî, Mısır'a yerleştikten sonra bunu genişletip bir kitap hâline getirmiştir. Bugün eldeki nüsha bu nüshadır.

dan müstakil bir mezheb kurmuştur. İmam Şâfi'î'nin Mısır'daki talebesinin en seçkinleri Büveytî (231/845), Harmele bin Yahyâ (243/857), Rebi' bin Süleyman Cizî (256/869), Müzenî (264/877), Yûnus bin Abdülâ'lâ (264/877) ve Rebi' bin Süleyman Murâdî (270/883) dir. Bunlar mezheb-i cedîdini nakleden talebeleridir. Sonra gelen Şâfi'î âlimleri bu görüşlerin hepsini tedkik ederek Şâfi'î mezhebini mezheb-i cedîdine göre tedvîn etmişler; mezheb-i kadîminden de bazı görüşleri almışlardır⁹⁷. İmam Şâfi'î'den fıkıh tahsîl eden ve hadîs rivâyet eden başka âlimler de çöktür.

- **Ebû Yâkub Yûsuf bin Yahyâ el-Büveytî** (231/845), Mısırlıdır. İmam Şâfi'î'nin mümtaz talebesinden olup, kendisinden sonra ders vermek üzere vazifelendirilmişti. Şâfi'î mezhebinin yayılmasında çok emeği geçmiştir. Kur'an-ı kerîmin mahlûk olduğunu söylemediği için Bağdad'da hapse atılmış; burada vefat etmiştir. İmam Şâfi'î'nin eski kavillerini *el-Muhtasar* adlı eserinde toplamıştır. Hocasının el-Ümm kitabının râvilerindedir.

- **Ebû Osman Muhammed bin Muhammed eş-Şâfi'î** (231/845), İmam Şâfi'î'nin Mekke-i mükerreme'de doğan büyük oğludur. Ebû Osman, babasının vefatında bâliğ idi. Babasından, Süfyan bin Uyeyne ve Ahmed bin Hanbel'den yetişti. Cezîre ve sonra uzun müddet Haleb'de kâdılık yapıp ders verdi. Cezîre'de vefat etti. Vefatını 240/854 yılından sonra gösterenler de vardır. Abbâs, Ebu'l-Hasen ve Fâtıma adında üç çocuğu oldu. İmam Şâfi'î'nin Ebu'l-Hasen Muhammed adında bir oğlu daha vardır. Mısır'da vefat etmiştir. İmam Şâfi'î'nin yeğeni İbrâhim bin Muhammed eş-Şâfi'î (237/851) de amcasının talebesindedir.

- **İshak bin Râhûye** (237/853), Ebû Yakub bin İbrahim el-Mervezî, İmam Şâfi'î'nin müellefatını Mısır'da yazıp neşretmekle tanınmıştır. Irak, Hicaz, Yemen ve Şam'a seyahat ederek hadîs toplamış ve rivâyet etmiştir. 76 yaşındayken Nişâbur'da vefat etmiştir. Babası, hac yolunda dünyaya geldiği için, kendisine Râhûye adı verilmişti. Farsçada râh, yol demektir. [Bu ismi, Râheveyh diye okumak daha fasîh ise de, *veyh* şeytanın isimlerinden olduğu için Râhûye okunuşu tercih edilmiştir.]

- **Ebû Sevr İbrâhim bin Hâlid el-Kelbî** (240/854), Bağdadlıdır. Öncele ri Hanefî mezhebinde iken, İmam Şâfi'î Bağdad'a gelince, ders halkasına dâhil oldu ve Şâfi'î mezhebinde müctehid mertebesine yükseldi. Aynı zamanda muhaddis olup, hadîs, fıkıh ve ahlâka dair eserleri vardır. Meşhur mutasavvıflar Cüneyd Bağdadî ve Hamdun Kassâr bunun talebesiydi.

- **Harmele bin Yahyâ** (243/858), Mısır'da dünyaya geldi. İmam Şâfi'î'den, vefatından sonra da Abdullah bin Vehb'den okudu. Mısır'da 77 yaşında vefat etti.

97- Ebu Zehra. İmam Şâfi, 342.

- **Hüseyn bin Ali el-Kerâbisî** (248/862), Bağdad'da yetişti. Önce Irak âlimlerinin usulünü öğrendi. Sonra İmam Şâfi'î'den ve başta âlimlerden okudu. İmam Şâfi'î, kendisine yazılı olarak, kitaplarını okıtma icâzeti verdi. Aynı zamanda kelâm da üstad idi. Makâlât adlı bir eseri vardır. Kalın elbiseler (kerâbis) sattığı için bu isimle tanınmıştır.

- **Rebi' bin Süleyman el-Cizî** (256/869), Ezd kabîlesinin âzadlılarından-
dır. Bir ayağı aksak idi. İmam Şâfi'î'den sonra Abdullah bin Vehb ve İshak bin Vehb'den de istifâde etti.

- **Ebû Ali Hasen bin Muhammed ez-Za'ferânî** (260/873), Irak'ta Sevâd'ın Za'ferân köyündendir. Çok kimseden hadîs dinlemiş; İmam Şâfi'î'den de fikh öğrenmiştir. İmam Şâfi'î, Bağdad'a geldiği zaman, bunun evinde kalırdı. Bağdad'daki Za'ferân kapısına bunun ismi verildi. Çünkü evi buradaydı. Zamanında Bağdad'da Za'ferân'den güzel yüzlü, tatlı sözlü, hakkında kimsenin kötü söylemediği başka kimse yoktu, denilmiştir.

- **Ebû İbrâhim İsmâil bin Yahya el-Müzenî** (264/877), Mısırlıdır. Şâfi'î mezhebinin yayılmasında çok hizmeti geçmiş; birçok âlim, kendisinden istifâde etmiştir. Önceleri kelâm ilmiyle meşgul idi. İmam Şâfi'î buna, "Oğlum, kelâm, öyle bir ilimdir ki, isâbet etsen sevâb alamazsın; yanılın kâfir olursun. Ben sana öyle bir ilim öğreteyim ki, doğruyu bulsan sevâb alırsın; yanılın mâzur olursun" demiştir. Bunun üzerine İmam Şâfi'î'nin meclisine devam ederek mezhebe müctehid olmuştur. Muhtasarı Müzenî adlı eseri meşhurdur. Şâfi'î mezhebinde en meşhur beş fıkıh kitabından birisidir. Başka eserleri de vardır. 91 yaşında Mısır'da vefat etti. Yeğeni Tahâvî'nin beyanına nazaran, Hanefî fakîhlerinden de ders aldığı için, kendisinde Hanefî mezhebine bir temâyül sezilir. Kitâbü'l-Emri ve'n-Nehy adlı eseri R. Brunshwig tarafından 1945 yılında Fransızcaya tercüme edilmiştir.

- **Ebû Abdillâh Bahr bin Nasr el-Havlânî**. (267/797), Mısırlıdır. Havlân kabîlesinin âzadlılarından-
dır. Çok âlimden ders almış ve çok talebe yetiştirmiştir. 86 yaşında Mısır'da vefat etti.

- **Ebû Muhammed Rebi' bin Süleyman el-Murâdî** (270/883), Mısırlıdır. Amr bin Âs câmiinde müezzin idi. Hâfızası zayıf olduğu halde, İmam Şâfi'î kendisini çok sevdiği için, bir meseleyi îcabında kırk defa tekrar ederdi. İmam Şâfi'î'ye en çok hizmeti geçen talebesidir. Kendisinden en çok rivâyette bulunan da budur. Şâfi'î kaynaklarında Rebi' denildiğinde, bu anlaşılır. Hocasının el-Ümm kitabının râvilerindedir. İmam Şâfi'î, bu eserini imlâ ettirmiştir. Şâfi'î mezhebinin hükümleri hakkında bir ihtilaf vukuunda, Müzenî kendisinden daha yaşlı, daha âlim ve daha mütteki olduğu halde, Rebi'in rivâyeti esas tutulur. 96 yaşında vefat etmiştir.

- **Kahzem bin Abdullah el-Esvânî** (271/884), Mısır'ın yerli halkından

(Kıptî) idi. İmam Şâfi'î'nin eshâbından en son vefat edendir. Zamanının müftisi idi. Şâfi'î kitaplarının çoğu kendisinden rivâyet olunmuştur.

Şâfi'î Mezhebinin Yayılışı

İmam Şâfi'î'nin mezhebi başta Mısır olmak üzere geniş bir sahaya yayıldı. Eyyubî devleti zamanında Mısır'da resmî mezheb oldu. Bugün de Kuzey Mısır, Hicaz, Hadramut, Suriye, Filistin, Irak, Kürdistan, Dağıstan, Doğu Afrika, Hindîçin, Malezya ve Endonezya müslümanlarının hemen tamamı bu mezhebendir. Bir ara Mâverâünnehr'de yayılmışsa da, sonra unutulmuştur. Dünya müslümanlarının Hanefî mezhebinden sonra en çoğunun mensup olduğu mezheb Şâfi'î mezhebidir.

İMAM AHMED BİN HANBEL ve HANBELİ MEZHEBİ

İmam Ahmed'in Hayatı

İmâm Ahmed bin Muhammed bin Hanbel eş-Şeybânî, 164/780 senesinde Bağdâd'da tevellüd etti. Dedesi Hanbel, Abbâsîlerin Serahs vâlisi olduğu için, umumiyetle buna nisbet edilir ve İmam Hanbel diye tanınır. Çocuk yaşta kaybettiği babasının dokuma atölyesi vardı. Bununla geçindi. Onaltı yaşında hadîs ilmine başladı. Süfyan bin Uyeyne ve Ebû Yûsuf'un derslerinde bulundu. İmam Şâfi'î'nin talebesidir. İmam Şâfi'î de İmam Ahmed'den hadîs almıştır. Hadîs ve fıkıh ilimlerinde imam olup, sünnetin inceliklerinde ve hakikatinde mâhir idi. Bir milyon kadar hadîs-i şerif öğrenmişti. Farsça bilirdi. Zühd ve vera' ile meşhur idi. Hadîs-i şerîf toplamak için, Kûfe'ye, Basra'ya, Mekke'ye, Medîne-i münevvere'ye, Yemen'e, Şam'a ve Elcezîre'ye gitti. Abbâsî halifelerinden Mûtezile inancına sahip Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık zamanında, "Kur'an-ı kerîm mahlûktur" demediği için işkence gördü. 241/855 senesinde vefat etti. Cenâzesinde 800 bin kişi bulundu. Kabri Bağdad'da olup, türbesi VII/XIII. asır sonlarında bir Dicle taşkını neticesi yıkılmıştır.

İmam Ahmed'in Usûlü

İslâm hukukçularından bazıları, meselâ İbn Cerir et-Taberî, Ahmed bin Hanbel'i ekseriya hadîslerle meşgul olduğu için, fakîhten ziyade bir muhaddis olarak görmüşlerdir. Fakat şurası bir hakikattir ki Ahmed bin Hanbel, fıkıhta imam derecesine yükselmiş bir hukukçudur. Mezhebi, daha ziyade hocalarının rivâyet ettiği hadîsler ışığında talebesinin yaptığı ictihadlardan teşekkül eder. İmam Ahmed'in, hadîs-i şerifleri değerlendirirken nisbeten daha yumuşak kıs-

tasları vardır. Ahad, mürsel ve hatta zayıf hadîsleri bile kabul eder. Bu sebeple mezhebinin esasını reyden çok hadîsler teşkil eder. Zayıf da olsa hadîsi, icma'ya, sahâbî ve tâbîî kavline ve kıyasa tercih etmiştir. Nitekim müslüman ile gayri-müslim arasında miras cereyan etmeyeceğine dair hadîsi, Muaz bin Cebel, Muâviye bin Ebi Süfyan gibi sahâbîlerin fetvâlarına tercih etmiştir⁹⁸.

İmam Ahmed, zayıf da olsa hadîs bulunmadığı zaman, sahâbî ve tâbîî kavillerine bakardı. Nitekim kölenin şâhidliğinin muteber olduğuna dair Enes bin Mâlik'in fetvâsını esas almıştır. Sahâbî fetvâları müteaddid olur da birbirinden farklı olursa, bunlardan nasslara en muvâfık gördüğünü tercih ederdi. Hiç hadîs, sahâbî ve tâbîî kavli bulunmadığı zaman kıyasa müracaat eylerdi.

Ahmed bin Hanbel, maslahatı kıyasa ilhak etmiş; bilhassa siyaset hususunda bu delile çok itibar etmiştir. Fesadçıların sürgün edilmesi, gerekirse nassların dışında da cezâ ihdâs edilmesi, Ramazan ayında gündüz içki içenlere hadd-i hamrdan daha ağır ceza verilmesi, Sahâbeye sövenlerin mutlaka cezâlandırılması gibi hükümler maslahat prensibi ile getirilmiştir⁹⁹.

Ahmed bin Hanbel, sedd-i zerâyi' prensibine İmam Mâlik'den de çok itibar etmiştir. Nitekim bir kimseyi yemekten ve içmekten men ederek ölümüne sebep olan kimsenin diyet ödeyeceğini ictihad etmiştir. İmam Ahmed'e göre, komşusunun alış-veriş yapmasını önlemek için fiyat kıran kimseden mal almak mekruhtur. Şarap yapana üzüm satmak; fitne zamanı silah satmak; günah işlemek üzere binâ tutmak isteyene binâ kiralamak câiz değildir.

Hakkında bir yasaklama olmayan hususları, Ahmed bin Hanbel istishab gereği mübah kabul etmiş; böylece bu delilin sahasını oldukça geniş tutmuştur. İmam Ahmed'e göre eşyada aslanan ibâhadır. Nitekim bir kimse hanımına talâk verse; sonra bir talâk mı, yoksa üç talâk mı verdiğini hatırlamasa; bir talâk verdiği kabul edilir. Çünkü bir talâk vermek asıdır¹⁰⁰.

Mezhebinin esasını hadîsler teşkil ettiği için, bu mezhebde çok çeşitli kaviller vardır. İmam Ahmed çoğu zaman bunlar arasında tercih yapmaktan kaçınmıştır. Kendisine bir mesele sorulduğu zaman, bu hadîslerden birine istinâden cevap verirdi. Sonra benzer meselenin tekrar önüne gelmesi hâlinde, zamanın ve şartların değişikliğini nazara alıp, farklı bir hadîse istinâd ederek fetvâ verirdi. Mezhebinde çok çeşitli kavillere rastlanmasının bir sebebi budur.

İmam Ahmed'in Eserleri

İmam Ahmed bin Hanbel'in en mühim eseri *el-Müsned* adındaki hadîs ki-

98- Ebu Zehra: **İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi**, Trc: Abdülkadir Şener, Ank. 1968, III/241.

99- Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, III/249-250.

100- Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, III/255.

tabıdır. Rivâyeti yapan sahâbîye göre tasnif edilmiş otuzbine yakın hadîs-i şerifi ihtiva eden bu kitap matbudur. İmam Ahmed'in başka eserleri de vardır.

İmam Ahmed'in Talebesi

İmam Ahmed'in çok sayıda talebesi vardır. bunlardan bir kısmı yalnızca hadîs; bir kısmı yalnızca fıkıh, bir kısmı da hem hadîs ve hem de fıkıh dersi almıştır. Bunlar, hocalarından, az veya çok rivâyette bulunmuşlardır.

- **Ebû Bekr Esrem** (261/874), İmam Ahmed'den hem fıkıh ve hem de hadîs öğrenip rivâyetlerde bulunmuştur.

- **Sâlih bin Ahmed bin Hanbel** (266/879). İmam Ahmed'in iki oğlundan büyüğüdür. Babasından çok meseleler öğrenmişti. Horasan'dan bile kendisine yazıp bazı meseleler soranlar olurdu. Âilesi kalabalık olup, ihtiyaç sebebiyle Tarsus kâdılığı yaptı. Bu da nazariyat ile tatbikatı bir ara getirmesine vesile oldu.

- **Abdülmelik el-Meymûnî** (274/887). İmam Ahmed'in uzun yıllar talebesi oldu. Dersinde öğrendiklerini yazardı. Yüz yaşına yakın vefat etmiş ve hocasının mezhebini rivâyet etmiştir.

- **Ebû Bekr Ahmed bin Muhammed el-Mervezî** (275/888). İmam Ahmed'in en sevdiği ve yakın talebesiydi. Cenâzesini de o yıkamıştır.

- **Ebû Davud es-Sicistanî** (275/888), muhtelif İslâm beldelerini dolaşarak ilim tahsil etmiştir. En son halife Muvaffak'ın arzusu üzerine Basra'da ikâmeti ihtiyar eylemiştir. *es-Sünen* adlı kitabı, esas itibariyle ahkâma dair beşbine yakın hadîs-i şerifi muhtevîdir. Matbu olup şerhleri vardır.

- **Harb bin İsmail el-Kirmânî** (280/893). İmam Ahmed ile geç görüşmüş ve az bir müddet dersine devam etmiştir. Kendisinden ve hocasının diğer talebelerinden rivâyetleri vardır.

- **İbrahim bin İshak el-Harbî** (285/898). İmam Ahmed'den yirmi sene fıkıh ve hadîs dersi aldı. Kendisine zühd ve takvâ bakımından en çok benzeyen talebesi olduğu rivâyet edilir. İhtiyaçlı olduğu halde, Halife Mu'tezid'in gönderdiği 10.000 dinarı almadığı meşhurdur. Çok kitap yazdı. Garîbü'l-Hadîs, Delâilü'n-Nübüvve, Kitâbü'l-Hammâm, Sücûdü'l-Kur'an, Zemmü'l-Gîbe, Nehyü ani'l-Kizb, Menâsik en meşhurlarıdır.

- **Abdullah bin Ahmed bin Hanbel** (290/902). İmam Ahmed'in oğludur. Başkalarından öğrendiklerini de babasıyla müzâkere ederdi. el-Müsned'i rivâyet etmiştir.

- **Ebû Bekr Ahmed bin Muhammed el-Hallâl** (311/923). Bağdadlıdır. İmam Ahmed'in önde gelen talebelerindendir. Hocasından sonra Esrem'in dersine devam etti. Hallâl, hocasının fetvâlarını yirmi cüz *Câmi'ül-Kebîr* adlı eserinin

de toplayarak mezhebini sonraki nesillere nakletmiştir. Hanefîlerde İmam Muhammed, Mâlikîlerde Sehnûn ve Şâfi'îlerde Rebi' bin Süleyman ne ise, Hanbelîlerde de Hallâl odur. Yani Hanbelî mezhebinin nâkili, nakledicisidir. İmam Ahmed, hadîslerini yazdırır, fakat fetvâlarının yazılmasını istemezdi. İşte bu fetvâları, sonradan talebesi rivâyet etmiş; Hallâl da çok gayret ve seyahatler edip, kendi işittikleriyle beraber bunları toplamıştır. Bağdad'da Câmî'ül-Mehdiyye'de ders okuttu. Hallâl'in nakillerine az bir ilâve yaparak Ebû Kâsım el-Hırakî (334/945) ile Abdülaziz bin Cafer Gulâmu Hallâl (363/973) rivâyette bulunmuşlardır.

Hanbelî Mezhebinin Yayılışı

İmam Ahmed'in mezhebi en son teessüs eden mezheb olduğu için, bir de hükümlerinin sert ve zor oluşu sebebiyle tarafdamları fazla olmamıştır. Hatta bir ara unutulmaya yüz tutmuş; meşhur mutasavvıf Seyyid Abdülkâdir Geylânî'nin bu mezhebe geçmesiyle güçlenmiş; Kâdı Ebû Ya'lâ sayesinde de inkirazdan kurtulmuştur. Önceleri Irak, Suriye, sonra Mâverâünnehr ve Mısır'da yayılan Hanbelî mezhebi, günümüzde Hicaz ve Arabistan ile Şam civarında bir kaç köyde kısmen tatbik edilmektedir.

MEZHEBİ YAŞAMAYAN HUKUKÇULAR

Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devri hukukçularının hemen her birisinin müstakil birer mezhebi olduğu, ancak tedvîn edilmediği yahud tâbi'leri kalmadığı için unutulduğu yukarıda geçmişti. Tebe-i tâbiîn ve sonraki devirlerde, bu sayılan dört mezhebin hâricinde mezhebler de vardı. Bu mezhebler de yine tedvîn edilmediği veya mensupları kalmadığı için inkirâza uğramıştır. Bunlara ait hukukî görüşler, diğer mezheblere ait muhtelif kitaplarda zikredilmektedir. Bu mezheplerden en meşhur olanlarının kurucuları şunlardır:

İmam Evzâî

Abdurrahman bin Amr, aslen Yemen'in Hemedan aşiretindedir. Şam'da doğdu. Ata' bin Ebî Rebâh ve Zührî'den hadîs öğrendi. Yemâme'de Yahya bin Ebî Kesîr'den okudu. Beyrut'ta yaşadı. Abbâsîlerin, Şam'daki Emevî ailesine tatbik ettiği kîtâle cesaretle karşı çıkması meşhurdur. 157/774 senesinde Beyrut'ta vefat etti. Evzâî, ehl-i hadîsten olup, lüzum görmedikçe kıyasa müracaat etmezdi. Mezhebi iki asır kadar Suriye havâlisinde yaşamış; sonra unutulmuştur. Endülüs'te Hişam bin Abdülmelik zamanına kadar (788-796) tatbik edilmiş; yerini Mâlikî mezhebine bırakmıştır. Mezhebi tedvîn edilmediği için inkiraza uğramıştır.

İmam Süfyan Sevrî

Ebû Abdullah Süfyan bin Said, Kûfe'de yaşamış; 161/778 tarihinde Basra'da vefat etmiştir. Aynı zamanda hadîs âlimiydi. Câmî'ül-Kebîr, Câmî'üs-Sa-

gîr ve Ferâiz isimli kitapları meşhurdur. Mezhebi uzun zaman yaşamamıştır. He-
medanlı Hasen bin Sâlih bin Hayy es-Sevrî (199/814) başkadır. O da mutlak
müctehid idi.

İmam Leys bin Sa'd

Ebu'l-Hâris Leys bin Sa'd el-Mısrî, mevâfîdendir. Mısır'ın Kalkaşend nâ-
hiyesinde doğdu. Tâbiîn ulemâsından çoğuyla görüştü. Bir ara Bağdad'da bulun-
du. İmam Mâlik ve Şâfi'î'nin hocasıdır. İmam Şâfi'î bunun için "İmam Leys,
İmam Mâlik'ten daha fakîhti. Ne yazık ki, talebeleri hocalarını zâyi ettiler (yani
mezhebini kitaplara yazmadılar)" demiştir. Leys bin Sa'd, aynı zamanda büyük
bir muhaddisti. Zenginliği ve o nisbette cömerdliği ile meşhurdur. Medine-i mü-
nevvereye gittiğinde, kendisine bir tabak dolusu hurma hediye eden İmam Mâ-
lik'e; tabağın içini altınla doldurup mukabele ettiği meşhurdur. 175/791 tarihin-
de 81 yaşındayken Kâhire'de vefat etti. Mısır kâdılığında bulunduğu rivâyet olu-
nur. Leys bin Sa'd'ı Hanefî fukahâsından addedenler de vardır.

İmam Süfyan bin Uyeyne

Kûfelidir. İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfi'î ile görüştü. Muhaddis idi.
Genç yaşta Mekke-i mükerremeye yerleşmiştir. 198/813 tarihinde Mekke-i mü-
kerremede vefat etti. Tefsir ve Câmî' adlı iki eseri vardır. Mezhebinin bağlıları
zamanla azalmış ve mezhebi unutulmuştur.

Dâvud İsbahânî

Ebû Süleyman Dâvud bin Ali, aslen İsfehanlı olup Kûfe'de doğmuştur.
Babası Hanefî mezhebine mensup idi. Dâvud İsbahânî, Bağdad'da çok sayıda
üstaddan ders aldı. Şâfi'î mezhebine geçti. Hatta İmam Şâfi'î'nin menkıbelerini
ilk yazan kişidir. Sonradan kıyas ve taklidin aleyhinde bir tavır benimseyerek,
fikhî meselelerin hallinde yalnızca kitap ve sünnetin zâhirini esas alan mezhebi-
ni kurdu. Bu sebeple Zâhiriyye mezhebi denildi. Rivâyete göre Kur'an-ı kerîmin
mahlûk olduğuna inandığı için, Ahmed bin Hanbel kendisiyle görüşmekten ka-
çınmıştır¹⁰¹. Dâvud İsbahânî, 270/883 senesinde Bağdad'da vefat etti. Zayıflı-
ğından ve renginin sarılığından dolayı *usfuru's-şevk* (çalıkuşu) lakabıyla tanınan
oğlu Ebû Bekr Muhammed (297/910) de meşhur bir hukukçudur. Babasının ve-
fatında yaşı küçük olduğu halde, onun yerine geçti ve fıkhîta hayli kitap yazdı.

Zâhirî mezhebi bilhassa Endülüs'te yayılmış ve hicrî sekizinci asra kadar
devam etmiştir. Endülüs'teki Muvahhidî hükümdarı Emîr Yakub (595/1198), Zâ-
hirî mezhebini resmî mezheb yapmış ve hatta Mâlikî mezhebini yasaklamıştı.
Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabî'nin (638/1240) bu mezhebe göre amel ettiği ri-
vâyet olunur¹⁰².

101- Ebu Zehra, İslâm'da Fikhî Mezhebler Tarihi, IV/12.

102- Ebu Zehra, İslâm'da Fikhî Mezhebler Tarihi, IV/103-104.

Dâvud Zâhirî'nin kavillerine itibar edilip edilmeyeceği hususunda ulemâ ihtilaf etmiştir: 1.Ebû İshak İsferyânî ve İmamü'l-Haremeyn, kıyasa karşı olduğu için Dâvud Zâhirî'nin kavillerine itibar edilmeyeceğine kâildir. 2.Ebû Amr bin Sâlâh ise, Dâvud Zâhirî'nin celi kıyası değil, istihsanın bir türü olan hafî kıyası reddettiğini; celi kıyası inkâr edenin İbn Hazm olduğunu; bu sebeple Dâvud'un celi kıyasa muhalif olmayan kavillerinin muteber sayılacağını söylemektedir. 3.Ebû Hâmid, Mâverdî, Ebû Tayyib gibi ulemâ ise Dâvud Zâhirî'nin kavillerinin her halde muteber olduğu kanaatindedir. 4.İbnü's-Sübkî de, Dâvud'un icma'ya aykırı olmayan kavillerinin nazar-ı itibare alınacağını kaydetmektedir. Bu hususta İmam Nevevî'nin *Tehzibü'l-Esmâ* kitabında geniş mâlûmat bulunmaktadır. Kavillerinin esas alınmasına kâil olanların, Dâvud Zâhirî'yi müstakil bir mezheb kurucusu olmaktan ziyâde, Şâfiî mezhebinde müctehid olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Dâvud Zâhirî, “**Ellerinizi altında bulunan kölelerden mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın**” meâlindeki âyetin (Nur: 33) zâhirine bakarak, kazanmaya muktedir ve emin kölenin efendisine kitâbet, yani çalışıp kazanarak bir bedel ödeme karşılığında âzadlanması teklifini efendinin kabule mecbur olduğunu söyler. Halbuki bütün ulemâ bu âyetin hükmünü nedbe yormuş, efendinin kitâbet teklifini kabul etmeye mecbur olmadığını ictehad etmişlerdir. Çünkü kimse malında iradesi hâricinde tasarruf etmeye zorlanamaz. Bir başka misal, Dâvud Zâhirî, “**Kadınları boşayacağınızda iki âdil şahid getirin**” meâlindeki âyetlerin (Talâk: 1-2) hükmünü de zâhire hamlederek, talâkta iki şahid tutulmasını şart görmüştür. Halbuki diğer bütün müctehidler, bunu müstehab kabul etmişlerdi. Bir başka misal de, Dâvud Zâhirî'nin, fâizin, sadece hadîs-i şerifte sayılan altı şey, yani altın, gümüş, buğday, arpa, tuz ve hurmada cereyan edeceğine kâil olmasıdır. Zâhirî mezhebinde, hakkında nass olmayan meseleler, istishab kâidesince mübah kabul edilir. Zâhirî mezhebi, hakkında nass olduğu için köpeğin artığını necis kabul eder. Ama kıyası delil kabul etmediği için, domuzun artığını necis kabul etmez. İnsan idrarının necis olduğu hakkında nass vardır. Bu sebeple insanın idrarını necis kabul etmekle beraber, hakkında nass olmadığı için domuzun idrarını necis saymaz. Halbuki dört mezhebe de domuzun artığı ve idrarı etine ilhak edilerek kıyasen necis kabul edilmiştir¹⁰³. Dâvud Zâhirî'nin, kıyası tanımadığı halde, *delil* adını vererek kıyasa müracaat etmek zorunda kaldığı söylenir. Dâvud'un delil dediği, fikhî istidlâlden başka bir şey değildir. Nitekim “**Her sarhoşluk veren şey şaraptır. Her şarap haramdır**” hadîsinden, sarhoşluk veren her şeyin haram olduğu necisesi çıkmaktadır. Buna *kıyas-ı matvî* (dürülgen kıyas) de deniyor¹⁰⁴.

el-Muvaddah isimli eserin sahibi ve İbnü'l-Muğallas olarak meşhur Ebu'l-Hasen Abdullah bin Ahmed (324/936) ve Deylem meliki Adûdüdde-

103- Ebu Zehra, İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi, IV/97.

104- Ebu Zehra, İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi, IV/10-11.

le'nin isteği üzerine Şiraz'dan Bağdad'a gelerek Zâhiriyye mezhebini yayan Ebu'l-Hasen Abdülaziz bin Ahmed el-Harâzî (391/1001) bu mezhebin önde gelen hukukçularındandır. Bununla beraber Zâhiriyye mezhebinin esasları, Endülüslü İbn Hâzın (456/1064) tarafından nakledilmiştir. Bu sebeple İbn Hâzın, Zâhiriyye mezhebinin ikinci kurucusu sayılır. Ali bin Ahmed bin Saîd İbn Hâzın, Kurtubalıdır. Dedesi Yezîd bin Ebî Süfyan'ın âzadlısı olup, babası ve kendisi, Endülüste hüküm süren Âmiriyye devletinde vezirlik yapmıştır. İbn Hâzın, kelâm, hadîs, fıkıh ve edebiyatta mâhirdi. Önceleri Şâfi'î mezhebindeydi. Felsefeyle yakından meşgul olmuş; Şâfi'î mezhebinden ayrılarak Zâhirî mezhebini benimsemiştir. Ancak Dâvud'dan ileri geçerek kıyasın her türlüünü ve taklidi reddetmiştir. Bu sebeple ulemâ tarafından Ehl-i sünnet hârici görüldüğünü Şihristânî Milel ve Nihal kitabında bildiriyor. Zâhirîlerden İbn Hâzın'ın temsil ettiği görüşler, Selef-i sâlihîn, mânâsı açık olmayan nassları te'vîl ettikten sonra ortaya çıktığı için icma'ya aykırı görülmüş ve nazara alınmamıştır. Çünkü Selef bir hususta ihtilaf ettiği zaman, onların ihtilaf ettiği görüşlerin dışında başka bir görüş ileri sürmek icma'ya aykırıdır¹⁰⁵. Ayrıca İbn Hâzın, ulemânın ileri gelenleri hakkında tezyif edici sözleri ve nezâket hududunu aşan tenkidleri sebebiyle ilmî çevrelerde tasvib görmemiştir. İbn Hâzın'ın fûru-ı fıkhdaki görüşlerini anlattığı *el-Muhallâ* adlı on cildlik eseri meşhurdur. *Kitabü'l-İmâmeti ve'l-Hilâfe fî Siyeri'l-Hülefâ* adlı kitabı kıymetlidir. Usul-i fıkhdaki *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* ve kıyasa reddiye olarak *İbtâtü'l-Kıyas* adlı eserleri vardır.

Bu Devrin Diğer Meşhur Hukukçuları

Osman el-Bettî

Ebü Amr Osman bin Müslim el-Bettî (143/760). Benî Zühre kabilesinin âzâdlısı idi. Enes bin Mâlik, Şa'bî ve İbn Seleme'nin talebesi; Süfyan Sevrî, Şu'be, Hammâd bin Seleme'nin hocasıdır. Kûfe'den Basra'ya nakletti. Hadîste sika idi. Ehl-i reydenir.

İbn Cüreyc

Ebu'l-Velid Abdümelik bin Abdülaziz bin Cüreyc el-Mekkî (150/767), Emevîlerin âzadlılarındandı. İbn Abbâs'ın talebesi Atâ'dan fıkıh almıştır. Tâvus, Atâ, Mücâhidden hadîs dinlemiştir. Evzâî, Süfyan Sevrî, Süfyan bin Uyeyne'nin hocasıdır. İmam Şâfi'î'nin fıkıh aldığı zâtlardan Müslim bin Hâlid'in hocası olduğu için Şâfi'î mezhebinin şeyhlerinden, imamlarından sayılır. Vefatında 70 yaşındaydı.

Mutarrif bin Mâzin

Ebü Eyyûb Mutarrif bin Mâzin el-Ken'anî (191/806), San'a kadısı idi.

105- İbn Âbidîn, II/112.

Rakka'da vefat etti. Mahkemede mushafa yemin ettirdiği, İmam Şâfi'î'den rivâyet olunur.

Hişâm bin Yûsuf

Ebû Abdurrahman San'anî (197/812), Fars asıllıdır. San'a kâdısı idi. Yemen fukahâsının en büyüğü sayılmaktadır. Sahih-i Buharî'de kendisinden rivâyet vardır.

Ebû Ubeyd

Ebû Ubeyd. Kâsım bin Selâm (224/838), tefsir, hadîs, fıkıh, lügat ve tarih âlimidir. Heratlıdır. Irak'ta yetişti. Ebû Zeyd Ensârî, Ebû Ubeyde Ma'mer bin Müsennâ, Kisâî ve Ferrâ'dan okudu. Fıkıhı, İmam Şâfi'î'den aldı. Tarsus'da uzun yıllar kâdılık yaptı. Mâlî hukuk sahasındaki Kitabü'l-Emvâl'i meşhur ve matbudur. Türkçeye de tercüme edilmiştir. Edebü'l-Kâdı adlı eseri de müellefatındandır.

EHL-İ SÜNNET DIŞINDAKİ MEZHEBLER

Hazret-i Peygamber'in *“Yahudîler ve Hristiyanlar gibi, ümmetim de fırkalara ayrılır. Bunlardan yalnız benim ve eshâbımın yolunda olanlar kurtulur”* meâlindeki hadîsinin* hakikatince, İslâm tarihinde çeşitli mezhebler zuhur etmiştir. Bunlardan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat denilen fırka, Hazret-i Peygamber ve onun cemaati, yani eshâbının bildirdiği inanç esaslarına uymuştur. Yukarıda zikredilen dört mezhebin inanç esasları birbirinin aynı olup, fûruatta, yani amelî/fikhî hükümlerde ayrılmışlardır. Diğer fırkalar ise, mânâsı açık olan nassları te'vîl ederek; mânâsı açık olmayan nassları ise, sünnet ve sahâbenin bildirdiğine uymayan bir şekilde yanlış te'vîl ederek farklı birer yol tutmuşlardır. Bunlar, Ehl-i sünnetten başlıca inanç esasları bakımından ayrılırlar; ancak tekfir edilmezler. Fikhî görüşlerine, bilhassa siyaset hakkındaki görüşlerine bu inanç farklılıkları cüz'î de olsa yansımıştır. Bunlara bid'at fırkaları da denir. Bid'at, Hazret-i Peygamber ve eshâbı zamanında olmayıp, sonradan ortaya çıkarılan inanç ve ibâdetlerdir. Hazret-i Peygamber'den bu hususta, *“Kim bizim dinimizde olmayan bir şey ihdâs ederse, reddedilir”* hadîsi** vârid olmuştur. Bu mezhebler, Selef-i sâlihîn denilen ilk devir İslâm ulemâsının icma' ettiği meselelere aykırı inanç ve amel esasları ortaya çıkardıkları için, ehl-i bid'at olarak görülmüştür. Nitekim ulemâ bir hususta icma'a vardiktan sonra, o mesele hakkında bu icma'ya uymayan bir görüş beyan etmek câiz değildir. Kur'an-ı kerîmde, *“Hidâyet yolunu öğrendikten sonra, Peygambere uymayıp, mü'minlerin yolundan ayrılanı, saptığı yola sürükleriz ve onu çok fena olan cehenneme soka-*

* - Ebû Dâvud: Sünnet 1, (4597)

** - Buhârî: Sulh 5; Müslim: Akdiye 17; İbn Mâce: Mukaddime 2; Ahmed bin Hanbel: VI/270.

rız” meâlindeki âyet (Nisâ: 115) ve aynı meâlde başka hadîs-i şerîfler bu hükümün delilini teşkil eder

Kollarıyla beraber 72’yi bulan bu bid’at fırkaları, esasî itibariyle Hâriciyye, Şia, Mûtezile, Mürcie, Müşebbihe, Cebriyye, Dirâriyye, Neccâriyye ve Kilâbiyye adıyla dokuz grupta toplanabilir. Mûtezile (Kaderiyye), kader inancını reddederek insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğuna; dolayısıyla büyük günah işleyenin imanının gideceğine ve adaletten ayrılan sultana isyan câiz olduğuna inanır. Kabir azâbını ve mîzânı inkâr eder. Mezhebin kurucusu Vâsıl bin Atâ, daha evvel Hasan Basrî’nin talebesi idi. Kendisinden ayrıldığında, i’tizal eden (ayrılan) mânâsına Mûtezil olarak adlandırılmıştır. Bir ara Abbâsî halîfelerinden Me’mun, Mu’tasım ve Vâsık bu mezhebe sâlik olmuş; Mûtezileden olmayanları tazyik etmişti. Bu mezhebdekiler, buldukları beldede yaygın olan Ehl-i sünnet mezheplerinden birine göre amel ve ibâdet ederdi. Nitekim itikaden Mûtezilî olan Zemahşerî ve Zâhidî, Hanefî mezhebine göre amel etmişlerdir¹⁰⁶. Cebriyye (Cehmiyye), Mûtezile’nin tersi olup, insanların fiillerinde irade hürriyetine sahip olmadıklarını, kâtibin elindeki kalem gibi hareket ettiklerini, binaenaleyh günah ve inkârlarından mes’ul tutulamayacaklarını söyler. Mürcie de, müslümanların günah işlese bile, cehenne me hiç girmeyeceğine kâildir. Müşebbihe (Mücessime), Allah’ın cisim olduğuna inanır ve insana teşbîh ederler. Bunların farkları inanç esaslarında olup, hükûmet de kuramadıkları için kendi müstakil hukukî görüşleri olmamıştır.

Hâricilik

İslâm tarihinde ilk fırkaların zuhuru başlıca siyasî sebeplere dayanır. Hazret-i Ali ile Muâviye arasındaki Sıffîn vak’asında, tarafların meselenin hallini hakeme havâle etmeleri üzerine, Hazret-i Ali tarafdarlarından bir grup, bunu, dinin “Hüküm Allah’ındır” prensibine aykırı bularak ayrılmışlardır. Bununla kalmayıp her iki tarafı da bu sebeple tekfir ettikleri için kîtâle kalkışmışlardır. Hazret-i Ali bunlarla mücâdele edip kendilerini mağlub etmiştir. Bunun üzerine bunlardan üç fedaî Halife Hazret-i Ali, Şam vâlisi Muâviye ve Mısır vâlisi Amr bin Âs’ı öldürmeye teşebbüs etmiş; Hazret-i Ali öldürülmüş; Muâviye yaralanmış; Amr bin Âs şans eseri kurtulmuştur. Hazret-i Ali ve karşı tarafındakilerden hâriç kaldıkları için bunlara Hâricî (cem’i, Havâric) denilmiştir. Bunlar, ayrıldıktan sonra Irak’ın Harûra denilen beldesinde toplandıkları için Harûrîler diye de bilinir. Nitekim Hâricîlerin ekserisi Güney Iraklılar idi.

Hâricîler, inanç esaslarında çok şiddetli olup, bilhassa nassların zâhirine aykırı hareket edenleri tekfir edip (kâfir deyip) öldürmeleriyle tanınmıştır. Şu

106- İbn Âbidîn, “Zemahşerî Mutezilî olmakla beraber, Hanefî mezhebi ulemâsındandır. Kendisi nakil hususunda hüccettir” diyor. Reddü’l-Muhtâr, II/286. Zâhidî’nin nevâdir haberlerine yer verdiği Kinye adlı kitabı, İbn Âbidîn’in en çok kullandığı kaynaklardandır.

hâdise, şiddet ve taassuplarına delâlet eder: Hâricîlerden bir grup, Sahâbeden Habbab bin Eret'in oğlu Abdullah'a rastlayıp, Hazret-i Ali ve karşısındakileri nasıl bildiğini sordular; her iki tarafı da hayırla yâd ettiğini söyleyince zevcesiy-le beraber öldürdüler. Sonra orada bulunan bir Hıristiyandan hurma alıp; adamın, "Ağaç sizin olsun" demesine rağmen parasını vermekte ısrar ettiler. Hıristiyan, "Ne garip! İbn Eret gibi bir müslümanı öldürüyorsunuz; bizden parasız bir hurmayı kabul etmiyorsunuz" demiştir.

Hâricîlere göre, halife seçimle başa gelir; ahkâm-ı İslâmiyeye en ufak bir muhalefet ederse mürted olup azledilir ve gerekirse kendisiyle savaşılar. Muhâliflerin yaşadığı yer dârülharbdır. Hâricîler, amelî esaslarda, Kur'an-ı kerîm âyetlerinin zâhîrî mânâsını her şeyin önünde tutmuşlar; bunlara muhalif gördükleri sünneti kabul etmemişlerdir. Bu sebeple, Kur'an'da geçmeyip, sünnetle sâbit olan recm cezasını kabul etmezler. Hâricîlerin sünnete karşı bu tavırları, Şia mezhebinden bazıları tarafından da sürdürülünce, ulemâ sünnetin İslâm dinindeki ehemmiyetini daha çok vurgulamaya ve Ehl-i sünnet itikadının umdelerini sistematik bir şekilde neşretmeye başlamışlardır. Meselâ, Leys bin Sa'd, "Kur'an-ı kerîmin, sünnete ihtiyacı; sünnetin Kur'an-ı kerîme ihtiyacından daha fazladır" deme lüzumunu hissetmiştir. İlk zamanlar gerek Hazret-i Ali'nin yanındakiler, gerekse karşı taraftakilerin hemen hepsi Ehl-i sünnet itikadındaydı. Bir başka deyişle Ehl-i sünnete mensup cumhurun bir kısmı Hazret-i Ali, bir kısmı da Hazret-i Muâviye tarafında yer almış; bir kısmı her ikisini de hayırla anmış, fakat tarafsız kalmıştı. Ehl-i sünnetten ilk uzaklaşma, Hazret-i Ali'den ayrılan Hâricîlerin, "Kur'an-ı kerîme aykırıdır" diyerek sünnetin mühim bir kısmını reddetmeleriyle başlamıştır. Hazret-i Ali şî'asından (tarafdarlarından) bazıları da Hazret-i Ali'nin halîfeliğini ve Ehl-i beytin üstünlüğünü müdâfaa etmek maksadıyla, sünnetin bir kısmını reddederek Ehl-i sünnetten uzaklaşmıştır.

Hâricîler, çeşitli fırkalara ayrılmışlardır. Bunlardan İbâdiyye fırkası günümüze kadar yaşamıştır. Mensupları bugün Umman, Zengibar, Madagaskar, Cerbe adası ve Büyük Sahra'nın batısında yaşamaktadır. Kayruvan, Libya ve Tunus'da bir ara hükûmet kurmuşlarsa da, bugüne ancak Umman'da kurdukları hükûmet gelebilmiştir. Suudî Arabistan hükümetinin mensup olduğu Vehhabîlikte de Hâricîliğin tesiri görülür.

Şiilik (Şia)

Şia (Şî'a), tarafdar demektir. Kendilerine, ilk olarak Şîî diyenler, Sıffîn muharebesinde Hazret-i Ali'nin ordusunda birlik kumandanları idi. Hazret-i Ali'nin sözleri, hareketleri, Şîî kitâblarına, hep bunlardan işitmekle yazılmıştı. Kûfe şehrindekilerin inanç ve amelleri, hep bunlardan işittiklerine göre idi. Halbuki bunlar sonradan Hazret-i Ali ve evlâdını yalnız bırakmıştır. Hatta bunlardan

Zekeriyya bin İbrâhîm, Hıristiyan idi. Ebû Ca'fer Muhammed bin Hasen Tûsî ve diğer Şîî âlimleri, kitaplarına bundan işittiklerini yazmakta beis görmemişlerdir.

Sonraları Hazret-i Ali tarafdarlarından, Hazret-i Peygamber'den sonra halîfeliğin Hazret-i Ali'nin hakkı olduğu ve bu sebeple diğer râşid halîfelerin gâsıp sayıldığına kâil olanlar; hatta bunu kabul etmeyenleri kâfir addeden aşırı fırkalar çıkmıştır. Hazret-i Ali'nin peygamberliğine, hatta ulûhiyetine inanan fırkalara Gâliyye veya Gulât-ı Şia (Şia'nın Aşırıları) denir ve İslâm dâiresi hâricinde addolunur. Şia'nın diğer bir kısım fırkaları, ezcümle Zeydiyye ve Câferiyye, bunlara nisbetle mûtedildir. Şia'nın kader ile günahkârların ebedî cehennemde kalacağı inançları, Mûtezile mezhebi ile aynıdır.

Ehl-i Sünnet, Hazret-i Peygamberden sonra dört halîfelerin halîfeliğini sırasıyla meşru kabul eder. Hazret-i Ali ile diğer bazı sahâbîler arasındaki mücâdeleleri ictihad ayrılığı olarak değerlendirir; bu sebeple hiç birisine dil uzatılmayacağını söyler. Nitekim o zamanlar bir grup, her şeyden evvel, Mısırlı isyancılarca katledilen Hazret-i Osman'ın kâtillerine kısas yapılmasını Hazret-i Ali'den istiyorlardı. Karşı tarafın başında olan Hazret-i Ali, kâtillere cezalarını vermek için müsait şartların tahakkukunu bekliyordu. Bunun üzerine ayaklanan muhaliflerini hiçbir zaman kötölememiş; bir hutbesinde "Kardeşlerimizin ictihadı bize uymadı" diyerek, siyasî ictihadlarının ayrı olduğu ve hepsinin de hakkın ortaya çıkması için mücâdele ettiğini bildirmiştir. İslâm inancına göre sahâbe âdildir; yaptıkları işler sebebiyle mağfîret olunmuştur. Kur'an-ı kerîmde, sahâbenin birbirini çok sevdiği ve hepsinden Allah'ın ebedî râzı olduğu bildirilmektedir. Mûteaddid hadîs-i şerîflerde de Sahâbe övülmüştür. Müslümanların cumhurunu, ekseriyetini teşkil eden Ehl-i sünnet fırkası, Hazret-i Ali ile Muâviye ihtilâfında her iki tarafda da yer aldığı halde; Hazret-i Hasen'in halîfeliği Hazret-i Muâviye'ye devretmesiyle beraber, bunun yanında yer almıştır. Ehl-i sünnet mutedil hareket ederek, Hazret-i Peygamber'in sünneti ve sahâbe-i kirâmın tatbikatı yolundan yürümüştür; Ehl-i beyt-i nebevîye de hürmet, Ehl-i sünnetin umdelelerinden sayılmıştır. Ehl-i sünnet, hadîs-i şerifleri rivâyet edenlerin mensup olduğu gruba göre değil, şahsî vasıflarına ve ayrıca hadîslerin metinlerine bakarak değerlendirmeyi şiar edinmiş; Sahâbe ve sonra gelen âlimlerin icma' ve ictihadlarına tâbi olmuştur.

Zeydiyye

Bu fırka, Oniki imamdan Zeynelâbidîn Ali'nin oğlu Zeyd'e mensubiyet ıddiasındadır. İmam Zeyd'e, tarafdar görünen bazı artniyetliler Emevî hükümetine karşı ayaklanmış; ancak yenilmişler; bunun üzerine İmam Zeyd 122/740 yılında öldürülmüştür. Babasından, ağabeyi Muhammed Bâkır, Ebân bin Osman, Urve bin Zübeyr ve başka âlimlerden ilim almıştır. İslâm beldelerini gezmiş ve sahâbeden bazıları ile görüşerek Tâbînden olmuştur. Oğulları Hüseyin ve İsâ, ye-

ğeni Câfer Sâdık, Zührî, A'meş, Şu'be, İsmail Süddî, Ebû Hânîfe, kendisinden ders okumuşlardır. Zeydiyye fıkhnın esasını, İmam Zeyd'e atfolunan ve Zeyd'in babasının dedesi vâsıtasıyla Hazret-i Peygamber'den gelen haberlerin bulunduğu *Kitabü'l-Mecmu'* adlı eser teşkil ederse de, bu kitabı rivâyet eden Ebû Hâlid Vâsiti'yi, muasırı olan Ehl-i sünnet ulemâsı, sikâ bulmaz; hatta hadîs uydurmacılığı ile muttasıf olduğunu söyler¹⁰⁷. Bu sebeple Zeydiyye mezhebi de Câferiyye mezhebi gibi, İmam Zeyd'e sahih bir şekilde bağlanamayıp, İmam Zeyd'in siyasî taraftarlarının benimsedikleri itikadî ve fikhî esasları ihtivâ eder. Nitekim Ehl-i sünnet, İmam Zeyd'i Şia'dan değil, Ehl-i sünnet ulemâsından sayar.

Zeydiyye fıkhnın usûlleri de, İmam Zeyd tarafından değil; sonraki Zeydî âlimlerince İmam Zeyd'e nisbetle ortaya atılmıştır. Bu usûl, Hanefî mezhebinin usûlüne oldukça yakındır. Hukukun delilleri, kitap, sünnet, icma ve akıldır (kıyas). Zeydiyye, hadîs râvîlerinin Ehl-i beytten olmasını aramaz. Ancak delillerin ihtilafında, Ehl-i beytin rivâyet ettiklerine öncelik tanır. Hanefîler gibi, mürsel hadîsi kabul eder; ancak âhad haberi zannî delil ittihaz eder ve muayyen şartlarla sadece amelî hususlarda esas alır. İcma, Ehl-i beytin icma'idır. Maamafih sahâbenin icma'ı bütünüyle reddedilmemiştir. Ehl-i beytten olan sahabîlerin (Hazret-i Fâtıma, Ali, Hasen ve Hüseyin) kavli hüccettir. Zeydiyye mezhebi hükümlerinde, istihsan, mesâlih ve istishaba hayli yer verilmiştir. Hakkında şer'î delil olmayan hususların helâl veya haram olduğuna müctehid akıyla karar verir. Nitekim Zeydiyye mezhebi, itikada dair pek çok görüşlerinde Mûtezile ile ortaktır. Mûtezile gibi, Zeydiyye ve İmâmiyye de marifetullah ve ahkâm-ı şer'iyyeyi bilmekte akla ehemmiyetli bir yer vermişlerdir. Buna göre, eşyanın kendisine bizâtihi iyilik ve kötülük vardır. Akıl bunu idrak edebilir. Bu sebeple nakille bilinmeyen hususlarda, akıl, helâl veya haramlığa hükmedebilir. İmâmiyye'nin hilâfına, hayatta olmayan bir fakîhi taklid etmek câizdir.

Ehl-i sünnete en yakın Şî' mezhebi olan Zeydiyye mezhebinin mensupları, Câferîlerden farklı olarak, Hazret-i Peygamber'in yerine geçecek halîfeyi ismen tayin eylediğini kabul etmez. Ancak halîfelerin Ehl-i beytten seçimle tesbit edilmesi gerektiğine kâildir. Efdal (daha faziletli) varken, mefdulün (daha az faziletli olanın) halîfeliğe seçilmesini kerahatle câiz gördükleri için, Hazret-i Ebû bekr ve Ömer'in halîfeliklerine karşı çıkmaz ve sahâbeden kimseyi tekfir etmezler. Zeydiyye, Mûtezile mezhebi gibi, büyük günah işleyip tövbe etmeden ölenlerin kâfir olmamakla beraber ebedî cehennemde kalacaklarına inanır. Mest üzerine meshi câiz görmez. Cenâze namazında beş tekbir alınır. Ezanda "hayye alâ hayri'l-amel" sözü ilâve edilir. Gayrimüslimin kestiği yenmez. Kitâbiyye ile evlenilemez. Bunun dışında amelî esasları, Hanefî mezhebine benzer.

107- İmam Zeyd'in hayatı ve Zeydiyye mezhebi hakkında Muhammed Ebu Zehra'nın İmam Zeyd adlı eseri, Türkçeye de tercüme edilip basılmıştır.

Zeydiyye mezhebi Yemen'in kuzeyinde, yani San'a ve havâlisinde yayılmıştır. Burada Hanefiler de az değildir. Osmanlı Devleti, Yemen mahkemelerinde Zeydiyye mezhebinin de tatbikine asırlarca izin vermemiş; ancak İttihad ve Terakki Fırkası başa geçtikten sonra, Osmanlı tarihinde bir ilk gerçekleşmiş; Yemen'de Hanefî kâdısının yanısıra bu mezhebden de kâdı tayin edilmesi kabul olunmuştur.

Kendisini İmam Zeyd'e nisbet eden âlimlerden **Hâdî bin Yahya** (298/910), Medine'den Yemen'e gelip halkın bîatını alarak bir hükûmet kurmuştu. Zaman zaman Osmanlı Devleti'ne isyanları ile meşhur olan Yemen imamları bunun soyundandır. Bunun Zeydiyye fıkına dair *el-Ahkâm* adlı kitabı meşhurdur. Zeydiyye mezhebi denilince, aslında İmam Zeyd'den ziyade, bu Hâdî ile sonra gelen Zeydî fakîhlerinin görüşleri anlaşılmalıdır.

İmam İbnü'r-Reşîd Kâsım bin Muhammed (1029/1620) Zeydiyye ulemâsındandır. Ehl-i beytin rivâyet ettiği hadîs-i şerifleri toplayıp şerhettiği *el-İ'tisâm* adlı eseri meşhurdur. Kendisi Yemen'de Osmanlı halîfesine isyan etmiş; soyundan gelen Kâsımiyye imamları, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra Kuzey Yemen'de hükümdarlık yapmışlardır.

Muhammed bin İsmâil el-Emîrû's-San'ânî (1182/1768) de Zeydiyye ulemâsının önde gelenlerindedir. İbn Hacer Askalânî'nin Bülûğu'l-Merâm kitabının şerhi olan *Sübülü's-Selâm* ve Ehl-i sünnet ile Zeydiyye'nin ittifak ettiği hususlara dair *el-Mesâilü'l-Merdiyye* adlı eserleri meşhurdur. Torunu Hasen Mağribî es-San'ânî (1208/1793) de Zeydiyye ulemâsındandır. Abdülkâdir bin Ahmed el-Kevkebânî (1207/1792) de San'ânî'nin talebesi olup, Zeydî imamı Ahmed bin Yahyâ'nın soyundandır. Yemen'deki ehl-i sünnet ulemâsından olup, 1218/1803 senesinde Vehhâbîlere reddiye olarak *Seyfü'l Hindî fi-İbâneti Tarikatü's-Şeyhi'n-Necdî* kitabının yazarı Abdullah bin İsâ es-San'ânî başkadır. Fıkıh âlimi ve altı cildlik Musannef kitabının sahibi Ebû Bekr Abdürrezzâk es-San'ânî (211/826) de başkadır.

Sâlih bin Mehdî bin Alî el-Makbilî (1108/1696), önceleri Zeydiyye mezhebinde olup, sonradan bu mezhebi bıraktığını açıklamış ve Mekke-i mükerrerede Şeyh İbrâhim el-Kürdî'den etkilenerek şiddetli tasavvuf aleyhdarlığı ile tanınmıştır. Kendisine Medîne-i münevvere ulemâsından Berzencî (1103/1691) reddiye yazmış; Makbilî'nin buna cevaplarını da Mekke-i mükerrere ulemâsı küfr ve zındıka olarak vasıflandırmıştı.

İmâmiyye

Bu fırka, Zeydiyye'den farklı olarak, Ehl-i beytten on iki imamın ismen nass ile, yani Allah ve Resûlü tarafından tayin edildiğine inandıkları için İmâmiyye diye bilinirler. Hazret-i Hüseyin'in torunlarından Zeyd bin Alî, imâmete kalkışığında, Kûfeliler ondan Hazret-i Ebû Bekr ve Ömer'den teberrî etmesini,

yani bunlara karşı buğzunu ilan etmesini istediler. Zeyd bin Ali ise onları hayırla anınca, kendisini terkettiler. Zeyd bin Ali de bunlara *Râfîdî* (terkeden; cem'i *revâfid*) dedi. İmâmiyye'ye bu sebeple Râfîdîlik, mensuplarına da Refâvid denir. Bunlar Zeyd bin Ali yerine İmam Zeynelâbidîn Ali'nin diğer oğlu Muhammed Bâkır'ı (113/732) ve oğlu Câfer'in soyundan gelenleri imam olarak tanır. Bu sebeple Câferiyye diye de bilinir. İmam Câfer, on iki imamın altıncısıdır. Babası İmam Muhammed Bâkır; annesi Hazret-i Ebû Bekr'in torunu Kâsım'ın kızı Ümmü Fervedir. Medine-i münevverede yaşadı ve 148/765'de vefat etti. Ehl-i sünnet itikadında olup, İmam Ebû Hanîfe'nin hocalarındandır. Bir talebesi de modern kimyanın kurucusu Câbir bin Hayyân (200/815)'dir. Câferiyye mezhebinin hükümlerini İmam Câfer tesbit etmiş değildir. Çünkü İmam Câfer, ne din ve ne de hukuk kitabı yazmıştır. Bugün Şîîlerin elinde bulunan *İmam Câfer Buyruğu* adındaki kitabı Şîî âlimlerinden **Ebû Câfer Kummî**; *Risâle-i Câferiyye* kitabını da **Ebû Câfer Tûsî** yazmıştır. İmam Câfer Sâdık'ın *Taksîm-i rü'yâ, el-Câmiatü fil-Cefr* ve *Kitâbü'l-Cefr* adında üç kitabı olduğu rivâyet edilir. Kendisi aynı zamanda cefr âlimi idi. Cefr, harflerin kıymetine bakarak hâdiseleri tâbir ve tasvir eden ilimdir.

Bu mezhebi İmam Câfer'e nisbet eden, bu mezhebin sonra gelen mensuplarıdır. Yoksa Câferiyye, İmam Câfer'in mezhebi değildir. Abbâsî hükûmeti, Ehl-i beyt imamlarını zindanlarda tutmuşlardı. Yanlarına girip görüşmek yasaktı. İmam Câfer, hükûmet tarafından sürekli müşâhede altında tutulurdu. Bu sebeple serbestçe ders halkası kuramamıştır. Sınırlı sayıda talebesi de hocalarının mezhebini tedvîn etmiş değildir. Zaten bu talebelerin, İmam Ebû Hanîfe'nin de içlerinde bulunduğu mühim bir kısmı, mutlak müctehid olup, kendi mezheplerini kurmuştur. Talebesinden oğlu İmam Mûsâ Kâzım (183/799), hayatını hâpîhânedeki tamamlamıştır. Hatta İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, her türlü tehlikeyi göze alarak gizli gizli zindana gidip kendisiyle görüşürdü.

İmâmiyye mezhebinin dört ana kitabı olan Bağdadlı **Ebû Câfer Muhammed Râzî eî-Küleynî** (329/940)'nin *Kâfî*, Kûfeli İbn Bâbeveyh Ebû Câfer Muhammed bin Ahmed Alî el-Kummî (340/951)'nin *Men lâ yahdur*, Ebû Câfer Muhammed bin Hasen et-Tûsî (460/1068)'nin *Tehzîb* ve *İstibsar* adındaki kitaplarında, İmam Câfer Sâdık'tan geldiği rivâyet edilen bazı şüpheli haberler vardır. Küleynî'nin *Kâfî* kitabında onaltı bin hadîs bulunmaktadır. İmâmiyye, râvileri arasında Ehl-i beytin veya Hazret-i Ali tarafdarı sahâbîlerin dışında bir kimsenin bulunduğu hadîsleri makbul tutmaz. Yalnızca Ehl-ib eytin icma'ını kabul eder. Zeydiyye mezhebi gibi, hakkında şer'î hüküm bulunmayan hususların helâl veya haram olduğunun tesbitinde, müctehidin aklına rol yüklenmiştir. Buna göre, aklın beğendiği şey helâl; beğenmediği şey haramdır. Zeydiyye'nin hilâfına, İmâmiyye'de taklid edilen müctehidin hayatta olması şarttır. İmâmiyye mezhebinde onbeş sene dinî ilimler gördükten sonra müctehid mertebesine erişilir.

Müctehidlerin sözü, Câferî fıkhında hüccettir. Bu bakımdan Câferî fıkhı ile Katolik kanonik hukuku arasında şeklen benzerlik vardır.

İmâmiyye mezhebine göre, halîfeliğin, Hazret-i Ali ve onun neslinden gelen oniki mâsum imama ait olduğu nassla sabittir. İmâmîlere, bu sebeple İsnâaşeriyye de denir. İsnâ aşer, arapça on iki demektir. Hazret-i Peygamber, vefatına yakın Gadîr-i Hum'da Hazret-i Ali'yi halife tayin etmiştir. [Ehl-i sünnete göre, Gadîr-i Hum'da Hazret-i Peygamber'in Hazret-i Ali'ye için söylediği övgü sözleri, halîfeliği vasiyet buyurduğuna hiç bir bakımdan delâlet etmemektedir. Ehl-i sünnet, Oniki imamı Şia'dan değil, Ehl-i sünnet ulemâsından addeder.] Her imam, sonrakini tayin eder. Onikinci imam Muhammed Mehdî saklanmıştır ve kıyâmet günü ortaya çıkacaktır. O zamana kadar halîfeliği, (Papa gibi) müctehidler arasından seçilen mâsum fakîhler (âyetullahlar) yürütür. Câferî müctehidleri, fetvâ verir; yeni meseleler hakkında akıllarıyla yeni hükümler koyar; yetimlerin ve vakıfların mallarını idare eder; humustan (hazînenin beşte birinden) Onikinci imamın hissesini alır; mukaddes günlerin başlangıcını tesbit eder; siyasî ve ictimaî işler (harb, sulh, milletlerarası muahedeler gibi) bunların izniyle yapılır. Böyle bir hükûmet reisine isyan caiz değildir. Çünkü masumdur. Böyle olmayan bir hükûmeti yıkmak İmâmiyye'ye göre vâcibdir.

Câferî fıkhının hükümleri, Hanefî mezhebine yakındır. Ehl-i sünnet hukuk mezheplerinden en büyük farklar nikâh ve miras mevzularında kendisini gösterir. Câferiyye'de erkek olsun, kız olsun, mûrisin çocukları, kardeşlerinden önce gelir. Kız, amcasını mirastan mahrum eder. Böylece verâset, Hazret-i Fâtıma ve çocuklarına bağlanmış olur. Ana-baba bir amcanın oğlu, baba bir amcadan önce gelir. Böylece Hazret-i Ali, Hazret-i Abbâs'a tekaddüm eder, önce gelir¹⁰⁸. Câferiyye'de vârise vasiyet câizdir. Halîfelik de Hazret-i Ali'ye vasiyet edilmiştir. Câferiyye'nin Ehl-i sünnetten ikinci mühim farkı müt'a nikâhı hususundadır. Câferiyye'ye göre, müt'a nikâhı, yani muayyen bir ücret karşılığı, muayyen bir zaman, şâhidsiz olarak bir kadınla beraber yaşamak hususundaki akid muteberdir. [Böyle bir akid, Ehl-i sünnete göre ittifakla bâtıldır. Ehl-i sünnet, Hazret-i Peygamber'in Hayber'de söylediği "*Müt'a nikâhu size haram kılındı*" hadîsi ve "*Mü'minler, zevcelerinden ve câriyelerinden başka kadınlardan sakınırlar*" âyetini müt'a nikâhının câiz olmadığına delil alır. Çünkü müt'a nikâhında verâset, nesep, nafaka ve iddet cereyan etmediği için, kadın, nikâhlı zevce sayılmaz; câriye de değildir.] Câferiyye mezhebine göre, boşanmada iki şâhidin bulunması şarttır [Ehl-i sünnete göre şart değildir]. Kitâbiyye (Kitab ehli kadın) ile evlenilemez [Ehl-i sünnete göre mekruh olmakla beraber evlenilebilir.]. Hastanın talâkı, bid'î talâk (bir kadını kendisiyle temasta bulunduğu bir temizlik devresinde boşamak) ve bir mecliste birden ziyade talâk muteber değildir. [Hastanın

108- Keskioglu, 70-71.

talâkı ve bid'î talâk, Ehl-i sünnete göre muteberdir.] Ehl-i sünnetten farklı olarak, Câferîlerde namazlar her zaman cem' edilerek günde üç vakitle kılınabilir; abdestte ayaklar yıkanmaz; mest üzerine mesh yapılmaz. Yine Ehl-i sünnetin hi-lâfına, Câferîlikte ticaret mallarına zekât düşmez.

Bugün İran'ın resmî mezhebi Câferîliktir. Bu mezheb, Azerbaycan, Irak, Lübnan ve Türkiye'nin Kars ve Iğdır havâlisinde de yayılmıştır. İran'ın Batı sınırında Şâfi'îler, Doğu ve Güneydoğu sınırında da İnanefiler çoktur. Farslar arasında da Ehl-i sünnet taraftarları vardır. Azerbaycan'ın Dağistan hududunda da Ehl-i sünnet taraftarları kalabalıktır. Irak'ın kuzeyinde de Şâfi'î ve Hanefî mezhebi hâkimdir. İran nüfusunun % 70, Irak nüfusunun da % 60 kadarının Câferî olduğu tahmin edilmektedir. Lübnan'da nüfusun % 18'i Câferîdir. Irak ve Lübnan'daki Câferîler Arap; İran'daki Câferîler Fars ve Azerî; Türkiye'deki Câferîler Azerî asıllıdır.

Gulât-ı Şia

Hazret-i Ali, taraftarlarından bazılarının aşırı hareketlerini asla tasvip etmemiştir. Hatta aslen Yemenli bir Yahudî olup kendisinde ulûhiyet olduğunu söyleyen Abdullah bin Sebe ve adamlarını önce öldürmeye karar vermişse de, sonra Medâyin'e sürmekle iktifâ etmiştir. Abdullah bin Sebe'nin kurduğu Şiî fırkasına, eskiden mensup olduğu Yahudî dininden kalma düsturlarla, Irak'ta yerleşmiş eski İran dinî gelenekleri tesir etmiştir. Böylece Abdullah bin Sebe, Şia'nın aşırı fırkalarının kurucusu kabul edilmiştir. Hazret-i Ali'nin, Hazret-i Muhammed'e, karganın kargaya benzediği gibi benzediğini; bu sebeple Cebrâ'il'in yanılarak Ali'ye çok benzeyen Hazret-i Muhammed'e vahy getirdiğini; Peygamberliğin Hazret-i Ali'nin hakkı olduğunu söyleyen Şia fırkası da Gurâbiyye olarak bilinir. (Gurâb, karga demektir.)

İsmâiliyye

Şia'nın aşırı fırkaları, tarihte bir hayli kendilerinden söz ettirmişler; hatta hükümetler ele geçirmişlerdi. Bunlardan aslen bir mecûsî veya yahûdî olan Meymûn el-Keddâh adlı bir göz doktorunun Irak'ta kurduğu İsmâiliyye fırkası, İmam Câfer Sâdık'dan sonra, bunun kendisinden evvel ölen oğlu İsmâil'i imam olarak tanır. Bu fırka mensuplarına, Kur'an-ı kerîmin zâhirî mânâsı yanında, bir de bâtinî mânâsı olduğuna inandıkları için veya imamın birçok hallerde bâtinî (gizli) olduğuna inandıkları için Bâtiniyye fırkası da denir. İhvânü's-Safâ denilen mecmualarında felsefî görüşlerini açıklamışlardır. İsmâilîler, 910 milâdî senesinde Kuzey Afrika'da Fâtımî devletini ve 931 yılında Irak yakınlarındaki Bahreyn ve Ahsâ'da Karmâtî devletini kurmuştu. Fâtımî Devleti, aslen İranlı Meymûn el-Keddâh'ın soyundan geldikleri halde Hazret-i Fâtıma'nın nesebinde olduğu iddiasıyla ortaya çıkan gulât-ı şiadan Ubeydullah el-Mehdî tarafından kurulmuş; bilahare Mısır'a hâkim olmuştur.

Kendilerinden olmayanların can ve mallarını ibâhe eden (mübah gören), hacıların yollarını keserek öldürüp mallarını alan, bu sebeple kendilerine İbâhiyye de denilen Karmâtî devleti 983 yılında ortadan kaldırıldı. Fâtımî devleti ise, 1171 yılında Salâheddin Eyyübî tarafından yıkılıncaya kadar devam etti. Bâtıniyyeden Hasan Sabbah'ın kurduğu fırka da İran'ın kuzeyinde hükümet icra etmişlerdir. Mensuplarını haşhaşa alıştırarak, terör faaliyetleri yaptırdığı için Haşhaşîler adı verilmiştir. [Haşhaşî kelimesi, bugün İngilizcede suikastçi demek olan *assassin* şeklini almıştır.] Bunlar, Müslümanlarla Moğollar arasındaki muharebelerde, Moğolları desteklemişlerse de Moğolların İran vâlisi Hülâgu tarafından 1256 yılında ortadan kaldırılmışlardır. Bugün İsmâîlîlerin pek azı Orta Afrika ve Suriye'de, çoğu 1840'da göçtükleri Hindistan'da yaşamaktadır. Ruhânî liderleri Ağa Han diye meşhurdur. Vaktiyle Hindistan'da birkaç mahallî hükümdar (mihrâce) ve teb'ası İsmâîlî idi. Pakistanın kurucusu Ali Cinnah ve Zülfikar Ali Butto, aslen bu mezhebdeni.

Karmâtî mezhebi kalıntılarında Fadlullah adındaki bir kimse İran'ın Esterâbâd şehrinde Hurûfî fırkasını kurmuştur. Buna göre, Kur'an-ı kerîm harflerinin her birinin mânâları vardır. Ahkâm-ı İslâmiye, bu mânâlara göre tesbit edilir. Bu sebeple Hurûfîlik adını almıştır. Hurûf, harfler demektir. Fadlullah, 1393 senesinde, Timur Han'ın oğlu Mîrân Şah tarafından öldürülerek, Hurûfî fırkasının yayılması önlenmişse de; bir asır sonra bu fırkanın kalıntılarında Şah İsmail, İran'da Safevî devletini kurmuş ve Şiîliği İran ile Anadolu içlerine kadar yaymıştır. Şah İsmail ve haleflerini Osmanlı padişahları durdurmaya muvaffak olmuştur. Şah İsmail, İran'ın Erdebil şehrinde Şeyh Safiyyüddin adında sünnî bir dervişin torunudur. Annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in kızıdır. Babası Şeyh Cüneyd, babasının tekkesine oturduktan sonra Şia mezhebine girmişti. Câferî değil, Gulât-ı Şia'dandı. Şah İsmail, 1514 yılında Çaldıran'da Osmanlı ordusuna yenildikten sonra kaçtığı Erdebil'in Serab kasabasında 1524 yılında öldü. Safevîlere kadar İran'da sünnî akîde ve mezhebler hâkim idi. Şah İsmail'den sonra İran bütünüyle teşeyyü etmeye (şifleşmeye) başlamıştır. Şah İsmail, 12 dilimli kırmızı tac giyip, Hazret-i Hüseyin'in şehâdetini sembolize eden kırmızı sarık sarar; adamları da böyle giyinirdi. Anadolu halkı bu sebeple bunlara kızılbaş (farsçası, sersor) demiş, mezhepleri Kızılbaşlık olarak da tanınmıştır.

Gulât-ı Şia'dan hulûl (yani Allah'ın Ali şeklinde görüldüğü) itikadını benimseyen Dürzîler Lübnan'da ve Nusayrîler de Suriye'de yaygın olarak yaşamaktadır. Lübnan nüfûsunun % 6'sı Dürzî; Suriye nüfûsunun % 10'u Nusayrîdir. Bunlar arapça konuşurlar. Türkiye'de de yer yer Hurûfî bakiyelerine rastlanır. Bunlar Türk, Kürd veya Arap asıllıdır. İsmâîliyye fırkasından çıkmış olan bu fırkaların, İslâm inanç sistemiyle alâkası kalmamış, müstakil birer din/mezheb hâlini almıştır. Âhiret hayatına inanmayan Dürzîler, Hanefî mezhebine göre amel ettikleri iddiasındadırlar. Ancak bunların hukuk sistemlerinde mühim farklar var-

dır: Çok evlilik yasaktır. Boşanma ancak mahkeme yoluyla olur. Zinâ edenin evliliği son bulur. Boşanan kadın, tekrar eski kocasıyla evlenemez. Vasiyette tahdid yoktur, herkes malının istediği kadarını, dilediği kimseye vasiyet edebilir. Vasiyette bulunmayanın malları, Hanefî mezhebindeki usule göre taksim edilir.

Vehhâbilik (Selefiyye)

Onsekizinci asır sonlarında Arabistan'ın doğusundaki Necd havâlisinde ortaya çıkmıştır. Kurucusu 1201/1787 yılında vefat eden Muhammed bin Abdülvehhabdır. Esasları XII. asırda yaşamış ve önceleri Hanbelî mezhebine mensup olan İbn Teymiyye (728/1328) denilen Harrânlı bir âlime uzanır. İbn Teymiyye, Mücessime fırkasını andırır görüşleri ve Sahâbe-i kirâm hakkındaki tahkir edici sözleri sebebiyle Şam ve Kâhire'de mahkûm olmuştu. İlmi ve dindarlığının çokluğu ile meşhur bu âlim, tasavvuf, kerâmet, şefaât, kabir ziyareti gibi mefhumlara karşı çıktığı gibi; şart-ı vâkıfın muteber tutulmaması, bir defada verilen üç talâkın bir talâk sayılması, yemine bağlanan talâkın vâki olmayıp keffâretle iktifâ edileceği, hayızlı kadına verilen talâkın vâki olmayacağı gibi hukukî konularda da Selefin icma'larına uymayan, şâz (marjinal) görüşler ileri sürmüştü. Bu bakımdan, görüşleri ve mesaisiyle, Protestanlığın kurucusu Luther'e benzetilmıştır. Talebelerinden İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) de hocasının izinden yürümüş, hatta ondan da ileriye geçmiştir. Çok büyük birer âlim olan her ikisi de hâl-i hayatlarından itibaren çok şiddetli tenkidlere mâruz kalmışlar ve bid'at, hatta ilhad ile itham olunmuşlardı. Muhammed bin Abdülvehhab, İbn Teymiyye ve talebesinin görüşlerini iyice incelemiş ve bunlara taassupla bağlanmıştı. İslâmiyeti, ilk zamanlarındaki saflığına döndürme iddiasıyla ortaya atıldı. Kabir ziyaretini, türbe yapılmasını, tevessülü, tasavvufu, câmilerde minber ve minâreyi, namazlardan sonra tesbih kullanılmasını câiz görmüyordu. Mezheb, sahâbeye bakış açısı bakımından Hâricîlik, Allah'ın cisim olduğu hususunda Mücessime ve nassların zâhirî mânâlarına bakıp mecaza gitmemek hususunda da Zâhiriye mezhebinin tesirlerini taşıyordu. Ehl-i sünnetin Mâtüridî ve bilhassa Eş'arî mezhebini reddederek, kendilerine selef-i sâlihîni hatırlatacak şekilde, Selefiyye adını vermişlerdir. Halbuki inanç ve amelleri selef-i sâlihîne benzememektedir. Vehhâbilîğin esasları, İbn Teymiyye'nin görüşlerinden daha şiddetlidir. Öyle ki, İbn Teymiyye'nin *câiz değil* dediğine, Vehhâbililer *küfr* demiştir¹⁰⁹.

Bugünkü Suudî Arabistan krallık ailesinin dedesi Der'iyye emîri İbnü's-Suud, Muhammed bin Abdülvehhab'ın eniştesi idi. Bu sebeple İbn Abdülvehhab'ın görüşlerini silah zoruyla yaymaya girişti. Medine'ye saldıarak buradaki türbeleri yıktırdı. Osmanlı hükümeti, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya emir ve-

109- Ebu Zehra: *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. Trc. E. R. Fığlalı-O. Eskicioğlu, İstanbul 1970, 281.

rerek İbnü's-Suud'u te'dib ettirdi. Birinci Cihan Harbi'ni müteakip İbnü's-Suud'un torunlarından Abdülaziz, İngilizlerle anlaşarak Arabistan ve Hicaz'ı hâkimiyeti altına aldı. Burada Suudî Arabistan devletini kurdu. Bugün Vehhâbîlik diye bilinen Selefiyye mezhebi, devletin resmî mezhebidir. Matbuat ve maarif yoluyla yayılmaktadır. Suudî Arabistan'da imam ve kâdılar, Hanbelî mezhebinde değildir. Kazâ, fetvâ ve maarif müesseselerinde İbn Teymiyye'nin fetvâları esas ittihaz edilir. İbn Teymiyye, önceleri Hanbelî olduğu için, Suudî Arabistan'da Hanbelî mezhebinin tatbik edildiği zannedilir. Halbuki Ehl-i sünnetin dört mezhebi burada resmen tanınmamaktadır.

İslâm dünyasında, Yezidîlik ile son asırlarda ortaya çıkan Bahâîlik ve Kâdiyânîlik (Ahmediyye) gibi mezhebler de vardır. Bazı batılı müelliflerin müslüman kabul ettiği bu fırkaların, İslâmiyetin esasları ile hiç alâkası olmadığı gibi, kendileri de zaten bu iddiada değildir.

Beşinci Devir
TAKLİD DEVRİ

Bu devir, Abbâsî imparatorluğunun parlak günlerinden başlar; XIII/XIX asır başlarına kadar sürer. Böylece çok uzun bir zaman periodunu ifade eder. İslâm topraklarının en geniş sınırlara ulaştığı Abbâsî imparatorluğu zamanı, İslâm tarihinde devlet ve hukuk müesseselerinin de kemale geldiği bir devredir. Emevîlerin son zamanları, siyasî iktidarı ele geçirmeye çalışan Alevîlerin (Hazret-i Ali evlâdının) mücâdeleleriyle geçmiştir. Ancak Emevîlerin kaybettiği siyasî iktidar, Alevîlere değil, Abbâsîlere geçmiştir. Abbâsîler, seleflerine ve rakipleri olan Alevîlere karşı amansız davranmıştır. Emevî ailesinin hemen tümü katledilmiş; bu katliâmdan kurtulan bir genç Endülüs'e kaçarak orada Emevî devletini devam ettirmiş; hatta halîfeliğini ilan etmiştir. Alevîlerden Hazret-i Hüseyin evlâdı Anadolu ve Türkistan taraflarına; Hazret-i Hasen evlâdı da Mağrib'e kaçmıştır. Hasenîler Mağrib'de bir sultanlık kurarak halîfe ünvanını kullanmışlardır. Böylece Abbâsî halîfesi Râdî zamanında (325/937), Bağdad'da Râdî, Endülüs'de Abdurrahman ve Kayruvan'da Mehdî emîrî'l-mü'minîn olarak tanınmışlardır¹¹⁰. Aynı zaman içinde tek bir halîfenin halîfeliği meşru iken, zamanla sınırların genişlemesi ile çeşitli beldelerde emîrî'l-mü'minîn veya halîfe adıyla müteaddid hükümdarlar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine ulemâ, hilâfetin tek bir şahsa münhasır olmadığını söylemiş; ayrı ayrı her beldenin hükümdarının meşru olarak başa gelmesi ve hilâfet için aranan şartları hâiz olması durumunda, meşru halîfe sayılacağına fetvâ vermiştir. **Nitekim İslâm amme hukukunda aynı zamanda iki halîfenin bulunmasının yasak oluşu, aynı belde içindir.**

İslâmiyette halîfelik, papalık gibi ruhânî bir makam değildir; yalnızca devlet reisliğidir. Ancak müslümanlar, İslâm tarihindeki geleneğe uyarak Büveyhoğulları hâkimiyetinde Bağdad'daki ve Moğol istilâsından sonra da Mısır'daki halîfelerin manevî otoritesini tanımışlar; hakikatte devlet idaresi görünüşte

halîfeye bağlı hükümdarlar tarafından icrâ edilmiştir. XVIII. asırdan itibaren, Müslümanların yaşadığı bazı toprakların gayrimüslimlerin eline geçmesiyle, Osmanlı padişahı bu topraklarda yaşayan Müslümanların dinî ve dünyevî menfaatlerini koruma fırsatı hâsıl etmek için, tamamen pratik mülâhazalarla, onlar üzerinde halîfelikten gelen bir manevî/ruhânî otorite iddiasında bulundu ve bunu dünya devletlerine de kabul ettirdi. Böylece o zamana kadar ancak kendi topraklarında yaşayan halkın üzerinde dünyevî otoritesi bulunan halîfe, bu topraklar dışındaki Müslümanlar üzerinde de, Papa'nın kendi devleti dışındaki Katolikler üzerindeki otoritesine benzer bir şekilde ruhânî bir mevki iktisap etmiş oldu. Bu vesile ile, gayrimüslimlerin hâkimiyeti altına giren ülkelerde, Rusya, Romanya, Bulgaristan, Kıbrıs, Bosna-Hersek ve Yunanistan'da ekseriya İstanbul'dan tayin edilmek suretiyle, müftülük ve şer'î mahkemeler varlığını devam ettirdi. Müftüler, buradaki müslümanlar üzerinde halîfenin nâibi sıfatıyla İslâm hukukunun ahvâl-i şahsiyye denilen, şahıs, âile ve miras hukuku hükümlerini tatbik ettiler. Bu gelenek, zayıflayarak da olsa günümüze kadar gelmiştir. Rusya ve Balkan ülkelerinde komünist darbelerden sonra kaldırılan müslümanların bu otonomisi ve şer'î mahkemeler, Yunanistan'da ve bazı başka ülkelerde hâlen mevcuttur.

Abbâsîler devrinde Türklerin kitle hâlinde müslüman olduğu görülür. Bunda Abbâsîlerin Türklere ehemmiyet verip bunlardan bir ordu teşkil etmeleri ve bu ordu için Samarra gibi garnizon şehirler kurmalarının mühim rolü olmuştur. Türkistan'da eski büyük Türk devletlerinin vârisi olan Karahanlı Devleti hükümdarı Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşu, bu hareketi daha da arttırmış; X. asır sonlarında Türklerin hemen tamamı müslüman olmuşlardır.

Hicrî IV. ve milâdî X. asra gelindiğinde artık Abbâsî imparatorluğu iyiden iyiye güçten düştü. Abbâsî halîfeleri, ayaklanmaların ve bölünmelerin önüne geçmek için, uzak vilâyetlerdeki vâlileri, yarı müstakil emîr olarak tanımak mecburiyetinde kaldı. İslâm ülkesi, görünüşte halîfeye bağlı, ancak neredeyse tamamen müstakil sultanlıklardan teşekkül etmeye başladı. Bu sultanlıklarda sultanın cülûsunu halîfe tasdik ediyor, yalnızca halîfenin adına hutbe okunup para bastırılıyordu. Mağribde Ağlebîler; Horasan'da Tâhirîler, Yemen'de Ziyâdîler bu yolla emîr tanınmıştır. Şia'nın İsmâiliyye kolundan Ubeydullah el-Mehdî (332/934) kendisini Mağrib'de imam ilan ederek Fâtımî devletini kurmuş; Fâtımîler bilahare Mısır'a da hâkim olmuştur. İran, Isfahan, Kerman, ve Huzistan'da Büveyhîler; Yemâme ve Bahreyn'de Karatîler (Karâmîta); Taberistan ve Cürcan'da Deylemîler de birer şîî emirliğidir. Abbâsî imparatorluğu içinde Türklerin nüfuzunun artması ile, Mâverâünnehir'de Sâmânoğulları, Horasan ve İran'da Saffârî emirlikleri kurulmuştur. Bu arada Musul ve Diyarbekir'de Hamdânîler; Mısır ve Şam'da İhşidîler; Endülüs'te Emevîler; Ehvâz, Vâsıt ve Basra'da Berîdîleri de saymak yerinde olur. Bu emirlikler zaman zaman birbirleriyle savaşmaktaydılar. Nihayet dördüncü hicrî asır ortalarında Bağdad, Şîî Büveyhoğullarının eline geç-

miştir. Böylece Abbâsî imparatorluğu fiilen iktidarı kaybetmiş oluyordu.

Bu sultanlıklardan birisi de Karahanlıların yerini alan Selçuklu Devleti idi. Selçuklular, Şîf Büveyhoğullarının esâretinden kurtardıkları Abbâsî halîfeleri ile kız alıp vererek akrabalık kurdular. Böylece Türkler, dünya tarih sahnesinde tekrar mühim bir mevki **ihraz** etmeye başladılar. Selçuklular, İslâm ülkesinin sınırlarını Marmara sahillerine kadar dayandırdılar. Abbâsî imparatorluğunun haşmetli günlerinde olduğu gibi, İslâm dünyasında siyasî birliği tekrar temin etmeye muvaffak oldular. Afganistan'da hükümet kuran Gazne Devleti de Hindistan'a akınlar tertipleyerek burada İslâmiyetin yayılmasını sağladı.

Haçlı seferleri ve ardından Moğol istilâları bu devrin en mühim hâdisesidir. Filistin'deki mukaddes toprakların müslümanların elinden alınması maksadına mâtuf Haçlı seferleri, Selçuklular tarafından durdurulmuş; Suriye ve Filistin'de kurulan ufak Haçlı devletleri ise uzun ömürlü olmamıştır. Zamanla Selçuklu Devleti de yıkılarak, toprakları üzerinde, başında hanedan mensuplarının veya atabeylerin bulunduğu devletler teşekkül etti. Selçuklu atabeylerinin kumandanlarından en meşhuru olan Salâhüddin Eyyübî, Mısır'ı Şîf Fâtımîlerden geri aldı ve burada sünnî Eyyübî Devletini tesis etti. Mısır'dan başka Hicaz, Suriye ve Irak da Eyyübî Devleti'ne tâbi idi.

Haçlı seferlerinin ardından yaşanan Moğol istilâlarıyla asırlık İslâm toprakları işgal edilerek, yüzbinlerce müslüman canını veya vatanını kaybetti. Bu devirde İslâm siyasî hâkimiyeti esaslı bir zaafa düşmüştür. Daha önce Moğol hânını Cengiz'in ordusu tarafından Mâverâünnehr, İran ve Afganistan işgal edilerek buralarda yaşayan ve ekserisi Türk asıllı milyonlarca müslüman katledilmiş; şehir ve köylerde taş üstünde taş bırakılmayarak İslâm medeniyetine büyük bir darbe indirilmişti. Otuz sene kadar sonra, torunu, Moğolların İran vâlisi Hülâgu, 1258 senesinde Bağdad'ı işgal edip halîfeyi öldürerek Abbâsî imparatorluğunu tarihe gömmüştür. Sekizyüz bin müslümanı öldürmüş, taş üstünde taş bırakmayarak parlak İslâm medeniyetine ağır bir darbe daha indirmiştir. Abbâsî imparatorluğunun yerinde irili ufaklı devletler kurulmuştur. İnsanlar hayat mücâdelesine düşmüş, emniyet, asâyiş, buna bağlı olarak da iktisadî ve ilmî hayat ehemmiyetli biçimde sarsılmıştır.

Eyyübî Devleti'nin yıkılmasından sonra, Kıpçak asıllı kölelerden teşekkül eden Eyyübî ordusu kumandanları arasından birisi sultan seçilmeye başladı. Böylece köle asıllı sultanların idare ettiği, [yegâne benzeri aynı çağlarda Delhi Türk Sultanlığı'nda görülen] tarihin en ilgi çekici devletlerinden birisi olan Memlûk Devleti veya resmî ismiyle *ed-Devletü't-Türkiyye* kuruldu. Memlûk Devleti, giderek ortaçağın en güçlü İslâm devletlerinden birisi hâline geldi. Memlûk sultanı Kutuz, 1260 senesinde Suriye'de Ayn-ı Câlût denen ve vaktiyle Hazret-i Dâvûd'un, Câlût'u yendiği rivâyet edilen yerde Moğolları büyük bir

bozguna uğratarak İslâm âlemini sevince boğdu. Bu ordunun öncü kuvvet kumandanı olan Baybars, Kutuz'un yerine sultan olup, Moğol kumandan Hülâgu'nun işgal edip yaktığı Bağdad'dan kaçan bir Abbâsî prensini 1261'de Kâhîre'de halîfe ilan etti. Bu halîfelik aslında görünüşte olup, iktidar sultanların elinde idi. Buna rağmen Memlûklere İslâm âleminde büyük bir mânevî nüfuz kazandırdı. Baybars, Haçlılarla mücâdele etti. Mısır'da dört mezhebden kâdı tayin edilmeye başlandı. Melik Eşref Tatar (1339), tarihte ilk defa Hıristiyanların mavi, Yahûdîlerin sarı sarık sararak, beyaz sarık saran Müslümanlardan ayırd edilmesini emretmesiyle meşhur oldu. Mısır'da sultanlık, 1382 senesinde Türkmenlerden çıkıp Çerkeslerin eline geçti. Çünkü artık Kıpçakların ekserisi müslüman olduğu için, bunlardan esir alınması usulü kalkmış; bunların yerini Kafkasya'dan getirilen esirler almıştı.

Anadolu'da, başında Selçuklu hanedanından gelen sultanların bulunduğu Anadolu Selçuklu Devleti de ömrünü Haçlılarla ve Bizansla mücâdele ile geçirmiş; ancak Moğollara mukâvemet edemeyip ülkesi işgale uğramıştı. Anadolu'da tavâif-i mülûk denilen ve şeklen Moğollara bağlı birçok Türkmen beyliği kurulmuştu. İleride tarihte mühim bir mevki ihraz edecek olan Osmanlı beyliği de bunlardan birisi idi. Diğer ehemmiyetli beylikler Karamanoğulları, İsfendiyaroğulları, Germiyanogulları, Zülkadroğulları, Ramazanoğulları ve Ertena beylikleri idi. Bunların hepsi hukukî ve siyasî müesseseler bakımından Selçuklulara, dolayısıyla Abbâsîleri model almıştır.

765 yılında İspanya'da kurulan Endülüs Emevî Devleti 1031 yılında yıkılmış, yerine kurulan devletler de zamanla bir bir ortadan kalkarak en son Gırnata'daki Beni Ahmer devleti 1492 yılında inkıraz bulmuş; İspanya tamamen Hıristiyanların eline geçmiştir. Bu vesileyle Avrupa'dan çekilen Müslümanlık, Osmanlılar sayesinde bu defa doğudan tekrar Avrupa içlerine kadar girmiştir. Selçuklu Devleti'nin yerine kurulan Osmanlı Devleti, Anadolu'da birliği tesis ettikten az zaman sonra, Abbâsî İmparatorluğu'nun haşmetli günlerini geri getirmiş; müslümanlar üç kıt'aya hâkim olmuşlardır. 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi üzerine Mısır'daki son Abbâsî halîfesi, halîfeliği Osmanlılara devrederek; kendisi de evlâdıyla beraber Osmanlı hizmetine girdi¹¹¹.

İslâm ülkelerini kasıp kavuran Moğollar, kısa bir zaman içinde müslüman oldular. İran'da İlhanlı; Karadenizin kuzeyinde, Kırım ve Tataristan'da Altınordu devletleri asırlarca devam etti. Türkleşmiş bir Moğol ailesinden gelen Timur Han (1405), XIV. asır sonlarında bütün Türkistan, Afganistan ve İran'a hâkim olup, Anadolu içlerine kadar geldi. Bunun soyundan gelen hükümdarlar, Kırım, Tataristan, Türkistan ve Hindistan'da hâkimiyetlerini asırlarca devam ettirdiler.

111 - Son Abbasî halîfesinin oğlu, kendi isteği üzerine, Hakkârî sancakbeyliğine tayin edilmiş; soyundan gelenler yakın zamana kadar burada irsî beylikler hâlinde hüküm sürmüştür.

Doğu Anadolu ve İran'da bir ara Türk asıllı ve müslüman Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri uzun yıllar hüküm sürdülerse de XV. asırda tarih sahnesinden silinerek yerlerine İran'da Şî Safevî Devleti kuruldu ve Şîa mezhebi İran'da bu tarihten itibaren günümüze kadar hâkimiyetini giderek arttırarak sürdürdü.

İCTİHAD KAPISI

Hicrî IV. asırda (milâdî IX) başlayan devirde, daha önceki devirler gibi mutlak müctehid yetişmemiştir. Bu devir hukukçuları, bir mutlak müctehidi taklid ederek eserler vermişler; mezheb bilgilerini **tedvîn** etmişlerdir. Hukukçu olmayanlar da bir mezhebe tâbi olmuşlardır. Binaenaleyh bu devre taklid devri denilmiştir. XIII/XIX. asır ortalarına kadar devam eden taklid devrini, VII/XIII. asırda yaşanan Moğol istilâlarından önce ve sonra olmak üzere iki devreye ayıranlar var ise de, bu iki devir arasında esasen çok fazla bir farka rastlanmamaktadır. Hatta bu birinci devri İslâm hukukunun duraklama, ikincisini de gerileme devri olarak vasıflandıranlar da vardır. Bunlara göre XIX. asır da uyanış devridir. Bunlar başlıca ictihad serbestisi ile alâkalı değerlendirmelerdir. Halbuki bu devir, öncekiler gibi mutlak müctehidlere rastlanmasa bile İslâm hukukunun altın çağı idi. Siyasî pek çok problemler yaşanmasına rağmen, İslâm hukuku bütün unsurlarıyla **mer'iyette** ve adaletin tecellisine vesile olmakta idi. Esasında duraklama ve gerileme devri, modernistlerin uyanış çağı dediği, yani herkesin serbestçe ictihadda bulunmasını arzulayan, sünnî akîdenin prensiplerini ve mezheblere bağlılığı tenkid edenlerin ortaya çıktığı devirdir.

Hicrî IV. asırdan sonra mutlak müctehid yetişmemesinin sebepleri vardır:

1. Yeni devrin âlimleri de sefeye bağlılıkları ve tevâzuları sebebiyle, ayrıca insanların temâyüllerini de iyi bildikleri için mutlak müctehid olarak ortaya çıkmamış, müstakil mezheb kurmaya tevessül etmemişlerdir.

2. Önce gelen müctehidler, **farazî** meselelere bile hüküm vaz ettikleri için, ortaya çözülmesi gereken yeni meseleler çıkmamıştır. Zaten sosyal hayatta da fazla bir değişiklik olmamış; yeni ictihadlara ihtiyaç duyulmamıştır. Sonra gelenler, önceki ictihadlardan zamana ve zemine en uygununu seçip bununla fetvâ vermişlerdir.

3. İslâm hukukçuları, kötü niyetli kimselerin, ictihad iddiasıyla ortaya çıkıp insanları aldatmasından da endişe etmişlerdir.

4. İnsanlar, artık selef-i sâlihîn denilen ve hadîs-i şerif ile övülmüş devrin müctehidlerinden başka müctehid kabul edecek durumda değildi. Bir âlim, mutlak ictihad iddiasıyla ortaya çıksa bile, kendisine intisap edilmesi ihtimali çok düşüktü.

5. Hükümetler hukuk birliğini temin maksadıyla kâdılarını muayyen bir

mezhebden tayin etmiş; medreseler muayyen bir mezhebin tedrisatına mahsus olarak vakfedilmiştir. Bu da hukukçuları müstakil bir yol tutmaktansa, muayyen bir mezhebe müntesip olup millete hizmet etmeye sevketmiştir.

6. İslâm dünyasında Büveyhoğulları, Fâtımîler, Karmâtîler gibi Şîf mezhebinden çeşitli hükümetler hâkimiyet kurmuş; kendi mezheplerinden olmayanları **tazyik etmeye** başlamışlardır. İslâm âlimleri, halkın itikadını bunların propaganda ve tazyiklerinden muhafaza etmek endişesiyle mutlak ictihaddan kaçınarak, Müslümanlara, dört sünnî mezhebin sınırları dışına çıkmamayı tavsiye ve telkin etmişlerdir.

7. Moğol istilâları sebebiyle İslâm kültür merkezleri harab olmuş, siyasi otorite ortadan kalkmıştı. İnsanlar canlarının derdine düşmüş, bu sebeple ilmî faaliyetler de yavaşlamıştı. Moğolların Bağdad'ı işgalinde, sekizyüz bin müslüman öldürülmüş; Bağdad kütüphaneleri tahrib edilmiş; kitapların cildlerinden Moğol askerleri ayakkabı yaptığı gibi, kitaplar da Dicle nehrine atılmış veya yakılmıştı.

İslâm tarihinde hicrî IV. asırdan itibaren mutlak müctehide rastlanmadığı için, ictihad kapısının kapatıldığı iddiası ortaya atılmıştır. Halbuki ictihad kapısı kapatılmış değildir. Çünkü bu kapıyı kapatmaya kimsenin **salâhiyeti** yoktur. Ancak yukarıda sayılan sebeplerle mutlak müctehid yetişmemiş, yani mutlak ictihad kapısı kendiliğinden kapanmıştı. Osmanlı temyiz mahkemesi reisi ve Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi (1937), ictihad kapısının **seddedilmediğini**, bir müctehide lâzım olan ilimleri zâtında cem' eden kimse asırlardan beri zuhur etmediği cihetle zarureten **insidad** ettiğini, yani kendiliğinden kapandığını söyler¹¹². Bu sebeple ictihad kapısının kapatılması (seddü bâbi'l-ictihad) değil, kapanması (insidâdü bâbi'l-ictihad) mevzubahistir.

Bu devirde muayyen bir mezhep içinde ictihadda bulunan çok sayıda mezhebe müctehidler yetişmiş; bunlar ortaya çıkan yeni meselelere hüküm getirmişler; hocaları olan mutlak müctehidler ictihadlarını tesbit etmişler, bunların delillerini araştırarak tahkik etmişler, bu deliller ışığında mezhep içindeki farklı ictihadlar arasında tercih yapmışlar, insanların hâline ve zamanın ihtiyaçlarına göre fetvâlar vermişler, bunları kitaplara geçirmişlerdir. Binâenaleyh taklid devrinde de hukukî faaliyetler, önceki devirlerden az olmamıştır. Öncelikle fıkhnın usulü tedvîn edilmiş; müctehidler nasslardan hüküm çıkarma metodu iyice ortaya konulmuştur. Bu metoda bakarak farklı ictihadların değerlendirilmesi ve içlerinden tercih yapılması kolaylaşmıştır.

Netice itibariyle mutlak müctehide rastlanmayan bu devirde, ilimde bir durgunluk yaşandığı söylenemez. Rivâyet olunur ki: Ebu'l-Fadl Merâgî, Bağ-

112- Ali Haydar, IV/671.

dad'da beş sene ilim tahsil ettikten sonra memleketine dönmeye karar verir. Bu arada ekmek almak için girdiği bir fırında ekmekçinin yanındaki ile şöyle konuştuğuna şahid olur: Ekmekçi, yanındakine, "İşittin mi, vâiz kürsüde yemin edenin bir sene sonra da olsa istisnâ yaparak (inşaallah diyerek) yeminin bağlayıcılığından kurtulabileceğini söyledi. Kafam buna takıldı. Eğer öyle olsaydı, Allahü teâlâ Hazret-i Eyyûb'e (Eline bir demet al da onunla vur, yeminini bozma!) buyurmaz; (İnşaallah deyiver de istisnâ yap!) buyururdu" diyordu. Merâgî bunun üzerine, "Fırıncıların bile böyle bilgi sahibi olduğu bir memleketten çıkıp da Merâga'ya gitmek olur mu?" demiş ve dönmekten vazgeçmiştir¹¹³.

Bu devirde, orijinal icthadlara rastlanmamakla beraber, ortaya çıkan yeni meseleler, önceki hukukçular tarafından halledilmiş meselelere kıyas edilerek çözülmüştür. Misal olarak, Hanefî hukukçularının en aşağıdaki yedinci derecesinde kabul edilen İbn Âbidîn'in bile, birçok meselede "ben derim ki" diye başlayıp, sonunda da "benim **kâsır** fehminin anlayışı budur" diyerek fikrini beyan etmekten kaçınmadığı görülür. Hele zamanında yeni ortaya çıkan sigorta hakkındaki mütâlaası cidden tahkik eseridir.

MEZHEB TAKLİDİ

Bu devirde bir mezhebin taklidinde taassupla hareket edildiğini söylemek doğru olmaz. İslâm hukukçuları, kendi mezheplerinde çıkış yolu olmayan meselelerde başka mezhepleri taklid yoluyla fetvâ vermişlerdir. Meselâ, Şâfiî mezhebinde zekât, Kur'an-ı kerîmde sayılan sekiz sınıfın her birinden en az üç kişiye verilmelidir. Bu hususta insanlar müşkilat çekmeye başlayınca, Şâfiî hukukçular, bu sekiz sınıftan birine vermeyi kâfi gören Hanefî mezhebine göre fetvâ vermişlerdir. Hanefî hukukçuları da, hayz görmeyen kadının âyise yaşı olan 55'e kadar iddet beklemesi gerektiği hususundaki mezheb icthadına rağmen, Mâlikî mezhebini takliden dokuz ay beklemekle fetvâ vermişlerdir. **Mefkudun** (yaşadığı ve nerede olduğu bilinmeyen kimsenin) zevcesinin **tefriki** (nikâhının feshi) de Mâlikî mezhebini takliden Hanefî ulemâsınca kabul edilmiştir.

MEZHEB TEASSUBU

Son zamanlarda bazı modernist yazarlar, Ehl-i sünnetin dört mezhebi arasında mücâdelelerin olduğunu; hatta Şâfiîlerle Hanefîler arasındaki düşmanlığın, Moğolların müslümanlar üzerine hücum etmesine sebep olduğunu söylemektedir. Doğrusu, Moğolların İslâm ülkesine saldırmasında Şiîlerin mühim rolü olmuştur. Nitekim Hülâgu'nun veziri Nâsirüddin Tûsî de, Bağdad'daki halî-

113- İbnü'l-Arabî: **Ahkâmü'l-Kur'an**, Kâhire 1376, II/642.

fenin veziri İbn Alkamî de Şîî idi. Her ikisi de mücâdeleyi körüklemişlerdir. Sonra gelenler, Şîî ismi ile, Şâfiî ismi birbirine benzediği için, İslâm tarihinde Şîîlerle olan mücâdeleyi, Hanefîler ile Şâfiî'iler arasında cereyan etmiş zannetmiştir. Halbuki, hiç bir zaman hiç bir yerde Şâfiî'ilerle Hanefîler arasında tek bir çatışma olmamıştır. Nasıl çatışmalar ki, ikisi de Ehl-i sünnettir. İkisi de aynı şeylere inanmaktadır. İkisi de beraberce din ve adalet hayatına hizmet etmişlerdir. İmam Şâfiî'nin, İmam Ebû Hanîfe ve talebesine hürmeti meşhurdur. Şâfiî âlimlerinden Şa'rânî, İmam Ebû Hanîfe'nin şânına lâıyk konuşmadığı için kendi mezhebinden meşhur bir tefsir âlimini bile tenkid etmiş; hatta o zât için, "İmam Ebû Hanîfe'nin ayağına döktüğü abdest suyu bile olamaz" demiştir. Ekserisinin Hanefî mezhebinde olduğu Selçuklu sultanlarının himâyesinde Cüveynî, Gazâlî, Şîrâzî, Mâverdî gibi Şâfiî mezhebinin ileri gelen âlimlerinin yetişmesi; Osmanlılar zamanında Arap beldelerine diğer mezheplerden de nâib tayin edilmesi, bu devir Müslümanlarının insan haklarına ve fikir hürriyetine saygılı demokrat tavrının en güzel misalidir.

Hicretin VI. asrında Mağrib, Tunus ve ardından da Murâbitlar devletini yıkarak Endülü's'de hâkimiyet kuran Muvahhidî devleti hükümdarları İbn Tümart (1130), Abdülmümin (1163) ve Ebû Yûsuf Yâkub (1199), Mâlikî mezhebini yasaklamış; dört sünnî mezhebe ait kitapları toplayıp yaktırdıktan başka, Mâlikî ulemâsının fetvâ vermesini de men etmişti. Ülkede yalnızca on hadîs kitabının okunmasına izin verilmişti. Bunlar Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, Tirmizî, Beyhakî'nin ve Dârekutnî'nin Sünen'leri, İmam Mâlik'in Muvatta', Bezzâr ve İbn Ebî Şeybe'nin Müsnedleri idi. Böylece zımnen, Zâhirî mezhebinin İbn Hazm tarafından formüle edilen versiyonu, ülkede resmî mezheb ilan edilmiş oluyordu. 1212'de Avrupa Hıristiyanlarının müttefik ordusuna karşı Las Navas de Tolas'da uğradıkları mağlûbiyet, Endülü's'ten büsbütün çekilmelerine sebep olmuş; Mağrib, Tunus ve Cezâyir'deki hâkimiyetleri de Abdülvâdiler, Hafsîler ve Merînîler tarafından yıkılarak 1269' yılında tamamen ortadan kaldırılmış; halefleri mezheplere hürriyet tanımışlardır. Ancak Müslüman halkın birliğini bozan bu gibi bölücü ve yıkıcı hâdiseler, Avrupa'da Müslüman hâkimiyetinin kaybına ve halkın acı çekmesine sebebiyet vermiştir.

Modernistler, mezheb taklidine karşı oldukları için, bazı ilmî istılahlara yanlış mânâ vermekte, meselâ, mezhebin bilgilerini delilleriyle açıklamaya teassub demektedir. Halbuki teassub, ilmî, dinî ve aklî olmıyan âmillerin tesiri altında bir görüşe bağlanmaktır. Dört mezhebe mensup âlimler arasında böyle bir teassuba tarihte rastlanmış değildir. Hükûmetlerin, bir mezhebi resmî mezheb olarak kabul etmesi, medreselerin bir mezhebin tedrisatına yer vermesi teassub değil, hukuk birliğini temin maksadına mâtuf bir mecburiyetin tezâhürüdür. Avâmın câhilleri arasında teassub, başka mezhebi yanlış bilme, bu mezhebi taklid edenleri hatâyâ nisbet gibi hareketler olabilir. İnsan kusurdan âri değildir. Bun-

ların kusurları, mezheblere ve hukukçulara yüklenemez. İmam Ahmed bin Hanbel'in görüşlerini, *İhtilâfî'l-Ulemâ* adlı hilâfiyyata dair kitabına almadığı ve kendisinin fakîh değil muhaddis olduğunu söylediği için İbn Cerir Taberî'nin tâcizi, avâmın câhilâne hareketinden başka bir şey değildir.

Modernistler, mezheb teassubundan dolayı İslâm tarihinde cereyan eden kavgalara misal olarak şu hâdiseyi verirler: 617/1220 tarihinde Rey şehrini ziyaret eden seyyah Yâkut Hamevî, burasının da harab olduğunu görünce, rast geldiği kimselere, bunun sebebini sormuş. “Hanefîler ile Şâfi'îler arasında teassub başgösterdi. Harb başladı. Şâfi'îler gâlib geldi. Şehir harâb oldu” demişler. Halbuki Yâkut, bir tarihçi değildir. Bağdadlı bir tüccarın Rum asıllı kölesidir. Efen-disinin işlerini görmek için gittiği çeşitli şehirlerde gördüklerini *Mu'cemü'l-Büldân* adıyla kaleme alan bir seyyahdır. Rey şehri, Tahran'ın beş kilometre güneyinde olup, şimdi harâbe hâindedir. Hicretin 20. senesinde fethedilmiş, ilim ve medeniyet merkezi hâline gelmişti. 616/1219 senesinde Moğol hükümdarı Cengiz, bu şehri tahrib ve ahâlisini de katletti. Yani Yâkut'un gördüğü harâbeleri, bir sene önce Moğol ordusu meydana getirmişti. Muhtemelen Yâkut'un sorduğu kişiler, bu cinâyeti, Hanefîlerle Şâfi'îlere yüklemiş; Yâkut da, buna inanmıştır.

Selçuklu vezirlerinden Amîdülmülk Muhammed Küdürî, Mûtezile mezhebine mensup idi. Bir ara minberlerde Mûtezile doktrininin amansız muhalifi olan Eş'arîlere lânet okutmak üzere emir çıkarmıştı. Bunun üzerine Bağdad ve hatta Horasan'da bulunan ekserisi Şâfi'î mezhebinden olan âlimler memleketlerini terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Çünkü Şâfi'îler, itikadda Ehl-i sünnetin Eş'arî koluna mensuptur. Mûtezile ise, Ehl-i sünnet olmamakla beraber, Hanefî mezhebine göre amel eder. Bu sebeple hâdis Hanefîler ile Şâfi'îlerin birbirine düşmesi olarak tefsir edilmiştir. Halbuki hâdisenin Hanefî-Şâfi'î mücâdelesini olarak vasıflandırılması hatâlıdır. Sonradan vezir olan Nizâmülmülk bunu telâfi etmiş; Eş'arîler tekrar Bağdad'a ve memleketlerine dönebilmişlerdir.

MUKAYESELİ HUKUK (HİLÂFİYAT)

Taklid devrinin vasfı gereği, hilâfiyat ve **cedel** çok inkişaf etmiştir. Hilâf, mezheb hükümlerinin dayandıkları delilleri tesbit etmek; cedel ise bunu ilmî **mübâhese**lerde (tartışmalarda) öne sürmek demektir. İlm-i hilâfa Mukayeseli İslâm Hukuku adı da verilebilir. “Fıkıh kazanır; hilâf saklar” sözü meşhurdur. Hilâf ilminin, usûl-i fıkıh ilminin inkişafına, şer'î hükümlerin delillerinin tesbitine ve dolayısıyla hukukun **tekâmülüne** büyük hizmeti olmuştur. Bu ilmin kurucusu Karahanlılar devrinin büyük Hanefî hukukçusu **Debbûsî'dir (430/1039)**. Daha sonra yetişen hukukçulardan da bu sahada çok kıymetli eserler verenler olmuştur. Hanefîlerden **Nesefî, İbnü's-Saatî ve Serahsî**'nin, Mâlikîlerden Kassâr, İbn Arabî ve Tartuşî'nin, Şâfi'îlerden Gazâlî, Sem'ânî, İbn Ebi Usr, Fahrüddin Râzî

ve Beyhakî'nin, Hanbelîlerden ise İbn Hubeyr'in eserleri bunların başta gelenleridir. İlm-i cedelin kurucusu ise meşhur Hanefî hukukçusu Pezdevî (482/1089) olup, Hanefîlerden Ebû Hâmid Âmidî (615/1218) bu sahadaki ilk ve en kıymetli eserlerden birinin sahibidir.

Bir ilmî münâzara örneği: 487/1094 senesinde Mescid-i Aksâ'ya gelen Hanefî ulemâsından Zevzenî'ye kâfirden ötürü müslümanın kısasen öldürülmesi soruldu. Kısasen öldürüleceğini söyledi. Kendisinden delil soruldu. “Ey îman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın öldürülür. Ancak kim kardeşi tarafından affedilirse kısas düşer. Bundan sonra iyiye uymak, öldürülenin velisine (gereken diyeti) güzel bir şekilde ve tam olarak ödemek gelir.” meâlindeki âyeti (Bekara: 178) delil gösterip “Bu hüküm umumîdir; her öldürülene şâmilidir” dedi. Şâfi'î ulemâsından Atâ Makdisî söz alıp, “Bu âyet üç bakımdan Hanefilere delil olamaz. Bir kere, Allahü teâlâ cezada müsâvâtı, eşitliği şart koştu. Müslümanla kâfir arasında eşitlik yoktur, küfr onun menzilesini aşağı düşürür. İkincisi, Allahü teâlâ, “hüre hür, köleye köle, kadına kadın” diyerek âyetin sonunu başına bağlıyor. Kâfir, köleden daha aşağıdır, çünkü köle kâfir olduğu için köle yapılmıştır. Üçüncüsü, Allahü teâlâ, (Ancak kim kardeşi tarafından affedilirse kısas düşer) buyurmuştur. Halbuki müslümanlar ile kâfirler arasında kardeşlik yoktur” dedi. Bunun üzerine Zevzenî şöyle cevap verdi: “Cezâda müsâvâtın, eşitliğin şart olduğu doğrudur. Ancak burada mümin ile kâfir arasında eşitliğin olmadığı söylenemez. İnsanlar kanlarının dökülmesinin haram olması bakımından müsâvîdirler. Müslüman gibi, zimmî kâfirin kanı da haramdır. Nitekim zimmînin malını çalan cezâ görür. Malın hürmeti, izinsiz alınmasının haram olması ise sahibine bağlıdır. Madem malları müsâvîdir; canları da müsâvî olmak gerekir. Âyetin sonunun başına bağlandığı ise söylenemez. Âyetin başı umumîdir, sonu hastır. Sonunun hususî olması, başının umumî olmasına aykırı değildir. Her ikisi de hükmünü yürütür. (Ancak kim din kardeşi tarafından affedilirse..) ifadesi af hakkındadır. Bunun affa has olması, kısasin umumîliğini bozmadır. Bunlar iki ayrı kazıyedir”¹⁴.

RESMÎ TEDVİN

Taklid devrinde hükûmetler zaman zaman hukukçuların mesâîsine müsbet mânâda müdahale ederek muayyen hukukî hükümlerin tedvînine teşebbüs etmişlerdir. Meselâ, Abbâsî halîfesi Mu'tezid, 283/896 yılında, zevilerhâm (mûrise kadın vâsitasıyla bağlanan akraba) yalnız kaldığında, mirasa dâhil olacağına dair Hanefî kavline uygun bir emirnâme neşredip, o zamana kadar zevilerhâmın vâris olamayıp, mirasın beytülmâle döneceğine dair Şâfi'î kavline uygun tatbi-

katı mer'iyetten kaldırmıştır¹¹⁵. Horasan vâlisi Abdullah bin Tâhir, 224/838 tarihli Fergana zelzelesinden sonra Ferganalılarla Horasanlılar arasındaki sulama meselelerini hukukî bir nizama sokmak maksadıyla Horasan ve Irak fakîhlerini toplayarak *Kitâbü'l-Kidî* adlı kanunnâme mecmuasını hazırlatmıştı. Selçuklu hükümdarı Celâlüddin Melikşah, 485/1092 yılında İslâm hususî hukukunun ihtilafı bazı hükümlerini *Mesâilü Melikşahî fî'l-Kavâidi'ş-Şer'iyye* adıyla tedvîn ettirmesiyle tanınmıştır. Zamanın meşhur hukukçuların himmetiyle tedvîn edilen hukukî hükümlerin, bütün Selçuklu ülkesinde tatbiki emredilmiştir. Bilhassa **muvâzaalı** akidler, gayrimenkul alım satımı, nikâhta kadınlar aleyhinde şahidlik, borçlunun **temerrüdü** gibi meselelerde, hîlecilerin zararından insanları korumak maksadıyla hükümler getiren ve Moğol istilâsına kadar mer'iyette kalan bu kanunnâme, günümüze ulaşmamışsa da, birkaç hükmü tarih kitaplarında zikredilmektedir¹¹⁶.

Selçuklular, Abbâsî devlet modelini devam ettirmişlerdi. Her şehirde ahkâm-ı şer'iyeye göre hükmeden kâdı mahkemeleri vardı. Ancak Selçuklular, Uygurlardan gelen teâmüle uygun olarak, İslâm hukukunun boşluk bırakıp tanzimini hükümdara bıraktığı meselelerde eski Türk örflerini tatbik etmişler; bazen bu örflerin tatbik edildiği ayrı mahkemeler kurmuşlardır. Bu da şer'î hukukun yanında ve ona aykırı olmamak üzere örfî hukuku doğurmuştur. Moğolların da tatbik ettiği bu gelenek, Osmanlılarda da devam etmiştir. Osmanlılar, örfî hukuku, kanunnâmeler hâlinde vaz etmişlerdir.

Kanunî Sultan Süleyman devri şeyhülislâmı Ebussuud Efendi, İslâm hukukuna ait bazı ihtilafı meselelere ait fetvâlarını bir araya getirerek *Ma'rûzât* adıyla padişaha arz etmiş; bunlar padişah fermânına **iktirân** ettirildikten sonra kanun olarak neşredilmiştir. Bundan sonra şeyhülislâmın muayyen mevzularda verdikleri fetvâların padişah irâdesine iktirân ettirilerek kanun olarak ilan edilmesi geleneği Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam etmiştir.

Fâtih câmiinde imam hatiblik ve Sa'di Çelebi dârülkurrâsında müderrislik yapan Halebî İbrahim Efendi'nin (956/1594) kaleme aldığı ve Hanefî mezhebini en muteber kavillerini sistematik olarak bildirdiği *Mülteka'l-Ebhur* adlı eser, Sultan IV. Murad zamanında türkçeye tercüme edilmiş ve 1648 ve 1687 tarihli iki fermanla mahkemelerde resmî kod olarak tatbiki emredilmiştir¹¹⁷.

Hindistan'da Türk asıllı müslüman Tuğlukşahlar zamanında, Âlim bin Alâ (768/1384) adındaki hukukçu, Firuz Şah'ın sarayındaki asilzâdelerden Emir Tatarhan'ın emriyle *Zâdü'l-Müsâfir*, ya da *Fetâvâ-yı Tatarhâniyye* diye tanınan eserini kaleme almıştır. Bu hukuk kodu, resmen ilan edilmediği için, resmî bir

115- Nişancızâde, II/85.

116- Fuad Köprülü: "İslâm Hukuku", **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1963, 306.

117- Halil Cin/Ahmed Akgündüz: **Türk Hukuk Tarihi**, 3.b, İst. 1996, I/104, 149.

tedvîn sayılmazsa da, devletin ve devlet ricâlinin hukukun tedvînine alâka ve katkısını göstermesi bakımından önemlidir.

Hindistan'daki Gurgâniye Devleti hükümdarlarından Şah Evrengzib Âlemgir (1658-1706), ülkede câri bulunan İslâm-Hanefî hukuku kaynaklarından istifadenin zorluğunu görmüş; bu kaynaklardaki hükümlerden en muteber olanlarının herkesin anlayabileceği şekilde tedvîni için bir heyet teşkil etmiştir. Şeyh Nizâm riyâserindeki bu heyet, *Fetâvâ-yı Hindîyye* de denilen altı cildlik *Fetâvâ-yı Âlemgiriyye*'yi hazırlamıştır. Şahın kütüphanesinde bulunan binlerce cild kitap taranarak ve ikiyüz bin gümüş rüpye harcanarak hazırlanan bu eser hükümdar iradesiyle ilan edilmediği için kanunlaşmamıştır ama, asırlarca hem Hindistan'daki hukukçuların el kitabı olmuş; hem de İslâm dünyasında çok rağbet görmüştür. Bu teşebbüs, Türk kanunnâme geleneği bakımından da mühimdir ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler ile paralellik gösterir¹¹⁸.

İslâm devletlerinde, şer'î hukukun yanında örfî hukukun teşekkülü ve kâdı mahkemelerinin yanında başka mahkemelerin tesisi, bazı müellifleri, bu ülkelerde seküler bir telâkkinin hâkim olduğu kanaatine sürüklemiştir. Hele Selçuklu Devleti zamanında Abbâsî halifelerinin otoritesinin zayıflaması ve dünyevî gücün Selçuklu sultanının elinde bulunması, buna mühim bir delil olarak serdedilmiştir. Halbuki bu tamamen istisnâî bir durumdur. Selçuklular, Abbâsî halifelerini Şîî nüfuzundan kurtarmışlardı. Halife, uzun müddet sembolik bir mevkide varlığını devam ettirdi. Ama bunun sebebi Selçuklular değildi. Çünkü geniş İslâm imparatorluğu topraklarındaki vâliler müstakil birer sultan hâline gelmiş; halife de bunların dünyevî iktidarını kabule mecbur olmuştu. Bu sultanlar, halîfeyi sembolik de olsa ruhânî lider olarak tanımayı, İslâm birliği açısından faydalı görmüşlerdir. Halife bunların tayinini tanıyan **menşur**lar ve başka hâkimiyet alâmetleri gönderiyor; hutbelerde halifenin adı okunuyor; hatta halifenin adına sikke kesiliyordu. Bu sultanların her birinin memleketindeki mahkemelerde, aynı hukuk tatbik ediliyordu. Hepsinde şer'î hukuk, hukukun esasını teşkil etmekte; hükûmet icraatları ve çıkarılan kanunnâmeler, şer'î hukukun referanslarına arz edilmekteydi. Şer'î hukuk ile **tenâsüb** içinde olmayan icraatlar meşruluk kazanamamaktaydı. Hepsinde hükûmetlerin fetvâ sorduğu müftiler, şeyhülislâmlar bulunmakta; bunlar devlet protokolünün önünde yer almaktaydı. İslâm tarihinde, Hindistan hükümdarı Ekber, Memlük hükümdarı Laçin, Delhi sultanı Alâüddin gibi, şer'î prensiplere karşı lâkayd davrananlar çıkmışsa da, ekseriyetle hükûmetler şer'î hukuktan ayrılmamaya dikkat ve itinâ etmişlerdir. İslâm tarihinde, kâdı önünde **mürâfaa** olunup, aleyhine hüküm verilen ve bunu inkiyadla karşılayan halife ve sultanlar az değildir¹¹⁹.

118- Bu kitap Mustafa Efe tarafından Türkçeye tercüme edilerek 1988 yılında 16 cild halinde Ankara'da basılmıştır.

119- Bir misal: Abbâsî halifesi Mensûr hacca gittiğinde, Medine'de deveçiler halife aleyhine dâvâ

ADLİYE ve KAZÂ

Emevîler devrinde tayin edilen kâdılar kendi mezheplerine göre hükmederdi. Abbâsîler zamanında artık mezhepler teşekkül etmeye başlamıştı. İmam Ebû Yûsuf'un kâdiyül-kudâtlığından itibaren kâdılar umumiyetle Hanefî mezhebinden tayin olunmuş; böylece Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam edecek olan resmî mezheb tatbikatı başlamıştır. Maamafih Abbâsîler zamanında Şam ve Mağrib'de Mâlikî, Mısır'da Şâfiî mezhebinden kâdılar tayin edildiği de olmuştur. Hükümler kâdının mezhebine göre verilmiş; kâdının mezhebinden olmayanların dâvâsında, bu mezhebden nâibler tayin edilecek, dâvâya bunlar bakmıştır. Memlûk hükümdarı Baybars'tan itibaren, Mısır ve Şam'da dört mezhebden de kâdı tayin edilmiş; bunların başı Şâfiî kâdısı olmuş; bu gelenek Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın vâililiğine kadar (1804) sürmüştür. Bu tarihten itibaren Mısır'da yalnızca Hanefî mezhebinden kâdılar tayin edilmiştir. Osmanlılarda da kâdılar Hanefî mezhebinden tayin olunur; diğer mezheplerden halkın yaşadığı mahallerde, icabında bu mezheplerden nâibler vazifelendirilirdi. Osmanlı Devleti'nde, dört sünnî mezheb dışındaki mezhepler resmen tanınmıyordu. Câferî mezhebinin beşinci bir mezheb olarak tanınması hususunda Sultan I. Mahmud ve Sultan II. Abdülhamîd zamanındaki bazı talepler, Osmanlı hükümetince kat'iyetle reddedilmişti. Osmanlı tarihinde ilk defa İttihadçı hükûmet tarafından, 1329/1911 tarihinde, Yemen'de, Zeydîler için kendi mezheplerinden bir kâdı tayin edilmiştir.

Doğrudan merkezdeki halîfeye bağlı bulunan ve halîfenin vekili mesâbesinde sayılan kâdılar, münhasıran tayin olundukları belde halkının dâvâlarına bakmakla kayıtlandırılmıştır. Kâdılar, İmam Ebû Yûsuf'dan gelen geleneğe **imtisâlen** Abbâsîlerin resmî rengi olan siyah cübbe giyip, beyaz sarık sararak **mürâfaaya** çıkarlardı. Bu devirde mahkeme (hüküm verilen yer) tâbiri yerine, mürâfaa (dâvâyı yüksek makama arzetme) tâbirine rastlanır. Şer'iyye mahkemesi değil, mürâfaa-ı şer ifadesi kullanılmıştır. Mahkeme kelimesi daha ziyade Osmanlılarda görülür; şer'iyye mahkemesi tabiri de Tanzimat'tan sonra resmen kullanılmıştır.

Taklid devrinde, kâdıların vazife sahası genişletilerek, İslâmiyetin ilk zamanlarında olduğu gibi kendilerine buldukları yerde emniyet, belediye, hazine meseleleri ile askerî ve mülkî mesuliyetler yüklenmiştir. Abbâsî devletinde Şîî Büveyhoğullarının Bağdad'a hâkim oldukları zamanda, Sünnî âlimler, kâdılık makamına tayin için yüklü meblağlar ödemek mecburiyetinde bırakılmış; Sünnî âlimler de mahkeme makamlarını Şîîlerin eline bırakmamak için bu yüksek meblağları ödeyerek kâdılık vazifelerini elde etmişlerdi. Sonradan bu meb-

açmışlar; kâdı halîfeyi ihzâr edip dâvâya bakmış ve halîfeyi haksız bulmuştu. Bunun üzerine Mensûr adaletinden dolayı kâdıyı tebrik edip, kendisine onbin altın bağışlamıştır. Nişancızâde, II/46.

lağları telâfi etmek üzere dâvânın taraflarının mahkeme harcı ödemeleri esas vaz' olunmuştu. Mahkemedeki kâtib, **mübâşir**, **muhzır** gibi vazifeliler de kâdî tarafından seçilir ve maaşları kâdî tarafından verilir. Bu devirde, kâdîların dâvâ dinledikleri muayyen bir mahal yoktu. Umumiyetle, eskiden olduğu gibi, şehrin en büyük câmiinde mürâfaaya bakarlardı. Dâvâda en az iki kişi (şühûdü'l-hâl) aleniyeti ve hükmün sıhhatini temin; kâdîları da âdil mürâfaaya teşvik için hazır bulunur; verilen hükmün altını imzalardı. Kâdîlar, şühûda veya müftiye yahud da bizzat hükümdara, dâvâda vereceği kararla alâkalı hukukî mütâlaa sorabilirdi. Kâdîlar, her türlü baskıdan masun olup, doğrudan merkese bağlı idi. Hükümdar, kâdîya emir veremez; ancak hukuka aykırı hüküm verilmişse, bunu bozup yeniden muhakeme yapılmasını isteyebilirdi. Hükümdar, başkâdî olmak itibariyle bizzat dâvâ dinleyip hüküm verebilirdi. Ancak kendisinin taraf olduğu dâvâda hüküm veremezdi. Cezâlar umumiyetle bedenî, bazen de **nakdî** ve sürgün olduğu için, hapis cezâsı yalnızca mal beyanında bulunma, gasb malını teslim gibi hususlarda tazyik maksadıyla tatbik edilirdi.

İctihad ile ictihad nakzolunamayacağı için, İslâm devletlerinde sistematik bir temyiz mercii yoktu. Kâdîların verdikleri kararlar kat'î idi. Usûlüne uygun olarak verilmiş hükümler, başka bir kâdîya götürülemezdi. Hükümler derhal ve kâdî tarafından infaz edilirdi. Ancak kısas cezalarına dair hükümler, hükümdar tarafından tasdik edilmedikçe infaz olunamazdı. Usûlüne uygun verilmediği düşünülen hükümler, şikâyet yoluyla hükümdar divanına götürülebilirdi. Kâdî'nın hükmü bozulursa, aynı mahkemede veya bir başkasında ya da ehemmiyetine göre hükümdar divanında yeniden görülür; ilk karardan doğan zararlar hazînedan telâfi edilir; kusuru varsa kâdîya veya taraflara yahud şâhidlere tazmin ettirilir. Halkın, kâdîlar ve diğer devlet memurlarından şikâyetlerine bakılan mezâlim mahkemeleri (divanü'l-mezâlim) kökleşmiş yapılarıyla bu devirde de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Selçuklular (Selâcık), Abbâsîlerin her sahada olduğu gibi, adlî ve hukukî sahadaki müessese ve geleneklerini de **tevârüs** etmiştir. Diğer bütün İslâm devletleri, ezcümle Eyyûbîler, Memlûkler, İlhanlılar, en nihayet Osmanlılar, siyasî, idarî, idarî, hukukî, adlî, askerî sahalarda hep Abbâsîleri model almışlardır. Maamafih meselâ, Abbâsîlerdeki kâdîyü'l-kudât makamı, Endülüs'te kâdîyü'l-cemaa, Selçuklularla kâdîleşker, Osmanlılarda kâdîasker (kazasker) ismiyle varlığını devam ettirmiştir. Mezâlim mahkemeleri, Abbâsîlerden sonraki devletlerde aynı isimle devam etmiş; Osmanlılarda divan-ı hümayun bu vazifeyi benzer prosedürlerle ifa etmiştir.

İSLÂM HUKUKU VE AVRUPA

Taklid devrinde, Avrupa'nın müslümanlarla çeşitli vesilelerle teması neticesinde, İslâm hukukunun Avrupa hukukuyla etkileşmesi sözkonusu olmuştur. Bu devirde, Avrupa'nın en medenî bölgelerinde Roman-Kanonik hukuk sistemi

(Roma ve Kilise hukuku) ile beraber mahallî örf ve âdetler **câri**ydi. Öncelikle Avrupa'daki emsallerinden çok daha eski olan Endülüs üniversitelerinde okuyan Avrupalı hukukçular (meselâ Papa II. Silvester), burada öğrendikleri prensipleri memleketlerine dönerek kendi hukuk sistemlerine tatbik etmişlerdir. Bilhassa laik Bolonya hukukçuları, Antik Roma hukukunu biraz da bu vesileyle geliştirme imkânını bulmuşlardır. Endülüs'te İslâm hâkimiyeti düştükten sonra bile İspanya'da ilim dili birkaç asır daha Arapça olarak kalmış; Endülüs müslümanlarının medeniyeti, İspanya'daki hıristiyan devletlerine önemli ölçüde tesir etmiş; buradan Avrupa'ya yayılmıştır. Böylece İslâm hukukunun bazı müesseseler ve prensipleri, Avrupa hukukuna girmiştir. Meselâ Roma hukukunda bulunmayan **zarûret hâli, şuf'a ve alacağın temliki** gibi müesseseler, İslâm hukukundan Avrupa hukukuna geçmiştir. Vekâlet müessesesi, imparator Justinianus zamanında İslâm hukukundan Roma hukukuna girmiştir. Avrupa hukukundan da nasslara aykırı olmayan hususlarda İslâm hukukuna tesirler bahis konusu olmuştur¹²⁰.

İslâm hukuku ile Avrupa hukuku arasındaki ikinci etkileşme Osmanlılar zamanında olmuştur. daha Abbasiler zamanında başlayan bu etkileşme, Selçuklularla devam etmiş; Osmanlılar zamanında doruğa erişmiştir. Bilhassa Kafkasya, Akdeniz ve Balkanlardaki devletlerde, İslâm medeniyetinin, ezcümle İslâm hukukunun mühim tesirleri vardır. Sadece Osmanlılar değil, Moğollar müslüman olduktan sonra da Altınordu ve İlhanlı devletleri, hâkim oldukları coğrafyada İslâm hukukunun temsilcisi olarak esaslı izler bırakmıştır. Bu tesirler, amme hukuku sahasında olduğu gibi, ticaret ve vakıf hukukuna dair hükümlerde de kendisini göstermiştir. XVI. asırda Kanunî Sultan Süleyman devrinde, İngiltere kralı VIII. Henry, Osmanlı ülkesine bir heyet göndererek Osmanlı hukuk ve adliye sistemini **tedkik** ettirmiş ve bunların verdikleri rapor yönünde İngiliz adli sistemini ıslaha tâbi tutmuştur¹²¹. Anglo-Sakson hukuk sistemiyle, İslâm-Osmanlı hukuku arasındaki şeklî benzerliğin, biraz da bu hâdiseye alâkalı olduğu düşünülebilir. XVIII. asırdan itibaren daha çok müslümanların yaşadığı bölgelerde müstemleke idaresi kuran İngilizler, buradaki mahallî hukuk sistemini yerinde bırakmışlar; boşlukları kendi mevzuatlarıyla doldurarak yer yer İslâm hukukunu kanun hâline getirmişlerdir. Böylece ortaya Anglo-Mohammedan Law denilen bir karma hukuk sistemi çıkmıştır. Bu vesileyle de İslâm hukuku ile İngiliz hukuku arasında bir etkileşme kaçınılmaz olmuştur.

İslâm hukukunun en çok tesir ettiği ülkelerin belki de başında Fransa gelir. Çünkü antik Roma hukukunun en yaygın biçimde tatbik edildiği Fransa, asırlarca İslâm hukukunun hâkim olduğu Endülüs'e en yakın Avrupa ülkesiydi.

120- İslâm hukuku ile diğer hukuk sistemleri arasındaki etkileşme hususunda bkz. Fuad Köprülü, İslâm Hukuku, 312-315; Abdülkerim Zeydan: **İslâm Hukukuna Giriş**, Trc. Ali Şafak, İst. 1985, 143-144.

121- Fairfax Downey: **Kanuni Sultan Süleyman**, Trc: Enis Behiç Koryürek, İst. 1975, 101.

Fransa'nın, Endülüs'de adliye vekili (*le ministre juge*) ve yüksek mahkeme başkanı mevkiindeki kâdiyü'l-cema'ayı örnek aldığı, böylece İslâm hukukunun Fransız idarî yargısına tesir ettiği rivâyet olunur¹²². Yine *prevot* denilen hâkimlerin, klasik devir Osmanlı kâdisına ve krallık divanının da Divan-ı Hümâyun'a benzerliği dikkat çekici derecededir. Halbuki Fransız adlî sistemi önceleri feodal bir görünümdeydi. Muhtemelen İngiltere'de olduğu gibi, Endülüs ve sonra da Osmanlı adlî teşkilatının örnek alındığı ve bu sayede giderek adliyedeki feodal nüfuzun ortadan kaldırılabilirdiği anlaşılmaktadır.

Fransa'da 1799 senesinde kendisini başkonsül ilan ettirerek iktidara gelen Napoléon Bonaparte, ülkede hayli hukukî reforma imzasını atmıştır. Bu reformların başında Fransız Medeni Kanunu'nun (*Code Civile*) kabulü ve yeni adlî teşkilatın kurulması gelir. Napoléon, Mısır'dayken, Şâfiî ve Mâlikî hukukuna dair bir takım eserlerin Fransızcaya tercümesini emretmişti. Bu eserlerin Code Civile'nin hazırlanışında hayli tesir icra ettiği söylenir¹²³. Öyle ki Code Civile'in İslâm hukukuyla, bilhassa Şâfiî fıkhiyle benzerlik ve irtibatına dair mukayeseli eserler bile kaleme alınmıştır¹²⁴. Hatta Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra sırf bu benzerlik sebebiyle Code Civile'in iktibas edilmesini savunanlar olmuşsa da Mecelle'nin kabulü bu ihtimali ortadan kaldırmıştır. Fransız Medenî Kanunu dünya hukuku üzerinde büyük bir nüfuzu sebebiyle bilhassa pek çok Latin ülkesinin medenî kanunlarına **mehaz** teşkil etmiş; İslâm hukuku dolaylı olarak bu hukuklara büyük katkıda bulunmuştur. Fransa'nın müslümanların yaşadığı bilhassa Kuzey ve Batı Afrika'da kurduğu müstemlekeler vesilesiyle, İslâm hukuku ve Fransız hukuku arasında bir münâsebet doğmuş; Franco-Mohammedan Law denilen bu yeni hukuk sistemi sayesinde etkileşme kaçınılmaz olmuştur.

İSLÂM HUKUKUNUN BU DEVİRDEKİ TEDVİNİ: FİKİH KİTAPLARI

Usûl-i fıkıh ilminde metodlar

İslâm hukukunun kaynaklarını ve bunlardan hüküm çıkarma metodlarını anlatan ilme usûl-i fıkıh denildiği daha önce geçmişti. Mezhebde müctehidler ve sonra gelen hukukçular, mezheb imamlarının ictihadlarında dayandıkları delilleri bilmek durumundadır. Böylece birbirinden farklı ictihadlar arasında tercih ya-

122- Abdülhamid er-Rifâî: *el-Kadâü'l-İdârî*, Dımaşk 1989, 64.

123- Muhammed Hasen el-Hacevî: *el-Fikru's-Sâmî*, Medine-i münevvere 1396, 1/14; Osman Nuri Ergin: *Türkiye Maarif Tarihi*, İst. 1977, 1/264-265.

124- Misal: Cemâleddin: *Mukayese-i kavânîn-i medeniyye*. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye-Fransa Kanun-ı Medenîsi*, *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası*, Sayı: I, Cilt: I, Yıl: 1325, sayfa: 22-32

pabilir; hakkında ictihad bulunmayan meselelerde ictihadda bulunabilirler. Mezheb imamının ictihad ederken istinad ettiği delilleri ortaya koymaya *tahrîcü'l-me-nât*, bunu yapan hukukçuya da *ehl-i tahrîc* veya *muharric* denir. İmam Şâfi'î, biz-zat kendi usûlünü bildiren er-Risâle adlı bir eser yazmıştır. Hanefî mezhebinin kurucusu olan imamların da böyle eserler yazdığı bilinmekle beraber, bunlar son-
 raya intikal etmiş değildir. Bu sebeple taklid devrinde tahrîc ve usûl-i fikh üzerinde en çok çalışan Hanefîler olmuştur. Ebu'l-Hasen Kerhî (340/951), Debûsî (439/1047), Ebû Bekir Râzî Cessâs (370/980), Pezdevî (438/1046) ve Serahsî'nin (483/1090) usûl-i fıkha dair kitapları çok meşhur ve muteberdir. Bunlar, fûru hükümlerine bakarak, Hanefî mezhebinin usûlünü tesbit etmişlerdir. Şâfi'îlerden Ebu'l-Hüseyn Basrî (413/1022), İmamü'l-Haremeyn Cüveynî (478/1085) ve İmam Gazâlî (505/1111) gibi âlimler de, usûl-i fıkha dair eserler yazmışlardır. Böylece İslâm âleminde bu konuda çok sayıda kıymetli eser vücade getirilmiştir.

Usûl-i fıkha dair yazılan eserlerde takip edilen üç metod vardır: Bunlardan birincisi Hanefî hukukçularının metodudur. Bunlar, müctehidlerin ictihadla-rını tahlil ederek, bunları üzerine binâ ettikleri usûl kâidelerini tesbit eylemişler; buna göre hukukî meselelerden pratik kâideler çıkarmışlardır. Bir başka deyişle, kâideden meseleye değil, meseleden kâideye gidilmiş; yani istikrâ (tümevarım) metodu kullanmışlardır. Bunlardan en meşhurları: Kerhî'nin, Cessas'ın ve Se-
 rahsî'nin usûl adlı eserleri; Debbûsî'nin *Takvimü'l-Edille*; Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vüsûl* (Usûl-i Pezdevî) ve şerhleri; Neseffî'nin *Menâr ve Bâbertî*, İbn Melek, Ay-nî, İbn Nüceym tarafından yapılan şerhleridir.

İkinci metod, kelâmcıların veya Şâfi'îlerin metodu olarak bilinir. Burada usûl-i fikhin kâideleri, mantık esasları çerçevesinde tesbit edilerek, küllî kâideler-den münferid meselelere gidilmiştir. Bir başka deyişle istidlâl (tümdengelim) me-todunu kullanmışlardır. Bu metoda göre yazılmış usûl kitaplarına, başta İmam Şâ-
 fi'î'nin *er-Risâle*, Cüveynî'nin *el-Burhan*, Gazâlî'nin *el-Mustasfâ*, Kâdı Abdül-
 cebbâr'ın *el-Mu'temed*, Râzî'nin *el-Mahsûl* adlı eserleri misal verilebilir. *el-Mah-sûl*'de, zamanın icapları çerçevesinde, neredeyse bütün usûl-i fikh mevzuları te-
 ferruatlı bir biçimde ve aklî delillerle kuvvetlendirilerek tedkik edilmiştir. Öyle ki, *er-Risâle*'de üç sahifelik bir bahis, burada neredeyse otuz sahife tutmaktadır.

Üçüncü metod, her iki metodu da birleştirmiştir. Usûl kâidelerini tedkik edip bunları isbatladıkları gibi; bu kâideleri münferid meselelere tatbika de ehemmiyet vermişlerdir. En meşhur bir misal olarak Sadrüşşeria'nin *et-Tenkîh* adlı eseri zikredilmelidir. Bu eserinde müellif Usûl-i Pezdevî'yi esas tutmuş ve iki metoda göre yazılmış diğer eserleri de nazara almıştır. Bilahare bunu kendi-
 si *et-Tavzîh* adıyla şerhetmiş; Sa'düddin Teftâzânî de buna *et-Telvîh* adında bir hâşiye yazmıştır. Bu kitap, Osmanlılarda ilim çevrelerinin rağbet ettiği ve med-
 reselerde okutulan kitapların başında gelir. İlk Osmanlı şeyhülislâmı Molla Fe-nârî'nin *Füsûlü'l-Bedâyi*, İbnü'l-Hümâm'ın *et-Tahrîr*, Molla Hüsrev'in *Mirkat*,

Hâdimî'nin *Mecâmi* adlı eserleri de bu metodun meşhur misalleridir.

Bunların hâricinde nev'i şahsına münhasır usûl kitapları da yok değildir. Şâfi'î hukukçusu Âmidî'nin *el-İhkâm* ve Mâlikî hukukçusu Şâtıbî'nin *el-Muvâfakat* kitapları ile, İbn Hâzm'in *el-İhkâm*, İbn Kayyım'ın *l'âmü'l-Muvakkîn*, Şevkânî'nin *İrşâdü'l-Fühûl* gibi eserleri de bu kamından zikre değer kitaplardır.

Hanefi Mezhebinin Meşhur Usul Kitapları

Kenzü'l-Vüsûl: Türkistanlı hukukçu Pezdevî'nin (482/1089) eseridir. Cessâs ve Debbüsî'nin eserlerinden istifâde edilmiştir. Bundan sonra yazılan hemen bütün usûl eserleri de, bundan istifâde ile yazılmıştır. Matbudur. Buhârî, Bâbertî, Sadrüşşeria, Sâğânî, İtkânî gibi âlimler tarafından hayli kıymetli şerhleri yapılmıştır. Abdülaziz el-Buhârî'nin (730/1329) **Keşfü'l-Esrâr** adlı şerhi meşhur ve dört cild hâlinde matbudur.

Usûlü's-Serahsî: İmam Serahsî (483/1090)'nin eseridir. İki cild hâlinde matbudur.

Menârü'l-Envâr: Ebu'l-Berekât Nesefî'nin (710/1310) eseridir. Matbudur. Sadrüşşeria, Kâkî, Bâbertî, İbn Melek, Aynî, İbn Nuceym ve Haskefî tarafından şerhleri yapılmıştır. Bizzat kendisi de **Keşfü'l-Esrâr** adıyla ilk şerhi yapmıştır. Bu da matbudur. Firiştehoğlu İbn Melek'in (797/1394) **Envârü'l-Halek** adlı şerhi de meşhurdur. İstanbul'da defaatle basılmıştır.

Tenkîhü'l-Usûl: Sadrüşşeria'ya (750/1349) aittir. Müellif, Usûl-i Pezdevî'yi esas alarak bunu ihtisar edip, ifâdelerini daha anlaşılır hâle getirmeye çalışmıştır. Maamafih kendi eseri de anlaşılmaz bir hâl almıştır. Binaenaleyh et-Tavzîh adlı eserini yazıp, bunu şerh ve izah etmiştir. Buna Teftâzânî'nin (793/1389) et-Telvîh adlı şerhi meşhurdur. Molla Hüsrev de Telvîh'e hâşiye yazmıştır.

Füsûlü'l-Bedâyi: İlk Osmanlı şeyhüislâmı Molla Fenârî'ye (834/1430) aittir. Başta Usûl-i Pezdevî, Nesefî'nin Menâr, Râzî'nin Mahsûl, Muhtasarı İbn Hâcib olmak üzere meşhur eserlerden derlenerek yazılmıştır. İbâresi ağırdır. İki cild hâlinde 1289'da İstanbul'da tab olunmuştur.

et-Tahrîr: Osmanlı ulemâsından İbnü'l-Hümâm'ın (861/1456) eseridir. Çok sayıda usûl kitabının bir hülâsası mâhiyetindedir. Üslûbu ağırdır. Bulak'ta 1316'da basılmıştır. Buna talebesi İbn Emîr-i Hacc (879/1474)'ın **et-Takrîr** adlı şerhi meşhur ve matbudur. Başka şerhleri de vardır.

Mirkatü'l-Vüsûl: Osmanlı ulemâsından Molla Hüsrev'in bu eseri Osmanlı medreselerinde çok tutulmuş ve ders kitabı olarak okutulmuştur. Defalarca tab olunmuştur. Kendi şerhi **Mir'atü'l-Usûl** ve buna İzmirî, Tarsusî ve Antakî hâşiyeleri meşhurdur.

Mecâmi'ül-Hakâik: Osmanlı ulemâsından Hâdimî'nin (1176/1762) eseridir. **Menâfi'üd-Dekâik** adıyla şerhetmiş ve 1308'de İstanbul'da tab olunmuştur. Bu kitabı, Mecelle'ye kaynak teşkil etmiştir.

Mâlikî Mezhebinin Meşhur Usul Kitapları

Muhtasarü'l-Müntehâ: İbnü'l-Hâcib (646/1249) tarafından yazılmıştır. Adûdüddin İcî'nin şerhi ile Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürçânî hâşiyeleri ile beraber matbudur.

Envârü'l-Bürûk fî Envâi Fürûk: Karâfî (684/1285) tarafından telif edilmiştir. Daha ziyade küllî kâideler (hukukun umumî prensipleri) ile alâkalıdır. Kitapta, İslâm hukukuna ait 540 küllî kâide zikredilmiştir. Dört cild hâlinde matbudur.

el-Muvâfakat: Şâtıbî'nin (790/1388) eseridir. Klasik usûl-i fıkıh kitaplarından farklı bir tertib ve muhtevâsı vardır. Şer'î hükümlerde, Şâri'in maksadları (mekâsîdü's-ş-şeria) üzerine çok kıymetli mâlûmat verilmiştir. Dört cild hâlinde matbu olup Türkçeye de tercüme olunmuştur.

Şâfiî Mezhebinin Meşhur Usul Kitapları

er-Risâle: İmam Şâfi'î'nin eseridir. Fıkıh usûlüne dair günümüze intikal etmiş en eski eser olduğu gibi; dünyada da hukuk metodolojisine dair bilinen ilk kitaptır. Defalarca tab olunmuştur. İngilizce ve Türkçeye tercüme edilmiştir.

et-Tenbîh: Ebû İshak Şirâzî (476/1083) tarafından yazılmıştır. Şâfi'î ulemâsı arasında en çok okunan beş kitaptan birisidir. Ebû Hâmid Mervezî'nin Ta'lîka adlı eserinden istifâde edilmiştir. Şerhleri yapılmış, ihtisar edilmiş ve nazma çekilmiştir.

el-Burhan: İmamül-Haremeyn Cüveynî'nin (478/1085) eseridir. İki cild hâlinde matbudur. Birçok şerhleri vardır.

el-Mustasfâ: İmam Gazâlî (505/1111) yazmıştır. İki cild hâlinde matbudur. Türkçeye tercüme olunmuştur.

el-Mahsûl: Fahrüddin Râzî'nin (606/1209) eseridir. Cüveynî'nin el-Burhân, Gazâlî'nin el-Mustasfâ, Kâdı Abdülcebbâr'ın Şerhu Umed ve Ebu'l-Hüseyn Basrî'nin el-Mu'temed adlı eserlerinden istifâde ile yazılmıştır. Beş cild hâlinde matbudur. Mâlikî fukahâsından Karâfî, bunu **et-Tenkîh** adıyla ihtisar etmiş, sonra buna şerh yazmıştır.

el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm: Âmidî'nin (631/1233) telifidir. Râzî'nin el-Mahsûl adlı eseri esas alınmış, ilâve bilgiler de verilmiştir. Dört cild hâlinde matbudur.

Minhâcü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl: Kâdı Beydâvî (691/1292) telif etmiştir. Matbudur. Yirmiye yakın şerhi vardır.

Cem'ül-Cevâmî': Tâcüddin Sübkî (771/1370) tarafından, yüz kadar eserden tasnif edilerek hazırlanan muhtasar bir eserdir. Mahallî'nin şerhi ve çeşitli hâşiyeleri vardır. Matbudur.

Hanbelî Mezhebinin Meşhur Usul Kitapları

İ'lâmü'l-Muvakkîîn: İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (751/1350) eseridir. İbn Kayyım, önceleri Hanbelî mezhebinde iken, bilahare hocası İbn Teymiyye gibi müstakil bir yol tutmuştur. İ'lâmü'l-Muvakkîîn, Hanbelî mezhebinin metodolojisini anlatan kendine has mühim bir usûl kitabıdır. Dört cild olarak tab olunmuştur.

Füru-ı fıkı kitapları

Usûl-i fıkı çalışmalarını takiben, bilhassa VII. asırdan itibaren, mezheb hükümlerini tedvîn hususunda hummalı bir faaliyet göze çarpar. Öncelikle, bir mezhebin birbirinden farklı hükümleri arasında tercihler yapılmıştır. Bu tercih hem rivâyetlerde; hem de delillerde sözkonusudur. Mezheb imamlarından gelen görüşlerden, nakledene göre bir tercih yapılır. Mezheb imamları, bir konuda önce icthad ettikten sonra icthadını değiştirmiş olabilir. Nakleden, bu görüşü yanlış anlamış da olabilir. Bu takdirde bir tercihe gidilmesi icab eder. Hanefîler, İmam Muhammed'in; Mâlikîler İbnü'l-Kâsım'ın, Şâfi'îler Rebi'in ve Hanbelîler de Hallâl'in rivâyetini daha kuvvetli bularak tercih etmişlerdir. Adı geçen mezhepler, bu hukukçuların rivâyetleri üzerine binâ olunmuş; bu mezhepteki eserler hep bu rivâyetlere göre yazılmıştır. Tercih edilmeyen zayıf rivâyetler de ayrıca toplanmıştır. Bir de rivâyetleri kuvvetli olup da birbirinden farklılık arzeden görüşler vardır. Bunlar arasında da, ya delilin kuvvetine göre; yahud da örf, zâruret ve maslahatı nazara alarak tercih yapılmıştır. İmam Muhammed'in Hanefî mezhebinin bildiren Zâhirü'r-Rivâye adlı mevsuk kitaplarındaki görüşleri, Hâkîm-i Şehîd (334/945) adındaki Türkistanlı hukukçu tarafından *Kâfî* adlı eserde hülâsa olunmuş; Serahsî (483/1090) bunu *Mebûsât* adıyla onbeş cild olarak şerhetmiştir. İmam Mâlik'in mezhebinin bildiren *Müdevvene*'yi İbn Ebî Zeyd Kayruvânî (386/996) ve Ebû Saîd Berâdi'î (372/982) ihtisar etmişlerdir. Şâfi'î mezhebinde Şirâzî'nin *Mühezzeb*'ini İmam Nevevî (676/1277) geniş şerhetmiştir.

Füru kitapları ibâdetlerle başlar. Münâkehât (âile hukuku), muâmelât (alış-veriş) ve ukûbât (cezâlar) diye devam eder. Nihâyet ferâiz (miras) ile biter. Ancak bu Hanefî mezhebindeki kitaplar içindir. Şâfi'î kitapları yine ibâdetle başlar. Ama muâmelât, münâkehât, ukûbât ve ferâiz şeklinde tertiplenmiştir. Mâlikî ve Hanbelî kitapları da böyledir.

Metnler

Bu devirde metnler, şerhler, hâşiyeler, tekmîleler ve ta'lîkler yazılmıştır. Metn kitapları (el-mütûn), mezhebin hukukî hükümlerini özetlemektedir. Meselâ, İmam Muhammed'in *el-Câmi' üs-Sagîr* ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar* adlı eserini, Merginânî *el-Bidâye* adıyla ihtisar etmiş; sonra buna kendisi el-Hidâye adında bir şerh yazmıştır. Bu kitap zor ibâreli bir metindir. Tâcü'ş-Şeria bunu *el-Vikâye* adıyla kısaltmış; Sadrüşşeria bunu daha da kısaltarak *en-Nikâye* adını vermiştir. Bu, kısa ve öz bir hukuk el kitabıdır. İşte bu kitaplara, metin denilir. Bunlar, bugünkü kanun metinlerinin yerini tutmaktadır. Hatta her bir cümlesi numaralandırılırsa, tam mânâsıyla modern kanun metinlerine benzer. İşte bu sebeptendir ki İslâm devletlerinde, modern mânâda kanun metinlerine ihtiyaç duyulmamıştır. Osmanlı medenî kanunu mesâbesindeki Mecelle de Molla Hüsrev'in *Dürrer* kitabının metni ile böyle paralellik gösterir. Ondokuzuncu asır ortalarında Mısırlı Kadri Paşa, Halebî'nin *Mültekâ* metnine paralel bir şekilde aile ve miras hukukuna dair iki kanun metni hazırlamışsa da, resmîyet kazanamamıştır. Usûl-i fikh üzerine yazılan eserlerde de metnlere rastlanır. Nitekim *Usûl-i Pezdevî* ve bunun Sadrüşşeria tarafından yapılan muhtasarı *et-Tenkîh* buna misaldir.

Şerhler

Metnler muhtasar (kısa, özet) olduğu için, ifadeleri çoğu zaman müphem (örtülü) ve müşkildir (karışık). Zaman geçtikçe anlaşılması daha da zorlaşır. Bu sebeple şerhler yapılmıştır. Şerhler, bu metnin kenarına yazılır ve buradaki ifadeleri şerh eder, açıklar. Şerhlerin bir kısmı, kitaptaki ifâde ve ibâreleri açıklar, hükümlerin daha iyi anlaşılmasını temin eder. Meselâ *el-Hidâye* üzerine Ek-melüddin Bâbertî'nin *el-İnâye* adlı şerhi böyledir. Şerhlerin bir diğer kısmında, metndeki ifâde ve ibârelerin izahıyla iktifâ edilmeyerek, hükümlerin delilleri de verilir ve mukayeseli bir tedkikata girilir. Buna misal de el-Hidâye'nin İbnü'l-Hümâm tarafından yapılan *Fethü'l-Kadîr* adlı şerhidir. İbnü'l-Hümâm, Fethü'l-Kadîr'i tamamlayamadan vefat edince, şeyhülislâm Kâdızâde Ahmed Efendi (988/1580) bunu tamamlayıp, *Netâicü'l-Efkâr* adını vermiştir. Böyle eserlere de *tekmîle* denir.

Hâşiyeler

Hâşiyeler, umumiyetle kitabın altına yazılır. Şerhlerdeki bazı hususlar izaha kavuşturulmakla beraber, ilâve bilgileri de ihtivâ eder. Bunlara ekseriya ta'lîkat denir. Ta'lîka, kitap okunurken alınan notlar ve kitabın muhtevâsına dair yazılardır. Bazen de metn ve şerhde geçen bilgiler kritik edilir; zayıf, sahih ve muhtemmed görüşlere işaret olunur; hükümlerin delilleri incelenir ve daha evvel açıklanmamış meseleler vüzûha kavuşturulur. Müellifi kitabı tamamlayamamışsa veya bazı hususları eksik bırakmışsa, buna tekmîle yazılır.

Misâl olarak, Timurtaşî'nin (1004/1595) *Tenvîrü'l-Ebsâr* adındaki metin

kitabını, Alâüddin Haskefi (1088/1677) *Dürrü'l-Muhtâr* adıyla şerhetmiş; İbn Âbidîn (1252/1836) de *Reddü'l-Muhtâr* adıyla buna hâşiye yazmıştır. İbn Âbidîn'in oğlu Alâüddin Muhammed de *Reddü'l-Muhtâr* üzerine babasının metninde bıraktığı ta'lik, tahrirat ve itirazları da nazara alarak *Kurretü'l-Uyûni'l-Ahyâr* adlı tekmîlesini kaleme almıştır. Bütün bunlara Abdülkâdir Râfiî de *Takrîrâtü'r-Râfiî* diye bilinen ta'likatını yazmıştır. Şamlı Ahmed Mehdi Hıdır da *Reddü'l-Muhtâr*'a bir fihrist yapmıştır.

Fetvâ kitapları

Bir de fetvâ kitapları vardır. Bunlar sual-cevap usûlüne göre kaleme alınmış; hükümlerin me hazları ekseriya fetvâların altında verilmiştir. Hukukun tatbikatını göstermesi ve çok rastlanan meseleleri ihtivâ etmesi bakımından müfti ve kâdılar için çok faydalı eserlerdir. Hanefîlerden İbn Nüceym'in (970/1562) *el-Fetâvâ z-Zeyniyye*, Hayreddin Remlî'nin (1081/1671) *el-Fetâvâ l-Hayriyye*, İbn Âbidîn'in Şam müftisi Hâmid Efendi'nin fetvâlarını topladığı *Ukûdü'd-Dürrîyye*; Şâfiî'lerden İbn Hacer Mekki'nin (974/1567) *Fetâvâ'l-Hadîsiyye* adlı fetvâ kitapları meşhur ve muteberdir. Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvâ mecmualarını da bu çerçevede zikretmek yerinde olur. Bunlardan Çatalcalı Ali Efendi'nin (1103/1692) *Fetâvâ-yı Ali Efendi*; Feyzullah Efendi'nin (1115/1703) *Fetâvâ-yı Feyziyye*, Yenişehirli Abdullah Rûmî Efendi'nin (1156/1743) *Behcetü'l-Fetâvâ* ve Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin (1225/1810) *Neticetü'l-Fetâvâ* adlı eserleri, Fetvâhâne tarafından en muteber tutulan fetvâ kitaplarıdır. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin (982/1574) fetvâları da mühimdir. Bunlardan padişaha arz ederek irâdesine iktirân ettirdiği ve böylece kanun hâline getirdiği fetvâları *Ma'rûzât* adlı eserinde toplanmıştır. Hepsî matbudur.

İslâm hukuk tarihinde fetâvâ adıyla başka kitaplar da te'lif edilmiştir. Ancak bunlar fetvâ kitaplarından ziyade, diğer fıkıh kitaplarına benzer. Hindistan hükümdarlarının önyak olmasıyla hazırlanan *el-Fetâvâ'l-Tatarhâniyye* (Hâniyye) ve *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* (Âlemgiriyye) buna misaldir.

Bu devirde, kâdı veya müftiler, önlere gelen hukukî meselenin hallinde, taklid ettikleri mezhebin en muteber fıkıh kitaplarına bakarlardı. Burada bir hal tarzı yoksa, fetvâ kitaplarına bakar; daha sonra da mezheplerindeki zayıf kavillere mürâcaat ederlerdi. En nihayet, ihtiyaç varsa, başka bir mezhebin taklidi mevzubahis olurdu. Demek oluyor ki, hukukçuların hüküm kaynaklarının başında fıkıh kitapları ve fetvâ mecmuaları gelir. Türk ve Müslüman Moğol Devletlerinde, bunlara ilâve olarak, kâdılar, hükümdar tarafından neşredilmiş kanunnâmeleri de tatbik ederlerdi. Bu kanunnâmeler, şer'î hukukun hüküm vaz etmediği, sükût edip tanzimini hükümdara bıraktığı hususlarda ve şer'î hukuka aykırı olmayan hükümleri ihtivâ ederdi. Osmanlılarda bu hükümlerden mürekkep hukuka *örfî hukuk* denilmiştir.

Hukuk kitaplarının enteresan isimleri

Fıkh kitaplarının isimleri çok dikkat çekicidir. Bunların hemen hiç biri kitabın muhtevâsıyla doğrudan alâkalı değildir. Hatta bazen kitabın mevzularını tedâi bile ettirmez. Yani yalnızca isme bakılarak kitabın muhtevâsı tesbit edilemez. Bu isimler, müellif tarafından seçilmiş, parlak ve coşkulu mânâları olan edebî terkiplerdir. Tenvîrül'l-Ebsâr, (Gözlerin Aydınlatılması) Meşârikü'l-Envâr (Nurların Doğduğu Yer) gibi. Bazen aynı isimde başka başka kitaplara da rastlanır. Meselâ, el-Eşbâh ve'n-Nezâir adıyla üç kitap vardır. Biri İbn Nüceym'e ait fıkh kitabıdır. Diğer ikisi Süyûtî'nindir ve birisi fıkh, diğeri gramere dairdir. Bunlar yazarın ismi de ilâve edilerek söylenir (el-Eşbâh ve'n-Nezâir li-İbni Nüceym gibi). Bir metnin ismi başka, şerhinin ismi başka ve hâşiyesinin ismi başka olduğu gibi, bu kitap üzerine yapılan her çalışma, hatta tercümenin bile ismi başkadır. Mevkufâtî Mehmed Efendi, Mülteka'l-Ebhur kitabını türkçeye tercüme etmiş; Mevkûfât adıyla basılan bu kitap, artık ayrı bir eser olarak görülmüştür. Umumiyetle metn ile şerhin ve bazen hâşiyenin isimleri mânâ olarak da, kâfiye olarak da birbirine benzer. Meselâ, Dürrü'l-Muhtâr hâşiyesi Reddü'l-Muhtâr; Mültekâ'l-Ebhur şerhi Mecma'ül-Enhür.

Hanefî Mezhebinin Meşhur Kitapları

Hanefî mezhebine dair hükümler, başlıca İmam Muhammed'in kitaplarında yer alır. Sonra gelen hukukçular, bu kitapları esas alarak çeşitli fıkh kitapları meydana getirmişlerdir. Bunlardan başka münhasıran muhakeme usulleri (Edebü'l-Kâdı), hiyel, ferâiz, vakıf gibi müstakil mevzulara göre yazılmış kitaplar da varsa da, bunların sayısı umumî kitaplara göre azdır. Hanefî mezhebinin bütün hükümlerini ihtivâ eden en meşhur ve muteber birkaç tanesi şunlardır:

el-Muhtasar (Muhtasar-ı Tahâvî): Mısırlı Ebû Câfer Tahâvî'nin (321/933) yazdığı bir eserdir. Matbudur. Cessâs, Serahsî, İsticâbî gibi âlimlerce şerhedilmiştir.

el-Kâfi: Türkistanlı Hakîm-i Şehîd (334/945) tarafından yazılmıştır. İmam Muhammed'in zâhirü'r-rivâye eserlerinden tasnif olunmuştur. Buna, Serahsî'nin 30 cildlik **el-Mebcut** adlı şerhi meşhurdur. Matbudur.

el-Muhtasar (Muhtasar-ı Kudûrî): Iraklı Ebu'l-Hasen Kudûrî (428/1037) tarafından yazılmıştır. Hanefî mezhebinin en mühim kitaplarından. Defalarca basılmış ve şerhedilmiştir. Ebû Bekr el-Haddâdî el-Abbâdî'nin (800/1397) **es-Sirâcü'l-Vehhâc** ve bunun muhtasarı **el-Cevheretü'n-Neyyire** ile Abdülganî el-Meydânî'nin (1268/1851) **el-Lübâb** adındaki şerhleri çok meşhurdur. Hukukçular arasında *el-Kitab* denildi mi bu ikisi anlaşılır. Her ikisi bir arada 1314'de İstanbul'da basılmıştır. Sultan II. Abdülhamid zamanında Kars mutasarrıfı Mehmed Emin Fehim bey tarafından **Aziziyye** adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bousqu-

et ve Bercher tarafından *Le Statut personnel en droit musulman hanefite* adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir (Paris 1952).

Tuhfetü'l-Fukahâ: Alâüddin Semerkandî'nin (538/1144) eseridir. Muhtasar-ı Kudûrî esas alınarak yazılmıştır. Tertibi, o zamana kadar yazılmış eserlerden farklıdır. Kudûrî'nin işlemediği mevzuları ele almak, delillerini vermek ve sistematik olarak izah etmek için yazılmış, tertipli, pratik, kolay anlaşılır bir kitaptır. Matbudur. Kızı Fâtıma da babasının önde gelen talebesi olup fıkıh âlimi idi. Babasının yazdığı Tuhfe kitabını ezberlemişti. Babası, verdiği fetvâlarda kızının da imzasının bulunmasını isterdi. Kendisiyle evlenmek üzere çok tâlibi çıkmışsa da, babasının kitabını en güzel şerhedenle evleneceğini söylemiş; buna Ebû Bekr Kâsânî (587/1191) nâil olarak Fâtıma hanımı nikâhlamıştır. Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî için, "Şeraha Tuhfetu, zevvece bintehu" (Tuhfe'sini şerhetti, kızını nikâhladı) sözü meşhurdur. Kâsânî'nin şerhi **Bedâyi'üs-Sanâ-yi fi Tertibi'ş-Şerâyi'**dir. Bu kitap, müstakil bir kitap hüviyetinde olduğu için, çoğu kimseler bunu Tuhfe'nin şerhi olarak görmezler. Müellif, bu eserde hocasının metodunu takip ettiğini söylemektedir. Bu kitapta hükümlerin delilleri verilmiş, hükümlerin bu delillerden nasıl çıkarıldığı üzerinde durulmuş ve meseleler teferruatıyla izah edilmiştir. Her mevzuun başında plan verilip ve mevzu buna göre işlenir. Önce tercih edilen görüş, sonra diğer görüşler zikredilir. Yedi cild ve matbudur.

el-Fetâvâ'l-Hâniyye: Ferganalı Kâdihân'ın (592/1196) eseridir. Adı fetvâ olmakla beraber, klasik fıkıh kitaplarının tertibindedir. Hayatta sıkça vukua gelen hâdiseleri ihtivâ etmekle beraber, nazarî meseleleri de ele almıştır. Gayrimüdellet (deliller zikredilmemiş) olup matbudur.

el-Hidâye: Türkistanlı Merginânî'ye (593/1197) aittir. Merginânî, önce İmam Muhammed'in el-Câmi'üs-Sagîr ve Kudûrî'nin Muhtasar'ına istinâden **Kifâyetü'l-Müntehâ** adında seksen cildlik bir eser kaleme almış; sonra bunu çok uzun bulup daha bitirmeden **el-Bidâye** adıyla kısaltmış, bunu da **el-Hidâye** adıyla şerhetmiştir. Hidâye, mevzuları derli toplu ele alışı ve üslubunun güzelliği sebebiyle Türkistan'da olduğu kadar, Osmanlı memleketlerinde de çok itibar görmüştür. Bu eserde, yeni başlayan ilim talebesini ikaz sadedinde, hususî tâbirlere ayrı bir yer verilmiştir. Hâniyye'nin aksine ve Bedâyi' gibi burada da önce kuvvetli görüş zikredilir; sonra diğerlerine yer verilir. Delillerin takdimine zayıf görüşten başlanır. Matbudur. Charles Hamilton tarafından *The Hedaya* adıyla İngilizceye de tercüme edilerek basılmıştır (Londra 1791). Çok sayıda şerhinden, Bâbertî'nin **el-Inâye** ve İbnü'l-Hümâm'ın **Fethü'l-Kadîr** meşhurdur. Hidâye'deki hadîsleri, Ebû Muhammed Zeyla'î (726/1325) tahric ederek, **Nasbü'r-Râye** adlı kitabında toplamıştır. İnâye'ye Sa'di Çelebi'nin hâşiyesi meşhurdur.

el-İhtiyar li't-Ta'lîli'l-Muhtâr: Musullu Mecdüddin el-Mavsılî (683/1284) yazmıştır. İmam Ebû Hanîfe'nin kavillerine dair yazdığı el-Muhtâr kitabı-

nı, sonradan bu isimle şerhetmiştir. Mütun-ı mutebere-i erbaa denilen, Hanefî mezhebinin en muteber dört kitabından birisidir. Matbudur, şerhleri vardır, hadîsleri tahric olunmuştur.

Mecma'ül-Bahreyn: Iraklı İbnü's-Sa'atî (694/1295) yazmıştır. Kudûrî'nin Muhtasar'ı ve Ömer Neseî'nin Manzume'si esas alınarak hazırlanmıştır. Mütun-ı mutebere-i erbaadandır. Yani Hanefî mezhebinin en muteber dört kitabından birisidir. Matbudur, şerhleri vardır.

Kenzü'd-Dekâik: Türkistanlı Ebu'l-Berekât Neseî (710/1310)'ye aittir. Mütun-ı mutebere-i erbaadandır. Yani Hanefî mezhebinin en muteber dört kitabından birisidir. Matbudur. Farsçaya da tercüme edilmiştir. Şerhleri vardır. Bunlardan Fahrüddin Zeylâî'nin (743/1343) **Tebyînü'l-Hakâik**, Zeynülâbidîn İbn Nüceym'in (970/1562) **el-Bahrü'r-Râik** ve öncesinin biraderi Ömer İbn Nüceym'in (1005/1597) **en-Nehrü'l-Fâik** adlı şerhleri meşhur ve matbudur. Tebyîn'de, önceki Hanefî fukahâsının kavilleri verilmiş, delilleri de zikredilmiştir. Zeynülâbidîn İbn Nüceym, Bahr adlı eserini tamamlayamadan vefat etmiş; et-Tûrî tamamlamıştır.

el-Vikâyetü'r-Rivâye: Türkistanlı Tâcüşşeria'nın (673/1274) eseridir. Müellif, sonradan Sadrüşşeria-ı Sâni diye meşhur olacak torunu için Hidâye'den seçtiği ifadelerden bu kitabı meydana getirmiştir. Mütun-ı mutebere-i erbaadandır. Yani Hanefî mezhebinin en muteber dört kitabından birisidir. Matbudur.

el-Fetâvâ'l-Tatarhâniyye (Hâniyye): Hindistan'da Tuğlukşahlar zamanında Tatarhân adındaki bir asilzâdenin önyak olmasıyla Âlim bin Ata (768/1384) tarafından Zâdü'l-Müsâfir (Âhîret Yolcusunun Azığı) adıyla hazırlanmıştır. Hidâye'nin bâbları esas alınmış; el-Muhîtü'l-Burhânî, ez-Zahîre, Fetâvâyı Kâdihân ve ez-Zahiriyye adlı kitaplardaki meseleler toplanmıştır. Matbudur.

el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye: Harezmlî Kerderî (827/1424) tarafından telif edilmiştir. İmam Ebû Hanîfe ve sonraki hukukçuların fetvâlarını muhtasar olarak toplamış ve bunları değerlendirerek tercihlerde bulunmuştur. Şer'î delillere ve başka mezheplerin görüşlerine nâdiren yer verilmiştir.

Dürerü'l-Hükkâm: Osmanlı şeyhülislâmı Molla Hüsrev'e (885/1480) aittir. Müellif **Gürerü'l-Ahkâm** adlı eserini bu isimle şerhetmiştir. Osmanlılar zamanında bir ara medrese ve mahkemelerde hükme esas alınan eserlerin başında gelir. Matbudur. Müteaddid şerhleri vardır. Ali Ankaravî tarafından Türkçeye de tercüme olunup, 1258'de Bulak'ta basılmıştır.

et-Tarikatü'l-Muhammediyye: Osmanlı ulemâsından İmam Birgivî (981/1573) tarafından kaleme alınmıştır. Daha ziyâde bir ahlâk kitabı olmakla beraber, bunun iki şerhi vardır ki, fıkıh sahasında mühim bilgileri ihtivâ etmektedir. Bunlardan birisi Nablûsî'nin (1143/1731) **el-Hadîkatü'n-Nediyye** ve diğeri de Hâdimî'nin (1176/1762) **el-Berîkatü'l-Ahmediyye** adlı eserleridir. Bu çok

kıymetli şerhlerin ikisi de matbudur. Berîka, Türkçeye de tercüme edilmiştir.

Mülteka'l-Ebhur: Osmanlılar zamanında Fâtih câmii imamı ve müderrisi İbrâhim el-Halebî (956/1594) telif etmiştir. Mütun-i mutebere-i erbaa denilen Hanefî mezhebinin en muteber dört kitabı esas alınarak hazırlanmıştır. Osmanlı medreselerinde okutulduğu gibi, mahkemelerde de padişahın fermanıyla resmî hukuk metni olarak tatbik edilmiştir. Böylece Osmanlı mevzuatının esasını teşkil eder. Matbudur. Mevkûfârî Mehmed efendi tarafından **Kitab-ı Mevkûfât** adıyla Türkçeye tercüme edilip basılmıştır. Osmanlılar zamanında Ermeni asıllı İsveçli diplomat d'Ohsson tarafından Fransızcaya da tercüme edilmiş ve 1788-1824 yılları arasında Paris'te neşrolunmuştur. Şeyhzâde Abdurrahman Efendi'nin (1078/1667) **Mecma'ül-Enhür** adındaki şerhi meşhurdur. Müellif şeyhülislâm dâmâdı olduğu için bu şerh Dâmâd diye tanınır. Matbudur. H. Sauvaire tarafından *La Moultaqa el abhuer, avec commentaire abrege du Majma el anheur* adıyla tercüme edilmiş ve 1882'de basılmıştır.

el-Eşbâh ve'n-Nezâir: Mısır'da yaşamış Osmanlı âlimi Zeynülâbidîn İbni Nüceym'in (970/1562) eseridir. İslâm hukukunun küllî kâideleri ve bazı ince meseleleri üzerine faydalı bir eserdir. Matbudur. Muhtelif şerhleri vardır. Bunlardan Hamevî'nin (1098/1687) **Gamzu Uyûni'l-Besâir** adlı şerhi meşhur ve matbudur.

Merâkıyyü'l-Felâh: Mısır'da yaşamış Osmanlı âlimi Şernblâlî'nin (1069/1659) eseridir. Müellif, **Nûrû'l-İzâh** adlı eserini kendisi şerhetmiş ve bu ismi vermiştir. Defalarca basılmış, üzerinde hâşiyeler yazılmıştır. Tahtâvî'nin hâşiyesi Hacı Zihni Efendi tarafından **Nimet-i İslâm** adıyla kısmen Türkçeye tercüme edilip basılmıştır.

el-Fetâvâ'l-Hindiyye (Alemgiriyye): Hindistan'da Gürgâniyye hükümdarı Âlemgir Şah'ın (1118/1797) emriyle Şeyh Nizâm riyâsetindeki bir heyet hazırlamıştır. Fetvâ adını taşımakta ise de, Hâniyye gibi bu da klasik fıkıh kitaplarına benzer. 52 kitap ve 515 bâbdan müteşekkil olup, Türkçeye de tercüme edilen bu eserde, önce İmam Ebû Hanîfe ve eshâbından sahih olarak nakledilen rivâyetler (zâhirî'r-rivâye) esas alınmış; sonra nakli bunlar kadar sahih olmayan rivâyetlere (nevâdir) yer verilmiş; nihâyet bu rivâyetleri izah eden hukukçuların kavilleri zikredilmiştir.

Reddü'l-Muhtâr: Şam'da yaşamış Osmanlı hukukçusu İbn Âbidîn'in (1252/1836) eseridir. Timurtâşî'nin (1004/1595) **Tenvîrû'l-Ebsâr** adındaki eserine Haskefi'nin (1088/1677) yaptığı **Dürrü'l-Muhtâr** adlı şerhe hâşiyedir. Hanefî mezhebinde en muteber eserlerdendir. İbn Âbidîn, bu kitabı kaleme almaya 24 yaşında başlamıştır. Eserini baştan sona kadar müsvedde olarak yazdıktan sonra, icâre bahsinden eserin sonuna kadar olan kısmı tebyiz etmiş (temize çekmiş); bilahare eserin başından başlayıp kâdî ile'l-kâdî bahsiyle şehâdet bahsi

arasındaki mesâil-i şettâ (çeşitli meseleler) bölümüne gelince vefat etmiştir. Bu bölümden hibe bahsinin sonu ve icâre bahsinin başına kadar olan kısım temiz çekilmediği için, eser tab edilirken bu bölüm müellifin oğlu tarafından müsveddelerden olduğu gibi çıkarılmıştır.

İbn Âbidîn, Dürrü'l-Muhtâr kitabının ibârelerini daha anlaşılır bir hâle getirmiş; sahih ve tenkid edilen görüşleri bildirmiş; daha evvel kimsenin vüzûha kavuşturmadığı meseleleri vüzûha kavuşturmuştur. Bunu yaparken de kendisine kadar ulaşan mühim kaynakların çoğunu görmüştür. Bu kaynaklardaki müphem ifadeleri açıkladıktan başka hatâlara da işaret etmiştir. Eserde bilhassa İbn Nuceym, Şerbnlâfî, Aliyyü'l-Kârî, Abdülganî Nâblûsî, Zâhidî ve Allâme Kâsım'a ait muhtelif risâlelerle, el-Bahrü'r-Râik, en-Nehrü'l-Fâik, el-Mineh, ed-Dürer, el-Eşbâh ile Remlî'nin Câmî'ü'l-Fusûleyn hâşiyelerinden; Hayrüddin Remlî, İbnü'ş-Şelbî, Rahîmî, Şeyh İsmâil, İbn Nuceym, Timurtaşî ve Hâmidî'nin fetvâlarından istifade edilmiştir. Yazılış tarihi en son ve etraflı bir eser olmak itibarıyla Hanefî mezhebinde en sağlam kitap sayılır. Beş cild olarak bir kaç defa basılmıştır. Türkçeye de tercüme olunmuştur.

Oğlu Alâüddin Muhammed (1306/1889), İstanbul'da Mecelle Cemiyeti âzâsından idi. Üç sene sonra Dimeşk'a döndüğünde, Ahmed Cevdet Paşa'nın ısrarı üzerine, babasının Dürrü'l-Muhtar üzerine aldığı notlardan da faydalanarak Reddü'l-Muhtâr'a **Kurretü'l-Uyûni'l-Ahyâr** adıyla iki cildlik tekmile yazmıştır. Alâüddin Muhammed, Trablus kâdısı ve Dimeşk maarif meclisi ikinci reisliği yapmıştır. Abdülkâdir er-Râfîi el-Fârûkî (1323/1906), Reddü'l-Muhtâr'a **Takrirâtü'r-Râfîi** diye de bilinen **et-Tahrîrü'l-Muhtâr** adlı ta'likâtı yazmıştır. Şâm ulemâsından Suriye başkâdısı, Ahmed Mehdî Hıdr, Reddü'l-Muhtâr'a alfabetik bir mevzu fihristi yapmış; 316 sahifelik **Fihristü İbni Âbidîn** 1382/1962'de basılmıştır. Dürrü'l-Muhtâr'ın bir başka hâşiyesini de Tahtâvî (1231/1816) yapmıştır. Matbudur. **Hâşiyeye-i Tahtâvî** adıyla Seyyid Abdülhamid Ayntâbî tarafından Türkçeye de tercüme edilip 1287'de İstanbul'da yedi cild hâlinde basılmıştır.

Mâlikî Mezhebinin Meşhur Kitapları

el-Müdevvene: İmam Mâlik'in talebesinden Esed bin Furat'ın (213/828) hocasından öğrendiklerini yazdığı *Esedîyye* adlı eserini, Sehnûn, İmam Mâlik'in en önde gelen talebesi İbnü'l-Kâsım'a arz ederek tashih ve ilâve görüşlerini aldıktan sonra, tertib ve tehzib ederek bu kitabı meydana getirmiştir. Müdevvene, Mâlikî fıkının esasını teşkil eder. Fıkıh konularına göre tasnif edilmiş kırkbin mesele, dörtbin hadîs ve otuzaltı bin eser (Sahâbe ve Tâbiîn kavli) ihtivâ eder. Matbudur. Talebeleri, vefatından sonra İmam Mâlik'in mezhebi üzerinde çalışmış; usûlünü tesbit etmiş; bazı meselelerde de farklı ictihadda bulunmuştur. Bunlar Müdevvene'de İmam Mâlik'in görüşleriyle beraber yer almıştır. Kayru-

vânî (386/996) sonradan bu eseri **el-Muhtasar** adıyla ihtisar etmiştir.

Muhtasarı Halil: Şeyh Halil bin İshak el-Cündî (767/1365) tarafından yazılmıştır. Mâlikî mezhebinin en sağlam kaynağı addolunmaktadır. I. Guidi ve D. Santillana tarafından *Sommario del Diritto Malechita* adıyla İtalyancaya (Milano 1919) ve Bousquet tarafından *Abrégé de la loi musulmane selon le rite de l'imâm Mâlek* adıyla Fransızcaya (Cezayir 1956-62) tercüme edilmiştir. Muhtelif şerhleri vardır. Ebû Abdullah Muhammed bin Yûsuf el-Mevvâk'ın (897/1491) **et-Tâc ve'l-İklîl** ile Ebû Abdullah el-Hattâb'ın (954/1547) **Mevâhibu'l-Celîl** adlı şerhleri meşhurdu ve beraber basılmıştır.

Şâfi'î Mezhebinin Meşhur Kitapları

Muhtasarı Müzenî: Müzenî (264/877) tarafından kaleme alınmıştır. Hocası İmam Şâfi'î'nin el-Ümm adlı eserinin yanında tab olunmuştur. Çok şerhlerinden Mâverdî'nin (450/1058) **el-Hâvî'l-Kebîr** ve Ebû İshak Mervezî'nin (340/951) şerhi meşhurdur. el-Hâvî, 20 cild hâlinde matbudur.

el-Mühezzeb: Firûzâbâdî'nin (476/1083) te'lifidir. Şer'î hükümlerin delillerini de vermektedir. İki cild olarak basılmıştır. Çok şerhleri vardır. İmam Nevevî'nin (676/1277) başlayıp Sübkî'nin (756/1355) devam ettirdiği **el-Mecmu** adındaki şerh meşhur ve matbudur. Mühezzeb, Hollanda müstemlekeleri için Keyser tarafından Felemenkçeye tercüme edilmiş ve 1853'de Lahey'de tab olunmuştur.

el-Vecîz: İmam Gazâlî'nin (505/1111) eseridir. Gazâlî'nin el-Basît ve el-Vasît adındaki bugüne intikal etmeyen başka iki eseriyle paralel bir sistematîğe sahiptir. Matbudur. Râfiî'nin (623/1226) şerhi **Fethü'l-Azîz** meşhurdur. Matbudur. Bunu İmam Nevevî, **Ravdatü't-Tâlibîn** adıyla ihtisar etmiş ve bu kitap çok tutulmuştur.

el-Muharrer: Râfiî (623/1226) tarafından telif edilmiştir. Bunun bir çok şerhleri vardır. İmam Nevevî'nin **el-Minhâc** adındaki muhtasarı çok kıymetlidir. Fransızca ve İngilizceye de tercüme olunmuştur. Minhâc'ın çok şerhleri vardır. Bunların en kıymetlisi İbn Hacer-i Mekkî'nin (974/1566) **Tuhfetü'l-Muhtâc** adındaki dört cildlik şerhdur. Tuhfe, Şâfi'î mezhebinin en sağlam fıkıh kitabı olarak çok tutulmuştur. Şemsüddin Remlî'nin (1004/1596) **Nihâyetü'l-Muhtâc**; Hatîb Şirbinî'nin (977/1570) **Muğni'l-Muhtâc** adlı şerhleri de meşhurdur. Sonuncusu diğerlerinin aksine müdelleldir; yani hükümlerin delilleri de gösterilmiştir. Hepsisi matbudur. Zekeriyya el-Ensârî (926/1520) de, Minhâc'ı **Menhecü't-Tullâb** adıyla ihtisar ve bunu **Fethü'l-Vehhâb** adıyla şerhetmiştir.

Hanbelî Mezhebinin Meşhur Kitapları

Muhtasarı Hırakî: Ebu'l-Kâsım Hırakî (334/945) tarafından telif edil-

miştir. Hanbelî fıkhnın en eski kitaplarından olup, mezhebin esas kaynağıdır. Hırakî bu eserinde az bir ilâve dışında hep İmam Ahmed'in talebesi Hallâl'in rivâyetlerini almıştır. 300'den fazla şerhi vardır. Muvaffaküddin İbn Kudâme (620/1223), bunu başka mezheplerle mukayeseli bir tarzda ve mezhebdeki tercihleri bildirerek şerhedip **el-Muğnî** adını vermiştir. Matbudur. Hanbelî mezhebinin en sağlam ve meşhur kaynağı olarak çok tutulmuştur.

el-Muknî: Muvaffaküddin İbn Kudâme'nin (620/1223) te'lifidir. Hecâvî (968/1560) tarafından **el-İknâ li-Tâlibi'l-İntifâ** adıyla ihtisar edilmiştir. Matbudur. Bunun müteaddid şerhleri vardır. Behûtî'nin (1051/1641) **Keşşâfü'l-Kına'** ale'l-Kına' adındaki şerhi çok meşhur ve matbudur.

Dört Mezhebe Göre Yazılmış Meşhur Kitaplar

el-Mizânü'l-Kübrâ: Mısır'da yaşamış Şâfiî hukukçusu İmam Şa'rânî'nin (973/1565) eseridir. Bu eserde, birbiriyle teâruz halinde görülen delillerin ve müctehidlerin görüşlerinin arası te'lif edilmekte; bunların arasındaki farklılık ve teâruzun tahfif ve teşdid, yani azimet ve ruhsat bakımından olduğuna dikkat çekilmektedir. Matbu olup, Türkçeye ve Perron tarafından *Balance de la loi musulmane* adıyla Fransızcaya (Cezayir 1898) tercüme edilmiştir.

Bidayetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid: Mâlikî hukukçusu İbnü'r-Rüşd el-Hafîd (595/1198) tarafından te'lif edilmiştir. Dört mezhebe göre mukayeseli olarak yazılmıştır. Dört cild hâlinde matbudur. Önsözü ve bazı kısımları Fransızcaya tercüme olunmuştur.

el-Fıkhu ale'l-Mezâhibi'l-Erbea: Mısır'da, 1922 senesinde mescidlerde dört mezhebin ahkâmının tedrisi ve imamların bu mezheplerin hükümlerini gözetebilmesi maksadıyla Evkâf Vezâreti tarafından Câmi'ül-Ezher ulemâsından dört mezhebe mensup hukukçulardan bir komisyon kuruldu. Bunlar dört mezhebe göre mukayeseli bir fıkıh kitabı hazırladılar. Bu arada, Mısır hükümeti, kanunlarda ve tedrisatta Hanefî mezhebi yanında dört mezhebin hükümlerinden de istifâde edilmesi kararı almıştı. Bahis mevzuu kitap, bu hususta da yardımcı olacaktı. Ancak 1928 yılında tamamlanan bu kitap, şekil ve muhtevâ bakımından tenkide uğrayınca, vezâret bu kitabı gözden geçirmek üzere tekrar bir komisyon teşkil etti. Şeyh Abdurrahman el-Cezirî (1360/1941), bu komisyonun reisi oldu. Bu komisyonda Mâlikî mezhebenden Abdülcélil İsâ, Şâfiî mezhebenden Muhammed el-Bâhî ve Hanbelî mezhebenden Muhammed Sebi' ez-Zehabî âzâ olarak bulunuyordu. Komisyon 1349/1931 yılında el-Fıkhu ale'l-Mezâhibi'l-Erbea kitabını hazırlayarak İslâm hukukuna mühim bir hizmette bulunmuş oldu. Kitap matbu olup, Türkçeye de tercüme olunmuştur.

TEFSİR KİTAPLARI

Bu devirde çok kıymetli Kur'an-ı kerîm tefsirleri yazılmıştır. İbn Ab-bâs'ın talebesi İmam Mücâhid (103/721), tefsir ilminin kurucusu sayılır. Sonra-ki devirlerde yaşayan pek çok müfessir, Kur'an-ı kerîmin âyetlerini tefsiri hak-kında sahâbe ve tâbiînden gelen rivâyetleri kitaplarına yazmışlar; kendileri de bunlara uygun te'villerde bulunmuşlardır. Bunlardan İbn Cerîr Taberî (310/922), Ebû Bekr Cessâs (370/980), Ebu'l-Leys (373/983), Mâverdî (450/1058), Ze-mahşerî (538/1143), İbnü'l-Arabî (543/1148), Fahrüddin Râzî (606/1209), Kur-tubî (671/1272) Kâdi Beydâvî (691/1292), Ebu'l-Berekât Nesefî (710/1310), Hâzin (741/1340), Hüseyin Vâiz Kâşifî (903/1497), İbn Kemal Paşa (940/1533), Şeyhzâde (951/1544), Ebussuud Efendi (982/1574), İsmâil Hakkı Bursevî (1137/1724) gibi müfessirler ve yazdıkları tefsirler çok meşhurdur.

HADİS KİTAPLARI

Tebe-i tâbiîn devrinde, hadîs-i şerîfler kitaplara geçirilmişti. Bu devirde yazılan altı kitap vardır ki, kütüb-i sitte ismiyle meşhurdur. Bunlarda en itimada şâyân hadîs-i şerîfler toplanmıştır. Kütüb-i sitte, İmam Buhârî (256/869), Müs-lim (261/874), İbn Mâce (273/886), Ebû Dâvud (275/888), Tirmizî (279/892) ve Nesâî'nin (303/915) hadîs kitaplarıdır. İlk ikisinin ismi *Sahih*, sonrakilerin ismi *Sünen* olarak bilinir. Bazıları İbn Mâce'nin yerine İmam Mâlik'in *Muvatta'* ad-lı kitabını kütüb-i sitteden sayarlar. Bunların dışında da hadîs kitapları kaleme alınmıştır. Dârekutnî (306/918) ve Beyhakî'nin (458/1066) *Sünen* kitapları ile; İmam Ahmed bin Hanbel (241/855), Dârimî (255/869), Bezzâr'ın (292/904) ve Ebû Ya'lâ'nın (307/919) *Müsned* adlı kitapları meşhurdur.

Sonraki devirde muhaddisler, tebe-i tâbiîn zamanında kitaba geçirilen ha-dîs-i şerîfler üzerinde sened ve metin kritiği yapmışlar, mevzu hadîsleri çıkar-mışlar, zayıf, hasen ve sahîh hadîsleri ayırmışlardır. Senedde ismi olan râvîlerin hayatlarıyla alâkalı tabakât kitapları kaleme alınmıştır. Bunlar binlerce ismi ih-tivâ eden biyografi ansiklopedileridir. Süyûtî'nin (911/1505) *Tabakâtü'l-Huffâz*; İbn Hacer Askalânî'nin (852/1448) *et-Tezhîbü't-Tezhîb* ile *Lisânü'l-Mizan*, Ze-hebî'nin (748/1348) *Tezkiretü'l-Huffâz* kitapları meşhurdur. Mustalahâtü'l-hadîs (hadîs ıstılahları), ilelü'l-hadîs (hadîslerin illetleri), ve muhtelefü'l-hadîs (hadîs-lerin birbiriyle görünüşte teâruz arzetmesi), garîbü'l-hadîs (hadîslerde rastlanan nâdir kelimeler) ve nâsih-mensûh hadîsler üzerine çalışmalar yapılmıştır. Klasik hadîs kitapları şerhedilmiştir. Buhârî'nin en kıymetli şerhleri İbn Hacer Askalâ-nî'nin *Fethü'l-Bâri* ve Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî* adlı eserleridir.

Muhaddisler, bu hadîs kitaplarındaki hadîsler üzerinde çalışarak, bunları alfabetik olarak tasnif etmiş, böylece halkın mürâcaatını kolaylaştırmışlardır. Süyûtî'nin (911/1505) *Câmi'üs-Sagîr*, Münâvî'nin (1031/1621) *Künûzü'd-De-*

kâik kitapları böyledir. Buhârî'nin kitabındaki mükerrer hadîsler çıkarılmak suretiyle Buhârî muhtasarları hazırlanmıştır. Bu hususta Zebîdî'nin (893/1488) *Tecrid-i Sarîh* adlı eseri meşhurdur; türkçeye de tercüme ve şerh edilmiştir. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadîsler bir araya getirilmiştir.

KELÂM ÇALIŞMALARI

Bu devirde, kelâm ilmi de inkişaf etmiş; bid'at fırkalarının görüşleri ele alınarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikâdı müdâfaa edilmiştir. Aynı zamanda birer hukukçu olan Semerkandlı İmam Mâtürîdî (333/944) ve Basralı İmam Eş'arî (330/941), bu devirde Ehl-i sünnetin iki kelâm âlimi olarak ortaya çıkmışlar ve Ehl-i sünnet itikâdını açıklamışlardır. İmam Gazâlî, felsefecilerin görüşlerini reddedip, ve Ehl-i bid'atın iddialarına cevap vererek haklı bir nam kazanmıştır. Kâdı Beydâvî, Âmidî, Adûdüddin Îcî, Sadüddin Teftazânî, Celâlüddin Devânî gibi âlimler, kelâm sahasında mühim eserler meydana getirdiler. Bu devirde, İslâmî ilimler çok inkişaf edip, bütün meseleler ortaya konulduğu için; ulemâdan din ve ahlâk hükümlerinin vicdanîleşmesi yolunda tasavvuf ile iştigal edenlerin sayısı artmıştır. İslâm ülkesinde pek çok tasavvuf tarikatleri ortaya çıkmıştır. Bunların metodu, umumiyetle iki kol halinde Hazret-i Peygamber'e kadar ulaşmaktadır. Silsileleri Hazret-i Ebû Bekr'e kadar ulaşan Nakşbendiyye ve Yeseviyye (Bektaşiiyye) ile silsileleri Hazret-i Ali'ye kadar ulaşan Kâdiriyye, Çeştiyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye, Şâziliyye, Sa'diyye, Mevleviyye, Bayramiyye, Rifâiyye ve Halvetiyye tarikatleri İslâm tarihinde meşhurdur. İslâm hukukçularının ekserisi bu tarikatlerden birine mensup olduğu için, hukukî mesâîlerinde bu temâyüllerinin tesiri mevzubahistir.

HUKUK TEDRİSATI

Daha önceki asırlarda hukuk tedrisatı, ortaçağ geleneğine uygun olarak dinî ve edebî ilimlerle beraber, câmilerde ve kısmen de müderrislerin evlerinde yapılmaktaydı. Hicrî III. asırdan itibaren medreseler kurulmaya başlanmıştır. Daha önceki câmi' geleneğine uygun olarak bunlara da câmi' (toplayıcı) denilmiştir. [Universitatis, bunun latinedeki karşılığıdır.] Câmi' denilen üniversiteler külliyele ayrılırdı. Her birinde farklı bir ilim öğretilirdi. Medreselerde, evvân denilen anfi veya konferans salonu ve dershaneler, müderrislerin odaları ve lojmanları, ibâdet için mescid, kütüphane, şifâhâne, talebenin kalması için odalar, hamam ve yemekhane bulunur; hepsine birden külliye denirdi. [College kelimesi, külliye den alınmadır.] Medreseler vakıf olup, mütevellî tarafından idare edilirdi¹²⁵.

125- Bu hususta bkz. Ahmed Çelebi: **İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi**, Trc. Ali Yardım, İst. 1983; George Makdisi: **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu/Hasan Tuncay Başoğlu, İst. 2004.

244/859 yılında kurulan Fas'daki Fes şehrindeki Kureviyyin Üniversitesi (Câmi'ül-Kureviyyin) bugün de faaliyette olan dünyanın en eski üniversitesidir. Kureviyyin'de, XIV. asırda sekiz bin talebe vardı. (Bugün talebe sayısı beşbindir.) Endülüs'de 786 yılından itibaren kurulmaya başlanan ve 848 yılında genişletilen Kurtuba Üniversitesi de (Câmi'ül-Kurtuba), Avrupa'nın ilk üniversitesidir¹²⁶. Fransız asıllı Papa II. Silvester (999-1003), Kurtuba üniversitesinden mezun olmuştu. 726'da Afrikiyye'de kurulan Kayruvan ve 732'de Tunus'ta kurulan Zeytûne medreseleri, az zaman sonra yüksek tedrisata başlamıştır. Bunları, 972'de yaptırılan Kâhire'deki el-Ezher üniversitesi takip etmiştir. Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün ön ayak olduğu medreselere Nizâmiyye medreseleri denir ve ilki Bağdad'da 459/1067 senesinde kurulmuştur. Ebu İshak Şirazî 476/1083 burada ders vermeye başlamıştır. İmam Gazâlî de burada ders vermiştir. Başta Bağdad olmak üzere, İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, ve Amul gibi şehirlerde şubeleri açılmış ve meşhur âlimler buralarda müderrislik yapmıştır. Nizâmiyye medreselerini, Şam'da Selçukluların atabeyi olan Nûreddin Zengî'nin kurduğu Nûriyye medreseleri takip etti. İlki 563/1168 tarihinde açılan bu medreseler, zamanla Şam ve Mısır'a yayıldı. Bunların tedrisat prosedürleri birbiriyle aynı idi. Sırasıyla ilk, orta, lise ve üniversite seviyesinde tedrisat yapıyordu. Bundan sonra kurulan medreseler de bu modele göre açılmıştır. Nizâmiyye ve Nûriyye medreseleri ile bunların sonraki asırlardaki takipçileri, İslâm dünyasının her yanında birbirine benzer hususiyette bir âlim prototipi meydana getirmiştir. Bu âlimler, sünnî akîdeye çok bağlı, selefin ictehadlarına hürmetkâr, ekserisi tasavvufa sâlik idiler. Bu medreselerde okumuş ve ilmî ehliyetleri medresenin hey'et-i tedrisiyyesi (öğretim üyeleri) tarafından icâzetnâme ile tasdik olunmuş âlimler, kâdılık, müftilik, nakîblik, vezîrlük, kâtiblik, şihnelik gibi resmî vazifelerde öncelikle istihdam edildiler. Osmanlılardaki ulemâ-yı rüsum da böyledir.

Medreselere, ilk mektebi bitiren veya burada öğretilen bilgileri kendi imkânlarıyla öğrenen talebelere zekî ve istidâdı olanlar alınırdı. Medrese tahsili müddetince kabiliyetlerine göre yönlendirilirdi. Medrese tahsili uzun sürer, ara sınıflardan çıkanlar, derecelerine göre bir vazife alabilirlerdi. Talebe umumiyetle medresede yatıp kalkar, burada yemeğini yer, ayrıca medresenin vakfından

126- Avrupa'nın bilinen ilk üniversitesi 1088'de kurulan Bologna Üniversitesidir. XII. asır ortalarında kurulan Paris Üniversitesi, ilk zamanlar çok iptidâî şartlarda, açık meydanlarda, mevsim kışsa yere serili samanların üzerinde öğrenim verirdi ve ilk binasına 1215 yılında kavuşmuştur. Buradan kovulan İngiliz talebelerin İngiltere'de kurduğu Oxford (1167) ve Cambridge (1318) ile İtalya'nın Pavia (1361) ve Almanya'nın Heidelberg (1386) üniversiteleri, Hristiyan Avrupa'nın ilk yüksek öğretim kurumlarıdır ve kuruluşları İslâm dünyasındaki emsallerinden hayli sonradır. İslâm dünyasındaki üniversite ve külliyelerin Avrupa üniversitelerine etkisi, bugün bilhassa bu üniversitelerdeki akademik derecelendirmede, kıyafetlerde, isimlerde ve binaların mimarisinde hâlâ yaşamaktadır

burs alırdı. Bu medreselerde dinî ilimlerin yanında, astronomi, tıp ve edebiyat tedrisatı da yapılırdı. Medreselerde riyâzî ilimler de tedris olunurdu. Matematik, (hesab ve hendese), astronomi (hey'et), anatomi (teşrîh), fizik, kimya gibi ilimlerin, şer'î ilimlerle münasebeti ve şeriat ulemâsının bu ilimlere ihtiyacı bedihîdir. Medreselerde dersler haftada bir gün (umumiyetle Perşembe), ayrıca Ramazan ayında ve bayramlarda tatil edilirdi.

Müdürrisler, daha evvel bu ilmin tahsilini yapıp ehliyetli âlim veya âlimlerden icâzetnâme (diploma) almış kimselerden tayin edilirdi. Maaşlarını vakıfdan alırlardı. Her ders için ayrı müdürris ders okuturdu. Bazı medreselerde dört mezhebin ayrı evvânı (anfisi, bölümü) ve müdürrisi vardı. Talebeler bu evvânlarda ayrı ayrı ders görürlerdi. Müdürris, dersi umumiyetle kendi hazırladığı veya meşhur bir metne dayanarak anlatır, talebe de metni yazardı (implâ ederdi). Müdürris sonra metni izah eder, talebenin suallerine cevap verirdi. Talebe bunları da metnin kenarına kaydederdi. Talebe gerekirse metni ezberler, sonra sınıfta tekrar ederdi. Müdürris; bazen metni talebeye okutur, talebenin izahını dinler, gerekirse düzeltirdi. Müdürrislerin muîd adında yardımcıları vardı (doçent ve asistanlar). Bunlar talebeyi derse hazırlar. Takrirlerini dinler. Gerekirse hocanın verdiği dersi tekrar ederdi. Talebe öncelikle âlet ilimleri denilen, sarf (morfoloji), nahv (sentaks), belâgat (beyan, bedi' ve meâni), iştikak, lügat, inşâ, kitâbet, hitâbet, mantık gibi dersler okur; sonra tefsîr, hadîs, kelâm ve fıkıh ilimlerine dair usûl ve fûru metinleri okumaya geçerlerdi¹²⁷.

Bu devirde birebir tedrisat da çok rastlanan bir usuldü. Burada bir talebe bir müdürrisin yanından hiç ayrılmaksızın bazı metinler okur, sualler sorar, müdürrisin va'zlarını dinler, hocasına dersi takrir eder, böylece yeni derse geçilir, gerekli kitapların okunması bittikten sonra müdürris bu talebeyi imtihan eder veya bir müdürrisler heyeti tarafından imtihan yapıldıktan sonra talebe muvaffak olursa icâzet alırdı. İcâzet, hocasından gördüğü şekilde talebe okutabilme ve kitap yazabilme izni demektir.

Taklid devrinde, Hicaz'dan başka, Şam, Bağdad, Kâhire, Kayruvan, Kurtuba, Rey, Buhara, Semerkand, Herat, Tebriz, İstanbul, Kazan, Delhi gibi şehir-

127- Belâgat, düzgün ve yerinde söz söylemeyi öğreten ilimdir. Meâni, beyan ve bed'i olmak üzere üçe ayrılır. Beyan ile. terkiplerin. maksada delâletteki açıklığı anlaşılır; hakîkat, mecaz, kinâye, teşbih, istiâre gibi sanatlar üzerinde durulur. Bedi', sözün garib (alışılmadık) ve güzel söylenmesidir. Meâni, sözün ve terkiplerin, muktezâ-yı hâl ve makama mutâbık söylenmesidir. İştikak, aynı kökten türemiş birkaç kelimeyi bir araya getirmek demektir. (Meselâ, mesîh kelimesinin, seyahat veya mesh kelimesinden geldiğine dair ihtilaf vardır.) Haber, taleb ve inşâ, lafz ile mânânın münasebetini tesbit eden; edatları, haber ve dilek kiplerini gösteren ilimdir. Kompozisyon için de inşâ kelimesi kullanılmıştır. Lügat, isim ve fiillerin değişik hallerini gösterir (Meselâ, sebîl ve tarîk yol mânâsına gelmekle beraber, birincisi hayırda kullanılır.) Kitâbet, usulüne uygun yazmak; hitâbet ise usulüne uygun konuşmak sanatıdır. Mantık doğru muhakeme ve doğru düşünmeyi öğreten ilimdir.

ler, İslâm dünyasının kültür merkezleri idi. Meşhur ulemâ buralarda toplanmış; güçlü medreseler ve kitaplarla dolu kütüphaneler tesis edilmiş; kitap te'lifâtı ve neşriyatı olabildiğine artmıştı. İlimde derinleşmek isteyenler, akın akın bu şehirlere koşuyorlar; çoğu aldıkları ilmi öğretmek maksadıyla tekrar memleketlerine dönüyorlardı. İslâm âleminde, en sıradan köylerde bile ders okutup fetvâ veren, gerektiğinde dâvâ dinleyen, derin âlim ve hukukçulara rastlanıyordu.

TAKLİD DEVRİNİN MEŞHUR HUKUKÇULARI

Hicrî IV. asrın başlangıcından XIII. asrın başlarına kadar devam eden bu uzun devrede çeşitli mezheblere mensup çok fıkıh âlimi yetişmiştir. Her mezhebe veya ilim dalına mensup binlerce İslâm âliminin isimleri, biyografileri ve eserlerini bildiren tabakât kitapları vardır. İslâm tarihi boyunca çokça rastlanan bu kitaplardan bazıları, muayyen bir zamana kadar yaşamış âlimlerin hayatlarını veren kitaplardır. Bunlardan İbn Sa'd'ın (230/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* ve İbn Hillikân'ın (681/1211), *Vefeyâtü'l-A'yân* (matbu) adlı eserleri meşhurdur.

Mezheblere göre yazılmış tabakât kitaplarına da misal olarak şunlar verilebilir:

Hanefîlerde: Aynî'nin (855/1451) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*; İbn Kutluboga'nın (879/1474) *Tâcü't-Terâcim fi't-Tabakâti'l-Hanefiyye* (matbu), İbn Kemal Paşa'nın (940/1534) *et-Tabakâtü'l-Hanefiyye* ve *et-Tabakâtü'l-Müctehidîn*; Kınalızâde'nin (979/1572) *et-Tabakâtü'l-Hanefiyye*; Temîmî'nin (1010/1601) *et-Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye* (matbu); Aliyyü'l-Kâri'nin (1014/1606) *el-Esmârü'l-Ceniyye fi'l-Esmâri'l-Hanefiyye*; Mahmud Kefevî'nin *A'lâ-mü'l-Ahyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Numan*; Lüknevî'nin (1304/1886) *el-Fevâ'idü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye* (matbu); Abdülkâdir Kureşî'nin *el-Cevâ-hirü'l-Mudiyye fi't-Tabakâti'l-Hanefiyye* (matbu)¹²⁸.

Mâlikîlerde: Muhammed Mahlûf'un *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fi't-Tabakâti'l-Mâlikiyye* (matbu).

Şâfiîlerde: Sübkî'nin (771/1370) *et-Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* (matbu); İbn Rislân'ın (844/1441) *et-Tabakâtü's-Şâfiyye* (matbu).

Hanbelîlerde: İbn Ebî Ya'lâ'nın (526/1131) *Tabakâtü'l-Hanâbile* (matbu).

Ayrıca ihtisaslara göre yazılmış tabakât kitapları da vardır. Misal: Süyûtî'nin (911/1505) *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (matbu); *Tabakâtü'l-Huffaz* (matbu); Şa'rânî'nin (973/1565) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (matbu) gibi.

128- Son devirde yazılmış Türkçe kitaplardan Ahmed Özel'in **Hanefî Fıkıh Âlimleri** zikre değer. (Ankara 1990). Ömer Nasuhi Bilmen'in **Hukuk-ı İslâmiyye Kâmûsu**'nun birinci cildinde de meşhur İslâm hukukçularına alfabetik olarak yer verilmiştir.

Osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebi'nin (1067/1656) iki cild Arabî *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde, elifbâ sırasına göre onbeşbine yakın kitap ve onbin kadar müellif ismi vardır. Bağdadlı İsmâil Paşa (1339/1921), bu kitaba, iki cild zeyl (ilâve) yazmıştır. Burada da onbine yakın kitap ve müellif ismi vardır. Keşfü'z-Zünûn, 1250/1835 yılında, üstte Arapça, altta Latince tercümesi olarak, Leipzig'de basılmıştır. Dahâ önce 1112/1700 yılında Fransızcaya terceme edilmiş ve Mısır'da basılmıştı. Son olarak, iki zeyli ile berâber 1941-1947 yılları arasında İstanbul'da Arapça olarak basılmıştır.

İsmâil Paşa'nın *Esmâ'ül-Müellifîn* isimindeki Arabî iki cild kitabında Keşfü'z-Zünûn ve zeyllerindeki kitapların müellifleri, elifbâ sırası ile yazılmış ve her ismin yanında, yazdığı eserleri bildirilmiştir. Bugün, İslâm ilimlerine dair, bütün dünyada mevcut yalnız Arabî kitapları, yazarlarını ve her memlekette hangi kütübhânelerde bulunduğunu ve numarasını gösteren, çok istifâdeli ve kıymetli bir kitap da, Carl Brockelmann'ın 1943 senesinde Leiden şehrinde basılmış olan, *Geschichte der Arabischen Litteratur* isimindeki Almanca kitabıdır.

Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-Müellifîn*; Ziriklî'nin *el-A'lâm* adlı Arapça eserleri, İslâm ulemâsının, ezcümle hukukçularının isimlerini ve kısa hal tercemelerini veren kıymetli ansiklopedik me hazlardır. Şemseddin Sâmî'nin Türkçe *Kâmûsü'l-A'lâm* adlı eseri de böyledir. Bunlar son asırda yazılıp tab olunmuştur.

Osmânlı Devleti'nde yetişmiş âlimlerin hâl tercemesini bildiren bir kitap da Taşköprüzâde Ahmed İsameddin Efendi'nin *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserdir. XIV, XV ve XVI. asır Osmanlı ulemâsının hal tercümelerini anlatan bu Arapça eser, Edirneli Mecdi efendi tarafından *Hadâikü'l-Şakâyık fi Tercemeti'ş-Şakâik* adıyla Türkçeye terceme edilmiş ve 1269 tarihinde Matbaa-yı Âmire'de iki cild olarak basılmıştır. Bunun zeyli mahiyetinde *Hadâikül-Hakâik fi Tekmilleti'ş-Şakâik* Nev'îzade Atâî'nin olup Matbaa-yı Âmire'de 1268 tarihinde bir cild olarak basılmıştır. Bursalı Mehmed Tahir Bey'in 1333 yılında İstanbul'da basılan *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri de kıymetli bir me hazdır. Bu kitapları gören ve okuyan, anlayışlı ve insafı bir kimse, İslâm ilimlerinde yetişmiş âlimlerin ve yazdıkları kitapların isimlerini görerek, durmadan, yılmadan yazan İslâm âlimlerinin çokluğu ve her birinin ilim deryâsına dalmaktaki mahâretleri karşısında hayran kalmaktan kendini alamaz. Taklid devrini de, hukukun bir duraklama, gerileme ve teassub devri olarak vasıflandırmaktan çekinir.

Burada taklid devrinde yetişmiş dört mezhebe mensup hukukçulardan meşhur olanların isimleri ve kısa biyografileri verilecektir. Asırlar boyunca yetişmiş İslâm hukukçularının hepsinden bahsetmek tabiatıyla imkân hâricidir. Yeri gelmişken ifâde edilmelidir ki: İslâm tarihçileri, bir şahsı önce kabilesine, sonra o kabilenin hangi kolundan olduğuna, sonra memleketine, sonra da doğduğu köye nisbet ederler. Misal: Ebû Câfer Ahmed bin İshak el-Ezdî el-Hacerî el-Misrî et-Tahâvî el-Cîzî. Ebû Câfer, (Câfer'in babası) künyedir. Arablar herkese mut-

laka künye ile hitab ederler. Bu künyedeki isim, ya büyük oğlunun ismidir veya bu âlimin meşhur bir hasletini ifade eder (Ebû Hanîfe gibi). Ahmed kendi ismi, İshak babasının ismidir. Ezd, Kahtânîlerden meşhur bir kabiledir. Hacer, bu kabîlenin bir koludur. Mısır memleketi; Tahâ (Tahye) ise doğduğu köy; Cîze de yaşadığı yerdir.

Hanefî hukukçuları

- **Cürcânî** (201/816). Ebû Süleyman Mûsâ bin Süleyman el-Cürcânî, Belh yakınlarındaki Cürcanlıdır. İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in talebesidir. Halîfe Me'mun tarafından yapılan kâdılık teklifini, hiddetli bir tabiate sahip bulunduğu için kendini bu makama ehil görmediği gerekçesiyle kabul etmemiştir. Siyerü's-Sagîr, Nevâdir ve başka eserleri vardır. Hanefî kelâm âlimi Seyyid Şerif Cürcânî ve Şâfiî âlimi Ebû Muhammed Cürcânî (489/1096) başkadır.

- **Halef bin Eyyüb** (205/820), İmam Züfer ve İmam Muhammed'in eshâbındandır. Mescidde dilenene sadaka verenin şahidliğini kabul etmem, demiştir.

- **Şeddâd bin Hakem** (210/825), İmam Züfer'in eshâbından olup, İmam Muhammed'den de istifâde etmiştir. Aldığı câriyelerin hür olma ihtimâline binâen nikâh-ı tenezzühî yaptırdı.

- **İbrâhim bin Rüstem** (211/826), Ebû Bekr el-Mervezî aslen Kirmanlı olup Merv'de yerleşmiştir. Zamanının meşhur ulemâsından okudu. İmam Muhammed'in talebesi oldu. Halîfe Me'mun'un kâdılık teklifini tedrisat ile meşgul olduğu gerekçesiyle kabul etmedi. Hacca giderken Nişâbur'da vefat etti. İmam Muhammed'in el-Câmi eserini okuttu. Ondan işittiklerini de Nevâdir adlı eserinde toplamıştır.

- **Ebû Ya'lâ Muallâ bin Mensûr** (211/826), Bağdad'da yetişti. İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e talebe oldu. Kendisine defalarca kâdılık teklif edildiği halde, zühd ve takvâsının çokluğundan dolayı kabul etmedi.

- **Ebû Hayyân İsmâil bin Hammâd** (212/827), İmam Ebû Hanîfe'nin torunudur. Babasından, Hasen bin Ziyâd ve başka âlimlerden okudu. Rakka'da, Bağdad'ın doğusundaki Rüsâfe'de ve Basra'da kâdılık yaptı. Genç yaşta felç geçirerek vefat etti. Dedesinin yanına defnolundu. Kitabü'l-Câmi' fî Furu'il-Hanefî adlı eseri Hanefî mezhebinin hükümlerini toplu halde bildirir. Kaderiye (Mûtezile) mezhebine reddiyesi ve başka eserleri vardır.

- **Ebû Hafs-ı Kebîr**. Ahmed bin Hafs el-Buhârî (216/831), İmam Muhammed'in talebesindedir. Rivâyete göre, evlendiği gece, zevcesi buna, "Hayz ilmini öğrendin mi?" diye sormuş; "Hayır" cevabını alınca da, "Allahü teâlâ, Kendinizi ve emrinizde olanları ateşten koruyun! buyurdu. Câhil olan nasıl koruyabilir?" demiş; bu söz gence hoş gelerek, Merv'e gidip on beş sene ilim tahsil et-

miş; İmam Muhammed'den de ders almıştı. Yolda tuttuğu defterlerin Ceyhun nehrine düşmesi üzerine geri dönüp altı senede de bunları ezberleyip âlim olarak, zevcesinin yanına dönmüştü. İmam Muhammed, buna Ebû Hafs ismini koymuştu. Buhârâ'da reisülulemâ idi. Kitâbü'l-Ehvâ ve'l-İhtilâf ve er-Reddü al'l-Lafziyye adlı iki eseri vardır. Oğlu Ebû Abdillâh Muhammed de büyük bir âlim olup, Ebû Hafs-ı Sagîr (264/877) diye meşhurdur. Sôfiyyeden Nişâburlu Ebû Hafs Haddâd (270/883) başkadır.

- **Ali bin Ma'bed** (218/833), İmam Muhammed'in talebesi olup, Câmi' adındaki kitaplarını rivâyet etmiştir. Merv'den Mısır'a gelmiş ve burada vefat etmiştir.

- **Îsâ bin Ebân** (221/836), İmam Muhammed'in talebesindedir. Daha evvel hadîs okumakla meşguldü. Derler ki: Îsâ bin Ebân'ın fakih olmasına sebep şu meseledir. Hikâyeyi kendisi şöyle anlatmıştır: «Zilhiccenin ilk on gününde bir arkadaşım ile Mekke'ye girdim. Ve orada bir ay kalmağa niyet ettim. Namazlarımı da dört rekat üzerinden tamamlamağa başladım. Derken Ebû Hanife'nin es-hâbından biri bana rastlayarak, "Sen hatâ ediyorsun; çünkü Mina'ya ve Arafat'a çıkacaksın" dedi. Mina'dan döndüğümde arkadaşım çıkmağa niyet etti. Ben de ona arkadaşlık etmek istedim ve namazları kısa kılmağa başladım. Ebû Hanife'nin talebesi bana yine, "Hatâ ettin; çünkü sen Mekke'de mukîmsin. Oradan çıkmadıkça misafir olamazsın" dedi. Kendi kendime, "Ben meselede iki yerde hatâ ettim" dedim. Ve İmam Muhammed'in ilim meclisine dönerek fıkıhla meşgul oldum.» Bedâiy' sâhibi, «Biz bu hikâyeyi ancak ilmin kıymeti bilinsin de talebenin rağbetine sebep olsun diye naklettik» diyor. Îsâ bin Ebân, Basra'da vefat etti. İsbâtü'l-Kıyâs, İctihadü'r-Rey, el-Câmi, el-Hüccetü's-Sagîre, Kitâbü'l-Hac, Kitâbü'l-İlel, Şehâdât adında eserleri vardır.

- **İbn Sema'a**. Muhammed bin Abdullah et-Teymî (233/847), İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Hasen'den okumuştur. Aynı zamanda hadîs hâfızı idi. Halîfe Me'mun zamanında Bağdad kâdılığı (kâdiyülkudâtlık) yaptı. en-Nevâdir adlı eseri ile Edebü'l-Kâdı, Kitâbü Mehâdir ve's-Sicillât adlı kitapları meşhurdur. Bağdad'da yüz yaşını aşkın vefat etmiştir.

- **Bişr bin Velid el-Kindî** (238/852), Yemen asıllıdır. İmam Ebû Yûsuf'dan okudu ve onun kitaplarını rivâyet etti. Abbasî halîfesi Mu'tasım zamanında Bağdad kâdılığı (kâdiyülkudâtlık) yaptı.

- **Muhammed bin Mukâtil er-Râzî** (242/856), Rey'lidir. İmam Muhammed'in talebesinden ve İmam Mâtürîdî'nin hocalarındandır. İtikad olarak Mûtezilî idi. Eserlerinden el-Müddeî ve'l-Müddea aleyh meşhurdur.

- **Yahya bin Eksem** (243/857), Ebû Muhammed el-Mervezî Temîm kabilesine nisbet edilir. Merv'de doğdu. İmam Muhammed'in talebesidir. Hadîs rivâyeti de vardır. İmam Ebû Hanife'nin torunu İsmâil'in halefi olarak Basra'ya

kâdı (kâdıyülkudât) tayin edildiğinde 21 yaşındaydı. Küçümsemek maksadıyla “Kâdı kaç yaşındadır?” diye soranlara, “Resûlullahın Mekke’ye kâdı tayin ettiği Attab bin Esîd ile Yemen’e kâdı tayin ettiği Muaz bin Cebel’den daha yaşlıyım” cevabını vermişti. Halife Me’mun’un çocuklarının mürebbiliğini yaptı. Hac dönüşü 83 yaşında Rebeze’de vefat etti. Kitabü’t-Tenbîh fi’l-Fıkh ve başka eserleri vardır.

- **Hilâl bin Yahyâ** (245/858), Basralıdır. İmam Ebû Yûsuf ve İmam Züfer’den okudu. Kıyas ilmindeki derinliği sebebiyle Hilâlû’r-Rey ünvanıyla tanındı. Vakıflara dair Ahkâmü’l-Vakf kitabı ve şurut hakkında muhtasar bir eseri vardır.

- **Hassâf** (261/874), Ebû Bekr Ahmed bin Ömer el-Hassâf, meselede müctehid idi, yani mezheb kurucusunun bildirmedığı meseleler için bu mezhebin usulüne göre hüküm çıkarabilen hukukçulardandı. Bağdad’da vefat etti. Edebü’l-Kâdı kitabı çok meşhurdur. Muhakeme usûlüne dair çok kıymetli bir eserdir. Cessâs, Hindüvânî, Kudûrî, Suğdî, Serahsî, Hulvânî, İbn Mâze, Hâherzâde ve Kâdihân gibi âlimler tarafından şerhedilmiştir. İbn Mâze’nin şerhi ile beraber matbudur. Hassâf’ın ayrıca Ahkâmü’l-Vakf, el-Hiyel, en-Nafakât adlı eserleri de vardır. Hepsî matbudur.

- **Bekkâr bin Kuteybe** (270/884), İbn Kuteybe diye meşhurdur. Basralıdır. Sahâbeden Ebu Bekre es-Sekâfî’nin soyundandır. Hilâlû’r-Rey, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Züfer’in talebesidir. Mısır’a kâdı tayin edildi ve vefatına kadar bu vazifede kaldı. Mısır’da Hanefî mezhebini ilk neşredendir. Tahâvî’nin hocasıdır. Mısır sultanı Ahmed bin Tulun dersine devam ederdi. Bunun istediği bir fetvâyı vermediği için hapse atıldı. Burada ders okutmaya devam etti ve mahbeste vefat etti. Çok sayıda te’lifâtından, İmam Şâfi’î’nin ictihadlarının, İmam Ebû Hanîfe’den farklı olanlarını kritik eden eseri meşhurdur. Ebû Muhammed Abdullah bin Müslim bin Kuteybe (276/890) başkadır. Bağdad’da muhaddis ve tarihçi olup Meârif adlı eseri meşhurdur. Mûtezilî ve Şîî ulemâsından İbrâhim bin Kuteybe de başkadır. Bunun da Meârif adında bir eseri vardır. her ikisi de İbn Kuteybe diye meşhurdur.

- **Birtî** (280/894), Ahmed bin Muhammed el-Birtî, Bağdad yakınlarında doğdu. Cürçânî’nin talebesidir. Ebû Hişâm’ın vefatıyla Bağdad kâdılığı yaptı. İmam Muhammed’in kitaplarını rivâyet edenlerdendir.

- **Ebû Hâzın Abdülhamid bin Abdülaziz** (292/905), Basralı olup, Hilâlû’r-Rey’in talebesidir. Şam, Kûfe ve Kerh kâdılığı yaptı. Bağdad’da vefat etti. Ebû Tâhir Debbâs ve Tahâvî’nin hocasıdır. Hesab, cebr, ferâiz, ziraat ilimlerine de hakkıyla vâkıf idi. el-Mehâdir ve’s-Sicillât, Edebü’l-Kâdı, Lübâbü’l-Ferâiz, Şerhu Câmi’ül-Kebîr li’ş-Şeybânî, Emâli adında te’lifâtı vardır.

- **Tenûhî** (318/930), Ebû Câfer Ahmed bin İshak et-Tenûhî, Irak’ın Enbar

şehrinde doğdu. Fıkıh, hadîs ve nahv ilminde üstâd ve mezhebde müctehid idi. Medinetü'l-Mensûr'da yirmi yıl kâdılık yaptı. Kitâbü'n-Nâsîh ve'l-Mensûh, Edebü'l-Kâdı alâ Mezhebi Ebî Hanîfe ve başka eserleri vardır.

- **Tahâvî.** Ebû Câfer Ahmed bin Muhammed et-Tahâvî (321/933), Mısır'ın Tahye (Tahâ) nâhiyesinde doğdu. Tahâvî, Şâfiî fukahâsından Ali Müzenî'nin yeğeni idi. Tahâvî, dayısından Şâfiî'î fıkıhı okur, ancak anlattıkları delil bakımından kendisini iknâ ve tatmin etmezdi. Bunun üzerine birgün dayısı hiddetlenerek, "Vallahî, sen adam olmazsın!" dedi ve kendisine ders okutmayı bıraktı. Bunun üzerine Tahâvî, hükümlerini daha iyi kavrayabildiği Hanefî mezhebine geçti ve zamanla bu mezhebde müctehid bir hukukçu oldu. Bunun üzerine "Dayım yaşasa da benim şimdiki hâlimi görseydi mutlaka yemin keffâreti verirdi" derdi. Mısır'da 92 yaşında vefat etti. Çok kıymetli te'lîfâtı arasında, el-Muhtasar, Ahkâmu'l-Kur'ân, Şerhu Me'âni'l-Âsâr, en-Nevâdir, Kitâbu Menâkibi Ebî Hanîfe sayılabilir.

- **Mâtürîdî.** Ebû Mensur Muhammed bin Mahmûd el-Mâtürîdî (333/944), Semerkandıdır. Ehl-i sünnetin iki itikâd imamından birincisidir. Sahâbe-i kiramdan Ebû Eyyûb Hâlid bin Zeyd'in soyundandır. Hocası Ebû Nasr İyâd, Ebû Bekr Cürcânî'nin talebesi idi. Bu da İmam Muhammed'in talebesi idi. İmam Ebû Hanîfe'den gelen kelâm bilgilerini kitaplara geçirip, izah ve isbat ederek müslümanlara çok büyük hizmeti geçmiştir. Ekserisi kelâma dair te'lîfâtı yanında, fıkıhta Kitâbü'l-Cedel ve Me'hazû'ş-Şer'iyye kitapları vardır.

- **Hakîm-i Şehîd.** Muhammed bin Muhammed bin Ahmed (334/946), Belhlidir. İlim öğrenmek için seyahatler yaptı. Buhârâ kâdısı ve Horasan emîrinin vezîri oldu. Kendilerine eksik erzak verildiği gerekçesiyle ayaklanan askerler tarafından şehîd edildi. İmam Muhammed'in Zâhirü'r-Rivâye kitaplarını ihtisar ettiği meşhur el-Kâfî kitabı, Hanefî mezhebinin hükümlerinin derli toplu bir araya getirildiği mühim bir eserdir. Gurur ve Müntekâ adlı kitapları da meşhurdur.

- **Kerhî.** Ebu'l-Hasen Ubeydullah bin Hüseyin el-Kerhî (340/952), Irak'da Kerh kasabasındandır. Bağdad'da yetişti. En meşhur hocası, İsmâil bin Hammâd'ın talebesi olan Ebû Saîd Berdeî'dir. Meselede müctehid idi. Zamanında Bağdad'da Hanefî fukahâsının başı idi. Bağdad'da vefat ettiğinde 80 yaşındaydı. İmam Muhammed'in el-Câmi'üs-Sagîr ve el-Câmi'ül-Kebîr kitaplarını şerhetmiştir. Bunun Muhtasar adlı kitabını Kudûrî şerhetmiştir. Şâfiî fukahâsından el-Günye müellifi Ebu'l-Kâsım Kerhî (447/1055) başkadır.

- **Sebzûnî.** Abdullah bin Muhammed (340/952), Buhârâlıdır. Ebû Hafz Kebîr ve Sagîr'in talebesidir. Ehl-i vücûhdan oldu. Ehl-i vücûh, müntesib müctehid ile mezhebde müctehid arasında bir makamdır. Huzurunda kırk kâtib, söylediklerini yazardı. İmam Ebû Hanîfe'nin meziyetlerini en iyi anlatan Keşfü'l-Âsâr ve Müsnedü Ebî Hanîfe adlı eserleri vardır.

- **Hindüvânî.** Ebû Cafer Muhammed bin Abdullah (362/973), Belhlidir. İlminden dolayı Küçük Ebû Hanîfe diye tanındı. Hindüvân, Belh'de Hindistan'dan gelen malların indirildiği mahallenin adıdır.

- **Cessâs.** Ebû Bekr Ahmed bin Alî er-Râzî el-Cessâs (370/981), Kerhî'nin talebesi idi. Eshâb-ı tahrîcdendir. Yani mücmel, kısa bildirilmiş olup, iki türlü anlaşılabilen hükümleri açıklayarak, bir mânâsını seçebilen ulemâdandır. Kendisine kâdılık teklif edilmişse de, kabul etmemiştir. Nişâbûr'da bulunmuş; Bağdad'da 65 yaşında vefat etti. Hocasının Muhtasar'ını, Tahâvî'nin Muhtasar'ını, İmam Muhammed'in el-Câmi'ini şerhetti. Kur'an-ı kerîmin fikhî tefsiri olan Ahkâmü'l-Kur'an kıymetlidir.

- **Ebu'l-Leys Semerkandî.** Nasr bin Muhammed es-Semerkandî (373/983), fikh, tefsir ve tasavvuf âlimidir. Hindüvânî'nin talebesidir. Vâkrât haberleri denilen ve Hanefî mezhebinin üç imamından bildirilmiş olmayıp, bunların talebelerinin ve talebesinin talebelerinin icihad ettikleri meseleleri ilk olarak toplamış ve Nevâzil kitabını yazmıştır. İmam Muhammed'in el-Câmi'üs-Sagîr'ini şerh etmiş; Hizânetü'l-Fikh, Uyûnü'l-Mesâil, Tenbihü'l-Gâfilîn kitaplarını yazmıştır. Fetvâları vardır.

- **Kâdî Abdülcebbar.** Ebu'l-Hüseyn Abdülcebbar bin Ahmed el-Hemedânî (415/1025), Re'y şehrinde kâdî olup; kitaplarda yalnız başına "Kâdî" denildiğinde bu anlaşılır. Mütezilî idi. Çok kitap yazdı. Tenzihü'l-Kur'an, el-Emâlî, el-Mecmu', Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd, Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve, Müteşâbihü'l-Kur'an bunlardandır.

- **Kudûrî.** Ebu'l-Hüseyn Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî (428/1037), eshâb-ı tercihten; yani kendilerine gelmiş olan çeşitli haberler arasından sahîh olanları seçebilen ulemâdandır. Bağdad'da 66 yaşında vefat etti. el-Muhtasar adındaki kitabı çok meşhurdur. Asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Şerhleri çoktur. Türkçe ve Fransızcaya da tercüme edilmiştir. et-Tecrîd adlı eserinde, İmam Ebû Hanîfe ile İmam Şâfiî arasındaki ihtilâflı meseleler yer alır. Kudûre, Bağdad'da bir köydür. Çömlek demek olan kidrin cem'idir.

- **Debbûsî.** Ebû Zeyd Ubeydullah bin Ömer ed-Debbûsî (430/1039), Buhârâ'nın meşhur yedi kâdisından biridir. Debbûs, Semerkand'da bir kasabadır. İlm-i hilâfın (mukayeseli hukuk ilminin) kurucusu sayılır. Bu sahada Takvîmü'l-Edille adlı eseri meşhurdur. Te'sîsü'n-Nazar, el-Esrâr fî'l-Usûl ve'l-Füru' kitapları ile Hizâne adlı fetvâ kitabı çok kıymetlidir.

- **Hâherzâde.** Ebû Bekr Muhammed bin Hüseyin el-Buhârî (433/1041), Kâdî Ebû Sâbit Muhammed el-Buhârî'nin kızkardeşinin oğlu olduğu için Hâherzâde (=kızkardeş oğlu) diye tanınır. Buhârâ'da vefat etti. İmam Muhammed'in Siyer-i Kebîr'ine şerh olarak yazdığı onbeş cildlik el-Mebûs, Kudûrî Muhtasarı şerhi ve Fetâvâ, te'lifâtından bazılarıdır. Hâherzâde diye tanınan bir Hanefî

âlimi daha vardır: Bedrüddîn Muhammed bin Mahmud (651/1253), Şemsü'l-eimme Kerderî'nin kızkardeşinin oğludur.

- **Hulvânî.** Şemsü'l-eimme Abdülazîz bin Ahmed el-Hulvânî (veya Halvânî) (448/1056), Buhârâlıdır. Ebû Ali en-Nesefî'den okudu. Meselede müctehid idi. Halvânî, helvacı, tatlıcı demektir. Ömrünün sonuna doğru Keşş şehrine gitmiş ve orada vefat ederek na'sı Buhârâ'ya naklolunmuştur. İmam Muhammed'in el-Câmi'ül-Kebîr ve es-Siyerü'l-Kebîr kitaplarını şerhetmiştir. Nevâdir, el-Mebsût, Vâkıat kitapları meşhurdur.

- **İbn Suğdî.** Ali bin Hüseyin (461/1068), Mâverâünnehr'deki Suğd kasabasındandır. Buhârâ kâdılığı yapmıştır. Beldesinde zamanının en çok müracaat edilen âlimi idi. Münâzarada kudretli idi. Serahsî'nin hocasıdır. Hassaf'ın Edebü'l-Kâdı adlı eserini şerhetmiştir. Başka eserleri de vardır. Bunlardan Hanefî fıkına dair en-Nütef adlı eseri makbul ve meşhurdur. Basılmıştır.

- **Serahsî.** Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Muhammed bin Ahmed es-Serahsî (483/1090), Meşhed ile Merv arasındaki Serahs şehrinde 400/1010 senesinde doğdu. Şemsü'l-eimme, imamların güneşi demektir. Buhârâ'da okudu. İbn Suğdî ve Hulvânî'nin talebesidir. Meselede müctehid idi. Zamanın hükümdarına nasihat ettiği için hapse atıldı. Burada on sene kaldı. Sonra serbest bırakılıp Fergana'ya gitti. Hapiste iken hiç bir kitaba bakmadan talebesine imlâ (dikte) ettirdiği otuz cüzlük el-Mebsût kitabı, Hakîm-i Şehîd'in Kâfi kitabının şerhidir. Ayrıca Usûl kitabı meşhurdur. İmam Muhammed'in el-Câmi'ül-Kebîr, el-Câmi'üs-Sagîr, es-Siyerü'l-Kebîr kitapları ile Tahâvî'nin Muhtasar'ını şerhetmiştir. Şâfiî fukahâsından Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ahmed Zâz es-Serahsî (493/1090) ve Hanefî fukahâsından olup Haleb ve Şam'da müderrislik yapan el-Muhît müellifi Burhanülslâm Radiyyüddîn Serahsî (571/1175) başkadır.

- **Pezdevî.** Fahrülslâm Ebu'l-Usr Ali bin Muhammed el-Pezdevî (482/1089), İran'ın Pezde kasabasında doğdu. Babası Semerkand ve Buhârâ'da kâdılık yaptıktan sonra burada yerleşmişti. Dedesi Abdülkerîm, İmam Mâtürîdî'nin talebesiydi. Fahrülslâm, İslâmiyetin övücü demektir. Meselede müctehid sayılır. Hanefî mezhebinin bütün hükümlerini ezbere bilmesiyle tanınır. Semerkand'da kâdılık yaptı. Hulvânî'nin müdiri olduğu medresede Serahsî ile beraber ders verdi. 82 yaşındayken Keşş'de vefat etti, Semerkand'a götürülüp defnedildi. Usûl-i fıkha dair kitabı Usûlü'l-Bezdevî adıyla meşhur ve çok kıymetlidir. İmam Muhammed'in el-Câmi'ül-Kebîr ve el-Câmi'üs-Sagîrini şerhetmiştir. Onbir cildlik el-Mebsût ve Gınâü'l-Fukahâ kitapları da meşhurdur.

- **Sadrü'l-İslâm Ebu'l-Yüsr Muhammed** (493/1099), Fahrülslâm Ebu'l-Usr Pezdevî'nin kardeşidir. Kitapları kolay anlaşıldığı için Ebu'l-Yüsr (kolaylık sâhibi), kardeşi de tam aksine kitaplarının zor anlaşılması sebebiyle Ebu'l-Usr (zorluk sâhibi) nâmıyla tanınır. Sadrü'l-İslâm, İslâmiyetin önderi de-

mektir. Hayatının büyük kısmı Buhârâ'da geçti. Burada 72 yaşında vefat etti. Ömer en-Nesefî'nin hocasıdır. İmam Muhammed'in el-Câmi'üs-Sagîr'ine ta'likası, el-Vâkıat, el-Mebcut adlı eserleri meşhurdur. Kelâm ilminde mâhir olup, bid'at fırkalarını reddeden eserleri meşhurdur.

- **İsticâbî** (İspicâbî). Şeyhülislâm Ali bin Muhammed es-Semerkandî (535/1141), zamanında beldesinde Hanefî mezhebini en iyi bilen zât idi. Hidâye müellifinin hocalarındandır. Semerkand'da 81 yaşında vefat etti. Muhtasarı Tahâvî ve Mebcut'a şerhleri vardır. Aslen İsfehanlı olup, Kâbe-i muazzamada imamlık yaptıktan sonra irşad için geldiği Ankara yakınlarındaki Çamlıdere kasabasında medfun mutasavvıf Ali Semerkandî (862/1457) başkadır.

- **Sadru's-Şehîd**. Burhanü'l-eimme Hüsâmüddîn Ömer bin Abdilazîz el-Buhârî (536/1141), aslen Buhârâlıdır. Merginânî'nin hocasıdır. Selçuklu Sultanı Sencer ile beraber katıldığı Semerkand'daki Katvân muharebesinde şehid düşmüştür. Bu sebeple, şehidlerin önderi mânâsına, Sadru's-Şehîd diye tanındı. İmam Muhammed'in el-Câmi'üs-Sagîr ile Hassâf'ın Edebü'l-Kâdî adındaki eserlerini şerh etmiştir. Fetâvâ'l-Kübrâ ve Umdetü'l-Müftî adlı eserleri çok kıymetlidir.

- **Ömer Nesefî**. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer bin Muhammed en-Nesefî (537/1142), İrân'ın Nesef kasabasındandır. Pezdevî'den yetişti. İnsan ve cinlere fetvâ verdiği için müftiyyü's-sekaleyn denir. Sekaleyn, insan ve cinler demektir. Semerkand'da vefat ettiğinde 76 yaşındaydı. İslâm inanç esaslarını anlatan Akâidü'n-Nesefiyye kitabı meşhur ve kıymetlidir. Fıkıhta bey ve şîrâ üzerine Erbâinü's-Selmânî kitabı vardır. Târihü Buhârâ, Tefsirü't-Teysîr, Kitabü'l-Kand fi Ulemâi Semerkand te'lifâtındandır.

- **Zemâşerî**. Ebu'l-Kâsım Mahmûd bin Ömer ez-Zemâşerî (538/1144), tefsîr, fıkıh ve lûgat âlimi idi. Hârezm'in Zemâşer (veya Zimâşer) kasabasında doğmuş; Cürcâniyye'de 71 yaşında vefat etmiştir. Arab asıllı olmadığı halde lûgat ve belâgat ilminde çok yüksek derecedeydi. Bir ayağı kırık, takma idi. Mekte-i mükerrermede beş yıl kaldığı için Cârullah (Allah'ın evinin komşusu) denir. Hacca gittiğinde Mekke'deki Ebû Kubeys dağına çıkarak, "Ey Arablar, geliniz. Babalarınızın, dedelerinizin lisanını benden öğreniniz" dediği meşhurdur. Bunu eserleriyle de isbat etmiştir. Keşşâf adındaki tefsiri, Kur'an-ı kerîmin belâgatini göstermekte bir şâheser kabul edilmektedir. Mukaddemetü'l-Edeb adlı lûgat kitabı 1117'de Türkçeye tercüme edilmiş ve İstanbul'da basılmıştır. İbn Âbidîn, "Zemâşerî Mûtezilî olmakla beraber, mezhep ulemâsındandır, nakil hususunda hüccettir" diyor. Maamafih ölürken bu itikaddan rücu' ettiği söylenir. Kudûrî'nin Muhtasar'ını şerh etmiş; İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin menkıbelerini kaleme almıştır. Ayasofya Câmî'i hakkında da bir risâlesi vardır.

- **Alâüddîn es-Semerkandî**, Ebû Bekr Muhammed bin Ahmed (539/1144),

Ebu'l-Yüsr Pezdevî'nin talebesidir. Haleb'de bulundu. Buhârâ'ya yerleşti. Tuhfetü'l-Fukahâ ve usulde Mîzanü'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl kitabı meşhurdur. Tuhfe, Kudûrî'nin işlemediği mevzuları ele almak, delillerini vermek ve sistematik olarak izah etmek için yazılmış, tertipli, pratik, kolay anlaşılır bir kitaptır. Kızı Fâtıma da babasının önde gelen talebesi olup fıkıh âlimi idi. Babasının yazdığı Tuhfe kitabını ezberlemişti. Babası, verdiği fetvâlarda kızının da imzasının bulunmasını isterdi. Kendisiyle evlenmek üzere çok tâlibi çıkmışsa da, babasının kitabını en güzel şerhedenle evleneceğini söylemiş; buna Kâsânî nâil olarak Fâtıma hanımı nikâhlamıştır. Kâsânî için, "Şeraha Tuhfetehu, zevvece bintehu" (Tuhfe'sini şerhetti, kızını nikâhladı) sözü meşhurdur.

- **Tâhir bin Ahmed el-Buhârî** (542/1147), Buhârâlıdır. Zamanında Mâverâünnehr Hanefîlerinin üstâdı idi. Hulâsatü'l-Fetâvâ ve Hızânetü'l-Vâkı'ât adlı eserleri vardır.

- **Ebu'l-Kâsım Semerkandî**. Muhammed bin Yûsuf (556/1162), Câmî'ül-Fetâvâ kitabı meşhurdur. Buna el-Câmî'ül-Kebîr de denir. Mültekit ve başka kitapları da vardır.

- **Kerâbisî**, Ebu'l-Muzaffer Es'ad bin Muhammed (570/1174), Nişâburludur. Kerâbis, kirbasın cem'i olup, pamuklu elbiseler mânâsına gelir. Böyle elbiseler sattığı için bu nisbetle anılır. Alâüddîn es-Semerkandî'nin talebelerindedir. Bağdad'da vefat etti. Fıkıhta Kitabü'l-Mu'ciz'den başka, el-Furûk (Telkîhü'l-Ukûl) adlı eseri, 779 tane meselenin, fıkıh bahisleri altında tedkik edildiği meşhur ve kıymetli bir eserdir. Şâfiî fukahâsından Hüseyin bin Ali el-Kerâbisî (245/859), Muhammed bin Salih el-Kerâbisî (322/934) ve Müstedrek müellifi Ebû Ahmed el-Kerâbisî başkadır.

- **Ûşî**. Sirâcüddîn Ali bin Osmân (575/1180), Fergana'da müfti idi. Tâun hastalığından vefat etti. Kabri bugün Kırgızistan sınırları içindedir. Ferâize dair Sirâciyye adlı kitabı ve ayrıca Ehl-i sünnet itikâdını manzum olarak bildiren Emâlî Kasidesi ve Meşâriku'l-Envâr adlı eseri meşhûrdur.

- **Attâbî**. Ebû Nasr Ahmed bin Muhammed el-Attâbî (586/1190), Buhârâ'nın Attâbiyye mahallesinde doğdu. Buhârâ'nın Kelâbâd mevkiindeki Yedikâdılar mezarlığında medfundur. Hanefî fıkhında mütebahhir idi. el-Câmî'ül-Kebîr ve el-Câmî'üs-Sagîr kitaplarını şerhetmiştir. Fetâvâ-yı Attâbiyye diye bilinen Cevâmiü'l-Fıkh kitabı meşhurdur. İmam Muhammed'in Ziyâdât kitabını şerhederken vasıyyet kısmında matematikle alâkalı kıymetli mâlûmat vermektedir.

- **Kâsânî** (Kâşânî). Ebû Bekr Alâüddîn bin Mes'ûd bin Ahmed el-Kâsânî eş-Şâşî (587/1191), Türkistan'da Kâşân'da doğmuştur. Selçuklu atabeyi Nüreddin Şehîd tarafından Haleb'de Radiyyüddîn Serahsî'nin yerine müderris tayin edilmiş; burada vefat etmiştir. Hocası Alâüddîn es-Semerkandî'nin Tuhfetü'l-Fukahâ adlı eserini şerhederek el-Bedâyi'u's-Sanâyi fî Tertîbi's-Şerâyi adını vermiş

ve kızını nikâhlamıştır. Bedâyi' o zamana kadar alışılmadık bir üslûb ve tertîbde yazılarak, fikhî hükümlerin delilleri verilmiştir. Hanımı Fâtıma, evlendikten sonra da zevcinin fetvâlarına yardımcı olur; Kâsânî, müşkil hususlarda zevcesinin fikrini almadan fetvâ vermezdi. Fâtıma hanım, kolundaki bilezikleri satarak, Haleb'deki Haleviyye medresesi imâretinde fakirlere her Ramazan gecesi iftar yemeyi verme geleneğini başlatmıştır. Kâsânî, bir ara Haleb'den memleketine dönmek istedi. Melik Nureddin Şehîd gitmemesi için ricâda bulununca, "Hocamın kızı dönmek istiyor" diye itizar beyan etti. Bunun üzerine Melik, Fâtıma hanıma saraylı bir hanımı ricâcı göndererek Haleb'de kalmalarını temin eyledi.

- **Kâdihân.** Fahrüddîn Ebu'l-Mehâsin Hasen bin Mensûr el-Fergânî el-Özcendî (592/1196), Ferganalıdır. Meselede müctehid idi. Şemsüleimme el-Kerderî ve İbrahim es-Saffâr'dan (534/1139) okudu. Hâniyye adlı fetvâ kitabı çok meşhur ve kıymetlidir. İmam Muhammed'in ez-Ziyâdât ve Hassâf'ın Edebü'l-Kâdî adlı eserini şerhetmiştir. el-Vâkı'ât ve el-Emâlî adında başka eserleri de vardır.

- **Merginânî.** Burhânüddîn Ali bin Ebî Bekr el-Merginânî (593/1197), es-hâb-ı tercihdendir. Fergana'nın Merginân kasabasında doğmuştur. Buhârâ katliâmı esnasında Cengiz askeri tarafından şehîd edilmiştir. Hidâye adındaki fıkıh kitabı bilhassa Türk dünyasında çok meşhur olmuş; müteaddid şerhleri yapılmış; İngilizceye de tercüme edilmiştir. Oğlu Ebû Hafs (600/1203) da fıkıh âlimidir.

- **Secâvendî.** Ebû Tâhir Sirâcüddîn Muhammed bin Muhammed es-Secâvendî (596/1200), hayatı hakkında fazla mâlumat olmamakla beraber, İslâm miras hukukuna dair yazdığı el-Ferâizü's-Sirâciyye adlı eseri çok meşhur ve muteberdir. Muhtelif lisanlara tercümeleri, baskıları ve şerhleri yapılmıştır. Başka te'lifâtı da vardır.

- **Mutarrizî.** Ebu'l-Feth Nâsır bin Abdisseyid el-Mutarrizî (610/1213), Harezmi'de Cürcân'da 533/1139'da doğdu. Elbise nakışlayan sanatkâra mutarriz denir. Zemahşerî'nin talebesi İbnü'l-Muvaffak'tan okudu. İtikadda Mûtezilî, amelde Hanefî idi. Nahv ve lügat ilminde mâhir olup, el-Muğrib ve el-İkna' fi'l-Lügat adlı eserleri, İslâm tarihinde, belki dünyada ilk hukuk lügatı örnekleridir. el-Muğrib matbudur.

- **Şerefüddîn İsâ** (624/1226), Eyyübî sultanlarından olup aynı zamanda muhaddis ve fakih idi. Eyyübî sultanlarından Şâfiî mezhebine mensup olmayan yegâne budur. İmam Ebû Hanîfe'yi tenkid eden Hatîb Bağdadî'ye es-Sehmü'l-Musîb adlı reddiyesi meşhurdur. İmam Ahmed'in Müsned adlı eserinde râvilere göre tasnif edilmiş olan hadîsleri, bâblara göre toplatmıştır. Dimeşk'da vefat etti.

- **Üsrüşenî.** Mecdüddîn Muhammed bin Mahmud el-Üsrüşenî (632/1234), Semerkand yakınında Üsrüşene köyündendir. Türk veya Fars asıllıdır. Babası da fakih olup, el-Mecâlis fi'l-Füru adlı eserin müellifidir. Kazâ ve dâvâ bahislerine

dair Fusûlü Üsrüşenî ile çocukların hukukî statüsünü anlatan Câmi'ü Ahkâmî's-Sıgar adlı eseri meşhurdur. Ahkâmü's-Sıgar, dünyada çocuk hakları konusunda yazılan ve günümüze intikal eden ilk kitaptır. Türkçeye de tercüme edilmiştir.

- **Sicistânî.** Yusuf bin Ahmed es-Sicistânî (638/1240), Sivas'da vefat etti. Necmüddîn el-Hâsî'nin el-Fetâvâ's-Sugrâ ve Ūşî'nin el-Fetâvâ's-Sirâciyye adlı eserlerinden istifâde ederek yazdığı Münyetü'l-Müftî adlı eseri meşhurdur. Gün-yetü'l-Fukahâ, bir başka eseridir. Kütüb-i sitte müelliflerinden muhaddis ve Hanbelî âlimi Ebû Dâvud Sicistânî (275/888) başkadır.

- **Ahsîkesî.** Ebû Abdullah Muhammed bin Ömer el-Ahsîkesî (644/1246), Mâverâünnehr'de Ahsîkes köyünde doğdu. Usûl-i fıkhdâ el-Müntehâb kitabı ve buna Abdülaziz el-Buhârî'nin Tahkîk ve İtkânî'nin Tebyîn adlı şerhleri meşhurdur.

- **Abdürrahîm Semerkandî.** Ebu'l-Feth Zeynüddîn Abdürrahîm es-Semerkandî (651/1253), Ebû Bekr el-İmâdî'nin oğlu; Hidâye sâhibi Burhânüddîn el-Merginânî'nin torunudur. Üsrüşenî'nin talebesidir. Füsûlü'l-İmâdî adlı fıkhd kitabı meşhurdur.

- **Zâhidî.** Muhtar bin Mahmud ez-Zâhidî (658/1259), Hârezmlidir. Mûtezile itikadında olup Hanefî mezhebine göre amel ederdi. Hâvî, Müctebâ, Kudûrî şerhi kıymetlidir. Kın-yetü'l-Fetâvâ adlı zayıf kavilleri bildiren kitabı, İbn Âbidîn'in me hazlarındandır.

- **Burhânü's-şerî'a.** Mahmud bin Ahmed (673/1274), Sadru's-şerî'ati'l-evvel Ubeydullah el-Mahbûbî'nin (630/1232) torunudur. Burhânü's-şerî'a, şeriatin delîli demektir. Eshâb-ı temyizdendir; yani kuvvetli hükümleri zayıf olanlardan; zâhir haberleri nâdir haberlerden ayırabilen ulemâdandır. Moğol askerlerinin şehîd ettiği yüzlerce âlim arasındadır. Kızının oğlu olan Sadrü's-şerî'ati's-sânî Ubeydullah bin Mes'ud (747/1346) için yazdığı Vikâye kitabı meşhurdur. Buraya, Hidâye kitabından önemli gördüğü yerleri almıştır. Vikâye, Hanefî mezhebinin görüşlerini ihtivâ eden en muteber dört kitaptan (mütun-i erbedan) birisidir. Torunu Sadrü's-şerî'ati's-sânî de Vikâye'yi hem şerh, hem de ihtisâr etmiş; muhtasarına Nikâye adını vermiştir. Nikâye'nin de çeşitli arabî ve fârisî şerhleri vardır. Bâkânî ve Kuhistanî'nin arabî şerhleri ile, Celâlüddîn Mahmûd bin Ebî Bekr'in Tercemetü'l-Muhtasar adlı fârisî şerhi meşhurdur. Bu sonuncusu 1317 yılında İstanbul'da basılmıştır.

- **Tâcü's-şerî'a.** Ömer bin Ahmed (673/1274), Burhânü's-şerî'a Mahmud'un kardeşidir. Buhârâ'da Hanefî fıkhd âlimi idi. Tâcü's-şerî'a, şeriatin tâcı demektir. Moğol fitnesinde şehîd oldu. Hidâye'yi şerhedip, Nihâyet'ül-Kifâye adını vermiştir. Oğlu Mes'ud, amcası Burhânü's-şerî'a Mahmud'un dâmâdıdır.

- **Mavsîlî.** Mecdüddîn Abdullah bin Mahmud el-Mavsîlî (683/1285), Mûsul (Mavsîl) şehrinde 599/1202'de doğdu. Mûsul ve Dîmeşk'de okudu. Hanefî mezhebinin bütün fetvâlarını ezberlediği için, sorulan suallere hemen cevap ver-

mesiyle tanındı. Zamanının en büyük fakihlerinden birisi olarak tanındı. Kûfe'de bir ara kâdılık yaptı. Sonra Bağdad'da İmam Ebû Hanîfe'nin kabri yanında ders vermeye başladı. Burada vefat etti. Eshâb-ı temyizdendir. Hanefî mezhebinde en muteber dört kitaptan biri sayılan el-Muhtâr kitabını yazmış; bunu el-İhtiyâr adıyla şerhetmiştir.

- **Âlim bin Alâ** (688/1289). Hindistan'da Tuğlukşahlar zamanında saray nâzırı Tatarhân'ın isteği üzerine hazırladığı Tatârhâniyye adındaki fetvâ kitabı çok kıymetli olup, Zâdû'l-Müsâfir (âhret yolcusunun azığı) adı ile tanınmıştır.

- **İbnü's-Sâ'atî**. Ahmed bin Alî ibnü's-Sâ'atî el-Ba'lebekî (694/1294), Suriye'de Ba'lebeklidir. Babası saatçi ve astronomiye vâkıf olup, Bağdad'da Müstensir kapısındaki saatleri yaptığı için bu nisbetle tanındı. Bağdad'da yetişti. Eshâb-ı temyizdendir. Bağdad'da Müstensiriyye medresesinde müderrislik yaptı. Mâlî sıkıntısı sebebiyle bir ara Mısır'a gitmeye ve kitaplarını satarak maîşetini karşılamaya mecbur oldu. Mecma'ul-Bahreyn adlı eseri, Hanefî mezhebinin en muteber dört metninden birisidir. Burada Muhtasarı Kudûrî ve Mânzûmetü'n-Nesefî'den topladığı bilgileri yeni bir tertibe sokmuştur. Kızı Fâtıma da fakîhe olup, babasının kitabına ta'lik yazmıştır. Fıkıhta Bedâyi'ün-Nizâm fî Cevâmi'ül-Ahkâm diye bir eseri daha vardır. İbn Kemmûle adındaki bir Yahûdî feylesofun Tenkîhü'l-Ebhâs adlı felsefî eserine, ed-Dürri'l-Mendûd adlı reddiyesi vardır. Muhammed bin Alî İbnü's-Sâ'atî (628/1230) başka olup, saat i'mâlinde mâhir idi. Sultan Nûreddîn Zengî'nin emri ile Dımeşk'da Câmi-i kebîr kapısındaki saatları yapmıştır.

- **Nesefî**. Ebu'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah bin Ahmed en-Nesefî (710/1310), eshâb-ı temyizdendir. Mâverâünnehr'de Nesef kasabasında dünyaya geldi; Bağdad'da vefat etti. Kerderî ve Hâherzâde'den ders aldı. Tefsîr, kelâm ve fıkıhta üstâd idi. Tefsirde Medârik; kelâmda Umdet'ül-Akâid ile Ömer Nesefî'nin Manzûme'sini şerhi olan Mustasfâ, usûl-i fikhda Menâr, fıkıhda Vâfî ve bunun şerhi Kâfî ile Kenzü'd-Dekâik kitapları meşhurdur. Kenz, Hanefî mezhebinin hükümlerini bildiren en muteber dört kitaptan (mütun-i mutebere-i erbeadan) biridir. Umdetü'l-Akâid kitabı, William Courton tarafından 1259/1843 yılında Londra'da basılmıştır. Semerkand'daki Hanefî fukahâsından Alâüddîn es-Semerkandî'nin hocalarından Meymun bin Muhammed en-Nesefî (508/1114) başkadır. Fıkıhta Tefsiratü'l-Edille, el-Câmi'ül-Kebîr şerih ve Menâhicü'l-Eimme eserleri vardır.

- **Velvâlicî**. Ebu'l-Mekârim İshak bin Bekr el-Velvâlicî (710/1310), Bedaşan'ın Velvâlic kasabasındandır. Velvâliciyye adlı fetvâ kitabı meşhurdur. Semerkand kâdısı Kâdi Zahîrüddîn Abdürreşid el-Velvâlicî (540/1146) başkadır. Bunun da fetvâları vardır.

- **Sıgnâkî**. Hüsâmüddîn Hüseyin bin Ali es-Sıgnâkî (711/1311), Türkistan-

lıdır. Hidâye'nin ilk şerhini (en-Nihâye) yazan âlimdir. Usûl-i Pezdevî'ye Kâfî adında bir şerhi ve Temhîd şerhi vardır.

- **Abdülaziz el-Buhârî**. Alâüddîn Abdülaziz bin Ahmed el-Buhârî (730/1329), Muhammed el-Buhârî'nin yeğenidir. Amcasından ders aldı. Usûl-i Pezdevî'ye yaptığı Keşfü'l-Esrâr adlı şerhi pek meşhur ve kıymetlidir. Şerhu'l-Müntehab, Kitabü'l-Efniyye, Şerhu Hidâye adlı eserleri de vardır.

- **Abdülaziz ed-Dehlevî**. Abdülaziz bin Hamîdüddîn ed-Dehlevî (741/1340) Hindistan fukahâsındandır. Fârisî Umdetü'l-İslâm kitabı meşhurdur. Abdurrahman bin Yûsuf tarafından 950/1543 senesinde türkçeye tercüme edilmiş ve İmâdü'l-İslâm adıyla 1290 yılında İstanbul'da basılmıştır. Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin oğlu hadîs âlimi Abdülaziz ed-Dehlevî (1239/1824) başkadır.

- **Zeyla'î**. Fahrüddîn Ebû Muhammed Osman bin Alî ez-Zeyla'î (743/1343), Kızıldenizin Habeşistan sâhilindeki Zeyla'da doğdu. Kâhire'ye gelip ders aldı. Bilhassa fıkıh, nahv ve ferâizde yetiştirdi. Burada vefat etti. İmam Muhammed'in el-Câmi'ül-Kebîr'ini şerhetmiştir. Kenz kitabına yaptığı Tebyînü'l-Hakâik adlı şerh meşhurdur. Mısırlı Şelbî'nin (1031/1621) hâşiyesiyle beraber müteaddid basılmıştır. Hidâye'nin hadîslerini Nasbü'r-Râye adıyla tahrir eden ve böylece Hanefî mezhebinin bütün hükümlerinin nasslardaki delillerini bir arada toplayarak mühim bir hizmet başaran Kâhireli Cemâlüddîn Abdullah bin Yûsuf Zeyla'î (762/1360) başkadır. Fahrüddîn Zeyla'î'nin talebesidir.

- **Sincârî**. Kıvâmüddîn Muhammed bin Muhammed el-Kâkî es-Sincârî (749/1349), Kâhire'deki Mardin câmiinde müderrislik yapmıştır. Sincâr, Musul kazâlarındandır. Kâkî, çörekçi demektir. Mi'râcü'd-Dirâye adlı Hidâye şerhi ile dört mezhebin kavillerini topladığı Uyûnü'l-Mezâhib adlı eserleri vardır.

- **Sadrü's-şerî'a**. Ubeydullah bin Mes'ud (750/1349), Türkistanlı bir ulemâ âilesine mensuptur. Babasının babası Tâcü's-şerî'a Ömer; annesinin babası ise Burhânü's-şerî'a Mahmud'dur. Sadrü's-şerî'ati'l-evvel Ahmed bin Ubeydullah, hem annesinin, hem de babasının dedesidir. Dedesinin kendisi için yazdığı Vikâye kitabını hem şerh, hem de ihtisâr etmiş; buna Nikâye adını vermiştir. Vikâye şerhine Ahî Çelebî, Hasen Çelebî ve İmam Birgivî'nin hâşiyeleri meşhurdur. Usul-i fıkha dair Tenkîh ve bunun şerhi Tevdîh kitapları çok kıymetlidir. Buhârâ'da vefat etti.

- **İbnü't-Türkmânî**. Alâüddîn Ali bin Osman el-Mardinî (750/1349), 683/1284'de doğdu. Mısır kâdılığında bulundu. Kâhire'de vefat etti. Hidâye muhtasarı ve çeşitli ilimlerde başka eserleri vardır.

- **Dâvûd Kayserî**. Şerefüddîn Dâvûd bin Mahmûd (751/1350), Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında yetişmiştir. Memleketi olan Kayseri'de; sonra da Mısır'da okudu. Sadrüddîn Konevî'nin İran'daki halifelerinden Kemâlüddîn

Kaşânî'den de tasavvuf öğrendi. Şöhreti Anadolu'yu sardı. Sultan Orhan Gâzi, İznik'i fethettikten hemen sonra yaptırdığı Orhaniye Medresesine Dâvûd Kayserî'yi müderris tayin etti. Vefatına kadar bu medresede ilim öğretip, pek çok talebe yetiştirdi. Böylece ilk Osmanlı medresesinin ilk müderrisi olan Dâvûd-i Kayserî'nin talebeleri, Osmanlı Devleti'nin ilk ilmiye heyetini teşkil etti. Dâvûd Kayserî, 90 yaşlarında İznik'te vefat etti. Fıkha dair günümüze bir eseri intikal etmeyen Dâvûd Kayserî'nin kelâm ve tasavvufa dair eserlerinin bir kısmı basılmıştır. Dâvûd Kayserî enerjizm, yani tabiatta var olan her şeyin esasını ve bütün tabiat hâdiselerini enerji ve enerji değişimiyle izah eden bir fizik doktrininin kurucusudur.

- **İtkânî.** Emîr Kâtib Lütfullah bin Emîr Ömer el-İtkânî (758/1356), Fârâb'ın kasabalarından İtkân'da dünyaya gelmiştir. Türk asıllıdır. Mısır ve Bağdad'a gelmiş, burada kâdılık yapmış; sonra Suriye'ye geçerek Zehebî'den sonra ez-Zâhiriyye dârühadîsinde müderrislik yapmış; sonra tekrar Mısır'a dönerek tedris ile meşgul olmuştur. Hidâye üzerine mufassal bir şerh olan Gâyetü'l-Beân adlı eseri meşhurdur.

- **İbn Ebi'l-Vefâ.** Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir el-Kureşî (775/1373), Kâhire'de 696/1297'de doğdu. Hanefî mezhebi âlimleri hakkında ilk tabakât kitabını yazan zâttır. el-Cevâhirü'l-Muzia fî Tabakâti'l-Hanefiyye adlı bu eseri matbudur. Hidâye'nin hadîslerini tahrir ederek (kaynaklarını bularak) İnâye adını vermiştir. Sôfiyyeden İstanbul'daki Ebu'l-Vefâ Konevî (896/1490) başkadır. Bunun da tasavvufa dair te'lîfâtı vardır.

- **Cemâlüddîn Aksarâyî.** Muhammed bin Muhammed (791/1389); büyük âlim Fahreddîn Râzî'nin soyundandır. Nesebi bir koldan Hazret-i Ebû Bekr'e, bir koldan da Hazret-i Ömer'e ulaşmaktadır. Anadolu Beylikleri zamanında resmî vazifeler aldı. Aksaray'da müderrislik yaptı. Medresesine normalin üstünde talebe geldiği için, bir kısım talebelerine yolda ders verirdi. Atının üstünde giderken talebeleri etrafını sararlar, hattâ atının üzengilerinden tutarak yürürlerdi. Yürürken hocaları onlara ders anlatırdı. Bu sebeple yürüyerek ders alan bu talebelere *meşâiyyûn* (yürüyenler) adı verilmişti. Bir kısım talebeleri de medresenin revaklı dış bölümünde beklerler, Cemâlüddîn Aksarâyî medreseye girip derse başlamadan önce bunlara da burada ders verirdi. Bu talebelerine de *Revâkıyyûn* (revaklı yerde bulunanlar) denirdi. Bir kısım ve asıl talebelerini de medresede okuturdu. Onun tedris halkasından çok büyük âlimler yetişti. Bunların en meşhuru Osmanlı Devletinin ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî'dir. Seyyid Şerîf Cürcânî de kendisini ziyaret etmek için Anadolu'ya gelmiş; fakat o Aksaray'a gelmeden Cemâlüddîn Aksarâyî vefat etmişti. Bunun üzerine Seyyid Şerîf Cürcânî, Molla Fenârî ile beraber Mısır'a gidip Ekmelüddîn Bâbertî'den ilim öğrendi. Cemâlüddîn Aksarâyî'nin lügat, kelâm, tefsir, hadîs, ahlâk, tıp ilimlerine dair yazdığı çok sayıda eserinden başka, fıkıhta Mecma'ül-Bahreyn ve Mültekâ şerh-

leri vardır. Oğulları ve torunları da babalarının yolundan yürümüşür. Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi bunun neslindedir.

- **Bâbertî.** Ekmelüddîn Muhammed bin Mahmud el-Bâbertî (786/1384), Anadolu'nun Bayburt veya Bağdad'ın Bâberta kasabasında 740/1339'da dünyaya gelmiş; Haleb ve Kâhire'de okumuştur. Mısır'da vefat etmiştir. Lügat, tefsir, hadîs, kelâm ve fıkhda büyük âlimlerden sayılır. Seyyid Şerîf Cürcânî ve Molla Fenârî'nin hocaları arasındadır. Usûl-i fıkhda, Envâr adındaki Menâr ve et-Takrîr adındaki Usûl-i Pezdevî şerhleri ile Muhtasarı İbn Hâcib üzerine şerhi vardır. Tercihü Mezhebi İmamı A'zam adlı risâlesi de meşhurdur. Ferâizde Sirâciye'yi şerhetmiştir. Hidâye üzerine İnâye adlı şerhi kıymetlidir. Buna Sa'dî Çelebinin bir hâşiyesi vardır.

- **Alâüddîn Esved.** Alâüddîn Ali el-Esved Karahisârî (800/1397), ilk devir Osmanlı ulemâsındandır. Kara Hoca diye tanınmıştır. Afyonkarahisar'da doğdu. İran'a gidip Fahrü'r-Râzî'nin talebelerinden okudu. Cemâlüddîn Aksarâyî'den de istifade etti. Zamanın sultanı tarafından kendisine çok ihtimam edildi ve İznik medresesine tayin olundu. Molla Fenârî'nin hocasıdır. Sultan Orhan'ın talebi üzerine talebesinden Çandarlı Kara Halil'i, padişaha vezir olarak verdi. Alâüddîn Esved, İznik'de vefat etti. İnâye adlı Vikâye şerhi ve usûl-i fıkhda Habbâzî'nin Muğnî'si üzerine şerhi vardır.

- **İbn Melek** (İbn Melik). Abdülatif bin Abcülazîz (801/1399), İbn Feriştah diye de bilinir. Aydınogulları beyliği zamanında İzmir'in Tire kasabasında müderris idi. Usûl-i fıkhda Neseî'nin Menâr kitabı üzerine şerhi Envârü'l-Halek meşhurdur. Ayrıca Mecma'ul-Bahreyn, Vikâye ve Meşâriku'l-Envâr şerhi vardır.

- **İbnü's-Şihne el-Kebîr.** Ebu'l-Velîd Muhibbüddîn Muhammed bin Muhammed (815/1412), Haleb'de 749/1348'de doğmuştur. Türk ırkındandır. Büyük dedelerinden birisi şihne (emniyet müdürü) olduğu için bu isimle tanınır. Sonra Haleb ve Kâhire kâdısı olan oğlundan ayırabilmek için de el-Kebîr diye anılmıştır. Kâhire ve Dımeşk'da okudu. Genç yaşta fetvâ vermeye başladı. Sultanlardan hürmet gördü. Haleb kâdısı iken vefat etti. İnsanlık tarihine dair Ravdü'l-Menâzır adlı eseri ve başka eserleri vardır. Timur Han, Haleb'i aldığı anda ulemâyı toplayarak, "Savaşan iki gruptan ölenlerin hangisi cennete girecektir?" soruldu. İbnü's-Şihne de, "Bu soru Resûlullah'a da sorulmuştur. Kim îlâ-yı kelîmetullah, yani Allah'ın sözü üstün olsun diye savaşır, işte o Allah yolunda savaşmıştır!" cevabını verdi. Timur Han, bu cevabı beğendi. İbnü's-Şihne adında başka fakîhler de vardır.

- **Seyyid Şerîf Cürcânî.** Alî bin Muhammed el-Cürcânî (816/1413); Esterâbad'ın Taku nâhiyesinde 740/1339'da doğmuş, memleketinde ve Mısır'da okumuştur. Ekmelüddîn Bâbertî hocalarından; Şeyh Bedrüddîn ve Molla Fenârî ders arkadaşlarındandır. Şâh-ı Nakşebend'in halîfesi Alâüddîn Attâr'dan tasavvuf

terbiyesi almıştır. Timur Han nezdinde Şâfi'î âlimi Sa'düddîn Teftâzânî ile münâzaralar yapmış ve gâlib gelmiştir. Semerkand'dan sonra yerleştiği Şiraz'da vefat etmiştir. Aklî ve naklî ilimlerde üstâd tanınmış; eserleri asırlarca İslâm medreselerinde okunmuştur. Gramer, mantık ve kelâm ihtisas sahâsı idi. Bu sahâlar da pek çok eserinin yanında, ferâizde Sirâciyye şerhi vardır.

- **Kutbüddîn İznîkî.** Muhammed bin Muhammed er-Rûmî (821/1418), İzniklidir. Timur Han kendisine çok hürmet göstermiştir. Türkçe Râhatü'l-Kulûb ve Mukaddimetü's-Salât kitapları; tefsiri ve başka eserleri vardır. Oğlu Muhammed İznîkî (885/1480) de âlim olup, Edime'de müderris idi. Çok kitap yazmıştır. Türkçe Mürşidü'l-Müteehhilîn adlı evlilik rehberi ve matbu nüshasının kapakındaki iki mızrak motifinden dolayı Mızraklı İlmihâl diye tanınan Miftâhü'l-Cenne adlı kitapları halk arasında çok tutulmuştur.

- **Şeyh Bedrüddîn.** Mahmud bin İsrâîl Semavnevî (818/1415); Rumeli kasabalarından Semavne kâdisının oğlu olduğu için İbnü Kâdiyyı Semâvne diye meşhurdur. Mısır'da okumuş; Sultan Ferruh bin Berkuk'a hoca olmuştur. Şeyh Hüseyin Ahlâtî'den tasavvuf öğrenmiş; Tebriz'de Timur Han'ın sohbetlerinde bulunmuştur. Yıldırım Sultan Bâyezid'in oğlu olup, Edirne'de padişahlığını ilan eden Mûsâ Çelebî'nin kazaskeri oldu. Mehmed Çelebî, Mûsâ Çelebî'yi mağlub edip öldürünce, Bedrüddîn'e İznik'te vazife verdi. Buradan İsfendiyar Bey'e sığındı. Sonra ilhad yoluna girip sultanlık dâvâsına düştüğü için üzerine asker gönderildi ve müridleri tarafından yakalanıp teslim edilerek Mevlânâ Haydar Hirevî'nin başkanlığındaki ilim heyeti tarafından muhakeme olundu. Bu heyetin verdiği ve kendisinin de bizzat tasdik ettiği fetvâya göre Serez'de idam edildi. Hanefî fıkına dair Letâifü'l-İşârât ve şerhi Teshîl ile el-İmâdî ve el-Üsrüşenî'nin Fusûl isimli eserlerini cem ederek muamelata dair hazırladığı Câmî'ü'l-Füsûleyn adlı eserleri meşhurdur. Önceleri çok büyük bir âlim iken, zekâ ve cerbezesiyle öne çıkan; komünizmin ilk umdelerini ortaya attığı iddia edilen Şeyh Bedrüddîn, hakkında hâlâ konuşulan bir şahsiyettir. Nazım Hikmet, Şeyh Bedreddin Destanı adıyla hayatını şiirleştirmiştir. Tasavvufa dair el-Vâridâtü'l-Gaybiyye adlı eseri, fikirlerini aksettirmesi bakımından mühimdir. Trablus ve Dimeşk'da Hanefî kâdisı Bedrüddîn Muhammed bin Abdullah eş-Şebîlî (769/1367) başkadır.

- **Kerderî.** İbnü'l-Bezzâz Muhammed bin Muhammed el-Kerderî (827/1424), Harezmi'nin Kerder köyündendir. Dedesi bezzâz (manifaturacı) olduğu için bu nisbetle tanındı. İki sene Kırım'da kaldıktan sonra Bursa'ya gelip Molla Fenârî ile çok sohbet etmiştir. Bezzâziyye diye tanınan el-Câmî'ül-Vecîz adlı fetvâları Fetâvâ-yı Hindiyye ile bir arada 1310 ve 1393/1973 tarihinde Mısır'da basılmıştır. Ebussuud Efendi'ye, Hanefî mezhebindeki mühim meseleleri bir araya toplayan bir fetvâ kitabı yazması teklif edildiğinde, "Bezzâziyye varken, sahibinden utanırım" diye cevap vermiştir. Kerderî'nin Menâkıbu İmamı Ebî Hanîfe kitabı da meşhurdur.

- **Yusuf bin Ömer** (832/1429), Kudûrî'nin Muhtasar'ın yaptığı Mudmerât adlı şerh meşhurdur. Emevîlerin Irak vâlisi Yûsûf bin Ömer es-Sakâfî başkadır.

- **Molla Fenârî**. Muhammed bin Hamza el-Fenârî (834/1431); Osmanlı şeyhülislâmlarının birincisidir. 751/1315'de doğdu. Bursa'nın Fenâr köyünden veya babası fener satıcısı olduğu için bu nisbetle tanındı. Alâüddîn Esved ve Cemâlüddîn Aksârâyî'den okuduktan sonra Mısır'a giderek tahsilini Bâbertî ve diğer âlimlerden tamamlamıştır. Memleketine döndükten sonra Yıldırım Bâyezid zamanında Bursa kâdısı olmuş; Sultan İkinci Murad devrinde 1414 yılında müftî-i enâm tayin edilmiştir. Bursa'da vefat etmiş; Keşiş Dağı eteğindeki mescidinin yanında defnolunmuştur. Aynı zamanda da Zeyniyye tarikatinde bir tasavvuf âlimi olan Molla Fenârî'nin kütübhânesinde onbinden fazla kitap vardı. Tefsir ve kelâm dışında, Menâr, Usûl-i Pezdevî, Mahsûl, Muhtasarı İbn Hâcib gibi mehzarlardan otuz yılda hazırladığı Füsûlü'l-Bedâyi' adlı usûl-i fıkıh eseri meşhurdur. İki oğlu da kendisi gibi âlim idi. Soyundan Bursa kâdısı Ali bin Yûsûf (903/1497), Aksaray'da Vatan Caddesi üzerindeki kiliseyi câmî yapmıştır. Torunlarından Muhyiddin bin Muhammed Fenârî (954/1547), 13. Osmanlı şeyhülislâmıdır.

- **Tarablusî**. Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali bin Halîl et-Tarablusî (844/1440), Trablusşamlıdır. Kudüs kâdısı idi. Muhakeme usulleri ve kâdılık âdâbına dair Muînü'l-Hükkâm adlı meşhur ve fâideli eseri matbudur. Hanefî hukukçularından Sehâvî'nin talebesi olup Kâhire'de vefat eden Burhânüddîn İbrâhim bin Mûsâ Tarablusî (922/1516) başkadır. Bunun Mevâhibü'r-Rahmân ve el-İs'âf fî Ahkâmî'l-Vakf eserleri meşhurdur. Hilâlü'r-Rey ve Hassâf'ın Ahkâmü'l-Vakf adlı eserleri esas alınarak yazılan el-İs'âf, Fransızcaya tercüme edilmiştir (İskenderiye 1893). Mecma'ül-Bahreyn şârihi Ahmed bin Muhammed Tarablusî (967/1559) ile Dımeşk'da Ümeyye câmîi hatîbi Alâüddîn Ali bin Muhammed Tarablusî (1032/1623) de başkadır.

- **Aynî**. Bedrüddîn Mahmud bin Ahmed el-Aynî (855/1451); hadîs, fıkıh ve tarih sahâsında otorite olarak tanınmıştır. Aslen Ankaralı olup Türk ırkındandır. Babası Ayntab kâdısı iken burada doğdu. Haleb, Dımeşk ve Mısır'da yetişti. Sayrâfî ve Irakî'den okudu. Mısır sultanı tarafından çok itibar gördü; Kâhire'de Hanefî kâdısı ve müderris iken 90 yaşında vefat etmiştir. Kitaplarını, Câmî'ül-Ezher yakınında yaptırdığı mescidin kütüphanesine vakfetmiştir. Kendisine esas şöret kazandıran Umdetü'l-Kâri adındaki Sahih-i Buharî şerhidir. Onbir cild ve matbudur. İkdü'l-Cümân adındaki ondokuz cild tarihi ve Keşfü'l-Lisân adındaki İbn Hişâm şerhi meşhurdur. Binâye adında altı cildlik bir Hidâye şerhi ve Remzü'l-Hakâik adlı Kenz şerhi ile Mesâilü'l-Bedriyye adlı fıkıh kitabı vardır. Târîhü'l-Ekâsire adlı eseri Türkçedir.

- **İbnü'l-Hümâm**. Kemâlüddîn Muhammed bin Abdulvâhid es-Sivâsî

(861/1456), aslen Sivaslı olup, 788/1386'da İskenderiyye'de doğdu. Kâhire'de İzzüddîn bin Abdisselâm, Bisâtî, Irakî, İbn Hacer'den okumuştur. Kâhire'deki Baybars medresesinde müderrislik yaptı. Bu şehirde vefat etti. Müsâyere adındaki kelâma ve Tahrîr adındaki usûl-i fıkha dair eserleri çok kıymetlidir. Hidâye şerhi olan Fethü'l-Kadîr adlı kitabını tamamlayamadan vefat etmiş; 16. Osmanlı şeyhülislâmı Kâdızâde Şemsüddîn Ahmed Efendi (988/1580) buna Netâicu'l-Efkâr adıyla bir tekmîle yapmıştır. 8 cild olup Mısır'da basılmıştır. Halvetî meşâyihinden Ahmed Şemsüddîn bin Muhammed Sîvâsî (1006/1597) başkadır.

- **Musannifek.** Şeyh Ali bin Mecdüddîn Muhammed el-Hirevî (862/1457), Fahrüddîn Râzî'nin soyundandır. Musannifek, küçük musannif demektir. Herat'tan gelip Osmanlı hizmetine girmiştir. Vikâye, Hidâye ve Usûl-i Pezdevî'ye şerhleri ve başka ilimlerde muhtelif eserleri vardır. Farsça te'lîfâtı da çoktur. Vefatında elli sekiz yaşında idi.

- **Hızır Bey.** Hızır bin Celâlüddîn (863/1458); anne tarafından Akşehir kâdısı meşhur Nasrüddîn Hoca'nın torunudur. Babası Sivrihisar kâdısı idi. Babasından sonra Molla Fenârî'nin talebesi Molla Yegân'dan okuyarak kızıyla evlendi. Resmî vazifeler aldı. Zamanında, Molla Fenârî'den sonra ilimde eşi yoktu. Fâtih Sultan Mehmed zamanında Osmanlı ulemâsının münâzarada yenemediği bir Acem âlimi ile padişah huzurunda münâzara yaptı ve on altı fenden sorduğu suallere cevap alamayarak münâzırını mağlûb etti. Mükâfat olarak Fâtih tarafından Bursa'daki Sultânîye Medresesine tayin edildi. Burada pek çok talebe yetiştirdi. Mevlânâ Muslihüddîn Kastalânî, Mevlânâ Ali Arabî, Hocazâde, Hatibzâde ve Hayâlî Ahmed Efendi gibi meşhur âlimler ondan ilim ve feyz alarak yetişti. İstanbul fethedilince, Hızır Bey taht kâdısı ve böylece İstanbul'un ilk belediye reisi oldu. Adaleti ile alâkalı menkıbeler günümüze kadar gelmiştir. İstanbul'un Anadolu yakasında, Molla Hızır Beyin geniş arâzisi bulunduğu için, buraya Kadıköyü ismi verilmiştir. Çeşitli ilimlerde te'lîfâtı vardır. Hızır Çelebi'nin oğullarından Ahmed Paşa, Bursa müftülüğünde, Yâkûb Paşa, Bursa ve İstanbul medreseleri müderrisliğinde, Sinan Paşa (891/1486) da Fâtih Sultan Mehmed'in hocalığı vazîfelerinde bulunmuştur.

- **İbn Kutlubuğâ.** Zeynüddîn Kâsım bin Kutlubuğâ (879/1474); Kahire'de doğmuştur. İbnü'l-Hümâm'ın talebesidir. Münâzara (tartışma) ilminde üstad idi. İftâ (fetvâ vermek) ve tedris ile meşgul olmuştur. Çok te'lîfâtı vardır. İmam Ebû Hanîfe'nin rivâyet ettiği hadislerin toplandığı Müsned'i tertib etti. Menâr, Nikâye, Kurûrî ve Dürerü'l-Bihâr'ı şerhetti. Hidâye'de ve Usûl-i Pezdevî'deki hadisleri tahric etti. Hanefî fukahâsının biyografilerini anlatan Tâcü't-Terâcim kitabı ve başka pekçok eseri vardır.

- **İbn Emîr-i Hacc.** Muhammed bin Emîri'l-Hâc Muhammed bin Muhammed el-Halebî (879/1474), İbnü'l-Hümâm'ın talebesidir. Kâdı idi. İbnü'l-Hümâm'ın Tahrîr, Sedüddîn Kaşgarî'nin (705/1305) Münyetü'l-Musallî ve Mav-

sılî'nin el-Muhtâr kitabını şerh etmiş; birincisine et-Takrîr, ikincisine Hilyetü'l-Mücellâ adını vermiştir.

- **Molla Hüsrev.** Muhammed bin Ferâmûz (885/1480), meşhur Osmanlı şeyhülislâmlarındandır. Babası bir Fransız muhtedîsi idi. Bir ara umerâdan olan eniştesi Hüsrev'in yanında kaldığı için Hüsrev Yeğeni diye tanınmış; bu söz zamanla Molla Hüsrev'e dönüşmüştür. Sultan II. Murad zamanında kazasker, Fâtih Sultan Mehmed devrinde Ayasofya müderrisi ve taht kâdısı oldu. Talebesi her sabah bir alay halinde hocalarını evinden câmiye götürür, akşam getirirlerdi. Fâtih Sultan Mehmed, Molla Gürânî'yi sağ yanına, Molla Hüsrev'i sol yanına alıp; kendisini "Zamanımızın Ebû Hanîfesi" diyerek övmüştür. Yirmi senedir yürüttüğü şeyhülislâmlık vazifesinde iken İstanbul'da vefat etti. Bursa'ya defnolundu. Zeyniye tarikatine mensuptu. Kâdı Beydâvî tefsirine yaptığı hâşiyeden başka, usûl-i fıkhdâ Mir'atü'l-Vüsûl Şerhu Mirkâtü'l-Usûl çok kıymetlidir. Dürer ve Gürer diye de bilinen ed-Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Güreri'l-Ahkâm adlı fıkhd kitabı çok meşhurdur. Asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve mahkemelerde kâdıların el kitabı olmuştur. Hanefî mezhebinin Kenz, Vikâye, Mecma' ve İhtiyar adındaki en muteber dört kitabından toplanıp bir araya getirilmiştir. 1319'da İstanbul'da Şernblâlî şerhiyle beraber basılmıştır.

- **Molla Gürânî:** Şerefüddîn Ahmed bin İsmâîl el-Gürânî (893/1488), Osmanlı şeyhülislâm ve ulemâsının en meşhurlarındandır. Aslen Tebrizli olup, Suriye'nin Gürân kasabasına bağlı bir köyde doğdu. Küçük yaşta başladığı ilim tahsiline Bağdad, Diyarbekir, Humus, Hasankeyf, Dimeşk ve Kâhire'de devam etti. İbn Hacer el-Askalânî'den okuyup ondan da icâzet aldı. Müderris oldu. Memlûk sultanlarının iltifatını gördü. Hac dönüşü Kâhire'ye uğrayıp kendisinin yüksek derecesine şâhid olan Osmanlı âlimi Molla Yegân'ın ısrarı üzerine İstanbul'a geldi. Burada halka faydalı olabilmek için, Şâfiî mezhebinden Hanefî mezhebine intikal etti. Müderrislik yaptı. Sonradan Fâtih Sultan Mehmed adıyla tahta çıkacak Şehzâde Mehmed'in hocası oldu. Şehzâde tahta çıkınca hocasını kazasker ve bilahare de şeyhülislâm yaptı. Bu vazifede iken vefat etti; namazını bizzat padişah kıldırdı. Eserlerinden bazıları şunlardır: Gâyetü'l-Emânî fî Tefsîri Seb'il-Mesânî, Sahih-i Buhârî şerhi el-Kevserü'l-Cârî alâ Riyâdi'l-Buhârî, Şâtıbiyye Kasîdesi'nin Ca'berî şerhine hâşiye, Keşfü'l-Esrâr an Kırâati'l-Eimmeti'l-Ahyâr, usûl-i fıkhdâ Sübkî'nin Cem'u'l-Cevâmî Şerhi ed-Dürerü'l-Levâmî ve arûz ilmiyle alâkalı bir kasîde.

- **Hocazâde.** Mustafa bin Yûsuf (893/1488), Fâtih Sultan Mehmed devri Osmanlı ulemâsının en ileri gelenlerindedir. Hızır Bey'in talebesidir. Osmanlı padişahlarından resmî vazifeler aldı. Sultan Fâtih'in cülûsundan sonra hâce-i sultanî nasbedildi. Ali Kuşçu; "Hocazâde'nin Rum'da ve Acem'de emsâli yok" demiş; Fâtih Sultan Mehmed de, "Arap'ta dahi eşi yoktur" diye ilâve etmiştir. Tehâfütü'l-Felâsife adlı meşhur eserinden başka, Hâşiye-i Şerh-i Mevâkif, Hâşi-

ye-i Şerh-i Hidâyeti'l-Hikme, Şerhu Tevâli'il-Envâr, Şerhu'l-İzzî fi't-Tasrîf, Hâşiyetü ale't-Telvîh fil-Usûl gibi birçok kıymetli eserleri de vardır.

- **Molla Lutfî.** Lütfullah et-Tokâdî (900/1495), Osmanlı ulemâsındandır. Sinan Paşa'nın talebesidir. Ali Kuşçu'dan da riyâziye okumuştur. Saray kütüb-hânesine hâfız-i kütüb tayin edildi. Bu sebeple çok kitap mütâlaa etme imkânı buldu. Sultan II. Bâyezid tarafından Bursa Sultan Murad medresesine, sonra Edirne Dârülhadîsine ve medâris-i semâna müderris tayin edildi. İlmi sebebiyle akranlarının hasedini; aşırı tenkidci ve alaycı tavırları sebebiyle çok kişilerin husumetini çekti. Bir vaazında sarfettiği talihsiz sözleri sebebiyle Sultan Fâtih devri ulemâsından ve Hızır Bey'in talebesi İstanbul kâdısı Hatibzâde huzurunda muhakeme olunup idam edildi. Metâlî' şerhi ve Miftâh şerhi üzerine hâşiyeleri ile es-Seb'u'ş-Şidâd isimli bir risâlesi vardır.

- **Ahî Çelebi.** Yûsuf bin Cüneyd (905/1499), Tokadlı olup Bursa, Edirne ve İstanbul'da müderrislik yaptı. Vikâye'nin Sadrû'ş-Şeria şerhine Zahîretü'l-Ukbâ hâşiyesi meşhurdur. Hediyyetü'l-Muhtedîn adlı elfâz-ı küfr kitabı ve Bey-dâvî hâşiyesi vardır. Aksaray ile Topkapı arasındaki Ahîzâde câmiini yaptırdı.

- **İbnü'ş-Şihne Abdülberr.** Mecdüddîn Muhammed bin Muhammed el-Halebî (921/1515), Kâsım bin Kutlubuğâ'nın tilmizidir. Halebde yaşamıştır. ez-Zehâirü'l-Eşrefiyye adlı eseri meşhurdur. Ravzatü'l-Menâzır adlı tarih kitabının müellifi İbnü'ş-Şihne Zeynüddîn Muhammed (815/1412) başkadır. İbnü'ş-Şihne adıyla bilinen bir Hanefî âlimi daha vardır. Ebu'l-Velîd Ahmed bin Muhammed el-Halebî (882/1477), Haleb kâdılığı ve Dimeşk'teki Emevî câmii hatîbliği yaptı. Lisânü'l-Hükkâm adlı eseri meşhurdur.

- **Seyyidalizâde.** Yâkub bin Seyyid Ali (931/1525), Edirne'de kâdılık ve sonra Bursa, Edirne ve İstanbul'da müderrislik yaptı. Buhârâ fukahâsından İmamzâde Muhammed bin Ebî Bekr Çûğî'nin (573/1177) Şir'atü'l-İslâm adlı fıkıh ve ahlâka dair eserine yazdığı Mefâti hü'l-Cinân adındaki şerhi meşhur ve kıymetlidir. Matbudur. Türkçeye de tercüme edilmiş ve basılmıştır.

- **Zenbilli Ali Efendi.** Alâüddîn Alî bin Ahmed Cemâlî (932/1526); Osmanlı şeyhülislâmlarının meşhurlarındandır. Cemâlüddîn Aksarâyî'nin torunudur. Dedesine nisbetle "Cemâlî" denilmiştir. Evinin penceresinden bir zenbil sarkıtır, suâl soranlar, suâllerini bir kağıda yazıp zembile koyardı. O da çekip suâllerin cevâbını yazar, zenbili tekrar sarkıtırdı. Bu sebeple "Zenbilli Ali Efendi" ismiyle meşhûr oldu. Molla Hüsrev ve Hüsâmzâde Mevlânâ Muslihüddîn'den ders aldı. Bursa ve Edirne'de müderrislik yaptı. Şeyh Muslihüddîn Ebu'l-Vefâ'ya, diğer bir rivâyete göre de, Halvetiyye büyüklerinden Şeyh Mes'ûdî Edirnevî'ye talebe olup tasavvufta kemâle geldi. Sultan II. Bâyezid tarafından 903/1497'de şeyhülislâmlığa tayin edildi. Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkmasından sonra da vazifesine devam eden Zenbilli Ali Efendi, hakseverliliği ve doğ-

ruluğu ile dikkati çekmiş; icraatında hukuka uyması hususunda padişaha yardımcı olmuştur. İran ve Mısır seferi için fetvâ vermiştir. Hatta Yavuz Sultan Selim gibi celâlli bir padişaha hukuka aykırı gördüğü bir hükmünü geri alması hususunda ricada bulunduğu, “Bu iş saltanatın gereğidir. Bu işlere karışmak âlimlerin vazifesi değildir” cevabını almış; Zenbilli Ali Efendi de, “Bu karar âhîretiniz ile alâkalıdır ve buna karışmak da bizim vazifemizdir” demişti. Bunun üzerine padişah o işten vazgeçti; Rumeli ve Anadolu kazaskerliğini birleştirerek bu vazifeye Zenbilli Ali Efendi’yi nasbetmek istediysen de fakat o, “Ağzımdan hükmettim sözü çıkmaya diye Hak teâlâ ile aramızda ahid vardır” diyerek kabul etmedi. Zenbilli Ali Efendi, Sultan II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman devrinde 24 sene kadar şeyhülislâmlık yaptı. Ömrünü, ilme, talebe yetiştirmeye ve insanlara hizmete harcamıştır. İhtiyar ettiği meseleleri topladığı el-Muhtârât, kıymetli bir fıkıh kitabıdır. Bundan başka; Muhtasarü'l-Hidâye, Âdâbü'l-Evsiyâ ve Risâle fî Hakkı'd-Deverân adlı eserleri vardır.

- **Molla Arab.** Vâiz Muhammed bin Ömer (938/1532), baba ve dedesinin Mâverâünnehr'den gelip yerleştiği Antakya'da doğmuştur. Küçük yaşta, Kur'anı kerîmi, Kenz, Şâtibî ve bazı metinleri ezberledi. Babasından ve amcaları Şeyh Hüseyin ve Şeyh Ahmed'den ders aldı. Halep ve Kudüs'de ilim tahsil etti. Haccdan sonra gittiği Mısır'da İmam Süyûtî ve Şa'bi'den hadîs icâzeti aldı. Mısır sultanı Kayıtbay tarafından vâiz ve müftî yapıldı. Sultan için Nihâyetü'l-Fürû' adındaki fıkıh kitabını yazdı. 901/1495'de sultanın vefatı üzerine Bursa'ya, sonra İstanbul'a geldi. Sultan II. Bâyezid için yazdığı ve sîret-i nebevîyi bildiren Tehzîbü's-Şemâil ve Hidâyetü'l-Ibâd ilâ Sebîli'r-Reşâd kitapları şöhretini arttırdı. Yundu seferine katılıp, Meton şehrinin fethine sebep oldu. Yavuz Sultan Selim'i İran ile cihâda teşvik etmek maksadıyla es-Sedâd fî Fedâili'l-Cihâd kitabını yazdı. Çaldıran seferine katılıp, askere vaaz ederek cesâret verirdi. Sarayköy ve Üsküp'te vâizlik yaptı. Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan seferine katıldı. Sonra Bursa'ya gelip te'lîfâtta bulundu. Kimya ilmine vâkıftı. Kabri Bursa'dadır.

- **Kemal Paşazâde.** Ahmed bin Süleyman bin Kemâl (940/1534), Osmanlı şeyhülislâmlarının en meşhurlarındandır. İnsan ve cinlere fetvâ verdiği için müftiyyü's-sekaleyn lâkabıyla tanınmıştır. Umerâdan olan dedesi Kemâl Paşa'ya nisbetle İbn Kemâl veya Kemal Paşazâde diye tanınmıştır. Tokat veya Edirne'de dünyaya geldi. Babası Süleymân Çelebi, Amasya ve Tokat sancakbeyi idi. Annesi ise Fâtih Sultan Mehmed devri âlimlerinden İbn Küpeli'nin kızıdır. Ayrıca annesi büyük âlim Yûsuf Sinânüddîn Efendi ile de akrabadır. Önceleri askerlik mesleğine girdi, sipahi oldu. Ancak 32 yaşlarında iken askerliği bırakıp ilim öğrenmeye başladı. Molla Lütfi ve başka âlimlerden okudu. Müderrislik yaptı. Kazasker oldu. Yavuz Sultan Selim tahta çıkınca da İran seferi için fetvâ verdi. Mısır seferine katıldı. Hatta bu sefer dönüşü bir ara Kemal Paşazâde'nin atının ayağından sıçrayan çamur, Yavuz Sultan Selim'in kaftanını kirlet-

mişti. Mahcub olan Kemal Paşazâde atını geriye çekince, padişah kendisine dönerek, “Üzülmeiniz. Âlimlerin atının ayağından sıçrayan çamur, bizim için süstür, şereftir. Vasiyet ediyorum, bu çamurlu kaftan, ben vefat ettikten sonra kabrimin üzerine örtülsün” dedi. Vefatından sonra bu vasiyet yerine getirildi. 1526’da Zenbilli Ali Efendinin vefatı üzerine Kanunî Sultan Süleyman tarafından şeyhülislâmlığa nasbolundu. Sekiz sene kadar şeyhülislâmlıkta bulunduktan sonra vefat etti. Kemal Paşazâde, Osmanlı âlimlerinin en büyüklerinden, Osmanlı tarihinin en parlak simâlarındandı. İlmi, zekâsı, ahlâkı yanında, güçlü bir tarihçi, değerli bir edip ve kuvvetli bir şâirdi. Tasavvufta da ileri derecedeydi. Tefsîr, hadîs, fıkıh, tarih, edebiyat gibi konularda 300 kadar irili ufaklı eseri vardır. Fıkıhta el-İslâh ve’l-Îzâh, Hidâye hâşiyesi, usûl-i fıkıhda Tağyîrüt-Tenkîh, kelâmda Tecvîdü’t-Tecrîd, Tehafüt-i Hâcezâde, tarihte Tevârîh-i Âl-i Osman; et-Tabakâtü’l-Hanefiyye meşhurdur. Yûsuf ve Züleyhâ adında onbin beyitlik manzûm bir eseri de vardır.

- **Sa’dî Çelebi.** Sa’dullah bin Îsâ (945/1539), aslen Kastamonu Dadaylıdır. Kâdılık ve müderrislik yaptıktan sonra, Kemal Paşazâde’nin vefatıyla boşalan meşihat makamına getirilmiştir. Kâdı Beydâvî tefsîrine, İnâye adındaki Hidâye şerhine ve Firuzâbâdî’nin Kâmûs’una yaptığı hâşiyeleri çok kıymetlidir.

- **Şeyhzâde.** Muhyiddîn Muhammed bin eş-Şeyh Muslihiddîn Mustafa (951/1544), aslen İzmirlidir. Babası Şeyh Muslihüddîn Mustafa Efendi, Sultan II. Bâyezid devri meşâyihından olup, Hâce Ubeydullah Ahrar hülefâsından Simavlı Abdullah İlâhî’nin halîfesi idi. Hırka-i Şerîf’teki Muslihüddîn, nâm-ı diğer Tahta Minâreli mescidi yaptırmıştır. Şeyhzâde, müderris idi. Kâdı Beydâvî’nin Envârü’t-Tenzîl tefsîrine hâşiyesi çok kıymetli olup, 1306 senesinde İstanbul’da Matbaa-i Osmâniyye’de basılmıştır. Kasîde-i Bürde, Meşârık, fıkıhta Vikâye ve ferâizde Sirâciyye şerhleri meşhurdur.

- **İbrâhim Halebî.** İbrâhim bin Muhammed el-Halebî (956/1549), Haleb’de dünyaya gelmiştir. Haleb ve Kahire’de okuduktan sonra İstanbul’a gelmiş; Sa’dî Çelebi’nin yaptırdığı dârülkurrâ medresesinde müderris olmuştur. Fâtih câmiî imamı idi. Hanefî mezhebinin en muteber görüşlerinin toplandığı Mültekâ’l-Ebhur kitabı çok kıymetlidir. Sultan IV. Murad zamanında neşredilen fermandan itibaren, mahkemelerde resmen kanun olarak tatbik edilmiştir. Fransızcaya tercümesi vardır. Dâmâd şerhi Mecma’ül-Enhür meşhurdur. Mevkufatî Mehmed Efendi tarafından Kitâb-ı Mevkûfât adıyla türkçeye de tercüme edilmiş ve 1318’de İstanbul’da basılmıştır. Halebî İbrâhim Efendi’nin namaza dair Buğyetü’l-Mütehallî fî Şerhi Münyeti’l-Musallî kitabı çok tutulmuştur ve Halebî-i Sağîr diye bilinir. Ayasofya dersiâmlarından ve Nakşî meşâyihından Ali Yektâ efendi buna hâşiyeye yapmıştır. Türkçeye de tercüme edilip basılmıştır. Halebî’nin ayrıca fıkıhta Fethü’l-Kadîr Muhtasarı, Telhîsü’l-Fetâvâ et-Tâtârhaniyye, Tabakâtü’l-Hanâbile muhtasarı, Telhîsü’l-Kamûsî’l-Muhît adlı eserleri meşhurdur.

Kâhire'deki Şâfiî ulemâsından Siyer müellifi Ali bin İbrâhim Halebî başkadır.

- **Kuhistânî.** Şemsüddîn Muhammed bin Hüsâmüddîn el-Kuhistânî (962/1555), Buhârâ müftisi idi. Câmî'ür-Rümûz adındaki Nikâye şerhi ve Câmî'ül-Mebânî adındaki fârisî Fıkh-ı Gîdânî şerhi meşhurdur. Hulâsa-i Gîdânî'yi Lütfullah Neseî (750/1349) yazmıştır.

- **Taşköprüzâde.** Ahmed bin Mustafa (968/1561), Moğol istilâsından sonra Anadolu'ya yerleşmiş bir âiledendir. Dedesi Molla Hayrüddîn Halil (879/1475), Candaroğlu İsmâil Beyin Taşköprü'de yaptırdığı Muzafferiyeye medresesinde müderris olduğu için bu isimle anılmıştır. Bursa'da 901/1495'de doğdu. İstanbul'da Sahn-ı Semân müderrisi ve sonra Bursa kâdısı oldu. Halvetî şeyhi Cemal Halîfe'den feyz aldı. Şakâyıku'n-Nu'maniyye adındaki biyografi kitabı ve Miftahü's-Se'âde adlı ilimler ansiklopedisi meşhurdur. Oğlu kazasker Kemâlüddîn Efendi, Miftahü's-Se'âde'yi türkçeye tercüme etmiş ve Mevduâtü'l-Ulûm adıyla tab edilmiştir.

- **İbn Nüceym.** Zeynülâbidîn bin İbrâhim el-Mısırî (970/1562), Kâhire'de 926/1519'da doğdu. Zamanın âlimlerinden ders aldı. çok talebe yetiştirdi. İslâm fıkhnın küllî kâidelerini ve nevâdir haberlerini bildirdiği el-Eşbâh ve'n-Nezâir adlı kitabı meşhurdur. Yine fıkıhda Zeyniyye ve Kebâir kitapları ile usûl-i fıkhdan Menâr şerhi zikredilmelidir. Neseî'nin Kenz kitabını şerh ederek el-Bahrü'r-Râik adını vermiştir. Yedi cildir. Bahr adlı eserini tamamlayamadan vefat etmiş; et-Tûrî tamamlamıştır. Bu bir cild tekmîlesi ve İbn Âbidîn'in bunlara hâşiyesi ile birlikte 1311'de Mısır'da ve 1393/1973'de Beyrut'ta basılmıştır. Kardeşi İbn Nüceym Ömer (1005/1597) de ağabeyinden yetişmiş büyük bir hukukçudur. O da Neseî'nin Kenz kitabını şerh ederek en-Nehrü'l-Fâik adını vermiştir.

- **Kınalızâde Ali Çelebi.** Ali bin Emrullah (979/1571), Isparta'da 916/1516'da doğdu. Anadolu kazaskerliğine yükseldi. Edirne'de vefat etti. İslâm ah-lâkını anlatan Ah-lâk-ı Alâî adlı türkçe iki cild kitabı halk arasında çok tutulmuştur. Ayrıca Beydâvî, Keşşâf, Dürer hâşiyeleri vardır.

- **Birgivî.** Zeynüddîn Muhammed bin Ali (981/1573), Balıkesir'de 928/1521'de tevellüd etmiştir. Babasından okuduktan sonra, İstanbul'a giderek Semâniyye Medresesi müderrislerinden Ahîzâde Mehmed Efendiden, sonra da Kâdiasker Abdürrahmân Efendiden mezun oldu. Bir müddet İstanbul medreselerinde müderrislik yaptı. Bu sırada Bayramiyye meşâyihinden Abdurrahman Karamânî'ye talebe olup tasavvufta yetişti. Edirne'de kassâm-ı askerî oldu. Bir müddet sonra uzlete çekilmek istediye de, hocası Abdurrahman Karamânî mâni oldu. Sultan II. Selim'in hocası Atâullah Efendi, İmam Birgivî'yi İzmir Birgi'de yaptırdığı medresenin müderrisliğine tayin etti. Burada tedris ve te'lîf ile ömrünü geçirip, yaşadığı bu yere nisbetle Birgivî adıyla meşhur oldu. Taûndan vefat etti. Müslüman Türk kültüründeki ilmihal geleneğinin öncüsü sayılan ve

Birgivî Vasıyyetnâmesi diye meşhur Türkçe eseri defalarca basılmış ve halk arasında çok rağbet görmüştür. Ahlâka dair Tarîkatü'l-Muhammediyye, Arapça gramerine dair Avâmil ve İzhâr kitapları ile, Etfâlü'l-Müslimîn ve hayz ahkâmını bildiren Zuhrü'l-Müteehhilîn risâlesi çok kıymetlidir. İbn Âbidîn, Zuhrü'l-Müteehhilîn'i Menhelü'l-Vâridîn adıyla şerhetmiştir. Tarîkatü'l-Muhammediyye'yi Abdülganî Nablüsî Hadîkatü'n-Nediyye ve Hâdimî de Berikatü'l-Mahmûdiyye adıyla şerh etmiş, Süleymân Fâdıl Efendi de, Miftâhü'l-Felâh adıyla ihtisâr etmişlerdir. İmam Birgivî, İmam Züfer'in para vakıflarına cevaz veren zayıf kavlini kanunlaştırdığı için Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'yi ilmî olarak tenkid etmiştir. Ziyâretü'l-Kubûr risâlesinde sert ifâdeler kullanmıştır.

- **Ebussuud Efendi.** Ahmed bin Mustafa el-İmâdî (982/1574), Osmanlı şeyhülislâmlarının en meşhurlarından ve İslâm hukukçularının en kıymetlilerindedir. Cinnîlere de fetvâ verdiği için müftüyyü's-sekaleyn ünvanı ile anılmıştır. Hoca Çelebi diye de tanınır. 898/1490'de doğdu. Aslen İskilipli olup, İmâd, İskilip'teki köyleri olan Direklibel'in arapçasıdır. Ebussuud Efendi'nin dedesi, meşhur âlim Ali Kuşçu'nun kardeşi Mustafa İmâdî'dir. Babasından ve başka âlimlerden okuyarak icâzet aldı. Müderrislik, kâdılık ve kazaskerlik yaptı. Budin ve Orta Macaristan topraklarının tapu ve tahrir işlerini halletti. 952/1545 senesinde şeyhülislâmlığa getirildi. Otuz sene süren bu vazifesi sırasında çok mühim hizmetlerde bulundu. Yazmış olduğu tefsir kitabını çok beğenen padişah maaşına zam yapınca, maaş bakımından şeyhülislâmlık, kazaskerliği geçti ve bundan sonra da şeyhülislâmlık rütbe ve itibar bakımından kazaskerliğin önünde gelmeye başladı. Müderrisliği de ihmal etmeyerek çok talebe yetiştirdi. Devlet müesseselerinin kökleşmesinde ve Sultan Süleyman'ın Kanunî ünvanını almasında Ebussuud Efendi'nin çok mühim rolü olmuştur. Padişah, vefatında da fetvâların bulunduğu çekmecenin kendisiyle defnedilmesini vasiyet ederek, icraatlarında Ebussuud Efendi'nin fetvâları, dolayısıyla hukukun dışına çıkmadığını göstermek istemiştir. Arâzi ve tımar mevzuatını hazırlamış, mülâzemet usulünü vaz etmiştir. İslâm hukukunun bazı hükümlerini padişaha arzedip iradesini alarak kanunlaştırması, İslâm hukukunun Osmanlı tarihindeki bilinen ilk resmî tedvînidir. Sultan II. Selim zamanında Kıbrıs'ın fethi için verdiği fetvâ da mühimdir.

Her biri bir hukuk ve edebiyat şaheseri olan fetvâları, Fetâvâ-i Ebussuud adlı bir kitapta toplanmıştır. Tefsîr ilminde de büyük bir âlim olduğu için, hatîbü'l-müfessirîn ünvanı verilmiştir. Fıkıh ilmindeki yüksek derecesinden dolayı, Nu'mânü's-sânî (İkinci Ebû Hanîfe) lakabıyla ve ve Kemâlpaşazâde'den sonra Muallim-i sâni lakabıyla tanınmıştır. Bütün ilimlerde mâhir, bilhassa tefsir, fıkıh ve Arabî ilimlerde mütehasıs idi. Asrında İslâm âleminde onun derecesinde bir âlim yetişmemiştir. Zamanında Hanefî mezhebinin reisliği onda idi. Edebiyatta da mâhir olup şiirleri vardır. Ebussuud Efendi'nin yazdığı eserlerin en meşhuru İrşâdü Akli's-Selîm isimli tefsîridir. En mühim dirâyet tefsirlerinden olup, Ze-

mahşerî'nin Keşşaf Tefsîri ile Kâdı Beydâvî'nin Envârü't-Tenzîl'ini kaynak alınmıştır. Müteaddid basılmış; şerhleri, ta'likleri yazılmış ve Mısır'da Câmî'ul Ezher'de yıllarca ders olarak okutulmuştur. Ma'rûzât'ta İslâm hukukunun bazı meselelerini, zamanın ihtiyaçları çerçevesinde, Kanunî Sultan Süleyman'a arz edip iradesini tahsil ederek kanun hâline getirmiştir. Fetvâları, Bostanzâde Mehmed Efendi tarafından toplanmış; bâb ve fasıllara ayrılmıştır. Fıkha dair Has-mü'l-Hilâf fi'l Meshi ale'l-Hıfâf, Tehâfütü'l-Emcâd fi Evveli Kitâbi'l-Cihâd, Tevâkıbü'l-Enzâr fi Evveli Menârü'l-Envâr, Ta'likâtün ale'l-Hidâye, Risâletü Vak-fi'n-Nukûd gibi eserleri meşhur ve kıymetlidir. Onikinci asır Mısır fukahâsından olup Molla Miskin'in Kenz şerhine yazdığı Fethü'l-Muîn adlı hâşiyesiyle meşhur Ebussuud Muhammed bin Ali başkadır.

- **Kâdızâde Şemsüddîn Ahmed bin Mahmud** (986/1580), İstanbul'da 918/1512'de dünyaya geldi. Babası âzadlı bir köle idi. Çivizâde ve Ebussuud Efendi'nin talebesidir. Osmanlı şeyhülislâmlarındandır. İstanbul'da vefat etti. Hidâye şerhi Fethü'l-Kadîr'e Netâyicü'l-Efkâr adlı tekmîlesi çok kıymetlidir. Fethü'l-Kadîr, vekâlet bahsine kadardır. Sonra tekmîle başlamaktaadır. İkişi beraber 8 cild hâlinde 1318'de Mısır'da ve 1388/1968'de Beyrut'ta basılmıştır. Mif-tâh ve Tecrîd şerhlerine hâşiyeleri de çok kıymetlidir. Osmanlı matematik âlimi Kâdızâde-i Rûmî (957/1550) başkadır. 1197/1783 senesinde vefât eden Kâdızâde Ahmed Emin bin Abdullah da başkadır. Birgivi Vasıyyetnâmesi şerhi Cevherü'l-Behiyye ile, halk arasında Âmentü Şerhi diye bilinen Ferâidü'l-Fevâid adlı eseri çok tutulmuştur. Bir de Kâdızâde Mehmed Ârif Efendi (1173/1759) vardır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasına fetvâ veren şeyhülislâm Kâdızâde Tâhir Efendi (1254/1838) de başkadır.

- **Bâkânî**. Nûrüddîn Mahmud el-Bâkânî (1003/1594), allâme şeyhülislâm Muhammed el-Behnesî'nin (987/1579) talebesidir. Mecra'l-Enhür adındaki Mültekâ şerhi çok kıymetlidir. Risâletü fi'ş-Şürûti's-Salâti'l-Cum'a ve Şerhü'n-Nikâye Muhtasari'l-Vikâye adlı eserleri de vardır

- **Timurtâşi**. Şemsüddîn Muhammed bin Ahmed et-Timurtâşi el-Gazzî (1004/1595), Harezmi'nin Timurtaş köyünde dünyaya gelmiştir. Tenvîrü'l-Ebsâr kitabı ile Kenz, Vikâye ve Minahü'l-Gaffâr adındaki Tenvîrü'l-Ebsâr şerhi meşhurdur. Tenvîrü'l-Ebsâr'ı ayrıca Haskefi şerhetmiş, İbn Âbidîn buna hâşiyeye yazmıştır. Aynı köyde doğmuş olan Ahmed bin İsmail Zahîrüddîn et-Timurtaşî el-Hârezmî (601/1204) başkadır. Bu da, İmâm-ı Muhammed'in el-Câmi'üs-Sağîr'ini şerh etmiştir.

- **Hoca Sadüddîn Efendi** (1008/1599), Osmanlı şeyhülislâmlarındandır. İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Hasen Can, Yavuz Sultan Selim'in nükteleriyle meşhur nedîmi idi. Dedesi Tebriz'den gelmiştir. Karamanlı Mehmed ve Ebussuud Efendilerden okudu. Yirmi yaşında müderris oldu. 1573 senesinde 37 yaşında iken Manisa sancakbeyi Şehzâde Murad'ın hocalığına tâyin edildi. Bu se-

beple Hoca Efendi diye anılmaya başladı. Şehzâde Murad tahta çıktıktan sonra, şeyhülislâmlığa muadil hâce-i sultânî ve reîsululemâ ünvanları verildi. Padişah nezdinde çok itibarlı idi. Sultan III. Murad'ın halefi Sultan III. Mehmed'in zamanında da bu makam ve mevkiini devam ettirdi. 1596 tarihindeki Eğri seferine katılıp, padişahı ve askeri cesaretlendirerek Haçova Meydan Muharebesinde mağlubiyeti gâlibiyeti çevirmiştir. Dönüşte kendisini ilim ve tedris faaliyetine verdi. Çok kıymetli talebeler yetiştirdi. Bostanzâde Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine 1598 senesinde şeyhülislâmlığa getirildi. Bu vazifede iken 65 yaşında vefat etti. Dört oğlu da âlim olup kazaskerlik ve şeyhülislâmlık yapmıştır. Tâcü't-Tevârih adlı eserinde, kendi devrine kadar, Osmanlı tarihinde vuku bulan hâdiseler ve yetişen âlimler anlatılır. İki cildlik bu eseri, bir hukukçu tarafından yazılmış tarih kitabı olması bakımından mühimdir. Başka eserleri de vardır.

- **Aliyyü'l-Kârî.** Ali bin Muhammed Sultan el-Hirevî (1014/1606), Heratlıdır. Ömrü Mekke-i Mükerreme de geçmiş, mükemmel arabî öğrenmiştir. İbn Hacer'den okumuştur. Kendisi haddizâtında hattat olduğu için kıymetli kitapları istinsah ederek nafakasını temin ederdi. Arabîyi iyi bildiği için, istinsah ettiği kitaplarda bazı şerhler yapmış, böylece bir âlim şöhretini kazanmıştır. Çok kitap tercüme ve şerh etmiştir. Ehâdîsü'l-Mevdû'ât adındaki kitabında, İslâm ulemâsı tarafından sahîh görülen birçok hadîslere mevdû dediği; İmam Ebû Hanîfe'nin Fıkh-ı Ekber adlı eserini şerh ederken, Hazret-i Peygamber'in Resûlullahın anne ve babasının küfr üzere öldüğünü ispatlamaya çalıştığı; bununla da iktifâ etmeyerek müstakil bir risâle yazdığı; Şifâ kitabını şerh ederken yazdığı bu risâle ile öğündüğü; İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'ye aşırı itirazları ve tasavvuf ehlini tahkîri sebebiyle İslâm ulemâsı tarafından çok tenkid edilmiştir. Hadîs âlimlerinden Molla Muhammed Miskin (954/1547), Abdülkâdir Taberî (1033/1623), Ahmed Rıza Han (1340/1921) başta olmak üzere kendisine çok reddiyeler kaleme alınmıştır. Bağdad müftisi Mahmud Âlûsî tarafından büyük âlim olarak tanıtılan Aliyyü'l-Kârî, son zamanlarda modernist bir câmia tarafından müceddid ve müctehid olarak takdim edilmekte; sahîh hadîslerin inkârı hususunda hep kendisinden referanslar verilmektedir. Aliyyü'l-Kârî çok eser yazmıştır. el-Mirkat fî Şerhi'l-Mişkât, Tefsîrü'l-Kur'an, el-Esmâru'l-Ceniyye, Muvatta' Şerhi; Şemâil Şerhi, Kâmûs muhtasarı Nâmûs, Kırk Hadîs, Emâlî Şerhi, İhyâ muhtasarı Ay-nü'l-İlm, Nikâye şerhi Fethu Bâbi'l-Inâye bunlardan bazılarıdır.

- **İmâdî.** İmâdüddîn Abdurrahman bin Muhammed el-İmâdî (1051/1641), Dımeşk'de 978/1571'de doğdu. Burada yetişip müderris ve müfti oldu. İstanbul'a da gelip müderrislik yaptı. Şam kâdılığına tayin edildi. el-Hediyye fi'l-İbârâtî'l-Fıkhîyye kitabı meşhurdur. Fetâvâ-ı İmâdiyye, İbn Âbidîn tarafından şerh edilmiştir.

- **Şernblâfi.** Ebu'l-İhlâs Hasen bin Ammâr eş-Şernblâfi (1069/1658), Mısır'da 994/1586'da dünyaya geldi. Osmanlı ulemâsının meşhurlarındandır.

Şernblâl, Mısır köylerindedir. Şürünlâlî de denir. Ali bin Ganîm el-Makdisî'den okudu. Mısır'da Câmî'ül-Ezherde müderris idi. Nûrû'l-Îzâh ve bunun şerhi olan Mērâkiyyü'l-Felâh (veya İmdâdü'l-Fettâh) adlı eserleri çok kıymetlidir. Dürer'e Günyetü'l-Zevi'l-Erhâm adlı hâşiyesi ve kelâm ilminde Meraku's-Se'âde adında kitapları da vardır. Nûrû'l-Îzâh, eskiden Osmanlı medreselerinin bidâyet sınıflarında okutulurdu.

- **Dâmâd Şeyhîzâde Abdurrahman bin Mehmed** (1078/1668), Osmanlı ulemâsından olup, Rumeli kazaskeri idi. Gelibolulu Süleyman Efendinin torunudur. Zamanın şeyhülislâmının dâmâdı olduğu için bu isimle tanınmıştır. İstanbul'da vefat etti. Mecma'ül-Enhür adlı Mültekâ şerhi ve Mâtürîdî-ve Eş'arî mezhepleri arasında ihtilafları beyan eden Nazmü'l-Ferâid adlı eseri meşhurdur.

- **Hayrû'r-Remlî**. Hayrüddîn bin Ahmed er-Remlî (1081/1671), Remle'de 993/1585'de doğdu. Osmanlı ulemâsındandır. Remle, Filistin'dedir. Mısır'a giderek Câmî'ül-Ezher'de okudu. Sonra memleketine dönerek müftülük ve müderrislik yaptı. Önceleri Şâfiî mezhebinde iken, ağabeyinin isteği üzerine Hanefî mezhebine geçti. Bundan hemen önce, İmam Şâfiî'nin kabri üzerine bir kâğıt bırakarak izin istediği ve rüyâsında İmam'ın: "Hepimiz doğru yol üzerindeyiz" dediği anlatılır. Zamanında Hanefî mezhebinin en büyük âlimi tanınarak, "şeyhülislâm" ünvanını aldı. Remle'de vefat etti. Fetvâlarının bulunduğu el-Fetâvâ'l-Hayriyye meşhurdur ve 1300 senesinde Bulak'ta basılmıştır. Levâihü'l-Envâr isimindeki Minahü'l-Gaffâr hâşiyesi ile Eşbâh hâşiyesi çok kıymetlidir. Bahrû'r-Râik'a Mazharü'l-Hakâik şerhi vardır. Dürrü'l-Muhtâr kitabının sâhibi Alâüddîn el-Haskefî'nin hocasıdır. Şâfiî fukahâsından Ahmed bin Hüseyin er-Remlî (844/1440), Ahmed bin Ahmed er-Remlî (973/1565) ve Şemsüddîn er-Remlî (1004/1596) başkadır.

- **Haskefî**. Alâüddîn Muhammed bin Alî el-Haskefî (1088/1677), Osmanlı ulemâsındandır. 1021/1612'de Haskef'de (bugünkü Hasankeyf) doğdu. Hayrüddîn er-Remlî'den okuyup icâzet aldı. Emevî câmiinde imamlık, Dımeşk'da beş sene müftülük ve çeşitli şehirlerde kâdılık yaptı. Girit seferinde bulundu. Timurtâş'ın Tenvîrü'l-Ebsâr kitabının şerhi olan Dürrü'l-Muhtâr adlı eserine, İbn Âbidîn, İbrâhîm el-Halebî ve Ahmed et-Tahtâvî hâşiyeler yapmıştır. Mültekâ şerhi, Dürer hâşiyesi, usûl-i fıkıhtan Menâr şerhi, nahivden Katru'n-Nedâ şerhi ile tefsir, hadîs ve tasavvufa dair başka eserleri de vardır.

- **Hamevî**. es-Seyyid Ahmed bin Muhammed el-Hamevî el-Mekkî (1098/1686), evlâd-ı resûldendir. Aslen Hamalı olup, Mısır'da müderris idi. Çok sayıda eser yazmıştır. Uyûnü'l-Besâir isimindeki Eşbâh şerhi çok kıymetlidir.

- **Çatalcalı Ali Efendi**. Alî bin Muhammed (1103/1692), Osmanlı şeyhülislâmlarından olup Alâiyeli Şeyh Mehmed Efendi'nin oğludur. Çatalca'da dünyaya gelmiştir. Şeyhülislâm Minkârîzâde'den okumuş; müderrislik, kazaskerlik

yaptıktan sonra hocasının yerine şeyhülislâm olmuştur. Fetvâları, Fetâvâ-yı Alî Efendi adıyla tab' edilmiştir. Bu mecmua, şeyhülislâmlar tarafından hazırlanıp Fetvâhâne tarafından muteber tutulan dört fetvâ kitabından birisidir. Diğerleri Feyzullah Efendi'nin Fetâvâ-yı Feyziyye, Yenişehirli Abdullah Rûmî Efendi'nin Behcetü'l-Fetâvâ ve Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin Neticetü'l-Fetâvâ adlı eserleridir.

- **Tarsusî.** Muhammed bin Ahmed (1117/1705), usûl-i fıkıh ilminde, Mol-la Hüsvrev'in Mir'at kitabına hâşiyesi meşhurdur.

- **Şeyh Nizâm Muînüddîn Ömer bin Ali el-Ferganî,** Hidâye sahibi Burhanüddîn Ali bin Ebî Bekr'in oğludur. Babasından okumuştur. Cevâhirü'l-Fıkıh ve el-Fevâid adında eserleri vardır. Hindistan Gürgâniyye hükümdarı Âlemgir Muhammed Evrengzib'in (1118/1707) isteği üzerine tesis edilen on kişilik fıkıh heyetinin reisi idi. Bu heyet Hanefî mezhebi üzerine el-Fetâvâ'l-Hindiyeye adındaki fetvâ kitabını hazırlamıştır. Altı cild hâlinde basılan bu eser Fetâvâ-yı Âlemgiriyye diye de meşhurdur. Kardeşi Celâlüddîn Muhammed de fakih idi.

- **Menteşîzâde Abdürrahîm Efendi** (1128/1717), Osmanlı ulemâsındandır. Bursalıdır. Üsküdar ve Mısır kâdılığı yaptı. Sultan III. Ahmed'in şeyhülislâmlarındandır. Edirne'de vefat etti. Fetâvâ-yı Abdürrahîm adlı iki cildlik fetvâ kitabı meşhurdur.

- **Nablüsî.** Abdülganî bin İsmail en-Nablüsî (1143/1731), fıkıh, tefsîr, hadîs ilimlerinde ve tasavvufda mühim bir âlimdir. Dımeşk'da 1050/1640'da doğmuştur. 12 yaşında babasını kaybetti. Fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerini Hanefî âlimi Şeyh Ahmed Ka'îden; nahiv, meânî, beyân ve sarf ilimlerini, Dımeşk'da Şeyh Mahmud Kürdî'den; hadîs ilimlerini Hanbelî âlimi Abdülbâki'den; tefsîr ve nahvi Şeyh Mahmud Mehâsinî'den; ayrıca Necmüddîn Gazzî'den okudu. Bütün bu hocaları, ona icâzet verdiler. Şam ve Mısır'da başka âlimlerden de ders okudu. Tasavvufta, Kâdiriyye yolunu Seyyid Abdürrezzâk el-Hamevî el-Geylânî'den, Nakşibendiyye yolunu da, Şeyh Ahmed-i Yekdest halîfesi Şeyh Saîd el-Belhî'den aldı. Dımeşk'da Emevî Câmiiinde, ayrıca Bağdad, İstanbul, Mısır ve Hicaz'da ders vermiştir. Çok seyahat etmiş ve intibâlarını kaleme almıştır. Dımeşk'da Sâlihiyye müderrisi iken vefat etmiştir. Abdülganî Nablüsî hazretleri İslâm âleminde en çok kitap yazarlardandır. Yüzseksenden fazla değerli eseri vardır. Hadîkatü'n-Nediyye, İmam Birgivî'nin Tarîkatü'l-Muhammediyye şerhidir. Mezheb taklîdini ve telfîki anlatan Hülâsatü't-Tahkîk kitabı çok kıymetlidir. Tütünün mübah olduğuna dair es-Sulhü Beyne'l-İhvân fî Hükmi İbâheti Şürbi'd-Duhân adındaki eseri alâka çekicidir. Oğlu İsmail Nablüsî de Şâfiî mezhebinden Hanefî mezhebine geçmiştir. 12 cild Dürer şerhi ve Şâfiî mezhebinde İbn Hacer'in Tuhfetü'l-Muhtac kitabına hâşiyesi vardır.

- **Yenişehirli Abdullah Rûmî Efendi** (1155/1742), Osmanlı şeyhülislâm-

larındandır. Behcetü'l-Fetâvâ kitabı meşhur ve muteberdir. Matbaa kurmak hakkında kendisinden fetvâ istendiğinde, bunun İslâm dinine aykırı olmadığını söyleyip fetvâ vermiştir.

- **Sindî.** Şeyh Muhammed Hayât bin İbrahim es-Sindî (1163/1750), Hindistan ulemâsındandır. Aynı zamanda güçlü bir muhaddis idi. Medine-i Münevvere'de vefat etti. Muhtelif mevzulardaki risâlelerini topladığı Gâyetü't-tahkik ve Neticetü't-Tedkik kitabı matbudur. Nevevî'nin Erba'in'ini, Münzirî'nin Terğîb'ini ve Ataullah İskenderî'nin Hikem-i Atâiyye'sini şerh; İbn Hacer'in Zevâcir'ini ihtisar etmiştir. Hindistan ulemâsından Muhammed Âbid es-Sindî (1257/1841) başkadır. Bunun da onaltı cildlik Tevâli'ül-Envâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr ve Müsnedü Ebî Hanîfe şerhi meşhurdur.

- **Şâh Veliyyullah Dehlevî.** Ahmed bin Abdürrahîm ed-Dehlevî (1176/1762), Hindistan ulemâsının en meşhurlarındandır. Dehli (Eski Delhi) şehrinde doğdu. Babası Hazret-i Ömer soyundan ve İmam Rabbânî Şeyh Ahmed Serhendî'nin torunlarından olup, Fetâvâ-ı Hindiyeye'nin tertibinde bulunan ulemâdandı. Şâh Veliyyullah, babasından okuyup müderris oldu. İki sene Hicaz'da kaldı. Tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm ve tasavvuf ilimlerinde yüksek derece sahibiydi. Hindistan'da Ehl-i sünnetin muhafazasında mühim hizmetleri olmuştur. İslâm hukukunda halîfelik hakkında fârisî İzâletü'l-Hafâ ve mezheb taklîdi hususundaki arabî İkdü'l-Ceyyid ve el-İnsâf kitapları çok kıymetlidir. Hadîs-i şerîflerin hikmetleri üzerine Hücetüllahi'l-Bâliğa ile Fethü'r-Rahman adlı fârisî tefsiri ve başka kitapları vardır. Oğullarından Abdülaziz Dehlevî, meşhur bir hadîs âlimidir. Şâh Veliyyullah'ın küçük oğlu Abdülganî'nin oğlu İsmâil (1246/1831), Muhammed bin Abdülvehhâb'ın kitaplarını urdu lisanına tercüme ederek Vehhâbîliğin Hindistan'da intişarına yardımcı olmuştur. Abdullah Gaznevî, Nezîr Hüseyin Dehlevî, Muhammed Sıddık Hasen Han ve Reşîd Ahmed Kenkühî bunun talebeleridir.

- **Hâdimî.** Ebû Said Muhammed bin Mustafa el-Hâdimî (1176/1762), Konya'nın Hâdim kasabasındandır. Babasından ders aldı. Konya'da Karatay Medresesine okuduktan sonra İstanbul'a gitti. İstanbul'da zamânın meşhûr âlimlerinden Kazâbâdî Ahmed Efendi'den ilim öğrenip 27 yaşında icâzet aldı. Hâdim'e dönerek babasının boş bıraktığı Hâdim Medresesinde ders vermeye başladı. Kısa zamanda nâmı İstanbul'a kadar vardı ve önce Sultan III. Ahmed, sonra da Sultan I. Mahmûd tarafından İstanbul'a dâvet edildi. Padişahın emriyle, Ayasofya kürsüsünde padişahın ve o devirde şeyhülislâmlığa yükselmiş hocası Kazâbâdî'nin huzurunda ders verdi. Padişah, İstanbul'da kalması hususunda ısrar ettiyse de af dileyip Hâdim'e döndü. Te'lifât ve tadrîsata devam etti. Talebesi arasında dört oğlundan başka, Ayaklı Kütüphâne Antakyalı Müftîzâde Muhammed, İsmâil Gelenbevî, Kırkağaçlı Mehmed, Üsküplü Hâfız Osman, Ürgüblü Ahmed, Konyalı İsmâil Hakkı ve Kayserili Hacı İsmâil Efendiler meşhurdur.

Çok kitap yazan Hâdimî'nin, Birgivî'nin Tarikatü'l-Muhammediyye şerhi Berîkatü'l-Mahmûdiyye adlı eseri ile usûl-i fıkhdan Menâfiü'd-Dekâik fî Şerhi Mecâmîü'l-Hakâik adlı eseri çok meşhurdur. Hâdimî'nin Dürer hâşiyesi ve tefsîr, mantık, tasavvufa dair başka eserleri de vardır.

- **Tâfilatî.** Muhammed bin Muhammed (1191/1777), Fas civarında doğdu. Fas, Trablusgarb ve Mısır'da okudu. Annesini ziyaret için Fas'a giderken Fransızlar tarafından esir edilip Malta'ya götürüldü. Burada Arapça ve mantık ilmini iyi bilen papazlarla İslâmiyet ve Hıristiyanlık hakkında münâzaralarda bulundu. Papazları ilzâm etti. Papazlar, bu kadar bilgiyi nereden edindiğini sorunca; "Bunlar bizim başlangıçta öğrendiğimiz bilgilerdir" cevabını verdi. Kendisine ikramda bulunuldu ve serbest bırakıldı. Mısır, Hicaz, Yemen, Basra, Haleb ve Dimeşk'e gitti. İlmını arttırdı. Kudüs'e yerleşti. Hanefî kâdısı oldu. Seksene yakın eseri vardır.

- **Pânipütî.** Muhammed Senâullah (1225/1810), Hindistan'ın Pânipüt şehrendir. Hazret-i Osman ve Şeyh Celâl Çeşî'nin soyundandır. Şah Veliyyullah Dehlevî'den okudu. Memleketinde kâdı idi. Müceddidiyye meşâyihinden Mazhar Can-ı Cânân'ın dâmâdı ve halîfesidir. Otuz kadar eserinin arasında, on cildlik Arapça Tefsir-i Mazharî ve Farsça ilmihal mâhiyetindeki Mâlâ-Büdde-Minh risâlesi meşhurdur. Tefsirinde önceki müfessirlerin beyanlarıyla beraber kendi te'villerini bildirmiş; Mâlâ-Büdde-Minh risâlesinde ise fetvâlarını toplamıştır.

- **Tahtâvî.** Seyyid Ahmed bin Muhammed et-Tahtâvî (1231/1815), Kâhire'de Hanefî müftisi idi. Dürrü'l-Muhtar ve Merâkiyyü'l-Felâh hâşiyeleri matbudur. Dürrü'l-Muhtar hâşiyesi Ayntablı Abdürrahîm Efendi tarafından türkçeye tercüme edilmiş ve sekiz cild hâlinde basılmıştır.

- **İbn Âbidîn.** Seyyid Muhammed bin Emin bin Ömer bin Abdülâzîz ibn Âbidîn (1252/1836), son devir Osmanlı ulemâsının en büyüklerindedir. Asrında Hanefî mezhebinin reisi olup "Zamanın Ebû Hanîfesi" diye meşhur oldu. Dimeşklidir. Çok küçük yaşta Kur'an-ı Kerîm'i ezberleyen İbn Âbidîn, tâcir olan babasının dükkânında Kur'an okurken oradan geçen bir zatın, burada Kur'an okumakla kendisini dinleyemeyenleri günâha soktuğunu ikaz etmesi üzerine, devrin şeyhülkurrâsı Said el-Hamevî'den kıraat, sarf, nahiv ve Şâfiî fıkhı okudu. Daha sonra Muhammed Şâkir es-Sâlimî el-Umerî el-Akkâd'dan ulûm-i akliyye ile hadîs ve tefsir okuduktan sonra Hanefî mezhebine geçerek bu mezhebdeki hocasından ve vefatını takiben de Muhammed Saîd el-Halebî eş-Şâmî'den fıkıh ve usûl-i fikh dersleri aldı. İlk eserini 17 yaşında iken yazdı. Zamanın en meşhur nakşî mürşidi Mevlânâ Hâlid Bağdadî'nin halîfesi olup cenâze namazını da bu kıldırmıştır. Ticaret ile geçimini temin eder; gündüzleri tedris, geceleri te'lîf ile meşgul olurdu. 54 yaşında Dimeşk'da vefat etmiştir. İbn Âbidîn, mezhebine hassasiyetle bağlı bir âlim idi. Hukukçular tabakatında yedinci sırada sayılmak-

la beraber, eserlerindeki esaslı ve mükemmel tahkikleri, onun aslında çok yüksek bir ilmî derecede olduğunu göstermektedir. Takvâsı, ahlâkı, zekâsı, vakarı ile meşhur idi. Hanefî mezhebinin son asırdaki en büyük mümessili ünvanını hakıyla ihraz etmiştir.

İbn Âbidîn pek çok talebe yetiştirmiş; bunlar müftilik, kâdılık vazifesi almışlardır. Kardeşi Seyyid Abdülganî ve oğlu Ahmed Efendi (Dımaşk fetvâ emini), Kudûrî şârihi Abdülganî el-Ganimî el-Meydânî, Ali el-Murâdî (Dımaşk Müftisi), Abdülhalîm Molla (Anadolu Kazaskeri ve Dımaşk Kâdısı), Câbîzâde Muhammed Efendî (Medine Kâdısı). Muhammed Efendi el-Halvânî (Beyrut Müftisi) en meşhur talebesidir. Kısa ömründe çok eser yazmıştır. Bunlardan İbn Âbidîn adıyla bilinen Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr adlı eseri, Haskefî'nin Timurtâşî'nin Tenvîrû'l-Ebsâr kitabına yaptığı şerhin hâşiyesidir. İbn Âbidîn, 1137-1155 tarihleri arasında Dımaşk müftiliği yapmış olan Hâmid Efendi'nin fetvâlarını ihtivâ eden kitabını, tenkîh ederek el-Ukudû'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ el-Hâmidîyye adıyla iki cild olarak basılmıştır. Müellifi son devirde yaşadığı, sika müteahhir âlimlerin görüşlerini nakletmesi sebebiyle itimada şâyân bulunduğu bu eseri, iyi tertib edilmeyip, tekrarlar bulunması sebebiyle ihtisar ve tenkîh etmiştir. İbn Âbidîn, Nesefî'nin Menâr adındaki fıkıh usulüne dair eserinin Haskefî tarafından yazılan İfâdetü'l-Envâr şerhine Nesemâtü'l-Eshâr adında bir hâşiyeye; ayrıca İbn Nuceym'in Bahrû'r-Râik'ına Minhetü'l-Hûlik adında bir hâşiyeye kaleme almıştır. Her ikisi de matbudur. İbn Âbidîn'in Reddû'l-Muhtâr'dan sonra en mühim eserleri risâleleridir. Bunlardan 32 tanesi Mecmû-âtü'r-Resâil adıyla basılmıştır. Bunlardan İslâm hukukunda örf ve âdetin mevkiini anlatan Neşrû'l-Urf, para vakfına dair Tenbîhu'l-Vukûd alâ Mesâili'n-Nukûd, rü'yet-i hilâle alâkalı Tenbîhü'l-Gâfil, fetvâ verme usulünü bildiren Resmü'l-Müftî adlı risâleleri meşhur ve mühimdir.

-**Mehmed Esad Efendi** (1267/1851). İmamzâde Muhammed bin Abdullah, aslen Konyalı olup İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Metni ve şerhi kendisine ait olan Dürr-i Yektâ adlı eser, vaktiyle halk arasında çok tutulmuş bir fıkıh kitabı idi. Ayrıca Hilyetü'n-Nâcî adında matbu bir fıkıh kitabı daha vardır.

-**Mehmed Ârif Efendi** (1275/1858), 1206/1791 tarihinde İstanbul'da doğdu. Kazasker Meşreb efendinin oğludur. Zamanın ulemâsından okudu. Şeyhülislâm huzurunda yapılan imtihanı geçerek müderris oldu. Fetvâhâneye intisab etti. Şeyhülislâmlığa kadar yükseldi. Bu makamda vefat etti. Fıkıh ilmine tam bir vukûfu vardı. Câmi'ül-İcâreteyn'i yeniden tashih ederek Sultan II. Mahmud'a takdim etti. Yetimlerin mallarının idaresine dair Emvâl-i Eytâm Müdiriyyeti'ni kurdu. Kâdı yetiştirmek üzere Muallimhâne-i Nüvvâb'ı teşkil etti.

Mâlikî hukukçuları

- **Esbağ.** Ebû Abdullah bin Saîd el-Enevî (225/839), Enevî âilesinin âzâdlılarından idi. İmam Mâlik'den ders almak üzere Medine-i münevvereye geldiğinde İmam Mâlik henüz vefat etmişti. Bunun üzerine İmam Mâlik'in talebesinden İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb ve Eşheb'den ders aldı. İbn Vehb'in kâtibi oldu. İmam Mâlik'in reylerini en iyi bilen âlim olarak tanınmıştır. Kitâbü'l-Usûl ve başka te'lîfâtı vardır.

- **Abdûlmelik bin Habîb** (238/852), Endülüslüdür. Mısır'da İbnü'l-Kâsım'dan ders almıştır. Fıkha dair el-Vâdiha adlı eseri meşhur ve Endülüs müslümanları tarafından el-Müdevvene'nin yerine muteber tutulan bir kitaptır.

- **Sehnûn.** Ebû Saîd Abdüsselâm bin Saîd et-Tenâhî, (240/854), Dimeşk asıllıdır. Babası orduyla beraber Kayruvan'ın fethinde bulundu ve buraya yerleşti. Sehnûn, fakirlik sebebiyle Medine-i münevveredeki İmam Mâlik'in yanına gidemedi ama Mısır'da İmam Mâlik'in talebesinden İbnü'l-Kâsım'dan okudu. Meselelere derin vukufu sebebiyle Sehnûn adı verilmiştir. Sehnûn, gözü keskin bir kuştur. İmam Mâlik'in mezhebine dair el-Müdevvene'yi Esed bin Furat'tan alarak İbnü'l-Kâsım'a arzetti. Onun tashihinden sonra rivâyet etti. Sehnûn, Mâlikî mezhebini Mağrib'de ilk neşredendir. Kayruvan kâdısı idi. Maaş almadan vazife yapmıştır. Vefatında 80 yaşındaydı. Oğlu Muhammed (256/870) da Mâlikî fukahâsındandır. Babasından ve başka âlimlerden okudu. Babasının vefatıyla ilim halkasını devraldı. 54 yaşındayken Kayruvan'da vefat etti. İkiyüz kadar eserinden altmış hukuka dairdir.

- **Ebû Tâhir Ahmed bin Amr** (250/864), Benî Ümeyye'nin âzâdlılarından. Süfyan bin Uyeyne, İbn Vehb ve başka âlimlerden okudu. Irak'ta yetişti. Muvatta, şerhi vardır.

- **Utbi** (255/869), Kurtubalıdır (Bugünkü Cordoba). Abdûlmelik bin Habîb'in talebesidir. Mâlikî fikhî üzerine el-Utbiyye adlı eseri meşhurdur. Kayruvanlıların el-Müdevvene'ye itibar etmelerine mukâbil, Endülüs müslümanları el-Utbiyye'yi esas ittihaz ederler.

- **Muhammed bin Abdillâh bin Abdilhakem** (268/881), İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden olan babasından ve İmam Mâlik'in diğer talebelerinden ders aldı. Mısır'da Mâlikî mezhebinin önde gelen temsilcisi idi.

- **İbnü'l-Mevvâz.** Muhammed bin İbrâhim (269/882), el-Mevvâziyye adlı eseri meşhurdur.

- **Bakıyye bin Mahled,** (276/889), Endülüslüdür. Kurtuba'da yaşamıştır. Yahya bin Yahya'nın talebesidir. İslâm ilim merkezlerinin hepsini dolaşıp ilim tahsil etmiştir. Endülüs'te hadîs-i şerifleri ilk neşredendir. Ömrü fakr-ü zaruret içinde geçmiş; 70 yaşında cihada iştirak etmiştir. 75 yaşında Kurtuba'da vefat et-

ti. Endülüs vâlisinin arzusu üzerine yazdığı ve hadîsleri fıkıh mevzularına göre tertiblediği bir Müsned'i vardır.

- **İsmâil bin İshak el-Ezdî** (282/895), Basralıdır. Âzadlı köle idi. Mâlikî fıkıhını öğrendi. Bağdad'ın doğusundaki Kerh'de elli sene kâdılık yaptı. Irak'ta Mâlikî mezhebini ilk neşredendir. Hac esnasında Mekke-i mükerrermede vefat etti. Müsned, Ahkâmü'l-Kur'an ve başka te'lîfâtı vardır.

- **Ebu'l-Hüseyn Mâlikî**. Ömer bin Muhammed el-Ezdî (328/940), Bağdadlıdır. Vefat eden babasının yerine 17 yaşındayken Medinetü's-Selâm (Bağdad) kâdısı yapıldı. 80 yaşında vefatına kadar bu vazifede kaldı. El-Ferec ba'de's-Şidde, el-Müsned, Garîbü'l-Hadîs adlı eserleri vardır.

- **Huşenî**. Muhammed bin Hâris bin Esed el-Huşenî (366/976), Tunus'da Kayruvan'da okudu. Sonra Endülüs'e geçti ve Kurtuba'ya yerleşti. Fetvâ ve mesâil üzerine kıyas yapmakta üstâd idi. Veliâhd Hakem bin Abdîrrahman'ın müsteşarı idi. Aynı zamanda kimyâ âlimi olup çeşitli maddeler üzerinde tecribeler yaptı. Sebte câmiinin kiblesini tedkik edip batıya doğru kaymış olduğunu tesbit etti. Endülüs ve Mağrib tarihine hakkıyla vâkıf idi. Çeşitli te'lîfâtı yanında Endülüs kâdılarını anlatan Kudâtu Kurtuba adlı eseri meşhurdur. Bu kitap, kazâ ve fetvâ usulünden de bahseder.

- **Mu'aytî**. Ebû-Bekr Muhammed bin Abdullah el-Mu'aytî (367/977), Endülüslü idi. Endülüs hükümdarı Hakem'in isteği üzerine, İmam Mâlik'in ictihadlarının toplandığı ve müellifinin altı cildini yazdıktan sonra vefat ettiği el-İstiâb kitabını İşbiliyeli (Bugünkü Sevilla) Ebû Ömer ile beraber tamamlamıştır. Bu kitap tamamlanınca yüz cild olmuştur.

- **Ebû Saîd el-Berdeî** (372/982), el-Müdevvene'yi ihtisar etmiş ve Tehzîbü'l-Mesâil adını vermiştir. Bu kitap, Mağrib'de çok tutulmuştur.

- **Kayruvânî**. Ebû-Muhammed Abdullah bin Ebî Zeyd el-Kayruvânî (386/996), İmam Mâlik'in mezhebini tedvîn ve şerhettiği için kendisine "Küçük İmam Mâlik" denmiştir. Tunus sultanının arzusu üzerine halkın ve çocukların anlayacağı şekilde er-Risâle adındaki Mâlikî ilmihalini yazmış; Mağrip ülkelelerinde çok rağbet gören bu kitap, Fransızca ve İngilizceye de çevrilmiştir. en-Nevâdir ve 'z-Ziyâdât ale'n-Nevâdir ve Muhtasarü'l-Müdevvene adlı eserleri vardır. Memleketinde korkunun hüküm sürdüğü bir zamanda evinde köpek besledi. "İmam Mâlik, meskûn mahalde sulh zamanında köpek beslenmesini mekruh saymıştı?" diyenlere, "İmam Mâlik hazretleri şimdi sağ olsaydı, evde köpek değil, arslan beslerdi" şeklinde cevap verdiği meşhurdur.

- **Ebherî**. Ebû Bekr Muhammed bin Abdillâh (395/1005), Kazvin ile Zencan arasındaki Ebher köyündendir. Temîm kabîlesindedir. İlim tahsili için Bağdad'a gelerek çok âlimin dersinde bulundu. Dört mezhebin hükümlerine vukûf

kazandı. Irak'ta Mâlikî mezhebinin ileri gelenlerinden oldu. Bağdad ve civarında bu mezhebi yaydı. Çok talebe yetiştirdi. Kayruvânî bunlardandır. Şerhu Muhtasarı İbn Abdilhakem, er-Reddü ale'l-Müzenî, Kitâbu'l-Usûl, Kitâbu'l-İcmâ'ı Ehli'l-Medîne, Mes'eletü İsbâti Hükmi'l-Kâfet, Kitâbü Fadli'l-Medineti ale'l-Mekke bunlardandır. Matematik, astronomi, fizik ve mantık âlimi Esîrüddîn Eberî (663/1265) başkadır.

- **İbnü'l-Hızâ.** Muhammed bin Yahya (416/1025), Kurtubalıdır. Büyük dedesi Hızâ, Endülüs'e gelen Emevîlerin âzadlısı idi. İlim öğrenmek uğrunda çok seyahatler yaptı. Muhtelif Endülüs şehirlerinde kâdılık yaptı. Hitâbet ve belâgat üstâdı idi. Muvatta şerhi el-İstinbat ve başka te'lifâtı vardır.

- **Hadramî.** Ebu'l-Kâsım Abdurrahman bin Muhammed el-Hadramî (440/1048), Mağriblidir. İbn Ebî Zeyd'in talebesidir. el-Müdevvene'deki meseleler ile onun dışında kalan rivâyetleri ve fetvâları toplayan 200 cüz'e yakın bir fıkıh kitabının müellifidir.

- **İbn Abdilberr.** Cemâlüddîn Ebü Ömer Yûsuf bin Ömer bin Abdilberr (463/1071), Endülüs'te Kurtubalıdır. Mısır ve Mekke'de bulundu. Hadîs hâfızı ve fıkıh âlimidir. Şâtibe'de (Bugünkü Jâtıva) 95 yaşında vefat etti. Çok sayıda te'lifâtından, Sahâbe-i kirâmın hayatını anlattığı el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Eshâb adlı iki cildlik eseri meşhurdur.

- **Bâcî.** Ebu'l-Velîd Süleyman bin Halef el-Bâcî (474/1081), Endülüs'te Kurtubalıdır. Kâdı idi. Zâhirî mezhebinden İbn Hâzım ile aynı asırda yaşamış ve kendisiyle ilmî münâzaralar yapmıştır. Oğlu Ebu'l-Kâsım Ahmed (493/1100) de Mâlikî âlimi olup, ilim öğrenmek üzere çok beldelere seyahatler yapmıştır. Ekseriyâ Endülüs'ün Serâkus (Bugünkü Saragosa) şehrinde oturmuş; Hac dönüşü Cidde'de vefat etmiştir. Her ikisinin de te'lifâtı vardır. Babasının Kitabü'l-Usûl'ünü, oğlu yeniden tertib etmiştir.

- **Tartûşî.** Ebü Bekr Muhammed bin el-Velîd (520/1126), İbn Ebî Kunderka olarak da bilinir. Hilâf (mukayeseli hukuk) ilminde üstâd idi. Muhtelif İslâm beldelerinde bulunup ilim tahsil etti. Zengin bir hanımla evlenip, medrese inşa ettirerek ders verdiği İskenderiyye'de 69 yaşında vefat etti. Birçok te'lifâtından başka, devlet adamlarına nasihatleri ihtivâ eden Sirâcü'l-Mülûk kitabı meşhurdur.

- **Mâzerî.** Ebü Abdillâh Muhammed bin Ali el-Mâzerî (536/1141), Sicilya'da Mâzer şehrinde doğmuştur. Mezhebde müctehid idi. Muvatta şerhi ve başka eserleri vardır.

- **İbnü'l-Arabî.** Kâdı Ebü Bekr Muhammed bin Abdullah ibnü'l Arabî (543/1149), Mâlikîlerin meşhur ve kıymetli hukukçularındandır. Endülüs'de İşbiliyelidir. Mısır, Şam, Bağdad, Hicaz, Kudüs'de bulunmuş; İşbiliyye'de müftülük ve müderrislik yapmıştır. Burada 58 yaşında vefat etmiştir. Endülüs ulemâsının hâtimesi sayılır. Ahkâmü'l-Kur'an adlı tefsiri, ahkâm tefsirlerinin en kıymet-

lilerindendir. Usûl-i fıkhdâ el-Mahsûl ve ayrıca el-Mesâlik adlı Muvatta' şerhi vardır. el-Avâsım ve'l-Kavâsım adlı tarih kitabı kıymetli olup, ilk asırdaki hilâfet meselelerini güzel îzâh etmektedir. Sôfiyyenin meşhurlarından Şeyh-i Ekber Muhyiddin ibnû'l-Arabî (638/1240) başkadır. O da Endülüslüdür. Dimeşk'da vefat etmiştir. Fütûhât-i Mekkiyye ve Füsûsü'l-Hikem kitapları meşhurdur. Sekr hâlinde, tasavvuftaki derecesine göre söylediği ve yazdığı sözler çok münâkaşa edilmiş; hakkında türlü türlü söylenmiş ise de; her eserinde ittiba-ı resûlü üstün tutan büyük bir âlim ve mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır.

- **Kâdi İyâd.** Ebu'l-Fadl İyâd bin Mûsâ (544/1150), Endülüs'de Gırnata (bugünkü Granada) şehrinde doğmuştur. Gırnata kâdısı idi. Merrâkeş'de vefat etti. Daha ziyade hadîs ilmiyle meşgul olmuştur. Çok eseri vardır. Meşârikü'l-Envâr adlı hadîs kitabı ile Hazret-i Peygamber'i anlatan eş-Şifâ bi-Ta'rifi Hukûkî'l-Mustafâ adlı eseri çok meşhur ve kıymetlidir. Çeşitli şerhleri vardır.

- **İbnü'r-Rüşd el-Hafîd.** Kâdi Ebu'l-Velid Muhammed bin Ahmed bin Muhammed İbnü'r-Rüşd (595/1198), Endülüs'de Kurtuba şehrinde doğmuştur. Felsefe ile çok meşgul olmuş; İmam Gazâlî'ye karşı felsefecileri müdâfaa etmiştir. Fas hükümdarı Ebû Yakub'un hususî doktoru iken Merrâkeş'de vefat etmiş; na'sı Kurtuba'ya götürülmüştür. Kitapları Latinceye çevrilmiş; hakkında Ernest Renan kitap yazmıştır. Dört mezhebe göre yazılmış Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid kitabı meşhurdur. İbnü'r-Rüşd'ün dedesi İbnü'r-Rüşd el-Evvel (520/1126) ve babası İbnü'r-Rüşd es-Sânî de Endülüs'de yetişmiş Mâlikî ulemâsındandı.

- **İbn Hâcib.** Cemâlüddîn Osman bin Ömer bin el-Hâcib (646/1249), Mısır'daki Mâlikî fukahâsındandır. Kâhire'de Ebû Mansur el-Ebyârî'den okudu. Dimeşk'a intikal etti. Müderrislik yaptı. Bilahare Mısır'a döndü. İskenderiye'de vefat etti. Aynı zamanda lûgat âlimi idi. el-Münteha'l-Vüsûl ve bunun muhtasarı ile Kâfiye, Şâfiye adlı kitapları vardır.

- **Şâzelî.** Ebu'l-Hasen Nurüddîn Ali bin Abdillâh eş-Şâzelî (656/1258), Hazret-i Hasen neslinden ve Tunusludur. Büyük bir mutasavvıf ve Şâzelî tarikatının kurucusudur. Hac yolunda vefat etti. Mâlikî fıkhdâ dair te'lîfâtı vardır.

- **Kurtubî.** Ebû Abdillâh Muhammed bin Ahmed el-Kurtubî (671/1272), Endülüs'de Kurtuba şehrinde doğmuştur. Ensâr-ı kirâm soyundandır. Câmî'ül-Ahkâm adındaki tefsîri, ahkâm tefsirlerinin en kıymetlilerindendir. Âhret hallerini anlatan Tezkîre kitabını Abdülvehhâb Şa'rânî, ihtisar etmiştir. Endülüs kâdısı Ebû Bekr Kurtubî (314/926) ile Sahîh-i Müslim şârihi Ebu'l-Abbâs Ahmed Kurtubî (656/1258) başkadır.

- **Karâfî.** Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed bin İdrîs el-Karâfî (684/1285), Mâlikî mezhebinin en büyük hukukçularındandır. Mısır'da yaşamıştır. İbn Abdisselâm'ın talebesidir. Çok eseri vardır. Mâlikî fıkhdâ dair ez-Zehîre ve fetvâ

usûlüne dair el-İhkâm fî Temyîzi'l-Fetâvâ anî'l-Ahkâm kitapları çok meşhurdur.

- **İbn Ferhûn.** Ali bin Muhammed (746/1345), aslen Tunusludur. Şam, Kâhire ve Hicaz'da bulundu. Kazâ âdâbına ve muhakeme usullerine dair Tabsîratü'l-Hükkâm adlı eseri meşhurdur.

- **Şeyh Halîl.** Ziyâüddîn Ebu'l-Mevedde Halil bin İshak el-Cündî (767/1365), Mâlikî mezhebinin en meşhur hukukçularındandır. Mısır'da müderris idi. Önceleri Hanefî iken, Mâlikî mezhebine intikal etmiştir. Muhtasar adlı kitabı meşhurdur. Bunun muhtelif şerhleri vardır. Mâlikî mezhebinde en sağlam kaynak kabul edilir. Fransızca, İngilizce ve İtalyancaya da tercümeleri vardır. Ebû Abdillâh Muhammed bin Yûsuf el-Mevvâk'ın (897/1491) et-Tâc ve'l-İklîl ile Mağribli Ebû Abdillâh el-Hattâb'ın (954/1547) Mevâhibu'l-Celîl adlı şerhleri meşhurdur ve beraber basılmıştır.

- **İbn Merzûk.** Muhammed bin Ahmed bin Merzûk Şemsüddîn Tilemsânî (781/1379), Cezayir'de Tilemsanlıdır. Hicaz'da okumuştur. Pek çok eser vermiştir. Buhârî'yi şerhetmiş, ayrıca Buhârî'nin mükerrerleri üzerine bir eser yazmıştır. Torunu Muhammed (842/1438) de âlim olup Kâhire'de vefat etti. el-Hâfîd diye anılır. Hanbelî mezhebinden tasavvuf âlimi Mısırlı Osman bin Merzûk (564/1168) başkadır.

- **Şâtıbî.** Ebû İshak İbrâhim bin Mûsâ el-Lahmî eş-Şâtıbî (790/1388), Endülüs'de Şâtibelidir. Tefsir, hadîs, fıkıh ve lisan ilimlerinde üstâd idi. Çok sayıda eserinden, usûle dair el-Muvâfakat meşhurdur. Kıraat üstâdı ve Şâfiî âlimlerinden olup 538/1143 senesinde doğmuş bulunan Kasem bin Fiyürre eş-Şâtıbî başkadır.

- **İbn Haldûn.** Abdurrahman bin Muhammed (808/1406), Tunus'da dünyaya gelmiştir. Dedesi Hadramut'tan Endülüs'e gelip yerleşmişti. 755/1354'de 23 yaşında iken Fas sultanının başkâtibi oldu. 764/1362'de Gımata'ya giderek, Beni Ahmer sultanının kâtibi ve veziri oldu. 780/1378'de ders vermeğe başladı. 784/1382'de İskenderiye'ye, sonra Kâhire'ye gidip, Câmî'ül-Ezher'de ders verdi. Mısır'da mâlikî kâdısı oldu. Timur Han ile Dımeşk'da görüşmüş; iltifatına kavuşarak Mısır'a girmemek hususunda kendisini iknâ etmiştir. İbn Haldûn, dünyanın en büyük tarihçilerindendir. Tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin kurucusu sayılır. Yedi büyük cildlik Târîhü'l-Iber'i türkçeye ve batı lisanlarına tercüme edilmiştir. Bunun üç cildlik mukaddimesi çok meşhur ve kıymetlidir. Bu eserinde yer yer İslâm hukukuna dair mühim mütâlaalarına rastlanır. Mukaddime, birkaç defa Türkçeye tercüme edildiği gibi; MacGuckin tarafından *Les Prolégomènes* adıyla Fransızcaya (Paris 1934) ve Rosenthal tarafından *The Muqaddima* adıyla İngilizceye (New York 1958) tercüme edilip basılmıştır.

- **İbn Arafe.** Muhammed bin Muhammed el-Vergammî (803/1401), Mağriblidir. Vefatına kadar Tunus'ta Câmî'ül-Kebîr'de imam ve hatîblik yaptı. Çok

talebe yetiştirdi. Mâlikî fıkına dair el-Muhtasarü'l-Kebîr, el-Muhtasarü'ş-Şâmil, Muhtasarü'l-Fevâid, el-Mebsût ve başka eserleri vardır.

- **İbnü'd-Demâminî.** Bedrüddîn Muhammed (827/1424), İskenderiyeli-dir. İbn Arafe ve İbn Haldûn'un talebesidir. İskenderiye ve sonra Dımeşk'da Mâlikî kâdısı oldu. Ders okutmak üzere Yemen ve bilahare Hindistan'a gitti. Orada vefat etti. Te'lifâtı vardır.

- **Bürzülî.** Ebu'l-Fadl Ahmed bin Muhammed (844/1440), zamanının âlimlerinden okuyup Tunus'da şeyhülislâm tanındı. Uzak yerlerden kendisine fetvâ sormaya gelirlerdi. İbn Tafracın medresesi müderrisliği ve Zeytûne câmiî hatîbliği yaptı. Aynı zamanda Şâzelî meşâyihindendir. Hac dönüşü Kâhire'de bir müddet kaldı ve ders verdi. İbn Hacer el-Askalânî'nin hocası oldu. Tunus'ta yüz yaşını geçmiş halde vefat etti. Divan-ı Bürzülî diye tanınan Câmî'ü Mesâilî'l-Ahkâm adlı eseri Mâlikî mezhebinin en muteber kaynaklarından sayılır. Nevâzilü'l-Bürzülî de denilen fetvâları ve hocalarını anlattığı altı cüzlük Fihrist'i eserleri cümlesindedir.

- **Zerrûk.** Şihâbüddîn Ahmed bin Ahmed el-Fâsî (846/1442), Trablusgarb'da dünyaya gelmiş ve yine orada vefat etmiştir. Fıkıh ilmi yanında, tasavvufta da âlim tanınmıştır. Çok sayıda kıymetli eseri vardır. Şerhu Hizbi'l-Bahr, Kavâidü't-Tarîka fi'l Cem'i beyne's-Şerî'ati ve'l-Hakîka ve Kavâidü't-Tesavvuf kitapları meşhurdur.

- **Hattâb.** Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed el-Hattâb er-Ru'yenî (954/1547), Mağrib asıllıdır. Mekke-i mükerrremede 902/1496 senesinde doğdu. Trablusgarb'da vefat etti. Şeyh Halil'in Muhtasar'ına Mevâhibu'l-Celîl adlı şerhi meşhurdur. Başka ilimlerde de te'lifâtı vardır.

- **Lâkânî.** Ebu'l-İmdâd Burhanüddîn İbrâhim el-Lâkânî (1041/1631), Mısırlıdır. Hac dönüşü Akabe'de vefat etti. Şerhu Muhtasarı Halîl, Menâru Usûli'l-Fetvâ ve başka te'lifâtı vardır.

- **Ali el-Echürî** (1066/1656), Mısır'daki Mâlikî ulemâsının ileri gelenlerindendir. Tütün içmenin mübah olduğuna fetvâ vermiştir. Gâyetü'l-Beyân kitabı vardır.

- **Hıraşî.** Ebû Abdillâh Muhammed bin Abdullâh el-Hıraşî (1101/1689), Mısır'ın Hıraş kasabasındandır. Babasından, Ali el-Echürî ve İbrâhim el-Lâkânî'den okudu. Câmî'ül-Ezher'de müderris idi. Kâhire'de vefat etti. Muhtasar-ı Halil'e şerhi vardır.

- **Zerkânî.** Muhammed bin Abdülbâkî Ezherî ez-Zerkânî (1122/1710), Mısır'daki Mâlikî hadîs ve fıkıh âlimlerindendi. Mısır'ın Zerkan köyünde 1055/1645'de dünyaya gelmiştir. İmam Mâlik'in Muvatta' kitabını ve Hazret-i Peygamber'in hayatını en iyi anlatan eserlerden birisi olan İmam Kastalânî'nin

Mevâhibü'l-Ledünniyye'sini şerhetmiş; her ikisi de basılmıştır.

- **Derdîrî.** Ebu'l-Berekât Ahmed bin Muhammed (1201/1786), Mısır'da doğdu. Dedesinin mensup olduğu Derdîr kabilesinden dolayı bu ünvanla tanındı. Câmî'ül-Ezher'de okudu. Mısır'da Mâlikî müftisi idi. Aynı zamanda Halvetî meşâyihindendir. Şeyh Halil'in Muhtasar'ına şerhi meşhurdur.

- **Tâvudî.** Muhammed bin Tâlib el-Mürrî (1207/1793), Fas ulemâsındandır. Zamanının önde gelen âlimlerinden okudu. Mısır'a giderek Câmî'ül-Ezher'de Muvatta' ve başka kitaplar okuttu. Hicaz'da da ders görüp okutmuştur. Fas'a döndüğünde kâdılığa tayin edildi. Mağrib sultanı Mevlây Muhammed'in vefatında çocukları arasında çıkan saltanat ihtilafını hakem sıfatıyla çözdü. Çok sayıda eseri vardır. Şeyh Halil'in Muhtasar'ına Zerkânî'nin yaptığı şerhe hâşiyesi meşhurdur.

- **Düsûkî.** Muhammed bin Ahmed bin Arafe (1230/1815), Mısır'da yaşamıştır. Şeyh Ali Saîdî ve Şeyh Derdîrî'nin talebesindendir. Aynı zamanda hey'et (astronomi) ve hendese (geometri) ilmine vukufuyla tanınmıştır. el-Hudûdü'l-Fıkhiyye ve başka eserleri vardır.

- **Şeyh Osman el-Fûdî** (1232/1817), 1168/1754'de Marrata'da (şimdiki Nijerya'nın kuzeyinde, Ni jer ile Çad arasındaki Sokoto eyâletinde) doğdu. Medrese tahsilini bitirdikten sonra tadrîsat ve te'lîfât ile meşgul oldu. Emîrülümü'nîn seçilerek bölünmüş emîrlikleri birleştirdi. Sokoto şehrini kurdu. Soyundan gelenler 1903 yılındaki İngiliz işgaline kadar burada hüküm sürdüler. Osman bin Fûdî'nin, gerektiğinde diğer mezheplerin taklid edilebileceğine dair Tevkifü'l-Müslimîn alâ Hükmi Mezahibü'l-Müctehidîn adında bir eseri vardır. Kadınların hukukî vaziyetiyle alâkalı kitaplar te'lîf etmiştir.

- **Sâvî.** Ahmed bin Muhammed es-Sâvî (1241/1825), Mısır'da Nil sâhilindeki Sâ'ül-Hacer beldesinde doğdu. Medine-i münevverede vefat etti. Çok sayıda te'lîfâtından Celâleyn tefsîrine şerhi ve Beydâvî tefsîrine hâşiyesi pek meşhurdur. Derdîrî'nin Şerhu Muhtasar'ına hâşiyesi vardır.

- **Senûsî.** Şerîf Muhammed bin Ali es-Senûsî (1276/1859), Cezâyir'in Vahrân (bugünkü Oran) beldesinde doğdu. Beldesindeki âlimlerden okudu. İlim öğretmekle meşgul oldu. Şâzelî meşâyihinden Ahmed bin İdris'den hilâfet aldı ve Senûsiyye tarikatini kurdu. Libya ile Mısır sınırındaki Ca'bub vâdisinde dergâh kurarak talebe yetiştirmeye başladı. Burada vefat etti. Kırk civarında eseri vardır. Libya istiklâl mücâdelesinde ön safda bulunan ve bilahare Libya hükûmetinin başına geçen Sünûsîler, bu soydandır.

Şâfiî hukukçuları

- **İmam Buhârî.** Muhammed bin İsmâil el-Buhârî, (256/870), Buhârâ'da tevellüd etmiştir. İslâm dünyasındaki ilim merkezlerini dolaşarak hadîs-i şerifleri toplamıştır. Bağdad'da görüştüğü İmam Ahmed bin Hanbel, Bağdad'dan dönerken kendisine "İnsanlar, âlimlerden ibarettir. İlmi bırakıp da Horasan'a mı döneceksin?" demişti. Nitekim memleketine döndükten sonra musibetlere uğramıştır. Kendisinden hususî ders almak isteyen Buhârâ emîrini, umumî derslerine katılmasını söylediği için gücendirmiş ve Buhârâ'yı terkederek Semerkand'e bağlı Hartenk köyünde yaşamaya mecbur olmuştu. 62 yaşındayken burada vefat etti. Kur'an-ı kerîmden sonra İslâm dünyasının en sahîh ve kıymetli kitabı olarak görülen ve Buhârî-i şerîf adı ile meşhûr Câmi'üs-Sahîh adlı hadîs kitabını yazmıştır. 16 senede yazdığı bu eserde 7275 sahîh hadîs vardır. Bunları 600 bin hadîs arasından seçmiştir. Çok şerhleri ve baskıları yapılmıştır. Şâfiî fıkhnı Humeydî'den almıştı. Mezhebde müctehid idi. Sahîh adlı eseri Fransızcaya da tercüme olunmuştur. Bağdad'da vefat eden Şâfiî âlimi Abdullah bin Muhammed el-Buhârî (398/1007), başkadır. Mervezî'nin talebesi ve Mâverdî'nin hocasıdır. Kütüb-i sitte müelliflerinden ve meşhur muhaddislerden Dârimî (255/869), Nesâî (303/915), İbn Hibbân (354/966), Dârekutnî (385/995), Ebû Nuaym İsfehânî (430/1038), Beyhekî (458/1066) de Şâfiî mezhebinde idi.

- **Mervezî.** Ebû Abdillâh Muhammed bin Nasr el-Mervezî (294/906), Bağdad'da doğdu. Babası Mervlidir. İmam Şâfiî'nin talebelerinden okudu. Nişâbur'da yetişti, Semerkand'da yerleşti. Burada fetvâ ile meşgul oldu. Sahâbe-i kirâmın fıkıhtaki ihtilaflarına en çok vâkıf olanlardandı. Kitâbu İhtilâfi'l-Fukahâ ve Kitâbu'l-Kasâme adlı eserleri meşhurdur.

- **Sekâfi.** Ebû Zür'a Muhammed bin Osman es-Sekâfi (302/914), Sakîfe kabilesinin âzadlılarından idi. Zekâsının çokluğuyla meşhur oldu. Genç yaşta Mısır'a kâdı tayin edildi. Sonra Filistin, Ürdün, Hums da kendisine bağlandı. Nihâyet Dimeşk (Şam) kâdısı oldu. Ebû Zür'a, burada Şâfiî mezhebini ilk neşredendir. Daha önce Şam halkı Evzâî mezhebinde idi. Ebû Zür'a'nın kâdılığından itibaren 664/1265 senesine, Sultan Baybars zamanına kadar, Mısır ve Şam'da kâdılar hep Şâfiî mezhebinden tayin edildi.

- **İbn Süreyc.** Ebu'l-Abbas Ahmed bin Ömer (306/918), Bağdadlıdır. Şâfiî fıkhnın yayılmasında en çok hizmeti geçenlerdendir. İmam Şâfiî'nin talebesi Enmâtî, Zaferânî ve Sicistanî'den okudu. İlm-i cedelde üstâd idi. Dâvud ez-Zâhirî ile münazaraları meşhurdur. Civar şehir ve köylerden kitleler hâlinde ders halkasına gelirlerdi. Bağdad'da 57 yaşında vefat etti. Dörtüyz yetmiş kadar eseri vardır.

- **Sâcî.** Ebû Yahyâ Zekeriyâ bin Yahyâ es-Sâcî (307/919), Basralıdır. Küfe, Hicaz ve Mısır'da okudu. Zamanının en büyük Şâfiî fakîhlerinden oldu.

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin hocalarındandır. Usûl-i fıkıha dair İhtilâfu Fukahâ ve Kitâbu İleli'l-Hadîs adlı eserleri vardır.

- **Taberî.** Ebû Câfer Muhammed bin Cerîr et-Taberî (310/923), tefsîr, hadîs ve fıkıh âlimidir. Taberistan'ın Amul şehrinde 224/839'da doğmuş, Bağdad'da vefat etmiştir. Mezhebde müctehid idi. Taberî'yi mutlak müctehid sayanlar da olmuştur. Ebû Sevr ve İmam Gazalî gibi onun da mutlak müctehid derecesinde olduğu, ama mezhebinin Şâfiî mezhebine uygun düştüğü söylenebilir. Müfessir ve Kitâbü'l-Celîs ve'l-Enîs müellifi Kâdı Ebu'l-Ferec bin Zekeriyya en-Nehrûvânî (390/1000), Taberî'nin talebesidir. Târîhü'l-Ümem ve 23 cild Câmi'ül-Beyân tefsîri çok meşhur ve kıymetlidir. En eski İslâm tarihçilerindedir ve İslâm tarihinin ilk devrine ait hâdiseler umumiyetle Taberî'den alınmıştır. Şia mezhebinden Ali bin Muhammed Şimşâtî, bu tarihi ihtisâr etmiş; bu ihtisârın metni, Taberî Tarihi adı ile türkçeye tercüme edilmiştir. Okuyanlar, Ebû Câfer Taberî'nin kitabı zannetmektedir. Şia mezhebinden Muhammed bin Cerîr bin Rüstem Taberî ve Muhammed bin Ebi'l-Kâsım Taberî başkadır. Bunlar İbn Cerîr Taberî ile karıştırılmaktadır. Şia'nın İmamiyye fırkasından Fadl bin Hasen Taberî'nin (548/1153) Mecma'u'l-Beyân adındaki tefsîri de, Taberî tefsîri ile karıştırılmaktadır. Şâfiî fukahâsından başka Taberî adında âlimler çoktur.

- **İbn Hüzeyme.** Muhammed bin İshak en-Neysâbûrî (311/924), Nişâbur-ludur. Müzenî ve Rebi'den okudu. İlim merkezlerinde bulundu. Fıkıh ile hadîs ilimlerinin arasını cem etmesiyle tanınır. Mezhebde müctehiddir. Kırkı aşkın te'lîfâtı vardır. Kitâbü't-Tevhid ve Muhtasarü'l-Muhtasar meşhurdur.

- **Nişâbûrî.** Ebû Avâne Yâkub bin İshak en-Nişâbûrî (316/928), Nişâbur yakınlarındaki İsferyân kasabasından olup ilim öğrenmek maksadıyla seyahatler yaptı. Şâfiî mezhebini burada ilk neşredendir. Hadîs hâfızıdır. el-Müsnedü's-Sahîh adlı eseri basılmıştır.

- **Zübeyrî.** Ebû Abdillâh Zübeyr bin Ahmed ez-Zübeyrî (317/929), Basra-lıdır. Bağdad'da okudu. Hadîs hâfızıdır. Şâfiî fıkhını anlatan el-Kâfi adlı eseri meşhurdur.

- **İbn Münzir.** Ebû Bekr Muhammed en-Nişâbûrî (318/930), babası muhaddis İbrâhim bin Abdillâh bin Münzir el-Hızamî (236/850) gibi Nişâbur ulemâsındandır. Müftilik yaptığı Mekke-i mükerrremede vefat etti. Mezhebde müctehid idi. Kendisini Muhammed bin Nasr, Muhammed bin Hüzeyme, Muhammed bin Cerîr gibi müstakil bir müctehid sayanlar da olmuştur. Fakat bunlar, İmam Şâfiî'nin usûlünden çıkmadıkları için umumiyetle Şâfiî mezhebinde müctehid kabul edilirler. Çok kitap yazmıştır. Kitâbü'l-Evsat, Kitâbü'l-İşraf, Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'l-İcma', Kitâbü's-Süneni ve'l-İcma'i ve'l-İhtilaf en mühimleridir.

- **İbn Ziyâd.** Abdullâh bin Muhammed el-Fakîh (324/936), Nişâburludur. Irak, Şam ve Mısır'da ilim tahsil etti. Kûfe'de 86 yaşında vefat etti. Müzenî'nin

Muhtasar'ına zeyl yazmıştır.

- **Eş'arî.** Ebu'l-Hasen Ali bin İsmail el-Eş'arî (324/936), Basralıdır. Soyu Sahâbe'den Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye dayanmaktadır. İmam Mâtürîdî ile beraber, Ehl-i sünnet itikâdını bildiren iki büyük âlimden birisidir. Önceleri Mûtezile mezhebinde iken, Hazret-i Peygamber'i rüyasında görerek bu mezhebi terkettiğini câmide herkese ilan etti. Vâlilik, kâdılık gibi yüksek makamların Mûtezilîler elinde bulunduğu bir zamanda Mûtezile mezhebinin reddeden ve Ehl-i sünneti müdâfaa eden kitaplar yazdı. Fıkıhta başlıca Ebû İshak Mervezî'nin talebesidir. Çok talebe yetiştirmiş; ekserisi kelâm ilminde çok sayıda eser te'lif etmiştir. Bağdad'da 64 yaşında iken vefat etti.

- **İstahrî.** Ebû Said Hasen bin Ahmed el-Istahrî (328/940), İran şehirlerinden İstahralıdır. Kum şehrinde kâdılık yaptı. Bir miras meselesinde verdiği hükme râzı olmayan bazı Şiîler kendisini tazyik edince, bu vazifeden ayrılmak zorunda kaldı. Sicistan kâdısı, Bağdad muhtesibi ve evlendirme memuru oldu. Zamanında Bağdad'daki Şâfiî ulemâsının en büyüğü kabul edilmiştir. Mezhebde müctehid idi. 84 yaşında vefat etti. Âdâbü'l-Kadâ adlı eseri meşhurdur.

- **Sayrâfî.** Ebû Bekr Muhammed bin Abdillâh es-Sayrâfî (330/941), İbn Süreyc'in talebesidir. Sayrâf, Basra yakınlarında bir şehirdir. Mısır'da vefat etti. Şâfiî mezhebinde, İmam Şâfiî'den sonra usûl hükümlerini en iyi bilen âlim kabul edilmiştir. Delâilü'l-Ahkâm, Şerhu Risâleti's-Şâfiî, Kitâbün fi's-Şurut, Kitâbün fi'l-İcma adlı eserleri vardır. Hanefî ulemâsından nahv üstâdı Ebû Saîd es-Sayrâfî (368/978) başkadır.

- **Taberî.** Ebu'l-Abbas Ahmed bin Kâss et-Taberî (335/946), Taberistanlıdır. Babası, çok iyi kıssalar anlattığı için Kâss diye bilinirdi. İbn Kâss, Bağdad'da yetişti. Taberistan'a dönerek Şâfiî mezhebinin neşretti. Vefatına yakın Tarsus'a gelerek burada ilim öğretti. Edebü'l-Kadâ, Telhîs fi'l-Fürû', Fetâvâyı İbni Kâss gibi eserleri vardır.

- **Kaffâl-ı Kebîr.** Ebû Bekr Muhammed bin Ali bin İsmâil eş-Şâfiî el-Kaffâl (336/947), Semerkand nâhiyelerinden Şaş kasabasında doğmuştur. Kaffâl, çilingir demektir. İbn Süreyc, İbn Cerir et-Taberî'den ilim aldı. Şâfiî mezhebinde müctehiddir. Her tarafında Hanefî mezhebinin hâkim olduğu Türkistan'da Şâfiî mezhebinin temsil etmiştir. Nişâbur, Irak, Buhârâ, Hicaz ve Şam'a gitmiştir. Bizanslılarla yapılan muharebelere katılmıştır. Rum kayserinin arapça yazdırıp ordu karargâhına gönderdiği İslâm dinini tezyif eden bir kasîdeye aynı tarzda cevabî bir kasîde yazmış; bu kasîde edebî cihetten İstanbul'da hayranlıkla karşılanmıştır. Vefatında 46 yaşındaydı.

- **Mervezî.** Ebû İshak İbrâhim bin Ahmed el-Mervezî (340/951), Mervlidir. Bağdad'da yetişti. Hocası İbn Süreyc'den sonra Irak'ta Şâfiîlerin reisü'l-ulemâsı idi. Son zamanlarında Kâhire'ye göçtü. Kabri, İmam Şâfiî'nin yanındadır.

Çok talebe yetiştirmiştir. Şerhu Muhtasari'l-Müzenî adlı eseri meşhurdur. Nişâbur kâdısı olan Hanefî hukukçusu Ebû Hâmid Ahmed bin Bişr el-Mervezî (362/973) ve Şâfiî fukahâsından Ebû Zeyd el-Mervezî (371/981) başkadır.

- **Haddâd.** Ebû Bekr Muhammed bin Ahmed el-Haddâd (345-956), Mısrılıdır. Dedesi Câfer, haddâd (demirci) olduğu için bu isimle tanınmıştır. Ebû İshak Mervezî, İbn Cerir Taberî gibi âlimlerden yetişti. Mısır'da kâdılık yaptı. Hac dönüşü Mısır'a girerken hastalanıp 81 yaşında vefat etti. Fıkıhta ihtilafli meseleleri iyi bilirdi. Hadîs hâfızıydı. Nahvde üstâd idi. İslâmiyetten önceki ve sonraki devirlerin tarihinde mütehasıs idi. Mısır kâdılığı yapmıştır. Verdiği hükümler o kadar isâbetliydi ki, "Cellâda kızmak, gübreyi temizlemek, Haddâd'a muhalefet etmek, olacak iş değildir" sözü darbimesel hâline geldi. Güzel giyinir, ilmin vakârını muhafaza etmeye itinâ gösterirdi. el-Füru'ül-Müvelledât, el-Câmi'ül-Fıkh, el-Bahr, Edebü'l-Kâdı adlı eserleri vardır.

- **Ezherî.** Ebû Mensur Muhammed bin Ahmed el-Ezherî (370/980), Heratlıdır. Herat ve Bağdad'da yetişmiştir. Herat'ta 88 yaşında vefat etmiştir. Aynı zamanda lügat âlimiydi. Fıkıh ilminin müşkil kelimelerini izah eden Garîbü'l-Elfaz kitabı kıymetlidir.

- **Dârekî.** Abdülaziz bin Abdullah ed-Dârekî (375/985), İsfehanlıdır. Babası hadîs âlimi idi. Bağdad'a yerleşip ilim tahsil etti. Fetvâ makamına geldi. Şehrin en büyük câmiinde kurduğu halkaya çok kimseler fetvâ sormaya gelirdi. Vefatında 89 yaşındaydı.

- **Saymerî.** Ebu'l-Kâsım Abdülvâhid bin Hüseyin es-Saymerî (387/996), Basralıdır. Saymer, Basra yakınlarında bir nehrin adıdır. Ebû Hâmid Mervezî'den yetişti. Mâverdi'nin hocasıdır. Bağdad'da vefat etti. Yedi cildlik el-İzah fi'l-Mezheb, el-Kâfiye, Kitabün fi'l-Kıyâs adlı eserleri vardır. Hanefî hukukçusu Ebû Abdillah es-Saymerî (436/1045) başkadır. Ahbâru Ebî Hanîfe ve Eshâbihi ile Şerhu Muhtasari Tahâvî adlı eserlerin sâhibidir.

- **Hemedânî.** Ebû Bekr Ahmed bin Ali (398/1007), Hemedanlıdır. İlim tahsili için çok yerleri dolaşıp Bağdad'da yetişti. Hemedan'da kâdılık yaptı. Şâfiî mezhebini Hemedan'da ilk neşredendir. Muhaddis Dârekutnî ve nahv âlimi Sibeveyh'in hocasıdır. 400/1009 yılına varmadan vefat etmek için dua ederd. Bu duasının kabul olunduğu anlaşılmaktadır. Sünen ve sahâbe-i kirâmı anlatan Mu'cemü's-Sahâbe adlı eserleri yazmıştır.

- **Bakillânî.** Kâdı Ebû Bekr Muhammed bin Tayyib el-Bakillânî (403/1013), Basra'da 338/950'de tevellüd etti. Dedeleri bakla sattığı için bu isimle tanınmıştır. Basra'da İmam Eş'arî'nin önde gelen talebesi İbn Mücâhid et-Tâî'den okudu. Bağdad'daki âlimlerden de ders görerek burada ders okutmaya başladı. Eş'arî mezhebinde kelâm âlimi olarak şöhret yaptı; zamanının müceddidi addolundu. Bid'at fırkalarının fikirleriyle mücâdele etti. İlmî ve zekâsı

çok idi. Büveyhî hükümdarı Adûdüdevle huzurunda yapılan münâzaralarda Şîf âlimlerini mağlub etmiş; hükümdar tarafından takdir edilip İstanbul'a elçi gönderilmiştir. Burada son derece vakârlı davranıp vazifesini hakkıyla yapmış; papazların Hazret-i Âişe hakkındaki yersiz sözlerine, Hazret-i Meryem'den kinâye ile "Biri çocuklu kocasız, diğeri kocalı çocuksuz iki mübarek kadının temiz olduğu vahy ile bildirilmiştir" şeklinde cevap vermiştir. Bağdad'da vefât etti. Çok sayıda te'lîfâtından İ'câzü'l-Kur'an, Temhîdü'l-Evâil, Menâkibü'l-Eimme adlı eserleri meşhurdur.

- **Ebû Hâmid İsferyîni**. Ahmed bin Muhammed el-İsferyîni (406/1016), İsferyîn'de doğmuş, genç yaşta Bağdad'a giderek Merzubân ve Dârekî'den okuyarak zamanın en büyük fıkıh âlimlerinden birisi oldu. Ders vermeye başladı. Ders halkasında bine yakın talebe toplanmıştı. Kendisi hakkında, "İmam Şâfiî kendisini görmüş olsaydı, iftihar ederdi" denilmiştir. Şerhu Müzenî, Bostân ve usûl-i fıkha dair Ta'lîkatü'n-Nâfiyası te'lîfâtındandır.

- **Nizâmülmülk**. Ebû Ali Hasen bin Ali (408/1092), Horasan'ın Tus şehri-rindedir. Babasından hadîs ve fıkıh âlimi olarak yetişti. Halîfenin teveccühünü kazandı. Gazne sarayında vazife yaptı. Selçuklu sultanlarının dikkatini çekti ve Sultan Muhammed Alparslan'ın veziri oldu. Bağdad'daki halife, kendisine Nizâmülmülk adını verdi. Sultan Celâlüddîn Melikşah da kendisini vezirlikte bıraktı. Tedbirli ve akıllı siyasetiyle bu devir, Selçukluların en parlak devri oldu. Selçuklu Devleti'nin sistemi bu devirde oturmuştur. Nizâmülmülk, toprakların ıktâ usulüyle dağıtılıp işletilmesini başlattı. Kendisinden önceki vezir Âmidülmülk, Mûtezilî olup; bu mezhebden olmayanlara çok sıkıntı vermişti. Nizâmülmülk bunu telâfi etti. Bağdad, Belh, Nişâbur, Herat, İsfehan, Basra ve Musul gibi şehirlerde kurduğu medreselere kendi ismi verildi (Nizâmîye medreseleri). İslâm dünyasının bu en prestijli medreselerinden, Ehl-i sünneti müdâfaa eden binlerce âlim yetişti. Meclisi, âlim ve sanatkârlarla dolardı. 77 yaşındayken Nihâvend'de Hasan Sabbah tarafından gönderilen bir Bâtînî fedâisi kendisini şehid etti. Müslüman Türk devletlerinin siyasî, idarî, malî, hukukî, askerî ve sosyal yönlerini tedkik eden Siyasetnâme adlı farsça eseri çok meşhur ve kıymetlidir. Türkçeye de tercüme edilmiş ve basılmıştır.

- **Kaffâl-i Sagîr**. Ebû Bekr Abdullah bin Ahmed el-Mervezî el-Kaffâlî's-Sagîr (417/1026), Horasan'ın meşhur fakihlerindedir. Kaffâl, çilingir demektir. Gençliğinde çilingirlikle hayatını kazanırdı. Otuz yaşından sonra ilm öğrenmeye başlamıştır. Ebû Zeyd Mervezî'den okudu. 90 yaşında Sicistan'da vefat etti. Mısır'ın Fûru'una şerhi, Telhîs şerhi, el-Fetâvâ adlı eserleri meşhurdur. Fıkıh kitaplarında Kaffâl ismi geçince, umumiyetle bu anlaşılır. Daha evvel ismi zikredilen Kaffâl-i Kebîr'in ismi, daha ziyâde usûl ve tefsir kitaplarında geçer. Bundan bahsedilince mutlaka Kaffâl el-Kebîr veya eş-Şâfiî diye lakâbı bildirilir.

- **Ebû İshak İsferyâînî.** İbrâhim bin Muhammed el-İsferyâînî (418/1027), Nişâbur'da müderrislik yaparak çok talebe yetiştirmiştir. Mezhebde müctehid idi. Usûl-i fıkhdâ et-Ta'likatü'n-Nâfia adlı eseri meşhurdur. Şâfiî fukahâsından Tus şehrindeki Nizâmiyye medresesi müderrisi Ebu'l-Muzaffer el-İsferyâînî (471/1078) başkadır. Tâcü't-Terâcim adlı tefsiri meşhurdur.

- **Ebû Mensûr Abdülkâhir el-Bağdadî** (420/1029), Temîmdir. Ebû İshak İsferyâînî'den yetti. Onyediyi ayrı ilimde talebe yetiştirdi. Mezhepler üzerine mütehasıs idi. Bu mevzuda çok sayıda te'lîfâtı arasında el-Fark beyne'l-Firak, el-Milel ve'n-Nihâl meşhurdur. Fıkıhta et-Tahsil adlı eseri vardır. Nişâbur'dan emniyet mülahazasıyla göçtüğü İsferyâîn'de vefat etti. Hocasının yanındadır. el-Milel ve'n-Nihâl adında Şihristânî'ye ait bir başka eser daha vardır.

- **İsfehânî.** Ebû Nuaym Ahmed bin Abdillâh el-İsfehânî (430/1038), hâfızasının kudretiyle tanınmış bir muhaddis idi. Bağdad, Hicaz, Basra ve Kûfe'de bulunmuştur. Çok eseri yanında Tarihi İsfehân meşhurdur.

- **Hemedânî.** Ebu'l-Fadl Abdillâh bin Abdân (433/1041), zamanında Hemedân'ın en büyük âlimi idi. Şâfiî fıkhında, Şerâitü'l-Ahkâm adlı eseri vardır.

- **Sâbûnî.** İsmail bin Abdurrahman es-Sâbûnî (449/1057), Nişâbur'da 373/983'de doğdu. Burada vefat etti. Zamanında Horasan'ın şeyhülislâmı olarak tanındı. Kütüphânesine abdestsiz girmediği rivâyet olunur. el-Fusûl fi'l-Usûl ve Akîdetü's-Selef kitapları vardır.

- **Mâverdî.** Ebu'l-Hasen Ali bin Muhammed el-Basrî el-Mâverdî (450/1058), en meşhur Şâfiî hukukçularındandır. Basra'da dünyaya gelmiş, Bağdad'da vefat etmiştir. Kendisi veya babası gülsuyu sattığı için Mâverdî nisbet edilmiştir. Mâ-i verd, gülsuyu demektir. Saymerî'den ve Ebû Hâmid İsferyâînî'den okumuştur. Kâdilkudât idi. el-Hâvî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, el-İknâ, Kânûnü'l-Vezâre ve Siyâsetü'l-mülk adlı eserleri meşhurdur. el-Ahkâmü's-Sultâniyye, amme hukukunda devlet idaresi hakkında yazılmış kitapların en eskilerindendir. Türkçe tercümesi matbudur. E. Fagnan tarafından *Les Status gouvernementaux* adıyla Fransızcaya tercüme edilmiş ve basılmıştır (Cezayir 1915). İngilizceye kısmî tercümeleri de vardır.

- **Taberî.** Kâdı Ebu't-Tayyib Tâhir bin Abdillâh et-Taberî (450/1058), Taberistan'ın Âmm beldesinde 348/959'da doğdu. Kerh kâdısı oldu. Irak âlimleri "Kâdı" dediklerinde, bunu kasederler. Nitekim Horasanlılar "Kâdı" deyince Kâdı Hüseyin'i; Eş'arîler Kâdı Ebû Bekr Bakillânî'yi; Mütezilîler Kâdı Abdülcebbar Eseterâbâdî'yi kasederler. Taberî'nin, Hanefî fakihî Kudûri ile münâzâraları meşhurdur. Şâfiî fukahâsından Muhibbüddîn Ahmed et-Taberî (694/1295) de başkadır.

- **Hirevî.** Ebû Âsım Muhammed bin Ahmed el-Hirevî el-Abbâdî (458/1066), adından da anlaşılacağı gibi Heratlıdır. Şâfiî mezhebi hükümlerini ezber-

lemiş ve hepsinin esrarına vukuf kesbetmiş idi. Mezhebde müctehid idi. Edebü'l-Kazâ, Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfi'iye adlı eserleri meşhurdur. Molla Miskin diye tanınan hadîs ve siyer âlimi Muñüddîn Muhammed Emin el-Hirevî (954/1547) başkadır. Bununun Hazret-i Peygamber'in hayatına dair Meâricü'n-Nübüvve adlı kıymetli kitabı, Altıparmak Mehmed Efendi (1033/1624) tarafından türkçeye tercüme edilip basılmıştır.

- **Beyhekî.** Ebû Bekr Ahmed bin Hüseyin el-Beyhekî (458/1066), Şâfiî fukahâsının en büyüklerindedir. Nişâbur'un Beyhek kasabasında yaşamıştır. Hadîs ve fıkıh âlimi idi. Kitaplarının adedi binden fazladır. Delâil, Sünen ve Şu'abü'l-Îmân kitapları meşhurdur. İmam Şâfiî'nin nasslarını (sözlerini) topladığı on cildlik el-Mebcut adlı eseri ile Şâfiî mezhebinin yayılmasına çok hizmeti geçmiştir. Bu sebeple, "Şâfiî mezhebindeki herkes İmam Şâfiî'ye minnet borçludur. Beyhekî hâriç. Ona, İmam Şâfiî'nin minneti vardır" denilmiştir. Yüzbinlerce hadîs-i şerif ezbere bildiği halde, Şâfiî mezhebini takliden ayrılmamıştır. Tefsir, hadîs ve lügat âlimi Ebû Cafer Beyhekî (544/1149) ve Hanefî fıkıh âlimi Ebu'l-Kâsım Beyhekî başkadır.

- **Fürânî.** Ebu'l-Kâsım Abdurrahman bin Muhammed el-Fürânî (461/1069), Mervlidir. Fürân, büyükdedesinin ismidir. Şâfiî âlimi Kaffâl Şâşî'nin güzide talebesidir. Şâfiî mezhebinde mutlak müctehid ile müntesib müctehid arasında bir derece olan eshâb-ı vücuttan sayılır. Cüveynî, İbn Mütevellî, Begavî, Ruyânî ve başka âlimler kendisinden okumuştur. Merv'de vefat ettiğinde 73 yaşındaydı. İbâne adlı eseri Şâfiî fıkıhının temel kaynaklarından.

- **Merverrûzî.** Ebû Abdillâh Kâdî el-Hüseyin el-Merverrûzî (462/1069), Ebû Bekr Kaffâl'ın talebesi ve İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'nin üstâdıdır. et-Ta'lîka ve başka te'lîfâtı vardır.

- **Şirâzî.** Ebû İshâk İbrâhim bin Ali eş-Şirâzî (476/1083), Firuzâbâd'da doğup Şiraz'da yetişti. Sonra Bağdad âlimlerinin en büyüklerinden birisi oldu. Bağdad'daki Nizâmiyye medresesinin ilk müderrisi tayin edildi. Devrinde Şâfiî ulemâsının reisi sayıldı. Zamanın halîfesi tarafından kâdiyülkudâtlık teklif edilirse de, "Kendini yaktığın yetmedi mi?" diyerek reddetti. Halife bu cevabı beğenerek, "İşte âlim böyle olur. Çok şükür, zamanımızda kendisine kâdılık verilecek ve bundan yüz çevirebilecek bir zât vardır" dedi. Zâhidâne bir hayat sürdü. Bağdad'da vefat etti. Kendisi hakkında "Hilâf ilmi (yani İmam Ebû Hanîfe ile İmam Şâfiî arasındaki ihtilâflı meseleler) olmasa, Ebû İshak'ın ilmi kalmaz" denildiğini işitince, el-Mühezzeb adlı eserini kaleme alarak yalnızca hilâfta değil, fıkıhta da üstâd olduğunu göstermiştir. Usûl-i fıkıhta, et-Tenbih adlı eseri de Şâfiîler arasında çok okunan beş kitaptan birisidir. Başka eserleri de vardır. el-Mühezzeb, Keyser tarafından Felemenkçeye tercüme edilip 1853'de Lahay'de basılmış ve Holanda müstemlekelerindeki Müslümanlar için kanun metni olarak tatbik olunmuştur.

- **İbn Sabbağ.** Ebû Nasr Abdüsseyyid bin Muhammed (477/1084), Bağdadlıdır. Ebu't-Tayyib Taberî'nin talebesidir. Nizâmiyye medresesinin ilk müderrisi Ebû İshak Şîrâzî'nin bir ara vazifeden istinkâfı üzerine adı geçen medresede ders vermiştir. Şîrâzî'nin vefatı üzerine Tetimme müellifi Ebû Sa'd bir ara buraya müderris oldu; azlinden sonra bu vazifeyi İbn Sabbağ'a verdiler. Vefatına kadar bu vazifede bulunup, çok talebe yetiştirmiştir. Bağdad'da 77 yaşında vefat etmiştir. Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki farklı hususları bildiren el-Kâmil fi'l-Hilâf ve başka eserleri vardır.

- **Cüveynî.** İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik bin Abdullah el-Cüveynî (478/1085), Şâfiî fukahâsının en meşhurlarındandır. Cüveyn, Nişâbur köylerindedir. Önce, Şâfiî âlimi olan ve 438/1046'da vefat eden babasından, sonra İsferyânî'den ve başka âlimlerden okudu. Yirmi yaşında babasının vefatı üzerine Nişâbur'da ders vermeye başladı. Mûtezile mezhebinin Eş'arîler aleyhindeki tavrı üzerine memleketini terkederek Bağdad'a geldi. Burada, İmam Ebû Hanîfe ile İmam Şâfiî arasında mukayesede bulunduğu ve Şâfiî'yi tercih ettiği Mugîsü'l-Halk adında bir eser yazdı. Bu eser halk arasında infiâle sebebiyet verdiği için Bağdad'ı terkedip Hicaz'a gitti. Mekke-i mükerrerede dört yıl mücâvir kaldığı için İmâmü'l-Harameyn lâkabıyla anılır. Bu hareketinden pişman olduğu bilahare kaleme aldığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Bilahare Nişâbur'a döndü. Selçuklu sultanı ve vezirinden çok hürmet görerek Nişâbur'daki Nizâmiyye medresesine müderris tayin edildi. İmam Cüveynî, Şâfiî mezhebinde müctehid idi. İmam Gazâlî'nin hocasıdır. Hitâbetinin kudretiyle tanınmıştır. Usûl-i fikhda el-Burhân ve el-Varakât ile vezir Nizâmülmülk'e ithâf ettiği ve İslâm siyaset ilmine dair el-Gıyâsî adlı eserleri meşhurdur. Şâfiî fukahâsından Ebu'l-Hasen Cüveynî (463/1070) başkadır. Bunun fıkhî Ta'lîka, Muhtasar-ı Müzenî Muhtasarı ve başka eserleri vardır. Kitâbü'l-Varakât adlı eseri Bercher tarafından 1930'da Fransızcaya tercüme edilmiştir.

- **Nişâburî.** Ebû Sa'd Abdurrahman bin Me'mun el-Mütevelli (478/1086), Merv ve Buharâ'da yetişti. Ebû İshak Şîrâzî'nin vefatından sonra Nizâmiyye medresesindeki kürsüsüne müderris tayin edildi. Bağdad'da vefat ettiğinde 52 yaşındaydı. Hocası Ebu'l-Kâsım Fûrânî'nin İbâne adlı eserine Tetimme yazarken, haddler kısmına gelince vefat etti. Talebesi tamamladıysa da, onun maksadını tam olarak yerine getirmeye muvaffak olamadılar. Çünkü o, bu kitabında başkalarının eserlerinde bulunmayan garib rivâyetleri toplamıştı.

- **Cürcânî.** Ebû Muhammed Abdullah bin Yûsuf el-Cürcânî (489/1096), aynı zamanda muhaddis olup kâdılık yapmıştır. Menâkibu'l-İmami Şâfiî ve Menâkibu'l-İmam Ahmed bin Hanbel ve Tabakâtü'l-Fukahâ kitapları meşhurdur.

- **Zâz.** Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ahmed bin Zâz (493/1101), Tebriz'e bağlı Serahslıdır. Merv'e yerleşti. Şâfiî mezhebinde âlim olarak yetişti. Şâfiî fık-

hına dair Kitâbü'l-Emâlî vaktiyle çok meşhur olup; İmam Râfiî'nin en çok nakil yaptığı altı kitaptan birisiydi.

- **Rûyânî.** Fahrüslâm Ebu'l-Mehâsin Abdülvâhid bin İsmâil er-Rûyânî (502/1108); Buhârâlıdır. Muhtelif şehirlerde ilim tahsil etti. Taberistan ve Rûyânî kâdısı oldu. Âmul medresesinde müderrislik yaptı. "Şâfiî kitapları hep yansa, Rûyânî ezberden yazar" denilmiştir. Selçuklu vezîri Nizâmülmülk kendisine çok hürmet ederdi. Âmul kâdısı iken mülhidler tarafından şehid edilmiştir. Vefatında 87 yaşındaydı. Kitâbü'l-Bahr adlı eseri meşhurdur. İmam Mâverdi'nin el-Hâvî kitabını esas alan bu eser, Şâfiî mezhebindeki kitapların en uzunudur. Şâfiî hukukçusu ve Taberistan'daki Âmul şehri kâdısı Ebû Nasr er-Rûyânî (505/1117) başkadır. Öncekinin amcazâdesi ve Cürcâniyyat müellifi Ebu'l-Abbas Taberî'nin torunudur. Edebü'l-Kâdı ve Ravdatü'l-Hükkâm kitapları vardır.

- **Gazâlî.** Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî (505/1111); İslâm ulemâsının en meşhurlarından ve en değerlilerindedir. Zamanının müceddidi kabul edilmiştir. Şâfiî mezhebinde müctehiddir. Bazıları, mutlak müctehid olup, ictihadı Şâfiî mezhebine uyduğundan Şâfiî zannedildiğini söyler. Horasan'da Meşhed yakınındaki Tus şehrinin Gazâl köyünde dünyaya geldi. Babası yün eğirip satan fakir bir zât idi. Tus, Cürcân ve Nişâbur'da okudu. İmamü'l-Haremeyn Cüveynî'nin talebesidir. Tasavvufta Ebû Ali Fâremedî'den kemâle gelmiştir. Mükemmel Rumca öğrendi. 34 yaşında iken zamanın veziri Nizâmülmülk'ün teveccühünü kazanarak Bağdad Nizâmiyye medresesine müderris tayin edildi. Şöhreti her yanı sardı. Hac dönüşü Dımeşk'da, bilahare Nişâbur Nizâmiyye medresesinde müderrislik yaptı. Çok talebe yetiştirdi. Selçuklu sultanı Muhammed Sencer ile görüştü, ona nasihatlerde bulundu. Tus şehrinde 55 yaşında vefat etti. O kadar çok kitap yazmıştır ki, ömrüne bölününce, her gününe onsekiz sahife düşmektedir. Bin kadar eserinden dörtüyü günümüze intikal edebilmiştir. Kitaplarının her biri çok değerlidir. Usûl-i fıkhdâ el-Mustasfâ ve el-Menhûl, fûru'-i fıkhdâ el-Veciz, el-Vesît ve el-Besît, hilâfiyyatta Meâhizü'l-Hilâf; ahlâkta arapça beş cildlik İhyâu Ulûmi'd-Din ve bunun farsça bir cildlik muhtasarı Kimyâ-yı Seâdet çok meşhurdur. Eserleri garp lisanlarına tercüme edilmektedir. Eyyühe'l-Veled adlı arapça ahlâk kitabı, Unesco tarafından 1951'de Fransızca, İngilizce ve İspanyolcaya tercüme edilerek basılmıştır. Yunan filozoflarının kitaplarına cevap veren el-Münkızü ani'd-Dalâl adlı kitabında hâl tercümesini ve fikirlerini de uzun yazmıştır. Mekâsidü'l-Felâsife ile Tehâfütü'l-Felâsife kitapları da bu meyandadır. Müteşâbih âyetler hakkındaki İlcâmü'l-Avâm kitabı da çok meşhurdur. Kıyâmet ve ölüm hallerine dair Dürretü'l-Fâhire ve Hazret-i İsâ'dan bahseden er-Reddü'l-Cemîl li-Ulûhiyyeti İsâ bi-Sarîhi'l-İncîl adlı eserleri de vardır. İsmâiliyye mezhebine reddiye olarak Kitâbü Fedâihi'l-Bâtiniyye ve Fedâili'l-Müstehzeriyye adlı eserleri zikre değer. Kitaplarının ekserisi Türkçeye de tercüme olunmuştur. Tıp, astronomi, coğrafya, anatomi, fi-

zik, kimya ilimlerinde de derin vukûfu vardı. Dünyânın yuvarlak olduğunu, karcaciğerde kanın temizlendiğini, safranın, lenfin ve zararlı madde eriyiklerinin burada kandan ayrıldığını, bu işte dalağın, böbreklerin ve safra kesesinin rollerini, kanın madde mikdarlarındaki nisbetin değişmesi ile sıhhatin bozulacağını, bugünkü fizyoloji kitaplarında olduğu gibi anlatmıştır.

- **Şâşî.** Ebu Bekr Muhammed bin Ahmed eş-Şâşî (507/1113), Ebû İshak Şîrâzî'nin talebesi olup, Buhârâ'da Şâfiî mezhebinin temsilcisi idi. Fıkıhta, Abbasî halîfesi Müsterşid'in oğlu Umdetüddîn için te'lif ettiği el-Umde kitabı meşhurdur. Hanefî fukahâsından Ahmed bin Muhammed eş-Şâşî (344/955) başkadır.

- **Begavî.** Muhyissünne Hüseyin bin Mes'ûd el-Begavî (516/1122), Horasan'da Bag şehrinde doğmuştur. Me'âlimü't-Tenzîl tefsiri ile, hadîsde Mesâbih, fıkıhta Tehzîb ve Kifâye adlı eserleri meşhurdur.

- **İbn Berhân.** Ebu'l-Feth Ahmed bin Ali (520/1126), Bağdadlıdır. İmam Gazâlî'nin talebesidir. Nizâmiyye medresesinde müderrislik yapmıştır. Meşguliyetinin fazlalığından dolayı, ancak gece yarısından sonra tâliblerine İhyâ okuturdu. Usûl-i fıkıhta kıymetli eserleri vardır. Önceleri Şâfiî iken, İbn Hâzın ve İbn Teymiyye'nin tesirinde kalarak mezhebini terkeden ve İbn Berhân adıyla meşhur Ahmed bin Muhammed (808/1405) başkadır. Mısır'da Sultan Zâhir Berkuk zamanında Kureyş kabîlesinden bir halîfenin başa geçmesi iddiasıyla baş kaldırdığı için hapsedilmiştir.

- **Şihristânî.** Ebu'l-Feth Muhammed bin Abdülkerîm eş-Şihristânî (548/1154), Horasan'ın kuzeyindeki Şehristan (Şihristan) kasabasındandır. Fıkıh ve kelâm âlimi olduğu kadar, felsefe ve fizik bilgisi de çoktu. Nizâmiyye medresesinde ders verirdi. Bağdad'da 67 yaşında vefât etmiştir. Dinler ve mezhepler tarihini anlattığı arapça Milel ve Nihal adındaki kıymetli kitabı, bu sahada tarihte bilinen ilk örnektir. Latinceye, İngilizceye, daha bir çok Avrupa dillerine ve Nûh bin Mustafâ (1070/1660) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Başka eserleri de vardır.

- **Sem'ânî.** Ebû Sa'd Abdülkerîm bin Muhammed es-Sem'ânî (562/1166), Mervlidir. İlim öğrenmek ve hadîs-i şerîf dinlemek için muhtelif İslâm beldelelerini dolaştı. Memleketine dönüp, Amîdiyye medresesinde müderrislik yaptı. Çok talebe yetiştirdi. Birçok te'lifâtı vardır. Neseb ve tarih ilminde de üstâd idi. Babası Muhammed bin Mensûr (510/1116) da fıkıh ve hadîs âlimi olup, münâzara ilminde üstâd idi. Dedesi Mensûr bin Muhammed Sem'ânî (489/1095) de âlim idi. Oğlu Abdürrahîm Merv müftisi olmuştur. Ebû Sa'd, önceleri Hanefî idi. Hicaz'a gittiğinde, Şâfiî mezhebine geçmeyi gerektiren bir hâdisle karşılaşmıştı. Memleketine döndüğünde bu sebeple çok sıkıntı çektiyse de sabredip Şâfiî mezhebinde büyük bir fakîh oldu. 63 yaşında vefat etti. Te'lifâtı vardır.

- **İbn Asâkir.** Ebu'l-Kâsım Ali bin Hasen (571/1175), Dimeşklidir. Bağ-

dad'da bulunup Nizâmiyye medresesini bitirdi. Zamanının en büyük muhaddislerindedir. Şam Tarihi adlı seksen cildlik eseri çok meşhur ve kıymetlidir. 72 yaşında Dımeşk'da vefat etti.

- **İbnü'l-Mütefennine.** Ebû Abdillâh Muvaffaküddîn Muhammed bin Ali (577/1182), Rahbelidir. Rahbe, Rakka ile Bağdad arasındadır. Dört mezhebe göre İslâm miras hukukunun hükümlerine anlatan Buğyetü'l-Bâhis kitabı meşhurdur. İngilizce ve Fransızcaya da tercüme edilip basılmıştır.

- **Fahrü'r-Râzî.** İmam Fahrüddîn Muhammed bin Ömer er-Râzî (606/1209), Şâfiî ulemâsının en meşhurlarındandır. Ebû Bekr Sıddîk'ın soyundan olup, bugünkü Tahran'ın yakınlarındaki Rey şehrinde doğdu. Begavî'nin talebesidir. Güzel hitâbetinden dolayı Hatîbü'r-Rey diye tanınan babasından ve Simnânî'den fıkıh dersi gördü. Necmüddîn Kübrâ'dan feyz aldı. Harzem, Mâverâünnehr, Horasan, Herat'a gitti. Ehl-i bid'at ile münâzaraları meşhurdur. Herat'ta 63 yaşında vefat etti. Tefsîr, kelâm, fıkıh, fizik, matematik ve tıp üzerinde çok kitap yazmıştır. Mefâtihi'l-Gayb adındaki tefsiri çok tanınmıştır. Anadolu ulemâsından Cemâlüddîn Aksarayî, Musannifek ve Zenbilli Ali Efendi bunun soyundandır.

- **İbnü'l-Esir.** Ebu's-Sâdât Mecdüddîn el-Mübârek (606/1210), Cizrelidir. Eyyübî sarayında yüksek memuriyetlerde bulundu. Musul'da vefat etti. Te'lîfâtı çoktur. el-Kâmil fi't-Tarih ile yedibinbeşyüz sahâbenin hayatını anlatan Üsüdü'l-Gâbe adlı eserleri meşhurdur.

- **Râfi'i.** Ebu'l-Kâsım Abdülkerim bin Muhammed er-Râfi'i (623/1226), Kazvinlidir. Çok fakir olup, kalem dahi bulamadığından, asma çubuğundan kalem yapardı. el-Muharrer adındaki fıkıh kitabı meşhurdur. Bunun bir çok şerhleri vardır. İmam Nevevî'nin Minhâc adındaki muhtasarı çok kıymetlidir. Minhâc da çok şerh edilmiştir. Bunların en kıymetlisi İbn Hacer el-Mekkî'nin Tuhfetü'l-Muhtâc adındaki dört cildlik şerhdur.

- **Âmidî.** Seyfüddîn Ebu'l-Hasen Ali bin Bekr el-Âmidî (631/1233), Âmid (Diyarbakır)'de doğdu. Evvelce Hanbelî mezhebinde iken Şâfiî mezhebine intikal etmiş büyük bir âlimdir. Bağdad ve Kâhire'de bulunmuş, Dımeşk'da vefat etmiştir. Sarayda yüksek bir memuriyet sahibiydi. el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm adlı usule dair eseri çok meşhurdur.

- **Sühreverdî.** Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer bin Muhammed es-Sühreverdî (632/1234), Şâfiî fıkıh âlimi ve mutasavvıfdır. Hazret-i Ebû Bekr'in onbeşinci kuşaktan torunudur. Sühreverd'de doğmuş, Bağdad'da 93 yaşında vefat etmiştir. Abdülkâdir Geylânî'den feyz almıştır. Ebû Necîb Sühreverdî'nin halifesidir. Bağdad'daki halife tarafından Anadolu Selçuklu sarayına sefir olarak gönderilmiştir. Tasavvufa dair Avârifü'l-Me'ârif kitabı meşhurdur. Osmanlı meşâyihından meşhur Akşemsüddîn, bunun soyundandır. Salâhüddîn Eyyübî'nin emri ile

Haleb'de idam edilen felsefeci Şihâbüddîn Yahyâ bin Hüseyin Sühreverdî (586/1191) başkadır.

- **İbnü's-Salâh.** Ebû Amr Takiyyüddîn Osman (643/1262), Sûriye'nin doğusundaki Şehrizorludur. Çok âlimden ders aldı. Zamanının en önde gelen âlimlerinden birisi oldu. Uzun yıllar ders verdiği Dimeşk'da vefat etti. Edebü'l-Müfti ve'l-Müsteftî adlı eseri meşhurdur.

- **Ebû Şâme.** Ebu'l-Kâsım Abdurrahman bin İsmâil el-Makdisî (665/1267), Dimeşk'da yaşamıştır. Şâme, ben demek olup, sol kaşının üzerindeki büyükçe bir ben sebebiyle bu isimle tanınmıştır. Hadîs, kelâm, fıkıh, nahv, kıraat, tarih âlimidir. Çok üstâddan ders dinlemiş ve çeşitli ilimlerde çok talebe yetiştirmiştir. Rükniyye ve Eşrefiyye medreselerinde müderrislik yapardı. Her ilimde çok te'lîfâtı vardır. Yirmi cildlik Şam tarihi meşhurdur. Bu gibi şehir tarihleri, o şehirdeki ilim hayatını anlattığı ve ilim adamlarına da geniş yer verdiği için, hukuk tarihi bakımından çok kıymetlidir.

- **Nevevî.** Muhyiddin Yahyâ bin Şeref en-Nevevî (676/1277), Şâfiî mezhebinin en meşhur ve büyük âlimlerindedir. Ehl-i tercih idi. Dimeşk'da vefat etmiştir. Şam kâdıyülkudâtı olan büyük âlim İmam Sübkî (756/1355), İmam Nevevî'nin evini ziyâret ettiği zaman, ayaklarını basmıştır diyerek, yerlere sakallarını sürmüştür. Nevevî'nin çok eseri vardır. Minhâcü't-Tâlibîn adlı fıkıh kitabı, Râfi'î'nin el-Muharrer'inin muhtasarıdır. Minhâc'ın çok şerhleri vardır. Sübkî, Süyûtî, İbn Hacer Mekkî ve Celâlüddîn Mahallî'nin şerhleri ile Nevreddîn Alî bin Yahyâ Ziyâdî'nin Mahallî şerhine hâşiyesi meşhurdur. Mühezzeb şerhi el-Mecmu', Râfi'î'nin el-Vecîz şerhinin hülâsası olan Ravdaü't-Tâlibîn; hadîs âlimlerinin hal tercümelerini bildiren Tehzîbü'l-Esmâ; hadîste Rıyâdü's-Sâlihîn ve Hilyetü'l-Ebrâr (el-Ezkâr) kitapları kıymetlidir. Minhâc adlı eseri, Van Der Berg tarafından *Le Guide des zeles croyants* (Batavya 1882-84) adıyla; hadîs usûlüne dair et-Takrîb adlı eseri de Bousquet tarafından (1935) Fransızcaya tercüme edilmiştir. Minhâc, Fransızca tercümesinden E. C. Howard tarafından İngilizceye de tercüme edilmiştir (Londra 1914).

- **İbn Hillikân.** Şemsüddîn Ahmed bin Muhammed bin İbrâhim (681/1282), Erbil'de doğmuştur. Abbasîlere vezirlik yapmış Bermekoğullarındandır. Haleb ve Mısır'da ders verdi. Şam'da kâdılkudâtlık yaptı. Burada 73 yaşındayken vefât etti. Vefiyyâtü'l-A'yân adındaki tarih kitabı çok kıymetlidir. Şerhleri, ilâveleri ve çeşitli lisanlara tercümeleri vardır.

- **Kâdi Beydâvî.** Abdullah bin Ömer el-Beydâvî (685/1286), İslâm tarihinin en meşhur müfessirlerindedir. Şîrâz'ın Beydâ kasabasında doğmuştur. Şîrâz'da kâdılık yapmış; Tebriz'de vefat etmiştir. Envârü't-Tenzîl adındaki dirâyet tefsîri kıymetli olup, ulemâ arasında çok tutulmuştur. Bunu çok kimseler şerh etmiştir. Şeyhzâde şerhi, en kıymetlilerindedir. Kelâm, fıkıh, lügat ve nahvde çok

kıymetli kitâbları vardır. Tevâli'ül-Envâr ismindeki kelâm kitabında, Yunan filozoflarının sözlerine cevaplar verilmiştir. Usûl-i fıkhdâ Minhâc ve şerhi ile, fûru-ı fıkıhta Muhtasar-ı Vasît (Gâye) adlı eseri meşhurdur.

- **İbn Dakîkî'l-Iyd.** Ebu'l-Feth Muhammed bin Ali (702/1302), Hicaz'ın Kızıldeniz sâhilindeki Yenbu'da doğdu. Dımeşk'a, bilahare Kâhire'ye gitti. Burada 74 yaşında vefat etti. Başta İbn Abdisselâm olmak üzere asrının meşhur bilginlerinden ders aldı. Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinde ihtisas sahibi oldu. Mezhebde müctehid idi. Kûs kâdılığı esnâsında sultandan hürmet görürdü. Mürâfaaya sırtına yünden bir kumaş şal alarak çıkardı. Bu yaptığı, sonraki kâdıllara âdet olmuştur. Kâhire'nin meşhur medreselerinde müderrislik yaptı. Kitaba düşkünlüğü meşhurdur. İmam Râfiî'nin Şerhu Kebîr'ine bin dirhem vermiş; bunu bir an evvel okuyabilmek için vakit namazlarının yalnızca farzlarını kılmıştır. Ders verirken elindeki metnin bir sayfasını yirmi sayfa tutacak kadar şerh ettiği rivâyet olunur. Çok te'lîfâtından, el-İlmâm fi Ehâdîsi'l-Ahkâm adlı nâtamâm eseri meşhurdur.

- **İbnü'r-Rif'a.** Ebu'l-Abbas Ahmed bin Muhammed (710/1310), Mısırlıdır. İbn Dakîkî'l-Iyd'in önde gelen talebesindedir. Şâfiî kitaplarında "Fakîh" denildiğinde, İbnü'r-Rif'a anlaşılır. Ma'ziyye medresesinde müderrislik, Kâhire kâdılığı ve muhtesibliği (belediye reisliği) yaptı. İbn Teymiyye ile münâzaraya memur edilmiş, münâzaradan sonra İbn Teymiyye tarafından övülmüştür. Sûreti ve sîreti hoş bir zât idi. Yirmi cildlik el-Kifâye fi Şerhi't-Tenbih li'ş-Şirazî; Gazâlî'nin Vesît kitabının şerhi; er-Rütbe fi'l-Hisbe gibi eserleri vardır.

- **Bâcî.** Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali el-Bâcî (714/1315), Mağrib asıllıdır. Şam'da yetişti. Kerek kâdılığı yaptı. Kâhire'ye yerleşti. İmam Nevevî'nin yakın dostu idi. Eş'arî mezhebine derin vukufuyla tanınır. İzz bin Abdisselâm'ın talebesi ve Takıyyüddîn Sübkî'nin hocasıdır. Muharrer Muhtasarı et-Tahrîr, Gâyetü's-Sûl ve şerhi, Reddü ale'l-Yehûd ve'n-Nasarâ eserleri arasındadır.

- **İbn Rüseyd.** Ebû Abdillah Muhammed bin Ömer (721/1321); Sebte'de doğdu. Fas, Tunus, İskenderiyye, Kâhire, Hicaz ve Şam'da bulunarak ders aldı. İbn Dakîkî'nin talebesidir. Gezdiği yerleri, seyahatnâmesinde anlattı. Gımata sultanının sır kâtibi oldu. Fas'ta vefat etti. Fıkıhta İzâhü'l-Mezâhib adlı eserinden başka çeşitli ilimlerde çok te'lîfâtı vardır.

- **İbnü'z-Zemlikânî.** Muhammed bin Ali (727/1327), Dımeşk'da doğdu. Sahâbe-i kirâmdan Ebû Düccâne'nin soyundandır. Baba ve dedeleri de âlimdi. Dımeşk'da müderrislik, Haleb'de kâdılık yaptı. Kâdı tayin edildiği Mısır'a giderken yolda vefat etti. Çok te'lîfâtı yanında, İbn Teymiyye'ye reddiye olarak Dürretü'l-Mudiyeye kitabı meşhurdur.

- **Alâüddîn Ali bin İsmâil el-Konevî** (729/1329), Mısır'da müderrislik ve Dımeşk'da kâdılık yapmıştır. Hâvî ve Te'arrüf şerhleri ile Minhâc muhtasarı, ay-

rica el-A'lâm fî Hayâti'l-Enbiyâ kitapları meşhûrdur.

- **Muhammed İzz bin Cema'a** (733/1333), Şam, Mısır ve Kudüs'te kâdılık yapmıştır. Muhakeme usûlleri ile alâkalı Tahrîrû'l-Ahkâm fî Tedbiri Milleti'l-İslâm adlı eseri Almancaya tercüme edilip basılmıştır. Muhaddis Muhammed bin Cema'a Kuhistânî (313/925) başkadır.

- **İbn Seyyidi'n-Nâs**. Ebu'l-Feth Muhammed bin Muhammed (734/1333), Endülüs'te İşbiliye (bugünkü Sevilla) şehrendendir. Bir ulemâ âilesine mensuptur. Âilesiyle Kâhire'ye geldi. Burada müderrislik, hatîblik yaptı. Hattı çok güzeldi. Siyer ilminde de üstâddı. Çok talebe yetiştirip hayli te'lîf ettikten sonra Kâhire'de vefat etti.

- **Ebü Hayyân**. Esîrüddîn Muhammed bin Yûsuf el-Endülüsî (745/1344), Gırnatalı olup Kâhire'de vefat etmiştir. Dörtüüz elli üstâddan ders almış; çeşitli ilimlerde elli kadar eser yazmıştır. Bahrû'l-Muhît tefsiri meşhurdur. Nahv (sentaks) ilminde zamanının bir tanesi idi.

- **Zehebî**. Hâfız Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed bin Ahmed bin Osman bin Kaymaz, (748/1348), Suriye Türkmenlerindedir. Dımeşk'da veya Silvan'da doğmuş, Dımeşk'da vefat etmiştir. Dımeşk, Baalbek, Hicaz ve Kâhire'de bulundu. Zemelkânî, İbn Kâdı Şuhbe, İbn Dakîkî'l-İyd, İbn Asâkir ve emsâlin-den ders gördü. İbn Teymiyye'nin önde gelen talebesindedir. Bu sebeple bazı fikirleri, emsalleri tarafından tenkid görmüştür. Ancak kendisinin de İbn Teymiyye'yi şöhret düşkünlüğü ile itham eden bir risâlesi vardır. Hadîs ricâlini en iyi bilenlerdendi. Daha ziyâde hadîs ve tarih sahasında eser vermiştir. 12 cildlik Tarihü'l-İslâm kitabı çok kıymetli olup, 740/1340 senesine kadar olan hâdiseleri anlatır. Mîzânü'l-İ'tidâl, et-Tecrîd fî Esmâi Sahâbe, es-Sahîfe fî Menâkıbı Ebî Hanîfe, Tabakâtü'l-Huffâz, Tabakatü'l-Kurrâ ve et-Tıbbü'n-Nebevî adlı eserleri meşhurdur.

- **Sübkî**. Hâfız Ebu'l-Hasen Takıyyüddîn Alî bin Abdülkâfi es-Sübkî (756/1355), Mısır'da Sübk kasabasında 683/1284'de doğmuş, Kâhire'de vefat etmiştir. Tasavvufda Tâcüddîn Atâullah İskenderî'nin talebesidir. Mısır ve Şam'da Şâfiî ulemâsının reisiydi. Şam'da kâdilkudâtılık yaptı. Ulemâ, ilmî seviyesininin, dört mezheb imamı seviyesinde olduğunda ittifak ettikleri halde; Sübkî, Şâfiî mezhebini taklidden ayrılmamıştır. Yüzelliden fazla eseri vardır. İbn Teymiyye'ye reddiye olarak Şifâü's-Sikâm kitabını yazmıştır. Nevevî'nin Mühezzeb şerhine Tekmîlesi ve ed-Dürü'n-Nazîm tefsiri meşhurdur. Fetvâlarını, kendisi gibi âlim olan oğlu Ebû Nasr Abdülvehhâb Tâcüddîn es-Sübkî, (771/1370) üç cild hâlinde toplamıştır. Bu da Dımeşk kâdısı, Emevî câmii hatîbi ve muhtelif medreselerde müderrislik yapmıştır.

- **İcî**. Adûdüddîn Abdurrahman bin Ahmed el-İcî (756/1355), Şirazlıdır. Müderrislik ve kâdılık yaptı. Şiraz'ı işgal eden Muzafferî hükümdarı tarafından

hapsolunduğu mahbesde vefat etti. Kelâmda Mevâkîf ve fıkhıta Şerhu Muhtasarı Mühtehâ adlı eserleri meşhurdur.

- **Yâfi'î**. Afifüddîn Abdullah bin Es'ad el-Yâfi'î (768/1298), Yemen'de dünyaya gelmiştir. Bilahare Mekke'ye yerleşti. Kutb-i Mekke diye meşhur oldu. 70 yaşındayken Mekke'de vefat etti. Ravdü'r-Riyâhîn, Neşrü'l-Mehâsini'l-Gâliyye ve Menâkıb-i Abdülkâdir kitapları meşhurdur.

- **İbnü's-Sübkî**. Tâciüddîn Abdülvehhâb bin Alî es-Sübkî (771/1370), yukarıda hâl tercemesi verilen Ebu'l-Hasen es-Sübkî'nin oğludur. Mısır'da doğmuş, babasından ve başka âlimlerden ders görmüştür. Genç yaşta Dımeşk'da kâdı olmuştur. Usûl-i fıkhda Cem'u'l-Cevâmî', İbnü'l-Hâcib'in Muhtasar'ına şerhi, Tabakâtü's-Şâfiyye adlı eserleri meşhurdur. Muhakeme usûllerine dair Muîdü'n-Niâm ve Mubîdü'n-Nikem adlı eseri Almancaya tercüme edilip basılmıştır.

- **Teftâzânî**. Sa'düddîn Mes'ûd bin Ömer et-Teftâzânî (793/1389), İslâm tarihinin en meşhur âlimlerindendir. Horasan'da Teftâzân'da doğmuş, Serahs'e yerleşmiş, Semerkand'da vefat etmiştir. Timur Han kendisine hürmet eder, yanından ayırmazdı. Timur Han'ın huzurunda, Seyyid Şerîf Cürçânî ile münâzara-ları meşhurdur. Çok te'lîfâtı vardır. Bedi', beyân, belâgat ve me'ânî ilimlerinde, Şam müftisi Celâlüddîn Muhammed Kazvinî'nin (739/1338) yazdığı Telhisü'l-Miftâh kitabına Mutavvel adlı şerhi çok meşhur olup, asırlarca medreselerde okutulmuştur. Akâidi Nesefiyye şerhi, ilm-i kelâmda Mekâsîd kitabı ve şerhi, usûl-i fıkhda Sadrü's-Şerî'anın et-Tavzîh kitabının şerhi olan et-Telvîh adlı eserleri kıymetlidir.

- **Erdebilî**. Cemâlüddîn Yûsuf bin İbrâhim el-Erdebilî (799/1396), Tebriz civarındaki Erdebil kasabasıdır. Şâfiî fıkhında umumî belvâ olan meseleleri topladığı el-Envâr adlı eseri meşhurdur. Sôfiyyeden Safiyyüddîn Erdebilî (735/1335) başkadır. Bunun torunu Cüneyd, Ehl-i sünnetten ayrılarak Şia mezhebine girmiştir. Bunun da oğlu meşhur Şah İsmâil Safevîdir.

- **İbnü'l-Mulakkîn**. Ebû Hafs Sirâciüddîn Ömer bin Ali (804/1401), Kâhiredir. Dedeleri Ensâr-ı kiramdan olup Endülüs'e, buradan da Kâhire'ye yerleşmişlerdi. Küçük yaşta iken vefat eden babasının vasiyeti üzerine Şeyh İsâ el-Mağribî kendisine Kur'an-ı kerîm telkîn ettiği için, İbnü'l-Mulakkîn (Telkin edenin oğlu) lakabıyla tanınırsa da, kendisi bu isimden hoşlanmazdı. İbnü'n-Nahvî diye de bilinir. Çeşitli ilimlerde üçyüzden fazla eseri vardır. Bunlardan Mısır kâdılarını anlatan Ahbâru Kudâti'l-Mısır meşhurdur. 350/961'de vefat eden Kindî'nin de Ahbârü'l-Kudâti'l-Mısır adlı bir eseri vardır. İngilizce tercümesi *The Governors and Judges of Egypt* adıyla 1912'de Londra'da basılmıştır. Ehvâz kâdısı Muhammed bin Hayyân el-Veki'nin de (306/918) Ahbârü'l-Kudât adlı eseri meşhur ve hukuk tarihi bakımından faydalıdır. Matbudur.

- **Bülkînî**. Ebû Hafs Sirâciüddîn Ömer bin Rislân el-Bülkînî (805/1403),

Mısırlıdır. Dımeşk ve Haleb'de bulunmuş; çok âlimlerden ders almıştır. Çok da talebe yetiştirmiştir. Şam ve Kâhire'de kâdiyülkudâtılık yapmıştır. Fıkıhta et-Te-cerrüd ve'l-İhtimam ve başka te'lifâtı vardır.

- **Irakî.** Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahim bin Hüseyin el-Irakî (806/1403), Erbil'de doğmuş, Kâhire'de yetişmiştir. İslâm ilim merkezlerini dolaşmış, çok âlimden ders almıştır. Medine-i Münevvere'de kâdılık; Kâhire'de müderrislik yaptı. İbn Hacer Askalânî'nin hocasıdır. Daha ziyade hadîs ilminde çok te'lifâtı vardır. Oğlu, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed bin Abdürrahîm el-Irakî (826/1423) Şâfiî hukukçusudur. Menuf ve Kâhire kâdılığı yapmıştır.

- **Demîrî.** Kemâlüddîn Muhammed bin Musa ed-Demîrî (808/1405), Mısırlıdır. Bahaüddîn es-Sübkî'nin talebesidir. Hadîs dersi verirdi. Minhâc ve İbn Mâce şerhi meşhurdur. Ancak ona asıl şöhretini veren Hayâtü'l-Hayvân adında hayvanlar âlemine ait bilgileri hâvi ansiklopedik eseridir.

- **Firûzâbâdî.** Ebû Tâhir Muhammed bin Ya'kub el-Firûzâbâdî (817/1414), yazmış olduğu Kâmûs ile dünyaca meşhur bir Şâfiî âlimidir. Şîrâz'ın güneyinde Firûzâbâd'da doğmuş, Yemen'deki Zebîd'de kâdi iken vefat etmiştir. Şîrâz, Irak ve Suriye ulemâsından okumuş; İbnü's-Sübkî'ye talebelik yapmış; sonra müderris olarak Kudüs'te yıllarca ders vermiştir. Kâhire'de İzz bin Cemâ'a, İsnevî, Makrîzî, İbn Hacer, İbn Hîşâm, İbn Akîl'in hocası olmuştur. Hindistan, Anadolu ve Yemen'i ziyâret etmiş; Sultan Yıldırım Bâyezid ve Timur Han ile görüşüp iltifat ve ihsanlarına kavuşmuştur. Mısır sultanı Melik Eşref, bunun kızını almıştır. Servetini kitap alma uğrunda harcayan Firûzâbâdî'nin çeşitli ilimlerde çok sayıda eseri vardır. Letâif tefsîri, Tenvîrü'l-Mıkbâs fî Tefsîri İbn Abbâs, Meşârîk şerhi Şevârik, Buhârî şerhi Minehü'l-Bârî, Umdetü'l-Hukkâm fî Şerhi Umdetü'l-Ahkâm, el-İs'âd bi'l-İs'âd ilâ Dereceti'l-İctihad, el-Mirkâtü'l-Vefiyye adlı Hanefî tabakâtı, nahv ve lügat ehlini anlattığı el-Bülğa, Isfehan tarihine dair Nüzhetü'l-Ezhân bunlardan bazılarıdır. Ancak ona esas şöhretini kazandıran, eskilerin "Bu kitabı okuyan âlim olur" dedikleri, el-Kâmûsü'l-Muhît adındaki ansiklopedik lügatıdır. Mütercim Âsım Efendi, bunu Okyanus adıyla türkçeye tercüme etmiş; üç büyük cild hâlinde basılmıştır. Şâfiî fıkıh kitaplarında Firûzâbâdî denince, daha ziyâde, Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083) anlaşılır. Ebû Tâhir Firûzâbâdî için, Kâmûs müellifi tâbiri kullanılır.

- **Kalkaşendî.** Ebu'l-Abbas Ahmed bin Ali el-Fezarî el-Kalkaşendî (821/1418), Kâhire'nin İskenderiye yolu üzerindeki Kalyubiyeye nâhiyesinin Kalkaşend (Karkaşend) köyündendir. 756/1355'de doğdu. Baba ve dedeleri de âlim idi. İbnü'l-Mulakkîn'den icâzet aldı. Kâhire'de kâdılık; bir yandan da müderrislik yaptı. Edebiyat, tarih ve coğrafya üzerine araştırmalarda bulundu. Hükûmetin yazışmalarının yapıldığı Divan-ı İnşâda kâtiblik vazifesi gördü. Çok sayıda te'lifâtından, resmî yazı sanatının inceliklerinden, kavimlerin âdetlerinden, tabiat hâdi-

selerinden, dünya devletlerinin siyasî ve coğrafi vaziyetlerinden bahsettiği Subhü'l-Aşâ adındaki enteresan eseri çok meşhurdur. Oğlu Ebu'l-Fütuh Ali (856/1452) de babası gibi çok yönlü tanınmış bir âlimdir. Kendisine teklif edilen Şam kâdılığını geri çevirmiş; müderrislik yaparak çok talebe yetiştirmiştir.

- **İbnü'l-Vezîr.** Muhammed bin İbrâhim (840/1436), Yemenlidir. Şerîf, yani Hazret-i Hasen'in soyundandır. Zamanındaki Yemen ulemâsından okuduktan sonra Hicaz'a gelmiş; buradaki âlimlerden istifade ederek Zeydiyye mezhebini terkedip Ehl-i sünnet olmuş ve Şâfiî mezhebini kabul etmiştir. Zeydî ulemâsından birinin Ehl-i sünnete karşı hücumlarına, el-Avâsım mine'l-Kavâsım isimli meşhur eseriyle cevap vererek Ehl-i sünneti müdâfaa etmiştir. Başka eserleri de vardır.

- **İbn Rislân.** Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed bin Hüseyin (844/1441), Filistin kasabalarından Remle'de doğdu. Kudüs'te yetişti. Çok âlimden ders aldı ve çok talebe yetiştirdi. Aynı zamanda büyük bir mutasavvıf idi. Minhac hâşiyesi ve başka eserleri vardır.

- **İbn Hacer Askalânî.** Şihâbüddîn Ahmed bin Alî İbn Hacer el-Askalânî (852/1448), meşhur bir hadîs imamı ve fıkıh âlimidir. Mısır'da dünyaya gelmiş ve orada vefat etmiştir. Zamanının en büyük ulemâsından okudu. Hocaları, kıratte Tenûhî, hadîsde Irakî, lügatte Firûzâbâdî ve furu'da İzz bin Cemâ'a, Bülkînî ve İbnü'l-Mülakkîndir. Yirmibir sene kâdılık yapmıştır. Hadîs ilminde derinleşmiş ve hâfız pâyesini kazanmıştır. Buhârî şerhi Fethü'l-Bârî çok rağbet görmüş; hatta Timur Han'ın oğlu Şahruh, bunun bir nüshasını Mısır sultanı Baybars'dan istetmiştir. Yüzelliden fazla eser kaleme almıştır. el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe adlı dört cildlik eseri, İbn Esîr'in Üsûdü'l-Gâbe kitabından daha mükemmel addolunur. Ahkâm hadîslerine dair Bülûğü'l-Merâm kitabı meşhurdur. Hadîs ricâli konusunda Tehzîbü't-Tehzîb ve Lisânü'l-Mizân ile el-Müştebih, sekizinci asır ricâline dair Dürerü'l-Kâmine, el-İhkâm li-Beyânî ma fi'l-Kitabi mine'l-Ahkâm, hadîs usûlüne dair Nuhbetü'l-Fiker, Ref'u'l-Usr an Kudâti'l-Mısır kitapları, mühim eserlerinden bazılarıdır.

- **Mehallî.** Celâlüddîn Muhammed bin Ahmed el-Mehallî (864/1459), Kâhire'de doğdu ve yetişti. Hocaları arasında İbn Hacer, Bülkînî, Irakî gibi zâtlar vardır. Fıkıh yanında kelâm ve gramer ilminde de önde gelen bir âlimdi. Kendisine teklif olunan kâdılık vazifesini kabul etmemiştir. Berkûkiyye ve Müeyyediyye medreselerinde müderrislik yapardı. Manifaturacılık ile hayatını kazanır; ders okutmaktan da geri durmazdı. Derslerinde, temel metinlere yaptığı şerhlerin kısa ve anlaşılır olmasına çok dikkat ederdi. Kâhire'de vefat etti. Çeşitli ilimlerde hayli eseri vardır. Meşhur Celâleyn tefsirini tamamlayamadan vefat etmiş; Süyûtî ikmal etmiştir. Bu sebeple Celâleyn (İki Celaller) tefsiri diye tanınır.

- **Sehâvî.** Şemsüddîn Muhammed bin Abdurrahman es-Sehâvî (902/1496),

Mısır'da Sehâ kasabasında doğdu. Bülkînî ve İbn Hacer Askalânî'nin talebesidir. Medîne-i münevverede vefat etti. Hadîs ve tarih âlimi olarak tanınmış; hadîslerin sıhhati hususunda şiddetiyle tanınmıştır. İkiyüz civarında eseri vardır. Kıraat âlimi Şâtîbî'nin talebesi ve Şâfiî ulemâsından Ebu'l-Hasen Ali bin Muhammed es-Sehâvî (643/1245) başkadır.

- **Devânî.** Celâlüddîn Muhammed bin Es'ad ed-Devânî (908/1502), İrânın Kâzerun şehrinin Devân nâhiyesinde 833/1426'da tevellüd etti. Hazret-i Ebû Bekr'in soyundandır. Şîraz'da yetişti. Karakoyunlu ve Akkoyunlular devrinde müderrislik yaptı. Fars kâdısı oldu. Devânî, İslâm âleminin en büyük âlimlerindendir. Bilhassa kelâm ve mantıkta üstâd idi. Asırlarca İslâm dünyasında çok tutulan ve okunan eserlerinden İstanbul kütüphanelerinde tesbit edilen otuzbeş tanesinin yirmisekizi Arapça, geri kalanı da Farsçadır. Bunlardan Akâid-i Adûdiyye şerhi meşhurdur. Levâmi'ul-İşrak (Ahlâk-ı Celâlî) isimindeki kitabı İngilizceye tercüme edilmiştir. Fıkıhta Fetâvâ'l-Envâr'a şerhi vardır. Divan-ı Mezâlimlere dair farsça risâlesi Ahmed Cevdet Paşa tarafından tercüme edilerek Osmanlı Devleti'nde yeni mahkemeler kurulmasına şer'î mesned gösterilmiştir.

- **Süyûtî.** Celâlüddîn Abdurrahman bin Ebî Bekr bin Muhammed es-Süyûtî (911/1505), İslâm ulemâsının en meşhurlarındandır. Mısır'da Asyut şehrinde doğdu, yine orada 62 yaşında vefat etti. Küçük yaşta yetim kalmış; dokuz yaşında hâfız olmuş; Kahire'de Bülkînî, Münâvî, Şiblî gibi âlimlerden ders görmüştür. Şam, Hicaz, Yemen, Hindistan ve Mağrib'e gitti. Bir çok âlimlerden ders görerek icâzet aldı. Kırk yaşından sonra inzivâya çekilerek kendisini te'lifâta verdi. Birbirinden kıymetli beşyüzden fazla eseriyle, tarihin kaydettiği en velûd müelliflerdendir. Tefsîr, hadîs, fikh, nahv, lügat, tarih, ahlâk ve tıp ilminde kitapları vardır. Çoğu Avrupa'da basılmıştır. Daha 22 yaşındayken, Celâlüddîn el-Mehallî'nin İsrâ sûresine kadar yaptığı ve 864/1459'da vefat edince yarıda kalan tefsîri tamamladı. Bunun için Celâleyn (İki Celaller) tefsîri denildi. Ahmed es-Sâvî'nin bu tefsîre hâşiyesi meşhurdur. el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr, Tedrîbü'r-Râvî, Muvatta şerhi Tenvîrü'l-Havâlik, hadîslerin ilk harfine göre alfabetik olarak tanzim edilmiş el-Câmi'üs-Sagîr ve el-Câmi'ül-Kebîr, mevzu hadîslere dair el-Leâli'l-Masnû'a, lügat ve nahvde Buğyetü'l-Vülât, Târîhü'l-Hulefâ adlı İslâm tarihi, Hüsnü'l-Muhâdara adındaki Mısır tarihi, el-Eşbâh ve'n-Nezâir adında biri lügat ve diğeri fıkha dair iki kitabı, eserlerinden bazılarıdır. İmâm-ı Gazâlî'nin İhyâu Ulûm'id-Din kitabını ihtisar etmiştir.

- **Zekeriyyâ bin Muhammed el-Ensârî** (925/1519), Mısır'ın Senike nâhiyesinde doğmuştur. Kâhire'de İbn Hacer, İbnü'l-Hümâm ve Kâfiyeci'den okumuş; bu şehirde Şâfiî kâdılığı yapmıştır. Nevevî'nin Ravza adlı eserinin şerih olan Esne'l-Metâlib adlı eseri meşhurdur.

- **Şa'rânî.** Ebu'l-Mevâhib Abdülvehhâb bin Ahmed eş-Şa'rânî (973/1565), Osmanlı Devleti zamanında yetişmiş Şâfiî ulemâsının ileri gelenlerindedir. Kâhire'de yaşamış ve vefat etmiştir. Süyûtî, Şeyhülişâm Zekeriyâ Ensârî ve Şâzelî meşâyihinden Aliyyü'l-Havâs'ın talebesi idi. Tefsîr, fıkıh, tesavvuf, târîh, nahv ve tıb üzerinde çok kitap yazmıştır. Dürerü'l-Gavâs fî Fetâvâyı Aliyyi'l-Havâs, Fethü'l-Vehhâb fî Fedâilî'l-Âl ve'l-Eshâb, Kibritü'l-Ahmer fî Ulûmi's-Şeyhi'l-Ekber, Kitâbü'l-Minen ve'l-Ahlâk, Yevâkit ve'l-Cevâhir fî Beyâmî Akâidi'l-Ekâbir, Envârü'l-Kudsîyye, Tabakâtü'l-Kübrâ, el-Uhûdü'l-Kübrâ kitapları meşhurdur. Letâifü'l-Minen (Minenü'l-Kübrâ) kitabından, kimya ilmine vukûfu anlaşılmaktadır. Dört mezhebin fikhını mukayeseli ve hikmetli olarak anlatan iki cildlik el-Mîzânü'l-Kübrâ adlı kitabı çok faydalıdır. Türkçeye ve Perron tarafından *Balance de la loi musulmane* adıyla Fransızcaya (Cezayir 1898) tercüme edilmiştir.

- **İbn Hacer Mekkî.** Şihâbüddîn Ahmed bin Muhammed el-Mekkî el-Heysemî (974/1566), Osmanlı Devleti zamanında yetişmiş büyük ve meşhur bir Şâfiî âlimidir. Mekke-i mükerreremlidir. Orada 75 yaşında vefat etti. Yalnız fıkıh üzerinde yetmiş kitap yazmıştır. Dört cildlik Minhâc şerhi Tuhfetü'l-Muhtâc, Şâfiî mezhebinin en kıymetli kitabı olarak rağbet görmüştür. Fetvâları, Eshâb-ı kirâm için yazdığı Tathîrü'l-Cenân ve'l-Lisan ve es-Savâkü'l-Muhrika, kebâiri bildiren ez-Zevâcir, İmam Ebû Hanîfe'nin hayatı ve menkıbelerini anlatıp onu çok övdüğü Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkıbi'l-İmâmı Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân, el-İlâm bi-Kavâti'l-İslâm, Kalâidü'l-Ukbân, eserlerinden bazılarıdır.

- **Şirbinî.** Şemsüddîn Muhammed el-Hatîb eş-Şirbinî (977/1570), Şemsüddîn Remlî'nin talebesidir. Muğni'l-Muhtac adlı Minhac hâşiyesi meşhur olup, başka eserleri vardır.

- **Remlî.** Allâme Şemseddîn Muhammed bin Ahmed bin Ahmed el-Menûfî er-Remlî (1004/1596), Remlî adını taşıyan birkaç âlimden birisidir. Nevevî'nin Mihnac'ını şerhetmiştir. Remlî-yi Şâfiî diye de tanınan babası Ahmed bin Ahmed Şihâbüddîn Remlî'nin (973/1565) fetvâlarını toplamıştır. Bu fetvâlar, İbni Hacer'in Fetâvâ'l-Kübrâ kitabının kenarında Mısır'da 1357'de basılmıştır. Nevevî'nin Minhâc'ını da şerh etmiştir. Şâfiî ulemâsından Ahmed bin Hüseyin Şihâbüddîn Remlî (844/1440) ve Hanefî ulemâsından Hayrüddîn Remlî (1081/1671) başkadır.

- **Zeyyâd.** Nevrüddîn Alî bin Yahyâ (1024/1615), Mısır ulemâsındandır. Ahmed Remlî, İbn Hacer, Bülkînî gibi zâtlardan okudu. Câmî'ül-Ezher'de ders verdi. İmam Nevevî'nin Minhâc şerhine hâşiyesi ulemâ arasında çok makbuldür. Râfiî'nin el-Muharrer'ini şerh etmiştir.

- **Şebremellisî.** Nûrüddîn Ebu'z-Ziyâ Ali eş-Şebremellisî (1087/1676), Kâhire'de yetişmiştir. Üç yaşında iken gözlerini kaybetmiş; buna rağmen pek

çok ilimlerde derinleşmişti. Nihâyetü'l-Muhtâc üzerine hâşiyesi vardır.

- **Gürânî.** İbrâhîm bin Hasen el-Gürânî (1101/1690), Şehrîzor'da dünyaya geldi. Memleketinde okuduktan sonra, Şam, Mısır ve Hicaz'a seyahat etti. Buradaki âlimlerden okudu. Medîne'de yerleşip Mescid-i Nebevî'de talebe yetiştirdi. Tasavvufda Nakşî-Müceddidî idi. Seksenden ziyade eseri vardır. Şâfiî hukukçularından İlyas bin İbrâhîm el-Gürânî (1138/1726) başkadır. Bu da Dımeşk'da müderrislik yapmış ve çok eser te'lîf etmiştir.

- **Aclûnî.** İsmail bin Muhammed el-Cerrâhî el-Aclûnî (1161/1748), bugün Ürdün sınırları içindeki Aclûn şehrinde doğdu. Ebû Ubeyde bin Cerrah soyundandır. Dımeşk'a gelerek buradaki âlimlerin ilim meclislerine devam etti. Bilahare Ümeyye câmiinde ders vermeye başladı. Halk arasında dolaşan bazı hikmetli sözlerin hadîs-i şerîf olup olmadığını tedkik eden Keşfü'l-Hafâ adlı eseri meşhurdur.

- **Süveydî.** Ebu'l-Berekât Abdullah bin Hüseyin es-Süveydî (1174/1760), Bağdadlıdır. Abbasî soyundandır. Küçük yaşta babasını kaybetmesine rağmen, zamanının en meşhur âlimlerinin derslerine devam etti. Bağdad, Musul, Dımeşk ve Hicaz'da bulundu. Bağdad'da müderrislik yaptı. Abdullah Süveydî'nin çok sayıda eseri arasında fetvâları zikre şâyândır. 1148/1735 tarihinde İrân tahtına çıkan Nâdir Şah, Osmanlı hükûmetine sefirler gönderip, Ehl-i sünnet ile Şia fırkasının âlimlerinden müteşekkil bir meclis kurarak, her iki fırkanın hangisinin doğru yolda olduğunun ilmen anlaşılmasını istemişti. Bağdad vâlisi de Abdullah Süveydî'yi gönderdi. Süveydî uzun münâzaralar neticesinde verdiği naklî ve akli cevaplarıyla Şiî âlimlerini susturmaya muvaffak oldu. Nâdir Şah da bunun üzerine, Ehl-i sünnete uymayan inanış ve davranışları yasaklayan bir fermân neşretti. Bu münâzaraların seyrini ve fermânın metnini Abdullah Süveydî, Hücecu'l-Kat'iyye adlı eserinde zikretmektedir. Arapça bu risâle 1323 senesinde ve sonra İstanbul'da bastırılmış; Türkçe tercümesi de yapılmıştır.

- **Es'irdî.** Molla Halil bin Hüseyin el-Es'irdî (1259/1843), Bitlis'in Hızan kasabasında doğdu. Molla Mahmud Behdinî ve zamanının Şarkî Anadolu ulemâsından ders okudu. Devrinin müftisi idi. Çok talebe yetiştirdi. Muş müftisi Molla Hasen Ehvedî bunların önde gelenlerindedir. Siird'de vefat etti. Çok sayıda te'lîfâtından İslâm hukukunda kolaylık prensibinin ele alındığı Ma'füvât adlı eseri meşhurdur.

- **Alûsî.** Şihâbüddîn Seyyid Mahmud bin Abdullah el-Alûsî (1270/1853), Bağdadlıdır. Burada Hanefî müftisi idi. İstanbul'a da gelmiştir. Şiîlere reddiye mâhiyetinde eserleri vardır. Rûhü'l-Meânî adlı dokuz cild tefsiri gençler arasında şöhet bulmuştur. Oğlu Numan'ın (1317/1899) fikirlerinde, Vehhâbî mezhebinin tesirine rastlanır. Dört mezhebin kurucularını anlatan Gâliyye kitabı meşhurdur.

Hanbelî hukukçuları

- **Ebû Ya'îlâ Hüseyin bin Abdullah el-Hırakî** (295/907), Hanbelî mezhebinin intişarında mühim hizmeti geçmiştir. Hanefîlerden, hadîs hâfızı ve Müsned müellifi Musullu Ebû Ya'îlâ Ahmed (307/919) başkadır.

- **Ukberî**. Ebu Abdillâh Ubeydullah bin Muhammed el-Ukberî (304/917), Bağdad yakınlarındaki Ukbera'da doğdu. Büyükdedesi Utbe bin Ferkad, sahâbe-i kiramdan olduğu için İbn Betta nisbetiyle tanınır. Çeşitli İslâm merkezlerini dolaşıp yetiştikten sonra memleketine dönerek kırk yıl evinden çıkmamış; te'lifât ve tedrisatla meşgul olmuştur. Yüzden fazla eseri vardır. el-Menâsik, es-Sünen, İbâne, Zemmü'l-Ginâ bunlardandır.

- **Hırakî**. Ebu'l-Kâsım Ömer bin Hüseyin el-Hırakî (334/945), Bağdadlıdır. Hırka satışından dolayı Hırakî adıyla tanınmıştır. İmam Ahmed'in oğulları Sâlih ve Abdullah ile Ebû Bekr Mervezî, Kirmânî ve Hallâl'dan okudu. Şîi/Karâmîta nüfuzunun artarak Selef-i sâlihîne ta'n edilmesi üzerine Bağdad'ı terkedip Dimeşk'a gelmiş ve orada vefat etmiştir. el-Muhtasar adlı eseri çok meşhur ve makbuldür. Diğer eserleri Bağdad yangınında yanmıştır. İbn Kudâme'nin el-Muğnî adlı eseri, Muhtasar'ın en kıymetli şerhidir. Hırakî'nin Hanbelî mezhebine hizmeti çoktur.

- **Gulâmu Hallâl**. Ebû Bekr Abdülazîz bin Câfer (363/974), Bağdadlıdır. İmam Ahmed'in önde gelen talebesi Ebû Bekr Hallâl'dan okuyup Gulâmu Hallâl künyesini almıştır. Gulâm, köle demektir. 88 yaşında Bağdad'da vefat etti. Yüz cüzlük el-Mukni', seksen cüzlük eş-Şâfiî, Muhtasarı Sunne, Tefsîrû'l-Kur'an adlı eserleri vardır. Hanbelî fıkhi ile Şâfiî fikhini mukayese edip, ihtilâflı gördüğü meseleleri Hilâfü'ş-Şâfiî adlı kitabında toplamıştır.

- **Ukberî**. Ebû Hafs Ömer bin İbrâhim el-Ukberî (387/997), Irak'ta muhtelif ilim merkezlerinde tahsil görmüştür. El-Mukni', Şerhu'l-Hırakî ve el-Hilâlü beyne Ahmed ve Mâlik gibi eserleri vardır.

- **İbnü'l-Müzhîb**, Hasen bin Ali et-Temîmî (444/1052), Ahmed bin Hanbel'in el-Müsned adlı eserini ezberleyip rivâyet etmesiyle meşhurdur.

- **Kâdı Ebû Ya'îlâ**. Muhammed bin Hüseyin el-Ferrâ (458/1066), Bağdadlıdır. Babası, Ebû Abdillâh, Hanefî hukukçusu idi. Babasının vefatından sonra başta Hanbelî hukukçusu Ebû Abdillâh bin Hâmid olmak üzere zamanının meşhur âlimlerinden ders aldı. Ömrü boyunca talebe yetiştirip eser te'lif etti. Mezhebde müctehiddir. Ahkâmü's-Sultaniyye adlı eseri pek meşhurdur. Şâfiî ulemâsından Mâverî'nin (450/1058) de aynı isim ve muhtevâda bir eseri vardır.

- **Hâşimî**. Ebû Câfer Abdülhâlık bin İsâ el-Hâşimî (470/1077), Nişâbur'da doğdu. Hazret-i Abbas'ın torunu Abdullah bin Ma'bed'in soyundandır. Babasından ve başka âlimlerden okudu. Az konuşan kibar bir zât idi. Zamanında ferâiz

ilminin üstâdıydı. Rûûsü'l-Mesâil, Şerhu Mezheb, Cüz'ü fi'l-Edebi'l-Fıkh kitapları vardır. 59 yaşında Bağdad'da vefat etti. Ahmed bin Hanbel'in yanında medfundur.

- **Kâdı Ebu'l-Feth Abdülvehhâb bin Ahmed** (476/1083), Bağdad ve Harran'da yetişti. Ebû Ya'lâ'nın talebesidir. Harran'da kâdı oldu ve Hanbelî mezhebini burada yaydı. Şîflerin Harran'ı muhasarasında şehid düştü.

- **Ensârî**. Abdullah bin Muhammed el-Ensârî (481/1185), Sahâbe-i kiramdan Ebû Eyyûb Hâlid bin Zeyd'in soyundandır. Heratlıdır. İlim yolunda çok sıkıntılar çekti. Hadîs hâfızı idi. Her ilimde mâhirdi. Tasavvuf ehliendir. Kendisinden çok talebe istifade etti. Çok te'lîfâtından Menâkıbü Ahmed bin Hanbel meşhurdur.

- **Irakî**. Ebu'l-Ferec Abdülvâhid bin Muhammed el-Makdisî (486/1093), Horasan'da doğmuş, ilim uğrunda çok seyahatler yapmıştır. Kâdı Ebû Ya'lâ'da okumuş, sonra Dımeşk'a giderek va'zlarıyla Hanbelî mezhebini yaymıştır. Dımeşk'da Selçuklu emîri Tutuş meclisinde bulunur ve kendisine çok hürmet ederdi. Dımeşk'da vefat etti. Hanbelî fıkhında el-İzâhü'l-Menhec, el-Burhân fî Usûli'd-Din, el-Cevâhirü fî Tefsîri'l-Kur'an ve başka te'lîfâtı vardır.

- **Kâdı Ebû Ya'lâ**, Ebu'l-Hüseyn Muhammed bin Muhammed el-Ferrâ (526/1131), Ebû Ya'lâ Muhammed bin Hüseyn'in oğlu ve kâdı Ebu'l-Hâzım el-Ferrâ'nın ağabeyidir. Bağdadlıdır. Şeyhülmezheb denilen babası, oğlunu tam yetiştirmeden vefat etti. O da zamanın âlimlerinden okudu. Fetvâ makamına yükseldi. Çalışırken odasına kimseyi almadığı için hizmetkârları para sakladığını zannettiler ve tamah edip kendisini öldürdüler. 75 yaşındaydı. Çok sayıda te'lîfâtından Tabakâtü'l-Hanâbile meşhurdur.

- **Kâdı Ebû Ya'lâ es-Sagîr**, Muhammed bin Muhammed (560/1165), Ebu'l-Hâzım el-Ferrâ'nın oğludur. Bağdad'da yaşadı. Bir ara Bağdad'da Bâbü'l-Ezc ve sonra Vâsıt kâdılığı yaptı. Hilâf ilminde üstâd idi. Bu ilimde et-Ta'lîka'dan başka, fıkhıta el-Müfredat, el-Mühezzeb şerhi, en-Nüket adlı eserleri vardır.

- **Abdülkâdir Geylânî**. Seyyid Muhyiddîn Ebû Muhammed bin Ebû Sâlih Mûsâ Cengîdost (561/1166), İran'ın Geylân şehrinde doğmuş, Bağdad'da 90 yaşındayken vefat etmiştir. Babası Hazret-i Hasen'in, annesi Hazret-i Hüseyn'in soyundandır. 18 yaşında Bağdad'a geldi. Buradaki meşhur âlimlerden ders almak sûretiyle hadîs, fıkıh ve tasavvuf ilimlerinde çok iyi yetişti. Fıkıh ilmini, Ebû Hattâb Mahfûz, Ebu'l-Vefâ Ali bin Ukayl, Ebû Hüseyn bin Kâdı Ebû Ya'lâ ve diğer ulemâdan aldı. Hadîs ilminde de çok üstâddan ders gördü. Önceden Şâfi'î mezhebinde idi. Hanbelî mezhebi unutulmak üzere olduğundan, bu mezhebe geçti. Böylece Hanbelî mezhebinin unutulmamasına hizmet etti. Önceleri ders verirdi. Bu yolda çok şöhret kazandı. Sonra tasavvufa dalarak Cüneyd-i

Bağdâdî'nin yolundaki Ebû Saîd Alî Mahzûmî'den feyz aldı. Kâdirî tarikatının kurucusudur. Çok kerâmetleri anlatılır. İman, ibâdet ve ahlâka dair el-Gunyetü't-Tâlibîn, vaazlarının toplandığı el-Fethü'r-Rabbânî, vaaz ve vasiyetlerinin yer aldığı Fütûhü'l-Gayb, dua ve virdlerinin bulunduğu el-Füyûzâtü'r-Rabbâniyye ve Mektûbat adlı eserleri meşhurdur.

- **İbn Kâdı Ebû Ya'lâ**, Abdullah bin Ali el-Ferrâ (578/1183), bir ulemâ ailesindedir. Kâdı Ebû Ya'lâ, bunun büyük amcasıdır. Zamanın âlimlerinden okudu. Bağdad kâdısı tayin edildi. Çok talebe yetiştirdi. Çok çocuğu vardı. Hepsî âlim olarak yetişti. Bağdad'da 51 yaşında vefat etti. er-Ravdü'n-Nâzır kitabı vardır.

- **İbnü'l-Cevzî**. Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali el-Cevzî (597/1202), Hazret-i Ebû Bekr Sıddîk neslindedir. Vâsıt şehrinde yalnız bunun dedesinin evinin bahçesinde ceviz ağacı olduğu için Cevzî denilmiştir. İbnü'l-Cevzî, Mücessimeye kayan görüşlerinden ötürü İbn Teymiyye ve emsallerini tenkid etmiştir. Sıddîkî olduğu için, Şîî vezir İbnü'l-Kassâb tarafından Bağdad'dan Vâsıt'a sürülmüştür. Bağdad'da vaaz verirken "Hazret-i Ebû Bekr ile Hazret-i Ali'den hangisi üstündür?" diye sorulduğunda, Bağdad'da Sünnîler kadar, Şîîlerin de ekseriyette olduğunu bildiği için, "Hüvellezi bintühü fi beytihi" (Evinde kızı olan) diye tevriyeli bir cevap verip kürsüden indiği meşhurdur. Nitekim bu sözüyle Hazret-i Ebû Bekr'i kasdetmekle beraber, Hazret-i Ali'yi de anlamak mümkündür. Çünkü Hazret-i Ebû Bekr'in kızı Hazret-i Peygamber'in evinde olduğu gibi; Hazret-i Peygamber'in kızı da Hazret-i Ali'nin evindedir. İbnü'l-Cevzî, tefsîr, hadîs, fıkıh, terâcim (biyografi) ve tarih bilgilerinde derin âlim idi. 89 yaşında Bağdad'da vefat etti. Yüzden fazla eseri vardır. el-Mugnâ adındaki tefsîri ile Beyânü'l-Müşkili'l-Hadîs, Kitâbü'l-Vefâ fî Ahvâli'l-Mustafâ, Sâffetü's-Sâffe adlı kitapları meşhurdur. Hadîslere sahih demek için aradığı şartlar çok ağırdı. Muhaddislerinin çoğunun sahih dediği hadîslerin sıhhatini şüphe ile karşıladığı için hadîs ilminde müteşeddîd tanınır.

- **İbn Kudâme**. Muvaffaküddîn Ebû Muhammed Abdullah bin Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî (620/1223), Kudüslüdür. Dımeşk, Bağdad ve Mekke'de yaşadı; Dımeşk'da vefat etti. Hanbelî mezhebinin en meşhur âlimlerindedir. Hırakî'nin Muhtasar adlı eserini el-Mugnâ adıyla şerhetmiştir. 10 cildlik kıymetli bir eserdir. Bu eserde dört mezhebin kavillerini de zikreder. Matbudur. Ayrıca el-Burhân fî Mes'eleti'l-Kur'an, Zemmü't-Te'vîl, el-Kâfi, el-Mukni', Muhtasarü'l-İleli'l-Hadîs adlı eserleri vardır. İbn Kudâme adıyla tanınan bir başka Hanbelî âlimi de öncekinin yeğeni Abdurrahman bin Muhammed bin Ahmed (682/1283) olup, Dımeşk'da ilk Hanbelî kadısı idi. Mukni' üzerine Şâfi' adında bir şerh yazmıştır. Nevevî'nin hocasıdır. Şemsüddîn Muhammed bin Ahmed İbn Kudâme (744/1343) de başkadır. O da Hanbelî hukukçusudur. İbn Teymiyye ve Zehebî'den okumuş; genç yaşta vefat etmiştir. Fıkıhta Kitâbu'l-Ahkâm ve hadîs-

te İbn Dakîkî'l-Iyd'ın el-İlmâm'ının muhtasarı el-Muharrer adlı eserleri meşhurdur.

- **Tûfi.** Necmüddîn Süleyman bin Abdülkavî et-Tûfî (716/1316), kendine has görüşleriyle meşhur olmuş bir âlimdir. Bağdad'ın Tûf kasabasında doğmuştur. Suriye ve Mısır'da yaşamıştır. Önceleri Hanbelî mezhebine mensup iken, sonraları müstakil bir yol tutmuş, hatta Şia inancını benimsemekle itham edilmiştir. Çok kitap yazmıştır. Kendisini asıl meşhur eden Risâletü'l-Maslaha adlı eseridir. Tûfî, maslahat prensibine aşırı derecede itibar ederek, ibâdetlerin değil, fakat mânâ ve gâyelerini aklın kavrayabileceğini iddia ettiği, muamelât ve dünyevî siyâsete dair ahkâmın, istinad eylediği delil ne olursa olsun, zamanın değişmesiyle maslahata muvâfık olarak değiştirilebileceğini söylemiştir. Bir başka deyişle, maslahat sebebiyle âyet, hadîs ve icma'nın dahi ihmal edilebileceğine kâil idi. Son devir Osmanlı ulemâsından ders vekili Zâhid el-Kevserî (1952), *Re'ÿü'n-Necmî't-Tûfî fi'l-Maslaha* adlı makâlesinde, Tûfî'nin görüşlerine karşı çıkarak, ancak hakkında nass bulunmayan hususlarda maslahata itibar edilebileceğini ileri sürmüş ve Tûfî'yi ilhadla itham etmiştir¹²⁹.

- **İbn Teymiyye.** Takıyyüddîn Ahmed bin Abdülhalîm el-Harrânî (728/1328), İslâm tarihinin en meşhur ve şahsiyeti en münakaşalı âlimlerindendir. Harrân'da dünyaya geldi. Kürd ırkındandır. Genç yaşta zamanın en meşhur âlimlerinden birisi oldu. Şam'da ders ve fetvâ vermeye başladı. İlmi ve dindarlığı ile tanındı. Önceleri Hanbelî mezhebinde iken, sonraları müstakil hareket etmeye başladı. Mesâisini selef itikadının ihyâ iddiasına hasr etti. Bu arada kendisinden önce gelenlere, bu arada Sahâbe'ye de aşırı sayılan tenkidlerde bulundu. Tasavvuf, istigâse, tevessül, şefaât, kabir ziyareti gibi hususlara muhalefetiyle öne çıktı. Şart-ı vâkıfın muteber tutulmaması, bir defada verilen üç talâkın bir talâk sayılması, yemine bağlanan talâkın vâki olmayıp keffâretle iktifâ edileceği, hayızlı kadına verilen talâkın vâki olmayacağı gibi hukukî konularda da Selef ulemâsının icma'larına uymayan, şâz (marjinal) görüşler ileri sürdü. Tecsîm ve teşbîhe (Allah'ın sıfatlarının cisme benzediğine) kâil olduğu gerekçesiyle birkaç defa hapsolundu. 67 yaşındayken Dımeşk'da vefat etti. Başta İzz bin Cema'a (733/1333), Ebu'l-Hasen Sübkî (756/1355), İbn Hacer Askalânî (852/1448), İmam Süyûtî (911/1505), İmam Şa'rânî (973/1565), İbn Hacer-i Mekkî (974/1566), Ahmed Sâvî (1241/1825), Abdülhay Lüknevî (1323/1905), Yusuf Nebhânî (1350/1932) olmak üzere pek çok mühim âlimler, İbn Teymiyye ve nev'i şahsına mahsus fikirlerine reddiye kaleme almışlardır. Onsekizinci asırda ortaya çıkan ve zamanla bütün Arabistan'a hâkim olan Vehhâbîlik, İbn Teymiyye'nin görüşlerine dayandığı iddiasındadır. Maamafih Vehhâbîlik, İbn Teymiyye'nin fikirlerinden çok daha aşırı bir yol tutmuştur. İbn Teymiyye ve fikirleri,

129- Zâhid el-Kevserî: *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kâhire 1388, 331 vd.

unutulmaya yüz tutmuşken, modernistlerin biricik referansı olarak canlandırılmış olup abartılarak hayatiyetini muhafaza etmektedir. Talebelerinden İbn Kayyım, Zehebî ve İbn Kesîr meşhurdur. İbn Teymiyye üçyüz civarında kitap yazmıştır. Minhâcî's-Sünne kitabında Şîfleri ve başka eserlerinde eski Yunan filozoflarını reddetmiştir. es-Siyasetu's-Şer'iyye kitabı, İslâm amme hukukuna dair mühim bir eserdir. H. Laoust tarafından *Le Traité du droit d'Ibn Taimiya* adıyla Fransızcaya tercüme olunmuştur (Beyrut 1948). Me'aricü'l-Vüsûl adlı eseri de aynı müellif tarafından *Contribution à une étude de la méthodologie canonique* adıyla Fransızcaya tercüme olunmuştur (Kahire 1939). Fetvâları, halen Sudî Arabistan'daki mahkemelerin mürâcaat kitabıdır. İbtâlû'l-Hiyel, Muvâfakâtü Sarîhi'l-Ma'kul li-Sahîhi'l-Menkul, et-Tevhîd, el-Kader, es-Seyfü'l-Meslûl, İktizâu's-Sirâti'l-Müstakîm adlı kitapları meşhurdur. Hanbelî âlimlerinden İbn Teymiyye adıyla meşhur Fahrüddîn Muhammed bin Ebi'l-Kâsım başkadır. Bu da Harranlı olup, 621 de 79 yaşında vefat etmiştir. Tefsîri ve Hanbelî fıkına dair eserleri vardır.

- **İbn Kayyım.** Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed bin Ebî Bekr el-Cevziyye (751/1350), Şam'da İbn Teymiyye'nin yetiştiği âlimlerdendir. Hocasının vefatına kadar 16 yıl yanından ayrılmamış ve yolunu devam ettirmiştir. O da önceleri Hanbelî mezhebinde iken, hocası ile beraber ayrı bir yol tutmuştur. Vefatında 60 yaşlarında idi. Çok sayıda kıymetli eseri vardır. Usûl ilminde İ'lâmü'l-Muvakkîin kitabı mühimdir. Siyer ilminde Zâdü'l-Meâd diye de meşhur Hedyü'n-Nebevî kitabı, marjinal fikirlerini ileri sürdüğü bir eserdir. Fıkıhta İğâsetü'l-Lehfân, kelâmda Şifâü'l-Alîl, tasavvufa dair Şerhü Menâzili's-Sâirîn kitapları meşhurdur. el-Kasîdetü'n-Nûniyye adlı eserinde serdettiği teccsîmi andırır fikirleri, Sübkî ve başka ulemâ tarafından tenkid edilmiştir.

- **Hecâvî.** Ebu'n-Necâ Şerefüddîn Mûsâ bin Ahmed el-Hecâvî (968/1560), Dımeşklidir. Emevî câmiinde ders verirdi. Hanbelî fıkına dair el-İknâ li-Tâlibi'l-İntifâ adlı eseri meşhurdur. İbn Kudâme'nin Mukni' adlı eserinin muhtasarıdır. Çok şerhleri vardır.

- **Behûtî.** Mansur bin Yûnus bin Salâhiddîn el-Behûtî (1051/1641), Mısır'da zamanında Hanbelî mezhebinin reisi idi. Bu mezhebin muteber fıkıh kitaplarından olan Keşşâfü'l-Kına' ale'l-Kına' ve başka eserleri vardır.

- **İbn İmâd,** Ebu'l-Felâh Abdülhayy bin Ahmed (1089/1679), Dımeşk'in Sâlihiyye semtinde doğdu. Dımeşk'da yetişip icâzet aldı. Kâhire'ye gitti. Dımeşk'a dönüp talebe yetiştirmeye başladı. Hacca gittiğinde Mekke-i mükerrremede 67 yaşında vefat etti. Hanbelî fıkına dair Şerhu Metni Münthâ adlı eseri vardır. Hazret-i Peygamber devrinden itibaren yaşamış İslâm meşhurlarının hayatlarını kısaca anlattığı sekiz cildlik Şezerâtü'z-Zeheb kitabı meşhurdur.

- **İmâdî.** Hâmid bin Ali (1171/1757), Dımeşklidir. Hanbelî müftisi Ebu'l-

---

Mevâhibî'nin talebesidir. Hicaz'daki âlimlerden de ders aldı. Ümeyye câmiinde ders vermeye başladı. Hanbelî müftisi oldu. Çok sayıda eseri vardır.

Altıncı Devir
TAKNİN DEVRİ

Bu devir umumiyetle, zamanın en güçlü İslâm devleti sayılan Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermânı'nın ilan edildiği 1839 yılından başlar; XIX ve XX. asırları ifade eder. Bu devirde de taklid devrinin hususiyetleri aynen devam etmekle beraber, İslâm hukukuna dair hükümlerin, eski devirlere nazaran daha yaygın bir biçimde kanunlaştırıldığı görülür. Bir de bu devirde, Selefe bağlılığı ön planda tutan gelenekçi (muhafazakâr) ulemânın yanında, İslâmî ilimler sahasında yeni ve marjinal fikirler ileri sürmekle tanınan yenilikçi (reformist, modernist) müelliflerin yaygın olarak ortaya çıkıp güçlendiği söylenebilir.

Onsekizinci asır sonlarında İslâm devletleri eski kudret ve haşmetlerinden çok şey kaybetmişlerdi. Amerika'yı keşfedip, buradaki zenginlikleri ülkelere taşıyan ve yeni ticaret yolları keşfeden Avrupalılar askerî, mâlî ve kültürel bakımdan müslümanların önüne geçtiler. Sanayi inkılâbı ile bu ara iyice açıldı. Harblerle ve iç karışıklıklarla uğraşan Osmanlı Devleti, bu ilerlemeleri takip etmeye imkân bulamadı. Padişah ve devlet adamları vaziyeti görüyor, ama ellerinden bir şey gelmiyordu. İslahat hareketlerine girişenler iç ve dış güçler tarafından çeşitli metodlarla engelleniyordu. Ülkede para kıtlığı vardı. Bunun neticesi olarak askerî, siyasî ve adlî müesseselerde zaaf başgöstermişti. Ticaret ve küçük sanayi durma noktasına gelmişti. Fransız ihtilâlinin neşrettiği milliyetçilik cereyanı, çeşitli milletlerden müteşekkil Osmanlı Devleti'ni hırpaladı. Bu çeşitli unsurlar istiklâllerini elde ettiler ve güçlü Avrupa devletlerinin tehdid vesilesi oldular.

Bu devirde (XI. asırda Normanlar tarafından işgal edilen Sicilya ve XV. asırda Aragon-Kastilya krallığı tarafından ilhak edilen Endülüs sayılmazsa) ilk defa müslümanlarla meskûn topraklar elden çıkmaya başladı. İlk önce 1793 yılında Kırım Rusların eline geçti. Ardından 1858 yılında İngilizler Hindistan'ı işgal ettiler. Türkistan ve Kafkasya peyderpey Ruslar ve Doğu Türkistan da Çinliler tarafından istilâyâ uğradı. Kaç asırlık İslâm toprakları kaybedilmeye başla-

dı. Emperyalistlerin teknik gücü karşısında zamanın yegâne İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu mukâvemet edemedi. 93 harbi denilen 1877 Osmanlı-Rus Harbi ve Birinci Cihan Harbi neticesinde ülke topraklarının büyük kısmı Avrupalılar tarafından işgal edildi. Balkanlardaki Osmanlı toprakları üzerinde yeni müstakil devletçikler kuruldu. Burada yaşayan müslümanlar, Sırbistan, Romanya, Yunanistan ve Bulgaristan gibi, hıristiyanların hâkim olduğu devletlerde azınlık durumuna düştüler. Bosna ve Hersek, Avusturya tarafından ilhak edildi. Anadolu işgal edildi. Osmanlı Devleti yıkıldı, onüç asırlık İslâm halifeliği tarihe karıştı. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki bir kısım toprakları üzerinde Türkiye Cumhuriyeti kuruldu ise de, Cezâyir, Tunus, Fas, Batı Afrika, Suriye ve Lübnan Fransız müstemlekesi hâline geldi. Irak, Filistin, Arabistan, Yemen, Umman, Mısır, Sudan, Doğu ve Orta Afrika, Kıbrıs, Malaya, Afganistan İngiliz müstemlekesi oldu. Libya, İtalyanlar tarafından işgal edildi. Endonezya, önce Portekizlilerin, sonra Hollandalıların eline geçti. Zamanla bu devletler istiklallerini kazandı iseler de, bu defa diktatörlerin elinde ve emperyal güçlerin kontrolünde varlıklarını devam ettirmeye başladılar.*

OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT

Bu zaaf devresinde, Avrupalıların ekalliyetleri bahane ederek yaptıkları baskılara mukâvemet edebilmek, hem de gereken ıslahatı gerçekleştirebilmek için hukukî ve adlî yenilikler yapıldı. Avrupaî tarzda kanun tekniğine uygun kanunlar çıkarıldı. Bunlar arasında bir tanesi İslâm hukuku bakımından çok mühimdir: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. Osmanlı medenî kanunu diyebileceğimiz bu kanun, Fransız medenî kanununu iktibas etmek isteyen bir gruba karşı kazanılmış zaferdi. Daha da mühimmi, İslâm tarihinde bir ilki gerçekleştiriyordu. Gerçi daha önceleri de İslâm hukukunun bazı prensipleri kanunlaştırılmıştı ama bu kadar geniş bir sahanın kanunlaştırması ilk defa oluyordu. 1869-1876 yılları arasında Ahmed Cevdet Paşa riyâsetinde bir heyet tarafından Hanefî mezhebine göre hazırlanıp neşredilen Mecelle, küllî kâidelerden başka, borçlar, eşya ve muhakeme usulüne dair 1851 maddeden müteşekkildi. Sistematiği ve dili mükemmel idi. Çok şerhleri yapılmış; Osmanlı halklarının lisanlarına; İngilizce ve Fransızcaya da tercüme olunmuştu. 1926 senesine kadar Türkiye'de tatbik edilmiş; Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkelerde bir müddet daha mer'iyetini muhafaza ettikten sonra, bazı müslüman ülkelerdeki medenî kanunlara da mehoz olmuştur. Günümüzde kısmen Lübnan'da ve bilhassa müslümanlar bakımından İsrail'de hâlâ tatbik edilmektedir.**

* - Etraflı bilgi için bkz. Salih Tuğ: **İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, İst. 1969.

** - Mecelle hakkında etraflı bilgi için bkz. Osman Öztürk: **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İst. 1973; Osman Kaşıkçı: **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle**, İst. 1997.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin esbâb-ı mûcibe mazbatasından mücmelen ve sadeleştirilerek alınan şu ifadeler, bu devirdeki taktîr (kanunlaştırma) zaruretini doğuran âmilleri göstermek bakımından mühimdir:

“Uçsuz bucaksız bir deniz olan fıkıh ilminden lâzım gelen hükümleri çıkararak meseleleri çözmek çok büyük bir meleke ister. Bilhassa Hanefî mezhebinde muhtelif tabakalara mensup çok sayıda hukukçu gelmiş geçmiş; bunlar arasında birçok hukukî ihtilaflar vuku' bulmuş; bu sebeple Hanefî fıkıhı, Şâfiî fıkıhı gibi tenkîh edilemeyip (sistematik bir hâle getirilemeyip) müteşeb ve müteşeddid olmuş, yani çok dallara ayrılarak zorlaşmıştır¹³⁰. Bu çeşitli icthadlar arasından sahîh olanını seçmek ve hâdiseleri ona tatbik etmek de güçtür. Zamanın değişmesiyle de bazı hükümler değişmiştir. Zamanın değişmesinden doğan hukukî ihtilaflarla, delillerin değerlendirilmesinden doğan ihtilafların arasını ayırılmak de hayli müşküldür. Bütün fıkî meseleleri ihâtâ etmek de çok güçtür. Bir ara Hanefî mezhebindeki fıkıh meselelerini toplayıp bir araya getirmek maksadıyla zamanın faziletli fakîhleri toplanmış ve Tatarhâniyye ve Fetâvâ-yı Cihangiriyye gibi kitaplar te'lifine çalışılmış ise de, tam mânâsıyla fıkıhın fûruu ve mezhebin ihtilâfları bir araya getirilememiştir. Fetvâ kitapları da, hâdiselerin fıkıh kitaplarına göre hallini gösteren eserler olmakla beraber, asırlar boyu, ileri gelen Hanefî hukukçularının verdiği fetvâların toplanıp bir araya getirilmesi de çok zordur. Bu sebeple İbn Nüceym, bir takım küllî kâideleri (hukukun umumî prensiplerini) ve bunlara bağlı hukukî hükümleri bir araya getirmeye çalışmışsa da, bu çığırını genişleterek sürdürecekt derecede âlimler yetişmediği gibi, mahkemelerde istihdam edilebilecek kâdılar bulmak da müşkül olmuştur. İşte bu sebeple hâkimlerin kolaylıkla müracaat edebilecekleri, ihtilaflardan arınmış ve sadece muteber hukukî kavilleri hâvi bir kitap neşretmek zarûreti hâsıl olmuş; bundan da Mecelle doğmuştur.”

Osmanlı Devleti'nde, kanunlaştırma hareketleri ve Mecelle'ye paralel olarak adliye teşkilatında da değişiklikler yapılmıştı. Eskiden beri câri olan ve kâdılarının riyâset ettiği şer'î mahkemelerin yanında, cezâ ve ticaret dâvâlarına bakacak çok hâkimli nizâmiye mahkemeleri kuruldu. Modern tarzda müddeî umumîlik (savcılık), mukâvelât muharrirliği (noterlik), muhâmîlik (avukatlık) müesseseleri İslâm dünyasına girdi. Muayyen sahalarda gayrimüslimlerden de hâkim ve adlî memurlar tayin edildi. Şer'îyye mahkemeleri, zamanla ahvâl-i şahsiyye denilen şahıs, âile ve miras ile kısas ve diyet dâvâlarına bakmakla kayıtlandırıldı. Bunun dışındaki dâvâlar nizâmiye mahkemelerinde görülecekti. Şu kadar ki bu mahkemelerde de umumiyetle kâdılar hâkimlik yapıyor; bunlar İslâm hukukunu,

130- Hanefî mezhebinde bazen bir mesele, kendisiyle hiç alâkası yokmuş gibi görülen bir başlık altında anlatılabilir. Söz gelişi devlet başkanlığı, cemaatle namaz bahsinde anlatılmıştır. Bu sebeple “Hanefî mezhebinde kırk yılda fakîh olana; Şâfiî mezhebinde de kırk günde fakîh olmayana şaşılır!” demişlerdir. Ali Haydar Efendi, I/21.

ezcümle Mecelle'yi tatbik ediyorlardı. Binaenaleyh bu mahkemeler laik mahkemeler değildi. Bu devirde Avrupaî tarzda temyiz ve istinaf usulleri kuruldu.*

Osmanlı Devleti'nde 1839 tarihinde başlayan Tanzimat Devri'nde çok sayıda kanun hazırlanmıştır. Bunlardan en meşhurları, 1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunları; 1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi; 1876 tarihli kanun-ı esasî (anayasa); 1879 tarihli hukuk ve ceza usul kanunları, 1850 ve 1864 tarihli ticaret kanunları, 1861 tarihli ticaret usulü kanunudur. Bu kanunlar, İslâm hukukunun sükût edip, tanzimini hükûmete bıraktığı sahalara aittir. Bu bakımdan örfî hukuk geleneğinin devamını yansıtır. Doğrudan İslâm hukuk tarihi ile alâkalı olmadığından burada tedkike gerek görülmemiştir. Şu kadar ki 1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi şer'î hukuka dayanır.

İttihad ve Terakki Hükûmetinin hazırladığı 1917 tarihli Hukuk-ı Âile Kararnâmesi de İslâm hukukunun nikâh ve talâk hükümlerinin kanunlaştırıldığı bir metindir. Gayrimüslimlere ait hükümleri de ihtiva eder. Dikkate değer tarafı, İslâm hukuku tarihinde, muayyen bir mezhebe bağlı kalınmadan telifikçi zihniyete göre hazırlanmış ilk kanun olmasıdır. Böylece hem muhafazakâr müslümanların hem de adlî otonomisi kaldırılan zimmîlerin reaksiyonu sebebiyle bir buçuk sene sonra ilgâ olunmuştur. Osmanlı Devleti'nden ayrılan müslüman ülkelerde bir müddet daha tatbik edilmiş ve buralarda hazırlanan aile kanunlarının me hazlarından biri olmuştur. Arapça, Fransızca ve İngilizceye tercümeleri vardır. Hukuk-ı Âile Kararnâmesinden sonra, şer'î hukukun diğer sahalarının da bu tarzda kanunlaştırılacağı anlaşılmakta ise de, Umumî Harb'in kaybedilmesi üzerine doğan yeni şartlar buna elvermemiştir.**

HUKUK TEDRİSATI

Tanzimat devrinde, Osmanlı Devleti'nde hukuk tedrisatı yapan hususî mektepler kurulmuştur. Şeyhülislâm (1854-1858) Meşrebzade Ârif Efendi'nin gayretleriyle, bir yenilik olarak, hâkimliğe alınacaklar için imtihan usulü getirilmiş, bir süre sonra da muayyen bir mektepten mezun olma şartı aranmaya başlanmıştır. Bunun için, Meşihat'e bağlı olarak 1270/1854 yılında İstanbul-Süleymaniye'de Muallimhâne-i Nüvvâb kurulmuş, bu okul sonradan (1302/1885) Mekteb-i Nüvvâb, daha sonra da (1326/1908) Medresetü'l-Kudât adını almıştır. Bu arada yeni kurulan mahkemelere hâkim yetiştirmek üzere gayrimüslimlerin de devam edebilecekleri modern tarzda yeni hukuk mektepleri de kurulmuştur. Bunlara paralel olarak, medreselere verilen ehemmiyet giderek azalmış; bu da medreselerin çöküşünü hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra med-

* - Etraflı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci: **Osmanlı Mahkemeleri**, İst. 2004.

** - Etraflı bilgi için bkz. M. Âkif Aydın: **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İst. 1985.

reseler ve bu arada İslâm hukuku tedrisatı veren mektepler kapanmıştır.

Kâhire'deki Câmi'ül-Ezher'in şeriat fakültesi bu devirde de popülaritesi ni kaybetmemiş; dünyanın her yerinden gelen Müslüman gençler burada İslâmî ilimleri, ezcümle İslâm hukukunu öğrenmişlerdir. Şeyh Abduh'un Mısır başmüf-tiliği zamanında, Ezher programlarında modernist telâkkiler istikâmetinde ta'dilât yapılmıştır. Ezher hocaları ve talebeleri arasında, muhafazakârlar ve moder-nistler şeklinde tefrika meydana gelmiş; bunların mücâdelesi günümüze kadar canlılığını kaybetmeden sürmüştür. Bu devirde, Buhârâ ve Türkistan medresele-rinin yıldızı sönmeye yüz tutarken; Hindistan'da, İslâmî ilimler, ezcümle İslâm hukuku tedris edilen medreseler sivrilmiştir. Bunlardan Kerala'daki Bâkiyâtüs-sâlihât medresesi ve Diyobend'de muhaddis Muhammed Enver Şah Keşmîrî'nin ders verdiği Dârü'l-Ulûm medresesi öne çıkmıştır. Kerala Bâkiyâtüs-sâlihât medresesinin müderrislerinin neşrettiği el-Muallim adlı mecmuada İslâm huku-ku tedkikleri ve fetvâlar yer alır.

SON ASIR İSLÂM HUKUKÇULARI

Çok uzun bir müddet devam eden taklid devrindeki hukukçular, dinî, hu-kukî ve ictimâî telâkkileri ve yetişme tarzları bakımından birbirlerine çok ben-zeyen şahsiyetlerdi. Son asırda yetişen İslâm hukukçularının bir kısmı geleneğe sâdik kalmış; bir kısmı da modern cereyanların tesirine girmiştir. Böylece hu-kukçular arasında gelenekçi (muhafazakâr) ve yenilikçi (modernist) tefriki yap-mak icab etmiştir. Muhafazakârlar, Selef'e hürmetkâr, mezhebe bağlı, tasavvufu kabul eden; modernistler, Selef'i sorgulayan, mezheb taklidine karşı, telfik ve yeni icthadlara taraftar, tasavvufa ilgisiz tavırlarıyla ayırdedilmektedir. Bunlar-dan en meşhur olan ve iz bıraktığı düşünülen bazıları aşağıda zikredilecektir:

- **Muhammed bin Ali eş-Şevkânî** (1250/1834), Zeydiyye ulemâsındandır. Yemen'in San'a şehrinin Hecretü'ş-Şevkân kasabasında doğdu. San'a'da kâ-dı olan babasından, Kevkebânî ve San'anî'den Ehl-i sünnetin meşhur kitaplarını okuyarak yetişmiş; zamanla Zeydiyye mezhebini terkederek taklîde karşı ol-duğunu açıklamıştır. Pekçok fikirlerinde İbn Teymiyye'den ilham almış ve ken-disini çok övmüştür. Sıfat-ı ilahiyeyi bildiren nassları te'vilsiz zâhirî mânâları-na hamletmesi sebebiyle devrin ulemâsının tenkidine mâruz kalmıştır. 77 yaşın-dayken San'a'da vefat eden Şevkânî'nin çok sayıda faydalı eserleri vardır. Tef-sirde Fethü'l-Kadîr, ahkâm hadîslerini bildiren Neylü'l-Evtâr, fıkıh usûlüne dair İrşâdü'l-Fühûl, fetvâlarını hâvi el-Fethü'r-Rabbânî adlı eserleri meşhurdur.

- **Seyyid Dâvud bin Süleyman el-Bağdadî**. (1299/1882), İbn Cercis nâ-mıyla bilinir. Bağdad'da doğdu. Hazret-i Hüseyin'in soyundandır. Bağdad, Şam, Musul ve Mekke'de kalarak ilim öğrendi. Hanefî ulemâsındandır. Nakşî meşâ-yihinden Hâlid Bağdadî'ye intisab etti ve hilâfet aldı. Çeşitli eserlerinden, Veh-

hâbîliğe reddiye olarak kaleme aldığı Minhatü'l-Vehbiyye ile mezheblerin telfikinin caiz olmadığına dair Eşeddü'l-Cihâd risâleleri meşhurdur.

- **Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed bin Ahmed el-Uleyş** (1299/1882), aslen Trablusgarblıdır. Kâhire'de 1217/1802'de doğdu. Câmi'ül-Ezher'i bitirdi. Kâhire'de Mâlikî müftisi ve kâdısı olmuştur. İngilizlere karşı Urâbî isyanı vesilesiyle hapse atıldı ve burada vefat etti. Şâzelî idi. Çok kitap yazdı. Bunlardan Mâlikî fıkıhında Hidâyetü's-Sâlik, Muhtasarı Halîl şerhi Minehü'l-Celîl, Tezkiretü'l-Müntehâ fî Ferâizi'l-Mezâhibi'l-Erbaa ve fetvâlarını hâvi Fethü'l-Aliyyi'l-Mâlik meşhurdur.

- **İbrâhim Fasîh el-Hayderî** (1299/1882), Bağdad'da 1236/1882 senesinde dünyaya geldi. Hayderîzâde Seyyid Sibgatullah'ın oğludur. Beldesindeki meşhur ulemâdan okudu. Haremeyn'de Şâfiî kâdılığı yaptı. Meşâyih-i Nakşbendiyeden Mevlânâ Hâlid Bağdadî'ye intisab ederek hilâfet aldı. Çok sayıda eseri vardır. Fıkıhta Süyûtî'nin el-Eşbah ve'n-Nezâr'ine şerhi, İbn Hacer'in Tuhfetü'l-Muhtâc'ına hâşiyesi meşhurdur. Mecdü Tâlid adlı eserinde mürşidini anlatmıştır. Hıristiyanlara ve Selefilere reddiye tarzında eserleri de vardır.

- **Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy el-Lüknevî** (1304/1886), 1264/1848 senesinde Lüknov'da doğdu. Soyu Ensâr-ı kiramdan Ebû Eyyüb Hâlid bin Zeyd'e dayanır. Babası Abdülhalîm, Haydarâbâd kâdısı idi. Abdülhayy, devrinin âlimlerinden okuyup yetişti. Babasının yerine kâdı olması teklif edilirse de kabul etmedi. Hadîs ilminde üstâd idi. Ehl-i sünnetin en önde gelen müdâfilerindendi. Zamanında Hindistan'ın fetvâ mercii oldu. Haydarâbâd'da yaşayıp vefat etti. Ekserisi Arapça, yüzon kadar eseri vardır. Mensubu olduğu Hanefî mezhebindeki fukahâyı anlatan el-Fevâidu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye çok kıymetlidir. Fıkıhta, Siâye adında Vikâye şerhi ve Mecmû'atü'l-Fetâvâ adlı eserleri vardır. Ayrıca hadîs usûlünde el-Ecvibetü'l-Fâdıla, cerh ve ta'dille alâkalı er-Raf'u ve't-Tekmîl, mevzu hadîslere dair el-Âsârü'l-Merfû'a ve İmam Muhammed'in Muvatta'ına et-Ta'lîkü'l-Mümecced ve en-Nâfi'u'l-Kebîr limen yutaliü'l-Câmi'üs-Sagîr adlı eserleri meşhurdur.

- **Seyyid Ahmed bin Zeynî ed-Dahlân** (1304/1886), Mekke-i mükerreme Şâfiî müftisi, reisülulemâsı ve şeyhülhutebâsı idi. 1231/1815'de Mekke-i mükerremede dünyaya geldi. Medîne-i münevverede 73 yaşında vefat etti. Hayatı boyunca Vehhâbîler ile mücâdele etmiş, bunların görüşlerine reddiye mahiyetinde çok eser yazmıştır. Hülâsatü'l-Kelâm fî Beyânî Umerâi Beledi'l-Harâm, fir-Reddi ale'l-Vehhâbiyyeti Etbâi Mezhebi İbni Teymiyye ve ed-Dürerü's-Seniyye fir-Reddi ale'l-Vehhâbiyye adlı kitapları meşhurdur. Hindistanlı Muhammed Beşîr bin Bedriddîn (1323/1905), Sıyânetü'l-İnsân adıyla Ahmed Dahlân'a reddiye yazmışsa da, Mevlânâ Abdülhayy bin Abdülhalîm Lüknevî (1304/1886) de, Beşîr'e reddiye yazarak Seyyid Dahlân'ı müdafaa etmiştir.

- **Mahmud el-Hamzavî** (1305/1887), Dîmeşk-i Şam'da 1236/1821 senesinde doğdu. Babası Muhammed Hüseyinî'nin aslı Harrânlıdır. Hazret-i Hüseyin'in soyundandır. Âilesi nakîbüleşraflık yapmıştır. Kendisi de Dîmeşk müftisi idi. Anadolu'ya ve İstanbul'a ziyaretlerde bulundu. Dîmeşk meclis-i kebîr âzâlığı yaptı. Burada vefat etti. Mesâilü'l-Evkâf, et-Tarîkatü'l-Vâzıha, Risâle fî Haleli'l-Muhâzarati ve's-Sicillât, el-Ferâidü'l-Behiyye fî Kavâidi'l-Külliyeye adlı eserleri meşhurdur. Kıyas hükmünün, hükmü veren hâkim tarafından infaz edilmedikçe tamam olup olmayacağına dair Tenbîhü'l-Havâs alâ enne'l-İmzâe mine'l-Kadâi fi'l-Kisâsi ve'l-Hudûd adlı eseri, Abdüsettar Efendinin Tenbîhü'r-Rükûd adlı eserine reddiyedir. Ahmed Cevdet Paşa da bu hususta Cevdetü'l-Enzâr alâ Tenbîhi Abdissettâr adlı bir eser kaleme almıştır.

- **Abdüsettar Efendi** (1305/1887), Hanefî ulemâsından olup, Kırımılıdır. İstanbul'da yetişmiştir. Mekteb-i Hukukta ders verirdi. Mecelle cemiyeti âzâlığı yaptı. Mahkeme-i Temyiz âzâsı oldu. Mekke-i mükerreme mollası (kâdısı) iken Tâif'de vefat etti. Şerhu Kavâidi'l-Mecelle, Medhal-i Fıkh, Teşrihü'l-Kavâidi'l-Külliyeye, Tenbîhü'r-Rükûd alâ enne'l-İmzâe minelkadâi fi'l-Kisâsi ve'l-Hudûd adlı eserleri meşhurdur.

- **Muhammed Kadri Paşa** (1306/1888), Anadolu'dan Mısır'a gelmiş bir ailedendir. 1237/1821 tarihinde Mısır'da Melluy'da doğdu. Burada ve Kâhire'de okudu. Ecnebi lisan tahsili aldı. Hidiv'in velîahdine hoca tayin edildi. Mehâkim-i Muhtelita Müsteşarı, Adliye Nâzırı ve Maârif Vezîri oldu. Ahmed Cevdet Paşa gibi, Mısır'da ecnebî kanunların iktibâs olunmasına muhalefet ederek, kendisi şer'î hükümlere dayanan mükemmel kanun projeleri hazırlamıştır. Osmanlı hukuk tarihinde çok tutulan Molla Hüsrev'in Dürer ve Halebî'nin Mültekâ adlı eserleri mehz olmak üzere hazırladığı Ahkâmü'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye ve Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân adlı oldukça mükemmel medenî kanun projeleri de, modernistlerin baskı ve nüfuzu sebebiyle kanunlaşmamıştır. Kanunü'l-Adl ve'l-İnsâf li'l-Kadâ alâ Müşkilâti'l-Evkâf adlı projesi de böyledir. Hanefî idi. Kadri Paşa'nın bu iki eserinden birincisinin Fransızca ve İtalyanca'ya resmî tercümesinden başka (İskenderiye 1875); E. Clavel'in *Droit Musulman. Du statut personel et des successions* (Paris 1895) adıyla Fransızca ve Sudan hükûmeti için Sir Wasey Sterry ve N. Abcarius tarafından *Code of Mohammedan Law by Muhammed Kadri Pasha* adıyla İngilizce tercümesi de yapılmıştır (Londra 1914). A. F. M. Abdurrahman'ın *Institutes of Mohammedan Law* (Kalküta 1907) adlı İngilizce tercümesi de vardır. Türkçeye de tercüme edilmiştir (Ahmet Akgündüz: *Mukayeseli İslâm-Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, 144 vd.) Kadri Paşa'nın bu eseri, Arap memleketlerinde mevzuat olarak itibar görmüştür. Bugün Lübnan şer'î mahkemelerinde resmen mer'îdir. Mürşidü'l-Hayrân'ı Abdülaziz Kâhil Bey, *Droit musulman. Statut réel* adıyla Fransızcaya tercüme etmiştir (Kahire 1893). Evkaf kanunu projesini de Abdülaziz Kâ-

hil Bey, *Du Wakf* (Kâhire 1896) ve U. Pace ile V. Sistro, *Code annoté du wakf* (İskenderiye 1946) adıyla Fransızcaya tercüme etmiştir.

- **Şihâbüddin el-Mercânî** (1306/1889), Kazan'da dünyaya geldi. Önce babasından ders aldı. Sonra Buhârâ ve Semerkand'e giderek tahsil gördü. Önceleri Hanefî mezhebinde idi. Eski müctehidler zaman zaman tenkid ederdi. Taklide karşı, telif ve ictihada tarafdardı. Bu sebeple, Kazan Ulu Câmîindeki imamlık, hatiplik ve müderrislik vazifesinden azledildi. İbn Kemal Paşa'nın Tabakâtü'l-Müctehidîn adlı eserine tenkidi ve vakitlerin teşekkül etmediği yerlerde ibâdet ile alâkalı Nâzûratü'l-Hak adlı eserleri vardır.

- **Sıddık Hasen Han** (1307/1889), aslen Buhârâlı olup, Hindistan'da, Kinnûc'da doğdu. Delhi'de Şah Veliyyullah Dehlevî'nin oğlunun talebelerinden ve Hicaz'da Şevkânî'nin talebelerinden ders aldı. Memleketine döndüğünde Bhûpal melikesiyle evlenerek servet ve makama nâil oldu. Önceleri Hanefî mezhebinde idi. İbn Teymiyye ve tilmizlerine aşırı bağlılığı; bunun yanında klasik ulemâyaya ağır tenkidleri, çevresinde reaksiyona sebep oldu. Fıkıh usûlünde Husûlü'l-Me'mûl; taklîdin zemmi ve ictihada teşvik sâdedinde el-İklîd ve et-Tarîkatü'l-Müslâ; ahkâm âyetlerinin tefsirine dair Neylü'l-Merâm adlı eserleri vardır.

- **Ömer Hilmi Efendi** (1307/1887), Hanefî ulemâsındandır. İstanbul'da 1258/1843'de doğdu. Babası ulemâdan Karinâbâdî Abdurrahman Efendidir. Birçok hocadan okudu ve Kazasker Tikveşli Yûsüf Efendi'den icâzet aldı. Fetvahâneye intisab etti. Fetvâ emîni, Evkâf-ı Hümâyûn müsteşârı, Senedât-ı Hâkanî memuru, Mahkeme-i Temyiz âzâsı ve reisi olarak vazife ifâ etti. Mecelle Cemiyeti âzâsı olarak Mecelle'nin hazırlanmasında emeği geçti. Ahmed Cevdet Paşa, kendisi için "Asrımızın İmam-ı A'zamı" derdi. Mekteb-i Hukuk'ta Mecelle, vakıflar, miras, diyet, usûl-i muhakeme dersleri verdi. Ders verirken bildiği ecnebi lisanlar sebebiyle garp menbalarından da gerekçeler verdiğini gören bir Ermeni talebenin, hocasına hayranlığından dolayı ayağa kalkıp müslüman olduğu ve Dâniş adını aldığı meşhurdur. Ömer Hilmi Efendinin vakıflara dair dağınık hükümleri bir araya getirerek hazırladığı İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmî'l-Evkâf adlı eseri latin harflerine de çevrilmiştir. Cezâ hukukuna dair Mecelle tarzında eseri Mi'yârü'l-Adâlet ve Ahkâmü'l-Arâzi adlı eserleri de meşhurdur.

- **Ahmed Cevdet Paşa** (1312/1895), Lofça'da 1238/1822 senesinde doğdu. Babası eşraftan Hacı İsmail Efendidir. Lofça'da başladığı tahsilini İstanbul'da tamamladı. Kâdılık, müderrislik yaptı. Mülkiye sınıfına geçerek vezir oldu. Tanzimat'ın hakikî mimarlarından. Yapılan ıslahatın hukuka uygun olması için gayret göstermiştir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye reisi ve Adliye Nâzırı olmuştur. Vâlilik, nâzırlık, yüksek meclis âzâlığı gibi vazifelerde bulunmuştur. Meclis-i Hâs âzâsı iken İstanbul'da vefat etmiştir. Son devir Osmanlı âlimlerinin en büyüklerinden ve çok yönlü İslâm âlimlerinin son zamanda yetişmiş tipik bir

temsilcisidir. En büyük hizmeti, Mecelle Cemiyetini kurarak İslâm hukuku hükümlerini kanun hâlinde tertipleyip Osmanlı medenî kanunu Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'yi hazırlamasıdır. Bundan başka Arâzi Kanunnâmesi, Tapu Nizamnâmesi, Kanun-ı Cezâ gibi çok mevzuat, Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkmıştır. Vak'anüvis iken hazırladığı Tarih-i Cevdet adlı eseri çok kıymetlidir. Tefsir, hadîs, kelâm, edebiyat, gramer, mantık ve başka ilimlerin hemen her dalında eser yazmıştır. Hanefî idi.

- **Mehmed Âtîf Bey** (1316/1898), İstanbul'da 1267/1851'de dünyaya geldi. Mısır mollası Kuyucaklızâde Nâfiz efendinin oğlu; İstanbul kâdısı Âtîf Efendinin torunudur. Annesi şeyhülislâm Feyzullah Efendinin soyundandır. Zamanın âlimlerinden okuyup icâzet aldı. Fetvâhâne'ye intisab etti. Mülkiye mektebinde Mecelle ve Arâzi kanunu müderrisliği yaptı. Meclis-i İdare-i Evkâf reisi iken vefat etti. Fazilet ve nezâketi ile ün yaptı. Arapça ve Farsçayı anadili gibi bilirdi. Usûl-i fıkıhta üstad idi. Mecelle şerhi meşhurdur. Hanefî idi.

- **Ahmed Zühdi Paşa** (1319/1901), seyyiddir. 1249/1833'de İstanbul'da doğdu. Binbaşı Rıfat beyin oğludur. Mekteb-i Mülkiyye-i Avniyye'yi bitirdi. Bâyezid câmiî derslerine devam edip icâzet aldı. Mutasarrıflık ve vâililik yaptı. Mâliye, nâfia ve maarif nâzırı oldu. İstanbul'da vefat etti. Kızıltoprak'da câmi ve mektep yaptırmıştır. Hanefî mezhebine göre Türkçe iki cild Mecmû'at-üz-Zühdiyye fıkıh kitabı çok meşhurdur. 1311'de basılmıştır. Mekteplerde okutulurdu.

- **Sava Paşa**, Sultan II. Abdülhamid devri ricâlinden idi. Rum milletinden Yanyalı doktor Sava Efendinin oğludur. Çeşitli mutasarrıflık ve vâililiklerde bulunmuş; Hâriciyye ve nâfia nâzirlikleri yapmış; Galatasaray Sultânîsi müdiri olmuştur. Tekâüde ayrıldıktan sonra gittiği Paris'de vefat etmiştir. *Method de droit musulman* adlı eseri Selanikli Abdurrahman Adil bey tarafından tercüme edilmişse de, Meşihat'teki tedkik-i müellefetât-ı şer'iyye heyeti, "nakilleri görülmeden ve kütüb-i fıkhiyyede mahalleri tedkik edilmeden basılamaz" raporu vermiştir. İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd (*Etud sur la théorie du droit musulman*) adındaki Fransızca eseri, Baha Arıkan tarafından Türkçeye tercüme edilip basılmıştır. Kendine mahsus bazı görüşleri bir tarafa bırakılırsa, bir gayrimüslimin, İslâm hukukunun künhüne bu kadar vukûfiyeti hayret ve takdire şâyândır.

- **Ali Haydar Efendi** (1321/1903). Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi'den tefrik etmek için "Büyük" ünvanıyla tanınır. 1253/1837'de İstanbul'da doğdu. Pirlepe eşrafından Numan Efendinin oğludur. Tikveşli Yusuf Efendiden okuyup icâzet aldı. Muallimhâne-i Nüvvâb'ı bitirdi. Bu mektebe ferâiz ve fıkıh muallimliğine tayin edildi. Kâdılıklarda bulundu. Maarif Meclisi reisi oldu. Aynı zamanda Hukuk Mektebi'nde usûl-i fıkıh ve Mecelle derslerini yürüttü. Ders verişindeki fesahat ve belâgat ile meşhur olmuştur. Hanefî idi. Usûl-i fıkıh dersleri, tale-

besinden Hacı Âdil Bey tarafından kitap hâline getirilerek tab olunmuştur.

- **Muhammed Abduh** (1323/1905), Mısır'ın batısındaki Şinrâ'da 1265/1849'da doğdu. Gençliğinde sporla meşgul oldu. Tanta'daki Ahmediyye medresesinde, sonra Câmî'ül-Ezher'de okudu. Muallimlik yaptı. el-Vekâyü'l-Mısıriyye gazetesinde muharrir olarak çalıştı. İngilizlere karşı ayaklanan Urâbî Paşa'ya yardım etti. Bu sebeple 1299/1881'de Suriye'ye sürüldü. Oradan Paris'e geçti. Üstadı Cemâleddin Efgânî ile beraber el-Urvetü'l-Vüskâ gazetesini çıkardı. Beyrut'a dönerek tedris ve te'lif ile meşgul oldu. 1306/1888'de Mısır'a döndü. Kâdıllığa, ardından İstinaf Mahkemesi müsteşarlığına ve nihayet Mısır müftülüğüne tayin edildi. Müftülüğü sırasında Câmî'ül-Ezher'deki ders programlarını, Mısır mahkemeler ve evkaf teşkilatını reforme etmeye muvaffak oldu. Üstadının vefatıyla Kâhire mason locası reisi oldu. Bu sebeple muhafazakâr çevrenin nefretini kazandı. İskenderiye'de vefat etti. Dünya müslümanların bir siyasî birlik altında toplanmasını (İttihad-ı İslâm) arzu eder; bunun tahakkuku için de yeni kadrolar yetişmesi gerektiğini söylerdi. Abduh, akıl ile nass çatışırsa, nassın ihmal edilerek aklın tercih edileceğine kâildi. Bu sebeple mucizeleri kabul etmezdi. Ahkâm-ı İslâmiyenin, modern çağa uydurabilmek maksadıyla bazı hükümlerinin yeniden tefsir ve gerekirse bertaraf edilmesi görüşündeydi. Taklîde karşı, telfike ve ictihada taraftardı. Bu sebeple İslâm dünyasında yeni bir çığır açmış, çeşitli müslüman ülkelerde çok sayıda entelektüel Abduh'un izinden yürüyerek, İslâm dünyasında muhafazakârlar/modernistler ayrılığı bârizleşmiştir. Şeyh Abduh, yaşadığı devirde ve vefatından sonra, başta Yûsuf Nebhânî, Mustafa Sabri Efendi olmak üzere, çok sayıda âlim tarafından tenkid edilmiştir. Kendine has görüşlerini Risâletü't-Tevhîd adıyla toplamış; bu eser vefatından iki sene sonra basılmıştır. Çok sayıda telifatından, Tefsîru'l-Kur'ân, er-Reddü alâ Hanoto, Risâletü'l-Vârîdât, Hâşiye ale'd-Devvânî, Şerhu Nehci'l-Belâğa, Şerhu Makâmâtî'l-Hemezânî, el-İslâm ve'n-Nasrâniyye, el-İslâm ve'r-Reddü alâ Müntekidîhi meşhurdur.

- **Manastırlı İsmail Hakkı** (1330/1913), Manastır'da 1264/1846'da doğdu. İstanbul'da tahsil görüp icâzet aldı. İstanbul'un büyük câmilerinde vâizlik yaparak şöhret kazandı. Hukuk Mektebi ve Medresetü'l-Vâizîn'de arapça hocalığı yaptı. Hanefî idi. Meşrutiyetten sonra İttihadçılara destek verdiği için muhafazakâr çevrenin nefretini çekti; hatta Ayasofya'daki bir vaazından sonra kürsüden inerken düşüp ayağını kırması, bu tarafdarlığın ilahî cezası olarak görüldü. Ferâiz ve nikâha dair iki eserinden başka İmam Ebû Hanîfe'nin menkibelerine dair Mevâhibü'r-Rahman kitabı vardır. Sırat-ı Müstekîm ve Sebîlü'r-Reşâd mecmualarındaki yazılarında mezheplerin telfikini müdâfaa etmiştir.

- **Hacı Zihni Efendi** (1332/1914), İstanbul'da 1262/1845 senesinde doğdu. Babası mülkiye kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendidir. Câmî derslerine devam edip icâzet aldı. Kalem memuriyeti yanında, Mekteb-i Sultanî ve

Mekteb-i Mülkiye’de arabî ve fıkıh muallimliği yaptı. Osmanlı ülkesinde neşredilen bütün kitapların ilmî cihetten murâkabe edilip ruhsat verildiği Meclis-i Maarifâzâsı oldu. “Erbab-ı fadlû kemalden” olması hasebiyle, yaş haddinden istisnâ edildi. 1884’de Stockholm’de toplanan Müsteşrikîn Cemiyet-i İlmiyyesine gönderdiği eserlerden dolayı kendisine altın madalya verildi. İstanbul’da vefat etti. Hanefî idi. Ni’met-i İslâm, el-Munkizü ani’d-Dalâl ve Tuhfetü’l-Erib tercümesi, Meşâhirü’n-Nisâ, usûl-i fıkhdan Usûlün-Nükâ, fûru-ı fıkhdan Tuhfetü’l-Mülûk adlı eserleri ve Arapça gramerine dair Türkçe kitapları vardır. Ni’met-i İslâm, Şernblâfî’nin Merâkû’l-Felâh hâşiyesinin tercümesi olup, ibâdetler ile nikâh ve talâk bahislerine dair ilmihal tarzında kıymetli ve meşhur bir eserdir.

- **Muhammed Emin el-Kürdî** (1332/1914), Erbilli Fethullahzâde âilesindedir. Medrese tahsili görüp icâzet aldı. Şâfiî fıkhında derinleşti. Talebe okutmaya başladı. Meşâyih-i Nakşbendiyyeden Tâvilalî Seyyid Ömer Ziyâuddin Efendiye (1318/1900) intisab ederek hilâfet aldı. Mekke-i mükerrerede 10 sene Mahmudiyye medresesinde; sonra da Câmî’ül Ezher’de müderrislik yaptı. Bulak’ta yerleşip bir medrese binâ etti. Kalyubiyye’de 77 yaşında hummadan vefat etti. Tenvîr-ül-Kulûb kitabı, bugün Şâfiî mezhebine mensup müslümanların mürcâaat ettiği ilmihallerin başında gelir. Vefatından hemen sonra doğan oğlu Necmüddin el-Kürdî de Şâfiî âlimi olup, Selâmetü’l-Kuda’î’nin talebesi ve halîfesidir. Câmî’ül-Ezher mezunu olup hayattadır. Babasına ait eserleri neşretmektedir.

- **Cemâlüddin el-Kâsımî** (1332/1914), seyyiddir. Dımeşk’da 1283/1866’da doğdu. Burada tahsil görüp kendisini yetiştirdi. Hükûmet tarafından gezici vâiz tayin edildi. Mısır ve Medine-i münevvereye gitti. Önceleri Hanefî idi. Taklide karşı, tefik ve ictihada tarafdar olduğu için “Mezheb-i Cemâlî” adıyla yeni bir mezheb kurmakla itham olundu. Tevkif edildiyse de serbest bıraktıldı. Bundan sonra inzivâya çekildi. Gerektiğinde dört mezhebden herhangi birine göre fetvâ verileceğine dair Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvâlarına müteallik olarak Şeyh Abduh ile beraber hazırladığı Fetâvâyü Mühimme fi’ş-Şeriatî’l-İslâmiyye adlı eseri ile, tefsirde Mehâsinu’t-Tevîl, akâidde Delâilü’t-Tevhîd, Mezâhibu’l-A’râb ve Felâsifeti’l-İslâm fi’l-Cin, ahlâkta İhyâ muhtasarı Mev’izatü’l-Müminîn, hadîs usûlünde Kavâidü’t-Tahtîs, Tenbîhü’t-Tâlib ilâ Ma’rifeti’l-Farzı ve’l-Vâcib, İslâhu’l-Mesâcid ani’l-Bida’ adlı eserleri vardır. Tefsiri dışındada hepsi basılmıştır.

- **Hacı Reşid Paşa**, Şerîf Nu’mân Fikri Efendinin oğludur. Musul vâlisi idi. Tekâüd olduktan sonra 1325/1907’de bir sene içinde yazdığı sekiz cildlik Rûhü’l-Mecelle adlı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye şerhi çok kıymetlidir. Dîn-i Mübîn-i İslâm adlı matbu bir kitabı daha vardır. Hanefî idi.

- **Mahmud Es’ad Efendi** (1336/1918), 1272/1855’de Seydişehir’de doğdu. Babası Güzelefezizade Emin Efendi ve dedeleri kâdî idi. İstanbul’da Fâtih

müdürrislerinden Elbasanlı Abdülkerim Efendiden okudu. Medresetü'l-Kudât'ı ve Dârülfünûn Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Kâdılık ve muallimlik yaptı. Dârülfünûn Hukuk ve İlahiyat Fakültesi'nde müdürris oldu. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi ve Defter-i Hâkânî Nâzırı (Tapu-Kadastro Umum Müdürü) oldu. Meşrutiyette meb'usluk yaptı. İstanbul'da vefat etti. Telhis-i Usûl-i Fıkh, Ferâidü'l Fevâiz, Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı Husûsiyye-i Düvel, Tarih-i İlm-i Hukuk, Şeriat-ı İslâmiyye ve Karlayl adlı eserleri meşhurdur. 1912 ve 1913 tarihli arâzi intikali kanunlarını Es'ad Efendi hazırlamıştır. Hanefî idi.

- **Ahmed Rızâ Han Berilevî** (1340/1921), Hanefî mezhebinde olup, Hindistan ulemâsındandır. Müstenedü'l-Mu'temed ve Fetâve'l-Haremeyn kitapları vardır.

- **Mehmed Seyyid Bey** (1343/1924), İzmirlidir. Medreseden sonra İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'u bitirmiş, politikaya atılarak, meşrutiyette meb'us olmuştur. Bir ara Adliye Vekilliği yapmıştır. İstanbul hukuk mektebinde usûl-i fıkh okutmuştur. Cumhuriyetin ilanında ve halîfeliğin kaldırılmasında mühim rolü olmuştur. Bu yolda, Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi adlı eseri meşhurdur. Usûl-i Fıkh Dersleri adlı matbu eserinde, telfike tarafdard olduğunu bildirmektedir.

- **Muhammed bin Afîfi el-Hudarî Bey** (1345/1927), Mısırlıdır. Dâru'l-Ulûm medresesinden mezun olduktan sonra Hartum kâdısı tayin edildi. Sonra Kâhire'de Câmî'ül-Ezher'e bağlı Medresetü'l-Kazâi'sh-Şer'î'de ve Câmia'tül-Mısıryye'de İslâm Tarihi müdürrisliği ve müdürlüğü yaptı. Şeyh Abduh'un çizgisinde, taklîde karşı ve ictihada tarafdard idi. Târîhu't-Teşrî'i'l-İslâmî adlı eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Usûlü'l-Fıkh, Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye, İtmâmü'l-Vefâ fî Sîretil-Hülefâ, Nûrî'l-Yakîn fî Sîreti-Seyyidi'l-Mürselîn adında eserleri vardır.

- **Yusuf en-Nebhânî** (1350/1932), Filistin'deki Hayfa'da 1265/1849'de tevellüd etti. Câmî'ül-Ezheri bitirdi. Şâm'da kâdı, Beyrut'ta hukuk mahkemesi reisi oldu. Çeşitli şehirleri, bu arada İstanbul'u ziyâret etti. Medîne-i münevverede kalarak Vehhâbî inanışlarını yakından incelemek imkânını buldu. Hayatını Vehhâbî ve modernist görüşlerle ilmî olarak mücâdeleye adanmış; Beyrut'ta vefat etmiştir. Hepsisi de basılmış kırk yedi adet kitabından, hadîste el-Fethü'l-Ke-bîr, Câmî'u Kerâmâtî'l-Evliyâ ve Şevâhidü'l-Hak meşhurdur.

- **Enver Şah Keşmirî** (1352/1933), Hindistan ulemâsındandır. Diyobend şehrindeki Dârülulûm müdürrislerinden idi. Hanefî idi. Şeyhulislâm Mustafa Sabri efendi, Mevkıfû'l-İlm ve'l-Akl kitabında (III/327), Muhammed Enver Şah'ı görüp hayranı olduğunu yazmaktadır. Sünenü Tirmizî'ye şerhi Meârifü's-Sünen kitabı, Karaşi Medrese-i İslâmiyye müdürrislerinden Seyyid Muhammed Yûsuf Benûrî tarafından altı cild olarak neşredilmiştir. Kâdiyânîlere reddiye olarak, Akîdetü'l-İslâm fî Hayâti İsâ aleyhisselâm, İkfârü'l-Mülhidîn ve Hâtemü'n-

Nebiyî'n kitaplarını yazmıştır.

- **Şeyh Muhammed Bahî el-Muti'î** (1354/1935), Mısır'ın Asyut eyâletine bağlı Mutia (Matia) köyünde 1271/1854'de doğdu. Hanefî idi. Muhtelif âlimlerden ders aldı. 1875'de Câmî'ül-Ezher'den mezun oldu. Akabinde burada müderris olarak vazife yapmaya başladı. Cemâlüddin Efgânî ile tanıştı; onun ve sonra Şeyh Abduh'un başında bulunduğu reform hareketinin en şiddetli muhâliflerinden birisi oldu. 1880'de Kalyûbiyye kâdılığına tayin edildi. Sonra Minye, Asyut, İskenderiyye, Port Saîd kâdılıklarında da bulundu. Bir yandan da adliye müfettişliği ve Osmanlı kâdısı Nesîb Efendi'ye vekâleten Mısır başkâdılığı da yaptı. 1914'de Mısır Başmüftülüğüne tayin edildi. 1921'de tekâüde ayrılarak kendisini tedrisat, te'lîfât ve iftâya verdi. İslâm dünyasında mühim bir mevki ve ihtiram ihrâz ettiği için, kendisine çok sayıda şifâhî veya yazılı fetvâ sorulurdu. Bu sebeple evi dolar taşardı. Bu işlerde kendisine yardım eden maaşlı hususî kâtibler tutmuştu. Bir ara İstanbul'u ziyaret etti. Bereketli ömrü 18 Ekim 1935 tarihinde Kâhire'de sona erdi. İrşâdü'l-Ümme ilâ Ahkâmi Ehli'z-Zimme, Ahse-nü'l-Kelâm fî mâ yeteallaku bi's-Sünneti ve'l-Bed'u mine'l-Ahkâm, sigorta hakkında İzâhatü'l-Vehm, el-Bedrü's-Sâtı' alâ Cem'il-Cevâmi', Hakîkatü'l-İslâm fî Usûli'l-Hükm, el-Mürehhefâtü'l-Yemâniyye, İrşâdü'l-Ibâd fî Vakfi ale'l-Evlâd, el-Kavlü'l-Câmî' adında eserleri vardır.

- **Reşîd Rızâ** (1354/1935), Trablusşam yakınlarında Kalemûn sâhil köyünde 1282/1865 yılında doğdu. Hüseyin el-Cisr'in medresesinden mezun oldu. Şiir ve gazete yazıları yazmakla meşgul oldu. el-Urvetü'l-Vüskâ gazetesinden tanıdığı Şeyh Muhammed Abduh'u görmek üzere Mısır'a gitti. Kendisine talebe oldu. Ömrünü, üstadının görüşlerini yaymaya adadı. Bunun için el-Menâr mecmuasını neşretmeye başladı. Bir ara Suriye'ye geldiyse de, söyledikleri karışıklıklar çıkmasına sebep oldu. Burada taraftar bulamadığı için Mısır'a döndü, Medresetü'd-Da've ve'l-İrşâdü'l-Külliyeye'yi kurdu. Hindistan, Hicaz ve çeşitli Avrupa memleketlerine seyahatler yaptı. İsveç'ten Kâhire'ye dönerken vefat etti. Fikirleri sebebiyle çok reaksiyona sebebiyet vermiş; başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere, zamanının muhafazakâr ulemâsı tarafından şiddetle tenkid edilmiştir. 1324/1906 senesinde Mısır'da basılan Muhâverât isimindeki kitabında, bir reformcu ile, medrese tahsili görmüş bir vâizin ağzından, kendi fikirlerini, yazmaktadır. Reformcuyu genç, kültürlü, ilerici, muhakemesi, mantıklı kuvvetli olarak, vâiz efendiyi ise, gerici, taklidci, akli ermez, ince düşünemez biri olarak göstermekte; reformcu ağzından, vâiz efendiye nasihat vermekte, onu gafletten uyandırıcı pozunu takınmaktadır. Diyânet İşleri eski reislerinden Hamdi Akseki, bu kitabı Türkçeye tercüme edip, uzun bir önsöz ekleyerek, Mezâhibin Telfiki ve İslâmın Bir Noktaya Cem'i adıyla 1334/1916 senesinde İstanbul'da bastırmıştır. Daha sonra Hayrettin Karaman tarafından notlar eklenerek İslâm'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri adıyla sadeleştirilmiş ve Diyânet İşleri Başkanlığı ta-

rafından neşredilmiştir. Menâr mecmuasındaki fetvâları et-Fetâvâ adıyla 6 cild olarak neşredilmiştir. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm, Abduh'u anlattığı Târihü'l-Üstâzi'l-İmam, el-Hilâfe ve'l-İmâmetü'l-Uzmâ, el-Vahyü'l-Muhammedî, Yüsrü'l-İslâm ve Usûlü't-Teşrî adında eserleri vardır.

- **Ali Haydar Efendi** (1355/1936). Batum'da 1269/1852'de doğdu. Anadolu Kazaskerlerinden Gürcüzâde Hoca Emîn Efendi'nin (1326/1910) oğludur. Hanefî idi. İstanbul'a gelerek hünkâr imamı Râşid Efendiden icâzet almış ve Medresetü'l-Kudât'ı bitirmiştir. Kâdılıklarda bulunduktan sonra; Mahkeme-i Temyîz âzâ ve reisi, Fetvâ Emîni, Medresetü'l-Kudât ve Mekteb-i Hukuk Mecelle müderrisi ve Adliye Vekili olmuştur. Usûl-i fikh hocası Büyük Ali Haydar Efendi'den ayırmak için Küçük Haydar Efendi diye bilinir. Mecelle'ye yaptığı Dürerü'l-Hükkâm adındaki dört cildlik şerhi çok kıymetlidir. Birkaç defa basılmış ve Arapçaya da tercüme edilmiştir. Arâzî Kanûnu Şerhi, Evkâfda Muvâza'a, Risâle-i Mefkûd ve İntikâl Kanûnu şerhi eserlerinden bazılarıdır. Oğlu, Ankara Hukuk fakültesi profesörlerinden Esad Arsebüktür. Te'lif-i mesâil heyeti reisi, huzur dersi mukarrirlerinden ve Meşâyih-i Nakşbendiyyeden Ahıskalı Ali Haydar Efendi (1960) başkadır.

- **Abdurrahman bin Muhammed el-Cezirî** (1360/1941), Mısır'ın güneyindeki Suhag şehrinde 1299/1882'de doğdu. Câmî'ül-Ezher'den mezun oldu ve burada ders vermeye başladı. Zamanında Mısır'daki Hanefî ulemâsının reisi mesâbesinde idi. Hulvan'da vefat etti. Evkâf Vezâreti'nin talebi üzerine dört mezhebe göre bir fikh kitabı hazırlamak üzere vazifelendirilen heyetin reisi oldu. Neticede 1349/1931'da el-Fıkhü ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa adlı eser hazırlanmakla İslâm hukukuna büyük bir hizmette bulunmuş oldu. Türkçeye de tercüme edilmiştir.

- **Elmalılı Hamdi Yazır** (1361/1942), Antalya'nın Elmalı kazâsında 1295-/1877 senesinde doğdu. Babası ulemâdan Numan Efendidir. Memleketinde ilk tahsilini yapıp İstanbul'a geldi. Kayserili Hamdi Efendi'den okuyup icâzet aldı. Hocasından temyiz edilmek üzere kendisine "Küçük Hamdi" denildi. Bâyezid dersiâmmı oldu. Meşrutiyette meb'usluk yaptı. Kanûn-i Esâsî ta'dîlinde çalıştı. Sultan Abdülhamid'in hal' fetvâsını yazdı. Mekteb-i Mülkiye'de ahkâm-ı evkaf ve arâzî, Mekteb-i Kudat'ta fikh dersleri verdi. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye âzâ ve reisi, Harb-i Umumî'den sonra da Evkâf Nâzırı oldu. Cumhuriyetin ilânı sırasında Medresetü'l-Mütehassısînde mantık müderrisi idi. Medreselerin lağvından sonra izdivâyâ çekildi. Bir ara İstiklâl Mahkemesi'ne çıkarıldı ise de beraat etti. Mısırlı Aşbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük bir fikh kâmusu yazmaya başladı. Birkaç sene sonra hükûmetin arzusu üzerine Hak Dini Kur'an Dili isimli Türkçe tefsirini yazmaya başladı. Arabî ve fârisîden başka fransızca da bilirdi. Eserleri arasında fıkhıtan İrşâdu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkaf zikre değerdir. Hanefî idi.

- **Ali Mahfûz** (1361/1942), Câmi'ül-Ezher'i bitirdi. Burada müderris ve cemaat-ı kibar-ı ulemâ âzâsı idi. Bid'at ve hurâfelerle mücâdele ve Ehl-i sünneti müdafaa etmesiyle tanınmıştır. el-İbda' fî Mudârrü'l-İbtida' adlı eseri meşhur ve matbudur.

- **Mustafa el-Merâgî** (1366/1945), Mısır'ın Said vilâyetinde Merâga kasabasında 1299/1881 senesinde doğdu. Burada ve Kâhire'de okudu. Şeyh Abdüh'a tilmiz oldu. Sudan'da kâdılık yaptı. İngilizce öğrendi. 1928-1929 ve 1935-1945 arasında iki defa Câmi'ül-Ezher şeyhi (rektörü) oldu. Câmi'ül-Ezher'i, şeriat, kelâm ve edebiyat olmak üzere üç fakülteye ayırdı. İskenderiye'de vefat etti. Merâgî, taklide karşı ve ictihada tarafdar idi. Mûcizeleri reddeder; İslâm fıkhnının dinden olmayıp, fakihler tarafından tanzim edilen beşerî bir sistem olduğuna inanırdı. Arapça dışında ibâdeti câiz görürdü. Mısır'da, bilhassa Câmi'ül-Ezher üzerinde zihniyeti istikametinde hayli esaslı değişikliklere muvaffak olmuştur. et-Teşri'ül-İslâmiyye ve başka eserleri vardır. Câmi'ül-Ezher şeyhi ve Evkâf vezîri Mustafa Abdürrâzık Paşa (1947), Mısır müftisi Abdülmecid Selim ve Tantavî Cevherî (1940) adlı meşhur müellif de İslâm fıkhnının dinî olmadığı hususunda Merâgî'yle aynı düşünmektedir.

- **İsmâil Hakkı İzmirli** (1366/1946), İzmir'de 1299/1881 senesinde doğdu. İstanbul'da muallim mektebini bitirdi. Medrese derslerine devam ederek kendi kendisini yetiştirmiştir. İttihadçıların gözüne girerek yükselmiş; Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'ta fıkıh; Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde felsefe dersleri vermiştir. Ordinaryüs profesör olarak tekâüde ayrılmıştır. Şeyh Abdüh ve tilmizlerinin yolunda, taklide karşı, telif ve ictihada tarafdar idi. Yeni İlm-i Kelâm, Hikmet-i Teşri', İlm-i Hilâf isimli eserleri ile makalelerinde ve Reşid Rızâ'nın el-Muhâverât kitabının Aksekili Hamdi Efendi tarafından yapılan tercümesine yazdığı takrizde bu yolu takip etmiştir. İlm-i Hilâf kitabında, ictihad edebilmek için müslümanlığın şart olmadığını söylemekte; taklide delil teşkil eden hadîs-i şerîflere mevzu demektedir. Bunlardan birisi de, "Eshâbım gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidâyete kavuşursunuz" hadîsidir.

- **Mehmed Vehbi Çelik** (1368/1949), Konya'nın Hâdim kasabasında 1278/1861'de doğdu. Ulemâdan Çelik Hüseyin Efendinin oğludur. Memleketinde okuyup Kadınhanı müftisi Hacı Hüseyin Efendiden icâzet aldıktan sonra Mahmudiyeye medresesinde ve Konya Hukuk Mektebi'nde müderrislik yaptı. Siyasete atılarak, meşrutiyette Konya meb'usu oldu. Kuvâ-yı Milliye'ye bağlı olarak Konya vâli muavinliği yaptı. Ankara'daki millî meclise girdi. Reis vekilliği yaptı. Şer'iyeye ve Evkâf Vekili oldu. Cumhuriyetin ilanı zamanında saltanatın kaldırılması için fetvâ verdi. Sonra inzivaya çekildiği memleketinde vefat etti. Ahkâm âyetlerine dair Ahkâm-ı Kur'aniyye adlı eseri ve Hülâsatü'l-Beyân tefsiri meşhurdur. Hanefî idi.

- **Mûsâ Cârullah Bigiyev** (1370/1949), Kazanlıdır. 1875'de doğdu. Lise-yi bitirdikten sonra Buhârâ'ya giderek zamanın tecdid taraftarı hocalarından ders aldı. İstanbul üzerinden Mısır'a gitti. Abduh'a talebe oldu. Şeyh Bahî'ten de ders aldı. Hicaz, Hindistan, Beyrut ve Şam'da kaldıktan sonra memleketine dönerek Petersburg hukuk fakültesinde okudu. Gazetecilik yaptı. Siyasete atıldı. Başmüfti Rızaeddin Fahreddin Efendi'nin isteği üzerine Rusya Müslümanları için Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye'nin hazırlanması vazifesini aldı. Kavâid-i Fıkhiyye eseri bunun bir ön hazırlığıdır. Orenburg medresesinde müderrislik yaptı. Ehl-i sünnet akîdesine aykırı sözleri reaksiyona sebebiyet verince istifa etti. Bolşevikler tarafından tevkif edildi. Bundan sonra yıllarca sürecek seyahatlere başladı. Türkiye, Mısır, Suriye, Irak, İran, Afganistan, Hindistan, Japonya, Çin, Endonezya, Finlandiya, Almanya gibi memleketlere defaatle seferler yaptı. Kâhîre'de vefat etti. Hanefî bir âileden gelmesine rağmen, taklide karşı, ictihada taraftar olup, zamanında reformistlerin en ateşlilerinden idi. Bu sebeple "İslâmiyetin Lutheri" lakabıyla tanındı. Hilâfet, insan hakları, harb hukuku, akidler, kadın hakları gibi başlıklardan teşekkül eden İslâmiyetin Elifbası ve fıkıh, kelâm, tarihle alâkalı çeşitli makaleleri vardır. el-Veşia fi Nakdi Akâidi'ş-Şi'a, Nizâmü't-Takvîm fi'l-İslâm, Nizâmü'n-Nesi' inde'l-Arab ve Eyyâmu Hayâti'n-Nebî, Berâhinü Rahmeti İlahiyye adında eserleri vardır. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Dinî Müctehidler adlı eserinde, Bigiyev'in bazı görüşlerine cevaplar vermektedir.

- **Muhammed Zâhid el-Kevserî** (1370/1951), 1295/1878 yılında Düzcce'nin Çalıcuma köyünde doğdu. Aslen Çerkeslerin Gûser kabilesindedir. Kevserî, bu ismin muharrefidir. Babası Gümüşhânevî tekkesi şeyhlerinden Hasen Hilmi Efendi (1345/1926) idi. Hanefî mezhebinde olan Kevserî, babasından ve İstanbul'da zamanın meşhur âlimlerinden ders aldı. Fâtih medresesini bitirdi. Fâtih dersîâmlarından oldu. Dârülfünûn ve Süleymaniyye medresesinde müderrislik yaptı. Devrinin en mühim tefsîr, hadîs ve fıkıh âlimlerindendi. Sultan Vahîdeddin zamanında, Şeyhülislâm Mustafa Sabri efendinin ders vekîli oldu. [Bâyezid câmiinin vakfiyesinde, bu câmide tefsir dersi vermek, şeyhülislâma şart kılınmış idi. Şeyhülislâmlar, işlerinin çokluğundan, bu işi ders vekili denilen bir âlime devrederlerdi.] Saltanatın ilgâsından sonra Kâhîre'ye yerleşti. Bir ara Dîmeşk'da kaldı. Câmî'ül-Ezher'de müderrislik yaptı. Hayatı boyunca Ehl-i sünnetin müdâfii oldu. Modernistler, Selefîler ve Şeyh Abduh ekolüyle mücâdele etti. Kâhîre'de vefat etti. 56 eser telif etmiştir. İbn Teymiyye ve Seleflîği reddeden çok sayıda eserden başka, İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Muhtelifü'l-Hadîs kitabına reddiye olarak Ref'ül-Reybe adlı eseri, Bülûğü'l-Emân fî Sîreti'l-İmam Muhammed eş-Şeybânî adlı eseri meşhurdur. Yazdığı çok kıymetli makaleleri Makâlâtü'l-Kevserî adıyla neşredilmiştir. Abdülfettah Ebû Gudde (1997), Abdullâh el-Gumarî ve Ahmed Hayri, talebesinin önde gelenlerindedir.

- **Mustafa Sabri Efendi** (1373/1954), Osmanlı ulemâsındandır. Tokatlıdır. Kayseri ve İstanbul'da meşhur âlimlerden okuyup icâzet aldı. İkinci Meşru-tiyet'ten sonra Tokat mebusu oldu. Bu devirde Beyanü'l-Hak mecmuasını neşretti. Sultan Vahîdeddin zamanında yedi ve iki aylık kısa müddetlerle iki defa şeyhülislâmlık yaptı. Saltanatın ilgâsını ta'kiben Gümülcine'ye hicret etti. Hicaz melikinın daveti üzerine buraya gitti. Bilahare Kâhire'ye yerleşti. Modernist ve Selefi görüşlerle kıyasıya mücâdele etti. Orada yazdığı arabî eserleri ile, zamanının âlimlerini hayrette bıraktı. İslâm ulemâsı arasında ilminin yüksekliği ve kaleminin kudreti ile temâyüz etti. 96 yaşında vefat etti. Dört cildlik Mevkîfü'l-Akl, en-Nekîr alâ Münkir, Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'an, Mevkîfü'l-Beşer, el-Kavlü'l-Fasl, Kavlü'l-Mer'e adlı eserleri arapçadır. Türkçe Dinî Müceddidler, İslâm'da İmâmet-i Kübrâ ve Savm Risâlesi matbudur. Üzerinde münâkaşa edilen fikhî mevzulara dair makaleleri Meseleler adıyla tab edilmiştir. Hanefî idi.

- **Abdülkâdir Üdeh** (1373/1954), 1907'de Mısır'da dünyaya gelmiş; Kâhire Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiş; hâkimlik yapmış; Mısır anayasasının hazırlanmasında vazife almıştır. Siyasete atılmış ve İhvânü'l-Müslimîn cemiyetinin reisi olmuştur. 1954'de Cemal Abdünnâsır tarafından idam ettirilmiştir. el-İslâm ve Evdâ'una'l-Kanûniyye, el-İslâm ve Evdâ'una's-Siyâsiyye, et-Teşri'u'l-Cinâf adlı eserleri vardır. Bunlardan Melik Fuad mükâfatını kazanan sonuncusu iki defa türkçeye tercüme edilmiştir. (İslâm Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk; Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku).

- **Selâme el-Kuda'î el-Azzâmî** (1376/1956), Mısır'ın Kalyubiyeye belde-sindeki Ceziretü'n-Necdî köyünde doğdu. Arapların Kuda'a aşiretinin Azzâm kolundandır. Üç yaşında çiçek hastalığından gözlerini kaybetti. 1328/1910 yılında Câmî'ül-Ezher'i bitirdi. Burada müderrislik yaptı. Zâhid el-Kevserî'nin yakın arkadaşı idi. Beraberce o zamanlar Ezher'de hayli revaçta olan modernist ve selefi görüşlerle mücâdele ettiler. Halvetiyye ve sonra Nakşibendiyye tarîkatine sülûk edip, Muhammed Emin el-Kürdî'nin halîfesi oldu. Kalyûbiyye'de 78 yaşında vefat etti. Akîde üzerine Furkanü'l-Kur'an ve el-Berâhinü's-Sâtia fî Reddi Ba'di'l-Bida'îş-Şâyia adlı eserleri ile İbn Teymiyye'nin talâkla alâkalı görüşlerine reddiye mâhiyetinde Berâhinü'l-Kitâb adlı kitabı vardır. Şâfiî idi.

- **Abdülvehhâb el-Hallâf** (1376/1956), 1306/1888'de Mısır'da Keftüz-zeyyat'ta doğdu. 1915'te Câmî'ül-Ezher'e bağlı Medresetü'l-Kazâi's-Şer'î'yi bitirdi. Bir müddet bu medresede müderrislik yaptıktan sonra, hâkim, adliye müfettişi ve mescidler müdürü olarak çalıştı. 1936'da Kâhire Üniversitesi Hukuk Fakültesi müderrisliğine tayin edildi. Muhammed Abduh'un açtığı çığırın samimî bir taraftarı olarak taklide karşı idi. İlmü Usûli'l-Fıkh adlı eseri (Kâhire 1942) İslâm Hukuk Felsefesi adıyla ve Hülâsatü Târihi't-Teşri'i'l-İslâmî adlı eseri İslâm Teşrii Tarihi adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. es-Siyâsetü's-Şer'iyye, Mesâdirü't-Teşri'il-İslâmî fî mâ lâ Nassa fih, Ahkâmü'l-Vakf, el-Ahvâlü's-Şah-

siyye, Ahkâmü'l-Mevâris, el-İctihad ve't-Taklîd, el-İctihad bi'r-Re'y adlı eserleri zikredilebilir.

- **Ebulûlâ Mardin** (1377/1957), 1298/1881'de doğdu. Babası müftülük, kâdılık, kazaskerlik yapmış ve İhyâ'yı türkçeye tercüme ve şerh etmiş Mardinî-zâde Yusuf Sıdkî efendidir (v. 1903). İstanbul Hukuk Fakültesini bitirdi. Hâkimlik yaptı. Meşihat Müşteşarı iken İlmiyye Salnâmesi'nin neşrinde mühim rol oynadı. Hukuk Fakültesi, Mülkiye Mektebi ve Medresetü'l-Kudât'ta müderris oldu. Meşrutiyette meb'usluk; Cumhuriyetten sonra hukuk fakültesi hocalığı ve avukatlık yaptı. Çok sayıda te'lîfâtından, Ahkâm-ı Arâzi, Ahkâm-ı Evkaf, Huzur Dersleri ve Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa adlı eserleri meşhurdur. Hanefî idi.

- **Kâmil Miras** (1377/1957), 1291/1874 tarihinde Karahisâr-ı Sâhip'de (Afyonkarahisar) doğdu. İstanbul'da medrese tahsili gördü. Dârülfünûn Ulûm-i Âliye-i Diniyye şubesini bitirdi. Bâyezid dersiâmını oldu. Meşrutiyette meb'usluk yaptı. Dârülfünûn Ulûm-i Âliye-i Diniyye şubesinde ve Süleymâniyye medresesinde fıkıh dersleri verdi. Ankara'daki meclise iştirak etti. Diyânet İşleri Hey'et-i Müşâvere âzâlığı yaptı. İstanbul'da vefat etti. Babanzâde Ahmed Naim'in başladığı, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh tercümesini tamamladı. Burada yer yer güzel fikhî tahkikler yapmakta; zaman zaman da İbn Teymiyye ve tilmizlerine olan hayranlığını anlatmaktadır. Tarih-i Fıkıh ve başka eserleri vardır. Hanefî idi.

- **Abdülhay el-Kettânî** (1382/1962), 1303/1886'da Fas'ta doğdu. Babası Şerif Abdülkerim, Kettâniyye tarikatının müessisidir. Büyük dedelerinden birisi deri, yün ve kıldan yapılan çadırları ilk kez ketenden yaptığı için âilesi Kettânî diye tanınmıştır. Dayısı ve ağabeyi de zamanın âlimlerindendi. Abdülhay, bunlardan ve devrinin diğer âlimlerinden okuyup icâzet aldı. Yirmi yaşında müderris oldu. Fransız müstemlekecilere ve İslâmiyete muhalif reformlara muhalefet ettiği için ağabeyi ile beraber hapse atıldı. Ağabeyi hapiste öldürüldü; Abdülhay ise serbest bırakıldı. Dünyanın en eski üniversitesi sayılan Kureviyyin Üniversitesi'nde müderrislik ve hâfızü'l-kütüblük yaptı. Kayruvan'a giderek Mâlikî fıkıhı okuttu. 1333/1915'te vefat eden babasının halîfesi oldu. Melikin, kendisine karşı menfi tavrı sebebiyle Fas'ın istiklâline kavuştuğu 1955'de Paris'e hicret etti. Burada vefat etti. Hadîs, tasavvuf ve terâcim (biyografi) üstadı olan Kettânî, bugün Fas Millî Kütüphanesi'nin bir kısmını teşkil eden İslâm dünyasının en büyük şahsî kütüphanelerinden birine sahipti. İrili ufaklı yüz otuz civarında eserinden, Hazret-i Peygamber devrindeki siyasî, idarî, adlî, iktisadî, askerî ve içtimâî müesseseleri anlatan et-Terâtibü'l-İdâriyye adlı eseri Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

- **Muhammed Şeltüt** (1383/1963) Mısır'da Minye'de 1310/1892 senesinde doğdu. İskenderiyye'de tahsil gördü. 1918 de Câmî'ül-Ezher'den mezun oldu.

Çeşitli mekteplerde muallimlik yaptıktan sonra, 1927 de Câmî'ül-Ezher'de müderrisliğe başladı. Reformcu görüşleri sebebiyle 1930'da vazifesinden alındı. 1941'de Külliyyetü'ş-Şeria dekanı; 1953'ce Câmî'ül-Ezher şeyhi (rektörü) oldu. Bu vazifesi esnasında Dârü'l-Takrib açılı müesseseyi kurarak, Şîa ile Sünnî mezheplerini birleştirmeye çalıştı ve Sünnî dünyasında bir ilke imza atarak, Câferî mezhebinin resmen beşinci mezheb tanınmasına dair bir karar neşretti. Matbu yirmi altı kadar eserinden el-Fetâvâ gibi birkaç tanesi İslâm hukukuyla âlâkaldır.

- **Muhammed Yûsûf Mûsâ** (1899-1963) Mısırlı profesör. Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî, el-Emvâl ve Nazariyyetü'l-Akd, el-Ahvâlü'ş-Şahsiyye, Nizâmü'l-Hükm adlı eserleri ile tanınmıştır.

- **Mustafa es-Sibâî** (1382/1964), 1915'de Hums'da doğdu. Baba ve dedesi Hums Câmî'ül-Kebîr'inde imam ve hatîb idi. Câmî'ül-Ezher'in fıkıh şubesini bitirdi. Şam üniversitesinde profesör oldu. Bu üniversitede Külliyyetü'ş-Şeriayı kurdu ve dekanı oldu. Siyasete karışık İhvânü'l-Müslimîn'i destekledi. Sosyalizmi terviç eden fikirler yaydıysa da, sonradan bu fikirlerinden rücu ettiğini açıkladı. 1964'de vefat etti. el-Mer'etü beyne'l-Fıkhi ve'l-Kanûn, Şerhu Kanûni'l-Ahvâlî'ş-Şahsiyye isimli eserleri matbûdur. Ebû Reyze'nin (1970) Ebû Hüreyre hakkında aşırı ithamlarda bulunan "Advâ alâ Sünneti'l Muhammediyye" adındaki kitabına reddiye mahiyetindeki "es-Sünneti ve Mekânetühâ fi't-Teşri'il-İslâmî" adlı kitabı İslâm Hukukunda Sünnet adıyla Türkçeye de tercüme edilmiştir.

- **Ali Abdürrâzık** (1386/1966), 1306/1888'de Mısır'da doğdu. Câmî'ül-Ezher'de ve Oxford'da okudu. Şeyh Abduh'un tilmizlerindedir. Câmî'ül-Ezher'de müderris ve Mansûr mahkemesinde kâdi oldu. 1924 senesinde Mısır meliki Fuad, Türkiye'de ilgâ olunan hilâfeti elde etmek üzere harekete geçmiş; Mecelletü'l-Hilâfe adında bir mecmua kurarak, başına Reşîd Rızâ'yı geçirmişti. Bu sırada Ali Abdürrâzık, el-İslâm ve'l-Usûlü'l-Hükm (İslam ve İktidarın Esasları) adındaki kitabını neşretti. Hemen Türkçeye de tercüme edilen bu kitabında İslâmiyetin dünyevî iktidarı öngörmediğini, dolayısıyla hilâfetin İslâm esaslarından olmadığını iddia ediyordu. İngiliz amme efkârında takdirle karşılanan bu kitabı, İslâm dünyasında büyük bir fitneye sebep oldu. Bu yüzden Ezher'deki âlimler heyeti tarafından muhakeme edildi. Heyetin reisi Ezher şeyhi (rektörü) Ebû Fadl Muhammed el-Cizâvî; heyetin âzâları da Şeyh Bahît el-Muti'î ve Şeyh Muhammed Şâkir idi. 1344/1925 tarihinde verilen karar mûcibince, âlimler zümresinden ihrac edilerek müderrislik ve kâdılık vazifesine son verildi. Bunun üzerine sarığını çözüp memleketi terkederek Fransa'ya gitti. Oradaki bir üniversiteden diploma alıp memleketine döndü. Avukatlık yaptı. Kâhire Arap Dili akademisinde çalıştı. Meb'us, ardından Evkâf Vezîri oldu. Modernist ulemâdan Merâgî, Ezher şeyhi iken, vaktiyle hakkında verilmiş olan hükmü kaldırdı. 1966 senesinde Mısır'da vefat etti.

- **Ömer Nasûhî Bilmen** (1391/1971). Erzurum'da 1302/1884'de doğdu. Babası zamanın ulemâsından Hacı Ahmed Efendidir. Erzurum ve İstanbul'da okudu. Fâtih medresesini bitirip dersiâm oldu. Dârülhilâfe ve Medresetü'l-Vâ-izîn'de müderrislik yaptı. Fetvâhâne'ye intisab etti. Cumhuriyetten sonra İstanbul Müftülüğü ve Diyânet İşleri Reisliği yaptı. Klasik İslâm fıkıh ulemâsının son temsilcilerinden kabul edilir. Mecelle tâdil cemiyetinde iken tuttuğu notlarını, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu olarak neşretti. Bu eser kıymetlidir. İstanbul Üniversitesi tarafından 6 cild (sonra 8 cild) olarak basılmıştır. Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları adlı eseri de Hazret-i Muaviye ve hilâfetin saltanata dönüşmesi meselesini güzel izah etmektedir. Tefsiri de vardır. Hanefî idi.

- **Abdurrezzâk es-Senhûrî** (1971), Mısırlı profesör. Mesâdirü'l-Hak fi'l-Fıkhi'l-İslâmî adlı eseri ile tanınmıştır. Başta Mısır olmak üzere Ortadoğu ülkelerindeki medenî kanunların hazırlanmasında rolü olmuştur.

- **Muhammed Tâhir bin Âşûr** (1293/1973), 1296/1879 senesinde Tunus'ta doğdu. Kur'an-ı kerîmi ezberledi. Fransızca öğrendi. Zeytûne'de mühim hocalardan ders görerek 1896'da icâzet aldı. 1900'de Sâdıkiyye Medresesi'nde ders vermeye başladı. 1904'de Zeytûne Külliyesinin idare heyetine getirildi. Maarifin ıslâhı hususunda hükûmete rapor arzetti. Ulûm-i Arabiyyenin ihyâsına çalıştı. 1913'de Mâlikî kâdî'l-cemâ'ası (başkâdısı) ve Zeytûne Şeyhi oldu. 1923'de Zeytûne'de ve Sâdıkiyye Medresesi'nde müderrisliğe döndü. Aynı yıl başmüftî nâibi oldu. 1932'de Mâlikî şeyhüliislâmlığı makamına geldi. Tunus'un istiklâlinden sonra, 1956'da Zeytûne Üniversitesi rektörlüğüne getirildi. Fizik, kimyâ, cebir gibi Fransızların kaldırttığı dersleri, tekrar tedrisat programına koydurttu. Hicaz'a gitti. Avrupa'yı ve İstanbul'u ziyaret etti. 1951'deki Müsteşrikler Kongresi'ne katıldı. 1968'de Habib Burgiba'nın takdir mükâfatını alan ilk kimse oldu. Kâhire ve Şam'daki ilim akademilerinde âzâ idi. Çok sayıda eserinden, İslâm hukuku sahasında Hâşiye ale't-Tenkîh li'l-Karâfi, el-Vakf ve Eseruhu fi'l-İslâm ve Mekâsidü's-Şeriatî'l-İslâmiyye vardır. Sonuncusu türkçeye de tercüme edilmiştir. Oğlu Fâdil da Tunus'ta müftülük yapmıştır.

- **Muhammed Ebû Zehra** (1394/1974), 1316/1898'de Mısır'ın Mahalle-tü'l-Kübrâ şehrinde doğdu. Medresetü'l-Kadâi's-Şer'i'yi ve Dârü'l-Ulûm külliyesini tamamladı. 1933'de Câmî'ül-Ezher'de müderrisliğe başladı. Bir sene sonra Kâhire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde ders vermeye başladı ve profesör oldu. 1958'de tekâüde ayrılıncaya kadar bu fakültenin İslâm Hukuku kısmının reisiğini yaptı. Konferanslarından başka seksene yakın eser telif etti. Dört mezheb imamının ve İmam Zeyd, Ca'ferü's-Sâdık, İbn Teymiyye ve İbn Hazm'ın hayatlarını anlatan müstakil kitaplar, siyasî, itikadî ve fıkî mezhepler tarihi, Usûlü'l-Fıkîh, el-Hakku ve'z-Zimme, el-Ahvâlü's-Şahsiyye adlı eserleri meşhurdur. Dört mezheb imamı hakkındaki kitapları ile usul-i fıkîh ve mezhepler tarihine dair

eserleri türkçeye de tercüme edilmiştir. Şâfiî idi.

- **Ali Himmet Berki** (1396/1976), Aksekili kâdı Osman Efendinin oğludur. 1299/1882 tarihinde doğdu. Fâtih dersiâmlarından icâzet almış; Medresetü'l-Kudât'ı bitirmiştir. Fetvâhâne'ye intisab etmiş; Medresetü'l-Kudât'ta arâzi hukuku dersi vermiştir. Muhtelif kâdılıklarda bulunmuş; cumhuriyetten sonra hâkimlik yaparak Yargıtay 2. Hukuk Dairesi Reisliğinden tekâüde ayrılmıştır. Ahkâm-ı şer'iyeyi en iyi bilen son âlimlerdendir. Hukuk Mantığı ve Tefsir (1948), Fâtih Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı (1953), İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal (1954), İslâm Hukuku (1955), İslâm'da Kazâ (1962) adlı eserleri vardır. Hanefî idi.

- **Muhammed Ârif el-Cüveycâtî** (1396/1976), 1317/1899'da Dımeşk'da doğmuştur. Abbasî soyundandır. Zamanının en önde gelen âlimlerinden eski usulde medrese tahsili görmüştür. Anadilinin yanında, bir dil âlimi derecesinde İngilizce, Fransızca ve Türkçe bilirdi. İşgal devrinde Fransız ve Suriyeli yetkililer arasında tavassut yapmıştır. Ticaretle hayatını kazanmış, arzusu hilâfına seçildiği Şam Ticaret Odası emniyeti vazifesini vefatına kadar elli yıl sürdürmüştür. Ömrü boyunca her gün akşamla yatsı arasında Şam'ın meşhur Emevî câmiinde Hanefî fıkhi ve bilhassa Hâşîye-i İbni Âbidîn okutmuş, çok talebe yetiştirmiştir. Zamanın Suriye cumhurbaşkanı Tâceddin Hasenî tarafından kendisine yapılan başmüftülük teklifini, uzleti ihtiyar eden tabiati sebebiyle geri çevirmiştir. Dımeşk'da vefat etmiştir. Bid'at fırkalarını reddeden eserlerinin yanında, Hanefî mezhebine göre alış-veriş hükümlerini teferruatlı olarak bildiren el-Ma'lûmâtü'd-Darûriyye adlı bir eseri ve sigorta akdinin câiz olmadığına dair et-Te'mîn ve'l-Ukûdû'r-Ribâ adlı makalesi meşhurdur. Ağabeyi Yâsin Cüveycâtî de (1878-1965) meşhur bir hukukçu, hâfız, Nakşbendî tarikatına mensup bir mutasavvıftı.

- **Alî el-Hafîfi** (1978), Mısırlı profesör. el-Hakk ve'z-Zimmeh, ez-Zevâc fi'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye gibi eserleri vardır.

- **Subhî Receb el-Mahmesânî** (1986). Lübnanlıdır. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde Roma Hukuku profesörü ve Beyrut Fransız Hukuk Fakültesi'nde İslâm Hukuku profesörü idi. Lübnan'da iktisat bakanlığı yapmıştır. ed-Düstûr ve'd-Dimukrâtiyye; en-Nazariyyâtü'l-Âmme li'l-Ukûd ve'l-İltizâmât; Felsefetü't-Teşrî'i'l-İslâmî; el-Evdâ'u't-Teşrî'iyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye adlı eserleri ile tanınmıştır.

- **Abdülfettâh Ebû Gudde** (1417/1997), Haleb'de 1917'de doğdu. Hâlid bin Velid soyundandır. Câmî'ül-Ezher'den mezun oldu. Zâhid el-Kevserî'nin talebesidir. Dört mezhebin fıkhi yanında, hadîs ve terbiye ilminde de derinleşmişti. Şam ve sonra Riyad Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde müderrislik yaptı. Riyad'da vefat etti. Hanefî idi. Hadîs, fıkhi ve terbiye üzerine 70'den fazla telif veya tahkiki vardır. Ta'lik ve tahkikleri: Tehânevî'nin Kavâid Fî Ulûmi'l-Hadîs,

Lüknevî'nin Zaferü'l-Emânî, İbn Kayyım'ın el-Meâni'l-Münîf, Muhâsibî'nin Risâletü'l-Müşterşidîn, Aliyyü'y-Kârî'nin diğer Hanefî fıkıh kitaplarından fikhî delilleri ve hadîslerin tahririni zikretmesiyle ayrılan Fethu Bâbi'l-Inâye fî Şerhu Nükâye li-Mahbûbî, Aliyyül-Karî'nin el-Masnu' fi Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevdu', Keşmirî'nin et-Tasrîh bi-mâ Tevâtere fi Nüzûli'l-Mesîh, Lüknevî'nin er-Ref'u ve't-Tekmîl, el-Ecvibetü'l-Fâdıla, Süyûtî'nin et-Tibyan. Te'lifleri: Safâhat Min Sabri'l-Ulemâ, Kıymetü'z-Zemân Inde'l-Ulemâ, el-Ulemâu'l-Uzzâb, er-Resûlü'l-Muallim, Lemehât min Târîhi's-Sünne ve Ulûmi'l-Hadîs.

- **Muhammed Hamîdullah** (2003), 1326/1908 tarihinde Haydarâbâd'da doğdu. Dârü'l-Ulûm ve Osmanîye Üniversitesi'ni bitirdi. Bonn'da devletler hukuku doktorası yaptı. Hindistan'ın Haydarâbâd'ı işgali üzerine mülteci olarak Paris'e yerleşti. Profesör oldu. CNRS (İlmî Araştırmalar Millî Merkezi) âzâsı oldu. İstanbul'a da gelip Edebiyat Fakültesi'nde İslâm Esas Teşkilât Hukuku dersleri verdi. Uzun yıllar Fransa'da yaşadı. Amerika'da vefat etti. Modernist, hatta bazı tarihselci görüşlere sahiptir. İslâm hukuk tarihi ile alakalı müesseseleri, günümüz ıstılahları ile tavsif ve tarif ederek, aktüel meselelerle irtibat kurmakta çok mâhîr idi. (İmam Ebû Hanîfe'nin ders halkasını, akademi olarak vasıflandırması gibi.) The Muslim Conduct of State (Haydarâbâd 1962) adlı eseri İslâm'da Devlet İdaresi adıyla Türkçeye çevrilip neşredildi. Le Prophète de l'Islam (Paris 1959) adlı eseri, İslâm Peygamberi adıyla Türkçeye çevrildi. İslâm Hukuku ile alakalı bazı makaleleri İslâmın Hukuk İlmine Yardımları adıyla Türkçeye tercüme edildi. el-Vesâikü's-Siyasiyye fi'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide (Kâhire 1360/1942) adlı eseri de kıymetlidir. İngilizce, Fransızca, Almanca, Urduca başka telifatı da vardır.

- **Abdülkerîm Zeydân**. Bağdad'da doğmuş; Bağdad Hukuk Fakültesini bitirmiş; Kâhire Hukuk Fakültesi'nden doktora ünvanı almıştır. Bağdad Üniversitesi'nde profesör ve Külliyyâtü'd-Dirâsâti's-Şer'iyye dekanı idi. Bu üniversitede ders vermekteydi. Şâfiî idi. el-Vecîz fî Usûli'l-fıkıh, el-Medhal li-Dirâseti's-Şer'iati'l-İslâmiyye, Ahkâmü'z-Zimmîyyîn ve'l-Müste'mimîn adında mukayese-li hukuk metoduyla yazılmış eserleri vardır. el-Vecîz adlı eseri Fıkıh Usulü ve el-Medhal adlı eseri de İslâm Hukukuna Giriş adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

- **Muhammed Said Ramazan el-Bûtî**, 1347/1929'da Cezîre-i İbn Ömer'de doğdu. Babası Molla Ramazan Meşâyih-i Nakşbendiyyedendir. Şam'da yetişti. Zamanın meşhur Şam ulemâsından Abdurrahman Hasen Habenneke el-Meydânî'den ders aldı. 1955'de Câmî'ül-Ezher'den mezun oldu. Doktora yaptı. Şam üniversitesi Şeria fakültesinde İslâm hukuku okutmaya başladı. Profesör oldu. Gevrânî'nin vefatıyla Suriye başmüftisi oldu. Şâfiî idi. Taklîd aleyhdarları ile tefkîk tarafdarlarının en şiddetli muarızlarından. Fıkıhü's-Sîre, el-Lâmezhebiyye, en-Nizâmü'l-İktisâdî'l-İslâmî, Davâbitü'l-Maslaha adlı eserleri meşhurdur. el-Lâmezhebiyye Türkçeye tercüme olunmuştur.

- **Ahmed Ferec es-Senhûrî**. Mısırlı profesör. Taklîde karşı ve telfike taraftar idi. Mecmûâtü'l-Kavânîni'l-Mısıriyye adlı eseri vardır.

- **Mustafa Ahmed ez-Zerkâ**, Suriyeli profesör. Delilleri yorumlamaktaki geniş ve esnek tavrı ile tanınır. 1953 tarihli Suriye medenî kanununu hazırladı. İslâm borçlar hukukuna dair el-Fıkhü'l-İslâmî fî Sevbihi'l-Cedîd adlı eseri Türkçeye de tercüme olunmuştur.

- **Sellâm Medkûr**, Mısırlı profesör. el-Medhal li'l-Fıkhü'l-İslâmî adlı eseri meşhurdur.

- **Mustafa eş-Şelebî**. Mısırlı profesör. Usûl-i fıkha dair Ta'lîlü'l-Ahkâm adlı eseri meşhurdur.

- **Şefik Şehâte**. Gayrimüslim arap profesör. en-Nazariyyetü'l-Âmme li'l-İltizâmât fi's-Şer'îati'l-İslâmiyye adındaki eseri meşhurdur. Fransızca kitap ve makaleleri de vardır.

- **Şeyh Ali es-Sâyis**. Mukârenetü'l-Mezâhib fi'l-Fıkh adlı eseri tanınmıştır.

- **Seyyid Sâbık**. Fıkhü's-Sünne adındaki eseri meşhurdur.

- **Yûsuf el-Kardâvî**. 1927'de doğmuştur. Mısırlıdır. el-Halâl ve'l-Harâm kitabı meşhurdur. Türkçeye de tercüme olunmuştur. Taklîde karşı ve telfike taraftar olup, bu istikamette ve azâmî kolaylık prensibine dayanan fetvâları ile meşhurdur.

BATI'DA İSLÂM HUKUKU TEDKİKLERİ

XIX ve XX. asırlarda Avrupa, Amerika ve İsrail'de İslâmiyyât (İslâm dini tedkikleri), bilhassa İslâm hukuku araştırmaları çok ilerlemişti. Müslüman olmayıp da İslâm dini üzerinde tedkiklerde bulunan ilim adamlarına müsteşrik veya oryantalist denmektedir. Bilhassa Almanya, Rusya ve İngiltere bu hususta çok ileriydiler. Maamafih bunların maksadı sadece ilme hizmet değildi. Bu asırlarda Avrupa devletlerinin çoğunun kalabalık bir müslüman teb'ası vardı. Bunların tâbi olacakları hukuku, yani ahkâm-ı şer'iyyeyi, hiç değilse ahvâl-i şahsiyye hükümlerini öğrenmek icab ediyordu. Ahkâm-ı İslâmiyyenin ilgâ olunduğu yerlerde bile, bu hukukun asırlardan beri doğurduğu halleri nazar-ı itibare almak lüzumu da bahis konusuydu. İngilizlerin Hindistan'da, Holandalıların Cava'da, Rusların Türkistan ve Kafkasya'da, Fransızların Cezâyir'de takip ettikleri hareket tarzı hep bu olmuştur. Bilhassa Fransızlar, Osmanlı Devleti ve İran'da bu yolda tedkiklerde bulunmuşlar ve bu sayede Avrupalılar, İslâm hukukunu idrak ve ihâta edebilmişlerdir¹³¹.

131- Mahmud Es'ad, Tarih-i İlm-i Hukuk, 250.

Charles Hamilton, Hanefî mezhebinin muteber eserlerinden Hidâye'yi, 1791'de İngiliz Hindistan'ı için *The Hedaya* adıyla İngilizceye tercüme etmiş; 1870'de ikinci defa olarak tab olunmuştur. Fransız Hindistan'ı için Langlard ile Pondickéry tarafından telif edilen *Lessons de Droit Musulman* (İslâm Hukuku Dersleri) kitabı, 1880'de neşrolunmuştur. Hollanda müstemlekeleri için Keyser tarafından Felemenkçeye tercüme edilen Firuzâbâdî'nin el-Mühezzeb'i, 1853'de Lahey'de tab olunmuştur. Keyser, Ebû Hâce'nin onbirinci hicrî asırda yazdığı Muhtasar adlı eserini de Fransızcaya tercüme etmiş; 1851'de basılmıştır. Nevevî'nin Minhâcût-Tâlibîn adlı eseri Van der Berg tarafından tercüme edilip 1882'de Batavya'da basılmıştır. Rusya'nın Asya'daki müstemlekeleri için Tornaw tarafından kaleme alınan İslâm hukukuna dair bir eser, 1885'de Leipzig'de basılmıştır. Fransa'nın Tebriz konsolosu Querry'nin, Câferî fıkına dair *Recueil de lois concerant les musulmans schiites* adlı kavânin mecmuası da 1871-1872 yılında Paris'te basılmıştır. Osmanlı Devleti'nde resmî kanun olarak tatbik edilen Halebî'nin Mültekâ adlı eseri, İsveç sefâreti kâtiplerinden Ermeni asıllı Mouradgea d'Ohsson tarafından Fransızcaya tercüme edilmiş ve *Tableau Generale de l'Empire Ottoman* adıyla 1788-1824 yıllarında Paris'te 7 cilt olarak neşredilen eserine alınmıştı. Mâlikî fukahâsından Halil bin İshak'ın Muhtasar adlı meşhur eseri, Perron tarafından Précis adıyla Fransızcaya tercüme ve 1848-1854'de Paris'te basılmıştır.

Müsteşriklerden de İslâm hukukunda mühim te'lifâtı bulunanlar arasında İtalya'dan Carlo Nallino (1938); Almanya'dan Joseph Schacht (1969); Beyrut hukuk fakültesinden Fransız asıllı Emil Tyan; Cezayir hukuk fakültesinden Fransız asıllı George Henri Bousquet (1978); İngiltere'den Noel James Coulson (1986) zikre değer şahsiyetlerdir.

Ecnebîlerin İslâm hukuku tedkikleri, XX. asırda da devam etmiştir. Ekserisi Yahûdî asıllı olan müsteşrikler, ilk zamanlar oldukça objektif tesbitlerde bulunmuşlar; ancak müslümanların dünya üzerindeki hâkimiyeti iyice zayıflayıp, müslüman cemiyetleri bir deformasyon içine düştükten sonra, İslâm hukuku hakkında bir takım abartılı kritiklerde bulunmaktan geri kalmamışlardır. Bunların başında, İslâm hukukunun müstakil bir hukuk sistemi olmayıp, başlıca Roma hukukundan iktibas edildiği; sünnet-i nebevînin de, Câhiliyye devri Arap âdetlerinden ibaret olduğu iddiası gelir. Bunların mesnedleri ve verilen cevaplar üzerinde İslâm dünyasında ve hâricinde çok eser te'lif edilmiştir.

Ebû Hüreyre ve Hadîs Rivâyeti

Nitekim müsteşriklerin en meşhurlarından Ignaz Goldziher, İslâm dünyasında hadîslerin tedvîni faaliyetinin öncüsü sayılan İmam Zührî'yi yalancılıkla suçlamıştır. Bu yoldan giden bazı müellifler, kendisinden en çok hadîs-i şerîf ri-

vâyet edilen sahâbî olan Ebû Hüreyre'yi de itham etmişler; Hayber'in fethinden sonra müslüman olduğu ve Hazret-i Peygamber ile az bir zaman geçirdiği gerekçesiyle, kendisinden bu kadar çok hadîs rivâyet edilmesini şüphe ile karşılamışlardır. Bunların başında Mısırlı takipçisi Ebû Reyve (1970) gelir. Bu konuda, "Advâ alâ Sünneti'l-Muhammediyye" adındaki kitabına, İslâm dünyasında pek çok reddiye yazılmıştır. Bunlardan Suriyeli profesör Mustafa Sibâî'nin (1964) "es-Sünneti ve Mekânetühâ fi't-Teşri'il-İslâmî" adlı kitabı Türkçeye de tecüme edilmiştir¹³².

İSLÂM HUKUKU ve MODERNİST CEREYANLAR

Müslümanların, XVII. yüzyıldan itibaren ciddî baskılar altında kalarak, çözülmeye başlamaları; XIX. asırda da varoluşlarına yönelik, tarihlerinin en büyük siyasî ve ideolojik meydan okuyuşuyla karşı karşıya kalmaları; İslâm âlemindeki bazılarını kendi kendilerine, "İslâm hukuku, zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilir mi?" sorusunu sormaya itti. Vahy ile akıl arasında mukayeseler yaparak, kendilerine akli hareket noktası alan bu yeni görüş sahiplerine modernist denildi.

Bu yolda başı Esterâbâdlı bir Şîf ailesinden gelen Cemalüddin Efgânî çekmiştir. Afganistan, İran, Hindistan, Türkiye, Mısır gibi en önemli İslâm ülkelerini dolaşan Efgânî, buralardaki İslâm münevverlerine ve siyaset adamlarına tesir etmiş; reform hareketlerinin başlaması veya hızlanmasında âmil olmuştur. İstanbul'da Dârülfünûn'da verdiği bir konferansta, peygamberliğin bir sanat olduğu şeklindeki talihsiz beyanı, büyük infîâl uyandırarak Dârülfünûn'un kapatılmasına sebep olmuştur. Muhafazakârlığı ile meşhur Sultan II. Abdülhamid, esrarengiz bir şahsiyet olan Efgânî'yi İstanbul'da ikâmete tâbi tutmuş ve Efgânî burada vefat etmiştir. Mısır müftisi Muhammed Abduh (1905), Hindistanlı Sir Ahmed Han (1898), Lübnanlı Reşid Rızâ (1935), Kazanlı Musa Cârullah Bigiyef (1949) gibi yazarlar, Efgânî'den çok etkilenecek onun izinde yürümüşlerdir. Sa'd Zağlûl, Muhammed İkbâl, Mehmed Âkif, İsmail Hakkı İzmirli, Ahmed Hamdi Akseki gibi müellifler de bu çıkışı devam ettirmişlerdir. Böylece İslâm dünyasında öncelikle Mısır'da, Meşrutiyet'in ilanından sonra da Osmanlı ülkesinde ve Hindistan'da, geleneğe karşı reaksiyon güçlenmiştir. İstanbul'da Dârülfünûn hocaları ve bazı ulemâ, *Sırât-ı Müstekîm* ve (bunun sonraki ismiyle) *Sebîlürreşâd* mecmualarındaki yazılarıyla ve kitaplarıyla modernizmi desteklemişlerdir. Şeyh Abduh'un talebesi Reşid Rızâ'nın Mısır'da çıkardığı *el-Menâr* mecmûası da geleneğe karşı tavrın en canlı temsilcisi olmuştur. Şeyh Abduh ve Reşid Rızâ, bu mecmuada tek mezhebe bağlı kalmadan, hatta bazen hiçbir mezhebi nazara almadan fetvâlar yayınlamışlardır. Bu arada Osmanlı Devleti ve Mısır'da, dört

132- Türkçe tercümesi: *İslâm Hukukunda Sünnet*, Trc. Edip Gönenç, İst. 1981.

mezhebin hükümlerini telif eden kanunlar neşredilmiştir. Modernistlerin faaliyetleri giderek güçlenerek artmış, İslâm ülkelerinde tedrisat ve teşri faaliyetlerine tesir etmiştir. Zamanla mesaileri, hiç beklemedikleri bir biçimde, hukukun ve tedrisatın sekülerleşmesine sebebiyet vermiştir.

Modernist telâkkiye göre, İslâmiyetin, modern dünyadaki teknik ve ilmi gelişmeler karşısında meydan okuyan üstün güç Batı'ya karşı koyması mümkün değildir. Öyleyse geri kalmanın esas sebebi olan nassların klasik tefsirlerini bırakarak, bu yeni sistemin prensipleri istikâmetinde düzenlemeler yapılması gerekir. Fâiz yasağı, dede yetiminin mirasçılığı, çok kadınlı evlilik ve kadının şahidliği meselelerinde olduğu gibi. Modernistler, “akıl ile nakil çatışırsa, akıl esas alınır” diyerek gerektiğinde nasslardan sarf-ı nazar edileceğini söylemişlerdir.

Yeni dünya düzeni ve Batı medeniyetini tehdit eden ‘aykırı hükümlerden arındırılmış’ bir İslâm dini, modern insanlar ve bu arada Avrupalılar tarafından tasvib görecektir. Modern zamanın beşerî telâkkileri, bir bakıma meşrulaştırılmış olacaktır. Bunlarla doğrudan çelişen İslâm hukuku hükümleri ise bertaraf edilecektir. Modernistler, inanç esaslarında da aklî tefsirlerde bulunarak, nassların zâhirinden sarfınazar etmişlerdir. Kur’an-ı kerîm ve hadîslerde geçen mucize ve gayba dair haberleri, tabiat hâdiseleriyle izah etmeye çalışmışlar; izaha gelmeyenleri de inkâr etmişlerdir. Daha da ileri giderek, Kur’an kıssalarının gerçeğe örtüşmesinin gerekmediği, bunların ahlakî nasihatlerden ibaret sembolik ifadeler olduğu üzerinde durmuşlardır.

Modernistler, bazı müsteşriklerin izinden giderek, sanki o zamana kadar yapılmamış gibi, Hazret-i Peygamber’in hadîslerinin sened ve metin kritiğine aşırı alâka göstermişler; akla ve bilime aykırı olduğunu vehmettikleri pek çok hadîsin uydurma olduğu zehâbına kapılmışlardır. Ardından da sünnetin İslâm hukukundaki yeri ve bağlayıcılığı üzerinde münakaşa başlatmışlardır. Zamanla sıra, tıpkı Avrupa’da, Kitab-ı Mukaddes’de anlatılan eksantrik hâdiselerin doğruluğu konusundaki çalışmalar gibi, Kur’an vahyinin mahiyeti üzerindeki tartışmalara gelmiş ve bu da tarihsellik olarak ifade edilmiştir.. Modernistlerin vardığı neticelerin Hıristiyan ilahiyatındaki metodlarla paralellik gösteriyor olması, bu işte oryantalistlerin model alındığına delil teşkil eder.

Modernistlerin ılımlı kanadı, nassları sorgulamamakla beraber, usûl-i fıkhdaki an’anevî “Kitap, sünnet, icma ve kıyas” hiyerarşisine karşı çıkmışlar; bir miktar din ve hukuk bilgisi olan herkesi ictihad yaparak nasslardan hüküm çıkarmaya teşvik etmişler; tek bir mezhebe bağlı kalmayı “kör taklid” diyerek kötümüşlerdir. Mezheblerin görüşleri arasında tercihler yaparak, telifçi, yani hiçbir mezhebe göre sahîh olmayan hükümler benimsemişlerdir. Bu da avam arasında, eski ulemâya karşı bir itimadsızlık hâsıl etmiş; müslümanlar arasında birlikten ziyade, tefrikaya sebebiyet vermiştir. Gelenekçiler, bu modernistleri mezhebsizlikle itham etmişlerdir. Kevserî, bunlara karşı *el-Lâmezhebiyye Kantaratü Lâdiniy-*

ye (Mezhebsizlik, dinsizliğin köprüsüdür) serlevhali makalesini kaleme almıştır. Modernizm cereyanı, Mekke-i mükerrreme müftisi Seyyid Ahmed Zeynî Dahlân (1304/1886), Şam'da kâdılık ve Beyrut'ta hukuk mahkemesi reisliği yapan Yûsuf Nebhânî (1350/1932), Ezher Şeyhi (rektörü) Muhammed Bahît (1354/1935), Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (1373/1954), ders vekili Zâhid el-Kevserî (1370/1951), Selâme el-Kuda'î el-Azzâmî (1376/1956) başta olmak üzere, İslâm dünyasındaki klasik ulemâ tarafından şiddetle tenkid edilmiş; zamanla yerini daha aşırı bir cereyan olan tarihselciliğe (et-tarihiyye, historicism) bırakmıştır.

İslâm Hukuku ve Tarihsellik

Müsteşriklerden bazılarının ve daha ziyade bunların İslâm dünyasındaki takipçilerinin terviç ettiği tarihselciliğe göre, naslar, yani âyet ve hadîsler, tarihseldir, yani konuldukları zamanla sınırlıdır. Bunlar, geldikleri zaman ve şartlar ışığında (hermenötik metodla) yorumlanıp, Şâri'in maksadları, yani hukuk koyucunun bu hükümleri vaz' ederken gözettiği gayeler tesbit edilerek, sonraki zamanlar için bu maksadlar gözetilerek farklı bir tatbikatta bulunulabilir. Tarihselciler de modernistlerde olduğu gibi, fâiz yasağı, kadının şâhidliği, kölelik gibi hususlarda kendilerine has görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak tarihselciler, modernistler gibi bu müesseseler için o zamana mahsus gerekçeler üretmeye kalkışmamıştır. Meselâ, modernistler, taaddüd-i zevcâta (poligamiye), dul kadınların korunması gerekçesiyle izin verildiğini söylerken; tarihselciler bunun o zamanın şartları için geçerli bir hüküm sayıldığını; çok kadınla evlenmenin, o asırda Araplar arasında câri geleneklerden olduğunu; İslâmiyetin, tek eşliliği ideal kabul etmekle beraber, çok eşlilerle bir uzlaşmaya gitmeye mecbur kaldığını iddia etmiştir. Tarihselciler, zamana ve akla uymadığını düşündükleri hadîslere de modernistler gibi uydurma demek yerine, bunları münhasıran söyledikleri zaman için muteber kabul etmiştir.

İlk izlerine Necmüddin et-Tûfi'de (716/1312) rastlanan tarihselcilik cereyanının en mühim temsilcisi, Amerika'da yaşamış ve 1988'de burada vefat etmiş Hindistan asıllı Fazlurrahmandır. Sorbonne'da Cezayirli edebiyat profesörü Muhammed Arkoun, Mısırlı Nasr Ebû Zeyd, Mısırlı Hasen Hanefî, Roger Garaudy, Muhammed Âbid Câbirî de bu cereyanın önde gelen isimleridir. Ne var ki, tarihselciler, bu iddialarını destekleyebilecek naslar ileri sürememişler; mesnedleri, Kur'an-ı kerîmdeki nesh ve Hazret-i Ömer'in müellefe-i kulûba zekât tediyesini durdurması gibi bir takım tatbikatından ileri geçememiştir. Gelenekçiler ise, çok sayıda Kur'an-ı kerîm âyetini, tarihselciliği nakzeden birer delil olarak ileri sürerek, bu cereyana karşı durmaya çalışmışlardır¹³³.

133- Bu hususta etraflı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci: **İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı**, İst. 2005.

Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi

Son zamanlarda, daha ziyade İslâm dünyasındaki bazı müellifler, İslâm âleminin içinde bulunduğu zaafı, iki sebebe, hilâfetin saltanata dönüşmesine ve mezheb taklidinin hâkim olmasına bağlamaktadır. Bunlara göre, İslâm hukuku, hükümdarların baskısı ile tahrif edilmiş ve İslâm amme hukukunun geliştirilmesine müsâade olunmamıştır. Yine bu iddiaya göre, İslâm amme hukukunda devlet rejimi, yani hilâfet, cumhurî bir rejimdir; Emevîler tarafından hilâfet, saltanata (irsî monarşiye) dönüştürülmüştür. İslâm hukukçuları da bu emrivâkiyi meşrulaştırmış ve bu sebeple de artık amme hukuku sahasında fazla mesâî sarfetmekten çekinerek, mezheblerine sıkı bir taassubla sarılmışlardır.

Gelenekçi ulemâ, daha ziyade Şîî orijinli bu iddiaya da karşı çıkarak, hilâfetin saltanata dönüşmesinin, İslâm hukukuna aykırı olmadığını çeşitli delillerle ispatlamaya çalışmış; saltanat devrinde İslâm hukukunun bütün unsurlarıyla tatbik edildiğini ve İslâm devletlerinin medeniyetin zirvesine çıktığını; eski ulemânın, idarecilerin gayrimeşru davranışlarını meşrulaştırmak şöyle dursun, hayatları pahasına hakkı savunmayı borç bildiklerini; bu yolda İmam-ı Ebû Hanîfe ve Ahmed bin Hanbel gibi hayatını kaybedenlerin az olmadığını söylemiştir. Nitekim İslâm hukukunun teşekkül devresinde hükümrân olan Emevîlerin, zamanlarındaki hukukçulara hiç müdahale etmeyip, onların mesâîlerine karışmadıkları bilinen tarihî bir keyfiyettir. Bilahare başa gelen hükümdarlar, İslâm hukukuna ve hukukçulara müdahale etmek isteseler bile, yapabilecekleri bir şey yoktu. Çünkü artık İslâm hukuku tedvîn edilmişti.

OSMANLI DEVLETİ'NDEN SONRA KANUNLAŞTIRMA

Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti köklü bir hukuk reformu yaparak İslâm hukukunu külliyen kaldırmış; Avrupa kanunlarını iktibas ederek yepyeni bir hukuk sistemi kurmuştur. Osmanlı Devleti'nden ayrılan ve müslümanların yaşadığı topraklarda irili ufaklı onlarca devlet kurulmuştur. Bunlar İngiliz, Fransız ve İtalyanların müstemlekesi ve mandası idi. İkinci Cihan Harbini müteâkiben görünüşte istiklallerini kazanmışlarsa da, emperyal devletlerin güdümünde birer peyk olarak dikta rejimleriyle hayatiyetlerini devam ettirmişlerdir. Kolonyal güçler, bu ülkelerde İslâm ve Osmanlı kanunlarını ilgâ etmediler; halkın dinî ve hukukî hayatına açıkça müdahalede bulunmadılar. Zamanla istiklallerini kazanan bu devletler bir kısmı Avrupa kanunlarına dayanan, bir kısmı da İslâm hukukundan neş'et eden yeni kanunlar hazırladılar¹³⁴. Suudî Arabistan, Umman, Körfez Emirlikleri, Katar, Bahreyn, Soma-

134- Bu hususta etraflı bilgi için bkz. Amin: *Middle East Legal Systems*, Glasgow, 1985; J. Anderson: *Islamic Law in Africa*, London, 1954; *Criminal Law in Islam and the Muslim World: A Comparative Perspective*, 1st edt, Mahmood, New Delhi, 1996; el-Alami&Hinchcliff:

li, Maldivler, Singapur, Brunei ve İran, modern tarzda şer'î kanunlar hazırlamak yerine, an'anevî yürürlük kaynaklarına (yani klasik fıkıh kitaplarına) itibar etmeyi sürdürmüştür. Bu ülkelerde kâdıların reislik ettiği mahkemeler eskiden olduğu gibi ahvâl-i şahsiyyeye dair şer'î dâvâlara bakmaya devam etmiştir. Bu mahkemeler üzerinde istinaf mahkemeleri kurulmuştur.

İSLÂM HUKUKUNUN BUGÜNÜ VE GELECEĞİ

XX. asrın ortalarına gelindiğinde, İslâm hukuku artık dünyanın hemen hiçbir yerinde bütünüyle uygulanır olmaktan çıkmıştır. Bu da İslâm hukukunun noksanlığı veya zamanın ihtiyaçlarına cevap verememesinden ziyâde, tamamen cemiyetlerin sosyal tercih ve hayat görüşünün değişmesinden kaynaklanmaktaydı. Müslümanların yaşadığı devletler, kısmen ya da tamamen beşerî hukuk sistemlerini iktibas etmişler; hatta ekseriyeti İslâmî hükümlerle taban tabana zıd olan sosyalist rejime geçmişlerdi. İslâm hukukunu tamamiyle ilgâ etmeyen memleketlerde de İslâm hukuku, ahvâl-i şahsiyye (personal status) denilen şahıs, âile ve miras hukukuna inhisar etmişti. Bu sistem, vaktiyle İslâm devletlerinin gayrimüslim azınlıklara tanıdığı adli ve hukukî otonomi kadar bile değildi. Mısır, Sûriye, Irak, Lübnan, Ürdün, Cezâyir, Fas, Yemen, Sudan, Nijerya, Kenya, Afganistan, Pakistan, Malezya gibi ülkeler, bugün bile bu sistemi tatbik etmektedir. Suudî Arabistan, Katar, Bahreyn, Körfez emirlikleri, İran gibi devletler, İslâm hukukunu bütün olarak tatbik etme iddiasındadır. Halkı müslüman olan çok sayıda devlet, kanunlarında ve anayasalarında, İslâmî prensiplere bağlılıklarını dile getirmekte; hatta kanunlaştırmada şer'î hukuk hükümlerinin mehz tutulacağını bildirmektedir. Ancak bunlar tatbikatta bir şey ifade etmemektedir. Çoğunda Vehhâbilik veya Şîilik gibi heretik inançların hâkim olduğu bu devletlerde, referans kaynağı alınan hükümler İslâm hukukunun aslî vechesini ifâde etmekten çok uzaktır. Nitekim adına İslâm devleti denilen devletlerin pek çoğu İslâm hukuku ile bağdaşmayan, sosyalist, totaliter veya otoriter bir rejim ile idare edilmektedir ve burada insan haklarından bahsetmek bile mümkün değildir.

Son asırlarda bazı Avrupa devletlerinin müslüman teb'ası vardı. Ancak bunlar umumiyetle sömürgelerde yaşamaktaydı. Emperyalist devletler, bu memleketlerde mahallî hukuka fazla müdahale etmemişlerdi. XX. asrın ikinci yarısı

Islamic Marriage and Divorce Laws of the Arab World, London 1996; Hooker: **Islamic Law in South-East Asia**, Singapore, 1984; **Law and Islam in the Middle East**, ed. Dwyer, New York, 1990; Subhî Mahmasânî: **el-Evda'ut-Teşri'iyye fî'd-Düveli'l-Arabiyye**, Beyrut 1962; Mahmood: **Statutes of Personal Law in Islamic Countries**, 2nd ed., New Delhi, 1995; Nasir: **The Islamic Law of Personal Status**, 2nd ed., London, 1990; Pearl&Menski: **Muslim Family Law**, 3rd ed., London, 1998; Redden: **Modern Legal Systems Cyclopedia**, vol. 6, Buffalo, NY, 1990; Joseph Schacht: **An Introduction to Islamic Law**, Oxford 1966. Schacht'in kitabının sonunda, her ülke için bu hususta teferruatlı bir bibliyografya vardır.

sında sömürgeciliğin yıkılması üzerine bu Avrupa devletlerinde sömürgelerden gelme hayli kalabalık bir müslüman nüfus yaşamaya başladı. Hıristiyanlığın giderek kan kaybetmesi ve globalleşme ile manevî değerlerin, bu arada İslâmiyetin yükselen değer hâline gelmesi ile, Avrupa devletlerinde müslümanlar bir güç olarak görülmeye başlandı. Ancak müslümanların çoğunun birlik hâlinde olmaması ve kültürlerin muhafaza etmekten ziyade, içinde yaşadığı ülkenin kültürünü benimsemeye istekli bulunması, Batı devletlerinin bunlara ayrı bir azınlık statüsü vermesine hâcet bırakmadı. XX. yüzyıl sonlarında bir ara, Avrupa devletlerinin organize toplantılarında, Avrupa'da yaşayan müslümanlara ahvâl-i şahsiyye sahasında hukukî otonomi verilmesi gündeme geldiyse de, bilhassa Fransa'nın teşebbüsüyle engellendi.

Bununla beraber Birleşik Amerika ve Batı Avrupa gibi insan haklarına saygı gösteren ülkelerde, hatta Yahûdîlerin hâkim olduğu İsrâil'de yaşayan müslümanlar, adına İslâm ülkesi denilen bazı Arap ve Afrika devletlerindeki dindaşlarından çok daha rahat yaşamakta ve dinlerini izhâr edebilmektedir. Meselâ İsrâil'de yaşayan müslüman vatandaşların, bu toprakların eski hükümrani olan Osmanlı Devleti'ndeki gibi, hukukî ve adlî otonomisi bile bulunmaktadır. Nisan 2004'de Kanada'nın Ontario eyâletinde de buna benzer bir otonomi tanınmıştır. Buna göre İslâm hukukunu bilen hâkimlerin başkanlığındaki İslâm Sivil Adalet Mahkemesi, eyâlette yaşayan müslümanların âile, miras ve ticaret hukukuna dair ihtilaflarına bakabilmektedir. Yahûdî ve Hıristiyanlara bu hak daha 1991 yılında *Ontario Arbitration Act* ile tanınmıştı. İsrail'den başka, Hindistan, Tayland, Filipinler, Lübnan, Yunanistan gibi halkının ekseriyeti ve idare kadrosu gayrimüslimlerden müteşekkil devletlerde yaşayan müslümanların da hukukî ve adlî otonomisi bulunmaktadır. Kişiler arasındaki dâvâlara hakemlerin bakabilmesi, hukukun umumî bir prensibidir. Bu sebeple gayrimüslim devletlerde yaşayan müslümanlar, hukukî meselelerini isterlerse hakem marifetiyle çözebilirler. Ahvâl-i şahsiyye denilen şahıs, âile ve miras hukuku hükümlerinde de bu devletlerin otonomi tanınması beklenebilir. Bu otonomi, o devletin siyasî hâkimiyetini ve adlî birliğini sarsmayacağı için, kanunlar ihtilafı prensiplerinin tatbikinden çok farklı olmayacaktır. Nitekim 23 Kasım 2004 tarihli İsveç gazetelerinin yazdığına göre, Halmestad'daki Hovrätten mahkemesi, İranlı bir çiftin boşanmasını müteakip, kadının mehr alacağı talebini haklı bularak, bu istikamette karar vermiştir. Cezâ hukuku, bir devletin hâkimiyeti umdelerinden olduğu için, İslâm cezâ hukuku hükümlerinin, İslâm devletleri hâricinde tatbik edilememesi, yine İslâm hukukunun esas prensiplerindedir.

Yirminci yüzyıldan itibaren, nisbî barış ve demokrasi ortamları, haberleşmenin artması, İslâm hukuku araştırmacılarının, hâdiselere çok değişik cihetlerden bakması mecburiyetini getirdi. Esas kaynaklara ulaşmak kolaylaştı. İslâm hukukçuları, gelenekçi veya modenist cereyanların takipçileri olmaya devam et-

tiler. Modernistler, asırlar boyu teşekkül etmiş fıkıh mirasını redderek, pozitif cereyanların da tesiriyle İslâm hukuku kaynaklarını yeniden yorumlamaya, hatta zamanın ihtiyaçlarına göre, gerekirse naslardan sarfınazar etmeyi düstur edinirken; gelenekçiler, klasik kaynakların esas alınarak, yeni ortaya çıkan meselelerin kıyas yoluyla halledilmesini ön planda tuttular. İnsan hayatının hukuka uydurulmasını, hukukun hayata uydurulmasından önde gördüler. Gelenekçilerin ön ayak olmasıyla, klasik kaynaklar, çeşitli lisanlara tercüme edilmeye başlandı.

Batılların, müslümanlarla bir arada eşit vatandaşlık statüsünde yaşamaya başlaması ve bilhassa dünya barışını tehdit eden terör hâdiselerinin dinî kisveye büründürülmesi, gerek Batılların, gerekse Müslümanların İslâm dinini ve bu dinin tatbiki demek olan İslâm hukukunu iyice ve doğru öğrenmeleri zaruretini doğurdu. Bilhassa İslâm hukukunda kadınların, çocukların, müslüman olmayanların ve hayvanların statüsü, cihadın ne zaman ve ne şekilde yapılacağı gibi hususların iyi bilinmesi, bir arada yaşayabilmenin gereklerini elde edebilmek için çok ehemmiyet kazanmıştır. Yirminci asrın ortalarında İslâm hukuku, artık hemen hiçbir ülkede tam mânâsıyla tatbik ediliyor değildi. Ancak İslâm devleti olmak iddiasındaki bazı devletlerdeki yanlış ve yersiz bazı tatbikatlar, dünyada İslâm hukuku hakkında peşin hükümler meydana gelmesine sebebiyet verdi. İslâm hukuku hakkında ehliyesiz çevrelerin yaptığı neşriyat, insanları yanlış yönlendirdi. Bunlardan bir kısmı İslâm hukuku muhaliflerinin amansız tenkidlerini ihtivâ eder. Diğer kısmı da reaksiyon psikolojisi ile yazılmış yersiz ve yetersiz, hatta yanlış müdâfaanâmelerdir. Bunların izâlesi de yine İslâm hukukunun özünü iyice kavramaktan geçmektedir.

Bu arada İslâm hukukunun ehemmiyeti anlaşılacak çeşitli kuruluşlar tarafından fıkıh akademileri, ilmî araştırmalar ve fetvâ merkezleri teşkil edildi. Câmî'ül-Ezher bünyesinde İslâm Araştırmaları Merkezi, Dünya İslâm Birliği bünyesinde İslâm Hukuk Akademisi, Cidde'de, İslâm Konferansı Teşkilatı bünyesinde İslâm Hukuk Akademisi kuruldu. Müslüman ülkelerdeki şeriat fakültelerinin üç bölümünden birisi fıkıh ve teşridir. Bunlardan Câmî'ül-Ezher şeriat fakültesi, dünyaca meşhurdur ve modernistlerle gelenekçilerin mücâdelesinin en şiddetli olduğu yerlerin başında gelir. Türkiye'de Yüksek İslâm Enstitüsü ve sonradan tamamının dönüştürüldüğü İlahiyat Fakültelerinde İslâm hukuku çeşitli derslerden bir tanesidir ve maalesef pek de geniş bir tedrisatı yoktur. Münhasıran İslâm hukuku tedrisatı veren bir müessesenin yokluğu dikkate değer bir eksikliklerdir. Ancak ilahiyat fakültelerinde lisans üstü öğretimde İslâm hukukuna bir rağbet vardır. Bilhassa son yıllarda bu sahada çok sayıda tez ve kitap hazırlanmıştır. Hukuk fakültelerinde Türk Hukuk Tarihi ve seçmeli İslâm Hukuku derslerinde, İslâm hukuku öğretilir ve bu sahada lisans üstü öğretim çerçevesinde az da olsa çalışmalar yapılmaktadır.

SON ASIRDA İSLÂM HUKUKU VE DÜNYA DEVLETLERİ

İslâm Hukuku ve Anayasalar

1962 Kuveyt, 1971 Birleşik Arab Emirlikleri, 1973 Pakistan, 1980 Mısır, 1991 Yemen, 1992 Suudî Arabistan, 1996 Umman, 2002 Bahreyn, 2003 Katar, 2004 Irak anayasaları, devletin resmî dininin İslâm ve yasamanın aslî kaynağının da İslâm hukuku olduğunu söyler. 1979 İran anayasası, hukukun bütün sahalarının İslâmiyetin Caferî yorumuna göre düzenleneceğini bildirir. 1994 Yemen anayasasına göre, bütün yasamanın esas kaynağı İslâm hukukudur. 2004 Afganistan anayasasına göre, İslâm, devletin resmî dinidir; kanunlar, İslâmiyete aykırı olamaz. 1998 Sudan anayasasına göre devletin resmî dini İslâmdır ve İslâm hukuku, hukukun kaynaklarının başında gelir. 1998 Maldivler anayasası, devletin resmî dininin İslâm ve yasamanın kaynağının da İslâm hukuku olduğunu hükme bağlanmıştır.

1952 Ürdün, 1957 Malezya, 1972 Bengaldeş, 1979 Somali, 1991 Moritanya, 1996 Fas, 1996 Cezayir anayasalarında, “Devletin resmî dini İslâmdır” ifadesi vardır, ama İslâm hukukuna açıkça atıf yoktur. 1969 tarihli Libya anayasasına göre, devletin resmî dini İslâmdır. 1977 tarihli halk otoritesinin tesisine dair deklarasyona göre, Kur’an-ı kerim, Libya’nın anayasasıdır. 1959 Tunus anayasası, devletin resmî dininin İslâm olduğunu ve devlet başkanının müslüman olması gerektiğini söyler. 1973 Suriye anayasası, devlet başkanının müslüman olması gerektiğini ve yasamanın esas kaynağının da İslâm hukuku olduğunu hükme bağlar. 1959 Brunei anayasasına göre, İslâmiyetin Şâfiî yorumu, devletin resmî dinidir. Anayasalarda geçen, “Devletin resmî dini İslâm dinidir” ifadesi, üst idareci kadroyu müslümanların teşkil edeceğini ve teşri ile icrânın İslâm hukukuna göre tanzim olunacağını ifade eder.

1945 İndonezya, 1963 Kenya, 1977 Tanzanya, 1992 Gana, 1999 Federal Nijerya anayasası devlet için resmî bir din öngörmemiştir. 1970 Gambia anayasası, devlet için resmî bir din öngörmemekle beraber, İslâm hukukunun müslümanlar için ahval-i şahsiye bakımından hukukun kaynağı olduğunu söyler. Halkının ekseriyeti müslüman olan devletlerden Senegal (1963), Türkiye (1982), Çad (1982), Mali (1991) ve Arnavutluk (1991) gibi bazı devlet anayasaları, rejimin laik ve seküler vasfını vurgular.

Mısır

Üç asırdan beri bir Osmanlı vilâyeti olarak idare edilen Mısır, 1840 senesinden itibaren imtiyazlı bir eyâlet hâline gelmişti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve

soyundan gelenlerin irsî vâililikleriyle idare edilen bir hıdivlik idi (Hidiv, Avrupa'daki vice roi= kral nâibi ünvanının karşılığıdır). 1866 ve 1873 tarihli fermanlarla muhtariyeti daha da güçlendirildiği için, bu tarihten sonra çıkarılan Osmanlı kanunları, bu arada Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Mısır'da mer'iyete girememiştir. Eskiden beri dört mezhebden kâdılarının bulunduğu Mısır'da, Mehmed Ali Paşa'dan itibaren münhasıran Hanefî mezhebi câri olmuştur. Mısır hükûmetince vazifelendirilen Adliye Nâzırı Muhammed Kadri Paşa'nın (1306/1888), Osmanlı hukuk tarihinde çok tutulan Molla Hüsrev'in *Düner* ve Halebî'nin *Mültekâ* adlı eserlerini mehasarak hazırladığı *Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l Ahvâlî's-Şahsiyye* ve *Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâlî'l-İnsân* adlı oldukça mükemmel medenî kanun projesi de modernistlerin baskı ve nüfuzu sebebiyle kanunlaşmamıştır¹³⁵. Mısır'da 1875 ve 1888 tarihlerinde, Fransız medenî kanunu Code Civile'den ilham alan, müslümanlar ve gayrimüslimleri için ayrı ayrı olmak üzere bir medenî kanun hazırlanmıştır. Bundan sonra Mısır hukuk hayatında İslâm hukukunun rolü cılız bir mevkiye indirgenmiştir. Mısır'daki bu icraatlar, diğer Arap ülkelerine de az-çok tesir icra etmiştir.

1920 ve 1929 yıllarında neşredilen iki âile kanunu, 1943 tarihli *Kanunü'l-mevâris* (miras kanunu), 1946 tarihli *Kanunü'l-vakf* (vakıflar kanunu), 1946 tarihli *Kanunü'l-vasiyye* (vasiyet kanunu), tek mezhebe bağlı kalmaksızın İslâm hukukundan mülhemdir. Bununla beraber bunlarda İslâm hukukuna aykırı hükümler de yok değildi. Nitekim miras kanunu, İslâm hukukuna aykırı olarak, ama İslâm hukukuna uygunluk iddiasıyla, dedeye, kendisinden evvel vefat etmiş oğlunun çocuklarına vasiyette bulunma mecburiyeti getirmiştir. Mısır'da 1948 tarihinde Avrupa kanunları, Mısır mahkeme icthadları ve şer'î hukuku kaynak ittihaz eden yeni medenî kanun kabul edildi. Mısır medenî kanunu, hâkimlere, kanundaki boşlukların doldurulmasında, İslâm hukukunu esas almak hususunda salâhiyetlendirmiştir. 1955 yılında şer'îyye ve cemaat mahkemeleri kaldırılarak vazifeleri, daha evvel Osmanlı nizâmîye mahkemelerinin paralelinde kurulmuş olan mehâkim-i ehliyyeye verildi.

Lübnan

Lübnan, Birinci Cihan Harbini'ni müteakip Fransızlar tarafından işgal edilmiş; 1920 yılında da Fransız himâyesi altında müstakil olmuştu. Etnik bakımdan en karışık Orta Doğu ülkesidir. Sünnî ve Şîî müslümanlar bir yana, Katolik ve Ortodoks Araplar ve Dürzîlerin her biri siyasî bir güç teşkil etmektedir. Osmanlılar zamanında da idarî istiklali olan Lübnan'ın yeni anayasa düzeni yine bu etnik yapıya göre tanzim olundu.

135- Kadri Paşa'nın bu iki eserinden birincisinin türkçe tercümesi için bkz. Ahmet Akgündüz: *Mukayeseli İslâm-Osmanlı Hukuku Külliyatı*, Diyarbakır 1986, 144 vd.

Lübnan'da 1930 tarihli *Kanunü'l-Mülkiyye* ve 1934 tarihli *Kanunü'l-Mûcibât ve'l-Ukûd* ile Mecelle'nin büyük bir kısmı ilga edilmiştir. Hukuk-ı Âile Karamâmesi, çıkarıldığı tarihte Osmanlı hükümlerini çekildiği için, Lübnan'da mer'iyete giremedi. Ancak 1942 tarihli *Kanunü'l-Mehâkimîş-Şer'iyye*, sünniler için bu kanunu câri kabul etmiştir. Burada hüküm bulunmayan meseleler için şer'î mahkemelerde Hanefî mezhebinin sahih kavilleri esas alınır. Gerektiğinde Mecelle maddeleri de tatbik edilir. Lübnan ve ilgâ edilmemiş Osmanlı kanunlarında bir hüküm yoksa, kâdılar Kadri Paşa'nın *el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye* adlı eserini mehz tutarlar. Lübnan'daki Sünniler ekseriyâ Şafîî mezhebinden olduğu halde, çıkarılan şer'î kanunlar umumiyetle Osmanlı geleneğine uyularak Hanefî mezhebine göre hazırlanmaktadır. 1947 tarihli *Kanunü'l-Evkâfi'z-Zürriyye* (âile vakıfları kanunu) buna misaldir. 1942 tarihli *Kanunü'l-Mehâkimî's-Şer'iyye*'nin maddeleri muhtelif Sünnî mezheplerden me'hzdur, alınmıştır. 1948 yılında Dürzîlere mahsus ahvâl-i şahsiyye kanunu neşredilmiş; o zamana kadar âile hukuku dışında şer'î kanunlara tâbi olan hıristiyanlar için de 1929 tarihinde vasiyet, 1959 tarihinde de miras kanunları çıkarılmıştır. Lübnan'da 40 ve 50 li yıllarda ekserisi Fransız menşeli kanunlar kabul edilerek Osmanlı kanunlarının bir çoğu ilgâ edilmiştir. 1962 senesinde Sünniler için şer'î hukuka dayanan *Kanunü'l-Hukuku'l-Âile* çıkarılmıştır.

Müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakan mehâkimü's-şer'iyye (şer'iyye mahkemeleri) Sünnî ve Câferîler için iki kısımdır. Bunlar da bidâyet ve ulyâ olmak üzere ikiye ayrılır. Mahkeme-i ulyâ Beyrut'tadır. Buna mukabil Hıristiyanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakan mehâkimü'r-ruhâniyye (ruhânî mahkemeleri) vardır. Dürzîlerin de iki dereceli mahkeme-i mezhebiyeleri vardır. Ahvâl-i şahsiyye dâvâları hâricindeki dâvâlara eskiden olduğu gibi mehâkim-i ehliyye bakmaya devam etmektedir. Ecnebîlere mahsus mehâkimü'l-kunsuliyye (konsolosluk mahkemeleri); ardından da yerli halkla ecnebîler arasındaki dâvâlara bakan ve azâları arasında ecnebîlerin de bulunduğu mehâkimü'l-muhtelita (karma mahkemeler) kaldırılmıştır.

Sûriye

1946 yılında Fransızlardan istiklâlini elde eden Sûriye'de, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Hukuk-ı Âile Karamâmesi mer'iyetini bir müddet daha devam ettirmiştir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1949 yılında kabul edilen Mısır menşeli *Kanunu'l-Medeniyyi's-Sûriyy* (Sûriye Medenî Kanunu) ile ilgâ olundu. Sûriye medenî kanunu, hâkimlere, kanundaki boşlukların doldurulmasında, İslâm hukukunu esas almak hususunda salâhiyet vermiştir. 1953 senesinde Osmanlı Hukuk-ı Âile Karannâmesi, Mısır kanunları, Kadri Paşa'nın *el-Ahkâmü's-Şer'iyye fil-Ahvâli's-Şahsiyye* ve Şam kâdısı Ali Tantavî'nin ahvâl-i şahsiyye projesi

mehaz olmak üzere dört mezhebin telfikiyle hazırlanan *Kanunu Ahvâlî*'ş-Şahsiyyeti's-Sûriyy (Sûriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu) kabul edildi. Kanun, nikâh, talâk, vasiyet ve miras bahisleri tanzim eder. Kanunun bazı hükümleri, Dürzî ve Mesihîler (Hıristiyanlar) hakkında tatbik edilmemektedir.

İstiklâlin hemen ardından Sûriye'de Osmanlı Devleti'nden kalma muhtelit mahkemeler ve ecnebî imtiyazlar kaldırılmıştır. Osmanlı nizâmîye mahkemeleri teşkilâtına paralel olarak mahkeme-i ehliyye varlığını devam ettirmiştir. Ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakan mahkemeler üç tanedir: Müslümanlar için mahkeme-i şer'iyye, Dürzîler için mahkeme-i mezhebiyye-i Dürziyye ve Hıristiyanlar için mahkeme-i rûhiyye. Önceleri Osmanlı mevzuatına göre hareket eden şer'iyye mahkemeleri 1961 tarihli kanunla iki dereceli olarak tanzim olunmuş; 1917 tarihli Osmanlı Usul-i Muhakeme-i Şer'iyye Nizamnâmesi ve bu mevzuatı diğer Osmanlı mevzuatı ilgâ edilmiştir.

Ürdün

Ürdün'de Osmanlı hukuk usûlü kanunu bazı ta'dillerle 1952 yılına kadar mer'iyetini devam ettirmiştir. Osmanlı ceza kanunu ile ceza usûl kanunu da 1951 yılına kadar tatbik edilmiştir. Hukuk-ı Âile Karamâmesi 1927 tarihli *Kanunü'l-Âile* neşredilene kadar mer'iyette kalmıştır. Ancak bu kanun, karamâmenin ta'dil edilmiş hâlidir. 1951 yılında Hukuk-ı Âile Karamâmesi ve Mısır kanunlarından istifâde ile hazırlanan *Kanunu Hukukî'l-Âile* neşredilmiştir. Bu kanunda miras ve vasiyet ahkâmı gibi ahvâl-ı şahsiyyenin diğer hükümleri de vardır. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Osmanlı ticaret kanunları, 1976 yılında *Kanunü'l-Medenî'l-Ürdünî* (Ürdün Medenî Kanunu) neşredilene kadar bazı ta'dillerle mer'iyete kalmıştır. Kanun, Mısır ve Sûriye medenî kanunları gibi Avrupa kanunlarından muktebes olmayıp, hazırlanışında 1951 tarihli Irak medenî kanunu gibi, İslâm hukuku ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den istifâde edilmiştir.

Ürdün'de Osmanlı nizâmîyye mahkemeleri, mehâkimü'l-âdiyye adıyla varlığını devam ettirmiştir. Mehâkimü's-şer'iyye de ibtidâiyye ve istinafiyye olmak üzere iki derecelidir. Mehâkimü'r-rûhiyye de gayrimüslimlerin ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakmaktadır. Ürdün'de Osmanlı hukuk usûlü kanunu bazı ta'dillerle 1952 yılına kadar mer'iyetini devam ettirmiştir. Osmanlı ceza kanunu ile ceza usûl kanunu da 1951 yılına kadar tatbik edilmiştir.

İsrail

İsrail, ülkesinde yaşayan müslümanlar için, İngiliz manda yönetimi zamanında olduğu gibi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve 1917 tarihli Hukuk-ı Âile Karamâmesi başta olmak üzere Osmanlılardan kalma kanunları tatbik etmektedir.

İsrail'de Musevî, Hıristiyan, Müslüman ve Dürzîler için kurulmuş olan ruhânî mahkemeler vardır. Müslümanlara mahsus olan mehâkimü'ş-şer'iyye, 1961 tarihli kâdılar kanunu çerçevesinde, bidâyet ve temyiz olmak üzere iki derecelidir.

1967 İsrail-Arap savaşından sonra İsrail tarafından işgal edilen Ürdün topraklarında (Batı Şeria-West Bank), Ürdün kanunları; Mısır topraklarında da (Gazze) Mısır kanunları tatbik edilmektedir. Doğu Kudüs'te yaşayan müslümanlar, isterlerse Ürdün'de, isterlerse İsrail'de cârî bulunan şer'î ahvâl-i şahsiyye hükümlerini tatbik edilir. 1994 tarihli Oslo Mutâbakatı'ndan beri, Batı Şeria ve Gazze'de hukuk sistemi Filistin yönetimince Hanefî mezhebi çerçevesinde unifiye edilmeye çalışılmakta; iki bölgede de kabul edilen Filistin kâdiyülkudâtı (başkâdısı) bazı düzenlemeler yapmaktadır.

Irak

İngilizler 1915'ten itibaren işgal etmeye başladıkları Irak'ta *Kanunü'l-Bi-lâdi'l-Muhtelleti'l-Irakıyye* adındaki kanunla cezâ yargısı ve medenî yargıyı düzenlediler. Bu kanuna ekledikleri ve Hindistan'da tatbik ettikleri nizamnâmelerden alınmış 34 adet nizamnâmeyi tatbik koydular ve bunun dışında Osmanlı kanunlarını ibkâ ettiler. Ancak bu kanun sadece Basra'da cârî oldu ve 1920 yılında tamamen kaldırıldı. Irak'ın tamamının işgalinden sonra mevzuat Osmanlı kanunları, işgal güçlerinin koyduğu nizamnâmeler ve Irak hükümetinin çıkardığı kanunlar olmak üzere üç çeşitti. Osmanlı Arazî Kanunnâmesi, Usûl-i Muhakeme-i Şer'iyye Nizamnâmesi ve ticaret kanunları mer'iyette idi. 1918 yılında *Kanunü'l-Ukûbâtı'l-Bağdâdî* adıyla ceza kanunu ve ceza usûl kanunu çıkarıldı. Aynı yıl İngilizler Hindistan'daki şirketler kanunundan muktebes bir *Kanunü'ş-Şerikâti'l-İrâkî* (Irak şirketler kanunu) isdar ettiler. Bu kanun 1957'ye kadar mer'iyette kaldı. 1943'de Irak ticaret kanunu; 1956'da da medenî ve ticarî muhakeme usulü kanunları çıkarıldı. 1951 yılında Mısırlı Abdürrezzâk Senhûrî'nin hazırladığı kabul edilen *Kanunü'l-Medenî'l-İrâkî* (Irak medenî kanunu) Irak'ta Mecelle'yi ilgâ etti. Osmanlı icrâ kanunu da, 1957 yılında çıkarılan *Kanunü't-Tenfiz*'e kadar mer'iyette kaldı. Irak medenî kanunu da, hâkimleri, kanundaki boşlukların doldurulmasında, İslâm hukukunu esas almak hususunda salâhiyetlendirmiştir.

Hukuk-ı Âile Karamâmesi İngiliz işgalinden sonra çıkarıldığı için Irak'ta tatbik edilmemiştir. Mehâkim-i şer'iyyede eskiden olduğu Hanefî mezhebi cârî olmuştur. Gayrimüslimlerin miras dâvâlarına da şer'iyye mahkemelerinde Hanefî mezhebine göre bakılmıştır. Şifelerin mahkemelerinde ise Câferî fıkıhı tatbik edilmiştir. 1959 tarihinde *Kanunü'l-Ahvâl-i Şahsiyye* (ahvâl-i şahsiyye kanunu) kabul edilmiştir.

İngilizler, 1918 yılından itibaren Irak nizâmiye mahkemeleri teşkilatını

yeniden yapılandırmışlardır. Mahkemelerde müşâhid bulundurmuşlardır. Irak'ta ecnebî imtiyazları 1932 yılında kaldırılmış ve İngiltere yargıdan çekilmiştir. 1921 yılında mehâkim-i şer'iyeye ikiye ayrılarak, biri Şîlere tahsis edilmiştir. 1922 senesinde Irak hükümeti şer'iyeye mahkemelerinde 1917 tarihli Osmanlı Usûl-i Muhakemât-ı Şer'iyeye Nizannamesi ile amel edilmesini kararlaştırmış ve bu kanun bazı ta'dillerle günümüze kadar gelmiştir. 1923 senesinde *Kanunu Mehakimi's-Şer'iyeye* çıkarılmış; 1945 yılında da yine bu kanuna tevfikan *Kanunu Teşkilâtî'l-Mehâkim* ısdar olunmuştur. Gayrimüslimlerin adlî otonomisi ise devam etmiştir.

İran

İran'da 1906 tarihli ilk anayasadan sonra çıkarılan bir seri kanunlar içinde, 1928 tarihli medenî kanun ve âile kanunu da vardı. Bunlar Câferî fıkhi esas alınarak hazırlanmıştı. 1936'dan itibaren seküler değişiklikler yapıldı. 1967 tarihli âilenin korunması kanunu ile poligami ve boşanma resmî izne bağlandı. 1979 inkilâbından sonra çıkarılan anayasaya göre, ülkedeki bütün kanunların İslâmî kriterlere göre hazırlanacağı; İmamiyye Şiası'nın (Câferî mezhebinin) devletin resmî mezhebi olduğu; ancak diğer mezheb ve dinlere de ahvâl-i şahsiyye hususunda serbesti tanındığı ifade edilmiştir. İran'da bütün dâvâlara aynı mahkemeler bakar. Sünnîler, aralarındaki bazı dâvâları hakeme götürebilirler. Bunların verdikleri kararlar Câferî hâkimin tasdikiyle tatbik olunabilir. Hıristiyan ve Mecûsîlerin adlî ve hukukî otonomisi vardır.

Yemen

Osmanlı hâkimiyetinde iken, Birinci Cihan Harbi'ni müteakip İngilizlerce işgal edilen Yemen'in kuzeyi, 1925 yılında İngiliz hâkimiyetinden ayrılmıştır. Güneyde İngiliz hâkimiyeti 1967 yılına kadar sürmüştür. Güney Yemen'de 1974 ve Kuzey Yemen'de de 1978 tarihinde ahvâl-i şahsiyye kanunları çıkarılmıştır. Kuzey ve Güney Yemen'in birleşmesinden sonra 1992 senesinde *Kanunü'l-Ahvâl-i Şahsiyyeti'l-Yemeniyye* çıkarılmıştır. Aynı yıl Medenî Kanun neşrolunmuştur. 1994 tarihli cezâ kanunu, hadd cezâlarına atıf yapmaktadır. Yemen'de her çeşit dâvâya aynı mahkemeler bakar. Bunlar üç derecelidir.

Kûveyt

XIX. asır sonlarında girdiği İngiliz kontrolünden 1961'de ayrılan Kûveyt'te, 1980 senesinde Mısır/Fransız orijinli medenî kanun ve 1984 senesinde de esas itibarıyla Mâlikî fıkhiına dayalı ahvâl-i şahsiyye kanunu neşrolunmuştur. Kûveyt'te her çeşit dâvâya aynı mahkemeler bakar. Ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına

bakan mahkemeler, Sünnî, Şîf ve Hıristiyanlar için üç ayrı kısma ayrılmıştır.

Bahreyn

Bahreyn’de Osmanlı hâkimiyetinin yerini, 1861 yılından itibaren İngiliz işgali aldı. 1971 yılında bağımsızlığını kazanan Bahreyn’de medenî hukuk kanunlaştırılmış değildir. 1971 tarihli adliye kanunu, İngiliz adliye sistemine paralel olarak, İslâm hukuku, örf ve âdet, tabîî hukuk ve nısfet kâidelerini hukukun kaynağı olarak tesbit etmiştir. Bahreyn’de ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakan ve üç dereceli olan şer’î mahkemeler sünnî ve şîfler için iki kısma ayrılır.

Katar

1916’ya kadar Osmanlı hâkimiyetinde ve 1971 senesine kadar da İngiliz himâyesinde yaşayan Katar’da, cezâ kanunu, medenî kanun ve adliye kanunları çıkarılmışsa da, ahvâl-i şahsiyye kanunlaştırılmış değildir. Adliye sistemi düalisttir, yani şer’î dâvâlara bakan ayrı mahkemeler vardır. 1962 senesinde hukuk mahkemeleri kurulmuştur. İki dereceli şeriat mahkemeleri yalnızca ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakar. Mahkemelerde Hanbelî mezhebi ile Vehhâbilik karışımından meydana gelen bir doktrin tatbik olunur.

Umman

1891’den, 1951 senesine kadar İngiliz himâyesinde yaşayan Umman Sultanlığı’nda, 1970 yılından itibaren çeşitli kanunlar neşredilmişse de, ahvâl-i şahsiyye kanunlaştırılmış değildir. Şer’î mahkemeler, medenî hukuk ve küçük cezâ dâvâlarına bakar. Bu mahkemelerde, Hâricî/Ibâdî mezhebi hükümleri tatbik olunur. Başşehir Maskat’ta, üç kâdından müteşekkil istinaf mahkemesi, bidâyet mahkemesi kararlarına karşı itiraz merciidir. Son olarak yüksek mahkemeye gidilebilir. 1970’li yıllardan itibaren şer’î mahkemelerin salâhiyetleri sınırlandırılarak, çeşitli mahkemeler kurulmuştur.

Birleşik Arab Emirlikleri

Osmanlı hâkimiyetinde iken, XIX. asır sonlarından itibaren girdikleri İngiliz hâkimiyetinden 1971 senesinde kurtulan yedi emirlik (Ebû Dabi, Şarcah, Acıman, Füceyre, Ümmü’l-Kaveyn, Dubâi ve Re’sü’l-Hayme) bir araya gelerek federasyon kurmuştur. Her emirlik, kendi hukukî ve adlî sistemini müstakilen idare etmektedir. Hepsinde İslâm hukuku, hukukun aslî kaynağıdır; fakat hiçbirinde kanunlaştırılmış değildir. Adlî sistemde de mutlak benzerlik yoktur. Mese-lâ, Şarcah’da, şer’î mahkemelerin yanında, ticaret ve iş hukuku dâvâlarına bakan

hukuk mahkemeleri vardır. 1973'de Birleşik Yüksek Mahkeme kurulmuştur.

Suudî Arabistan

Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra kısa bir müddet İngiliz kontrolünde yaşayan ve 1926 yılında bağımsız olan Suudî Arabistan'da İslâm hukuku tedvin edilmiş değildir. Devletin kurucusu olan İbnüssuud, ilk zamanlar Hicaz'da Şâfi'î ve Necd'de de Hanbelî mezhebini resmî mezheb olarak ilan edip, başlangıçta bilhassa Hicaz'da Osmanlı kanunlarını ibkâ eylemişti. 1927 senesinde Hanbelî mezhebini ülkenin tamamında resmî mezheb tanıdı. Ardından da İbn Teymiyye'nin *Fetâvâ*'sını ve İbn Abdülvehhâb'ın kitaplarını mahkemelerde resmî kod olarak kabul ettirdi. Böylece İbnüssuud'un mensubu olduğu Vehhâbîlik, ülkenin resmî mezhebi hâline geldi. Bu arada ticaret, ceza ve diğer sahalarda kanunlar neşredilmeye başlandı. Ülkede her çeşit dâvâya kâdılar bakar. Mahkemeler dört derecelidir.

Tunus

1881 tarihine kadar Osmanlı hâkimiyetinde yaşayıp, Fransızlar tarafından işgal edilen Tunus'ta, 1905 yılında, Zeytûne Üniversitesi'nden bir ulemâ heyeti ile şer'îyye mahkemesinden belli sayıda hâkim, Mâlikî mezhebine göre bir borçlar kanunu hazırlama işine giriştiler. Bu arada David Santillana tarafından 1899 yılında hazırlanan ve Code Santillana adı verilen bir kanun metni, komisyon tarafından tedkik edilip, Mâlikî fıkhi ile tenâkuzları ortadan kaldırıldı ve kanuna bu mânâda yeni bir şekil verildi. Mezkûr kanun 1906 yılından itibaren yürürlüğe kondu. 1956 senesinde Fransızlardan istiklâlini elde eden Tunus'ta 1956 yılında âile hukukunu tanzim eden *Müdevvenetü'l-Ahvâl-i Ş-Şahsiyye* mer'iyete girmiştir. İslâm hukukuyla bazı hususlarda uyum içinde olan bu kanun, poligamiyi ve mahkeme önünde vuku bulmayan boşanmayı geçersiz sayması ile dik-kati çeker. Fransızların dokunmadığı şer'î mahkemeler, bağımsızlıktan hemen sonra kaldırılmış; vazifeleri dört dereceli normal mahkemelere verilmiştir. Bidâyet mahkemeleri her çeşit dâvâya, ezcümle ahvâl-i şahsiye dâvâlarına bakar. Bunların kararlarına karşı istinaf mahkemelerine ve başşehir Tunus'taki temyiz mahkemesine gidilebilir.

Fas

1912'den itibaren Fransız hâkimiyetinde yaşayan Fas'ta, 1938 senesinde, Hanefî mezhebi esas alınarak hazırlanan vesâyet kanunu zikre değer. 1956 yılındaki istiklâlden sonra, 1958 tarihinde kabul edilen *el-Müdevvene* adlı emirnâme, Mâlikî fıkhiya göre âile ve miras hükümlerini muhtevirdir. Ahvâl-i şahsiyye dâ-

vâlarına şeriat mahkemeleri bakar. Benzer mahkemeler Yahûdî azınlık için de mevcuttur.

Cezâyir

1830-1962 yılları arasında Fransız işgalinde kalan Cezâyir'de, Fransız hâkimiyeti devrinde mahkemeler ahvâl-i şahsiyye hususunda Mâlikî fıkhı hükümlerini tatbik etmiştir. Fransız hukukçusu Marcel Morand'ın Cezâyir müslümanları için 1916'da hazırladığı bir şer'î hukuk tedvîni olan ve Code Morand diye de bilinen *Code du Droit Musulmane Algerien* kanunlaşmamıştır. 1959 senesinde hükümet Mâlikî fıkhına göre bir zevac emirnâmesi neşretmiştir. Bu emirnâme 1956 tarihinde Fas ve Tunus'da neşredilenlere benzemektedir. 1984 senesinde mezheplerin telifine dayalı (eklektik) bir âile kanunu çıkarılmıştır. 1975 tarihli medenî kanun, Fransız orijinlidir.

Fransız işgâlinde sonra, ilk yıllar halka görünüşte bir adlî muhtariyet tanınmıştı. Cezâyir'de, 1854 yılında müslüman mahkemelerle alâkalı bir teşkilat kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla üçyüzden fazla kazâ çevresi, ve onbeş kadar da istinaf mercii vasfında Hanefî ve Mâlikî kâdı ve müftülerinden dört âzânın teşkil ettiği mahallî meclisler tesbit olunmuştur. Kâdıları, mahallî askerî idare tayin etmekteydi. Fransızlar, 1860'lı yılların başında bu mahallî meclisleri kaldırıp, kâdıların verdikleri hükümlere karşı Fransız mahkemelerine itiraz edebilme imkânı getirdiler. Fransa hükümeti, 1866 tarihli emirnâme ile kâdıları Adalet Bakanlığı'na bağlayarak tamamen Fransız adlî sistemine entegre etmişti¹³⁶. Buna göre üç dereceli bir mahkeme sistemi vardır. Şer'î dâvâlar için hususî mahkemeler yoktur. 1959 tarihinde yayınlanan bir kararnameyle, mahkemelerin verdiği kararlarının, Cezâyir şehrinde bulunan Temyiz Mahkemesinin müslümanlarla alâkalı dairesinde (*chambre de revision musulmane*) inceleneyeceği hükme bağlanmıştır.

Libya

Trablusgarb, 1911 yılında İtalyanlarca işgal edilmiş ve 1912 tarihli Uşi Antlaşması ile bu ülkeye bırakılmıştır. Bu antlaşmayla hutbelerde halifenin isminin zikredilmesi, padişahın burada nâibü's-sultan ünvanıyla bir temsilci bulundurulması, Trablusgarb ve Bingazi kâdısının Meşihat'çe seçilip bu kâdının seçeceği nâiblere mahallî vâridattan aylık verilmesi, nâibü's-sultan ile kâdının seçiminden önce İtalya'nın muvâfakatinin alınması, vakıfların bağımsız olması ve yerli eşrafın da katılacağı bir meclis tarafından yönetilmesi esasları kabul edilmiştir.

136- Allan Christelow: "Sömürge Dönemi Cezâyir'inde İslâm Mahkeme Sisteminin Dönüşümü-Özerklik Kavramı Hakkında Yansımalar", *İslâm Hukuku*, edt. Aziz Azme, Trc. Fethi Gedikli, İst. 1992, 281-286.

İtalyan işgal kuvvetleri kumandanı Carlo Caneva'nın çıkardığı 1912 tarihli Adliye Kararnâmesi ile yerli müslümanlar arasında ahvâl-i şahsiye dâvâlarına bakmak üzere şer'iyye mahkemelerinin görevlerine devam edeceği bildiriliyordu. Bu kararnâme ile önemli bir yenilik yapılarak o zamana kadar resmen Hanefî mezhebinin uygulandığı Trablusgarb'da artık mahkemelerde dâvâlarının mezhebinin esas alınacağı hükme bağlanarak Hanefî mezhebi yanında Malikî mezhebinin de uygulanması imkânı getirilmiştir. Trablusgarb ve Bingazi'nin adlî teşkilatı hakkında 1913 tarihli nizamnâme ile bu hükümler teyid edilmiştir. İtalyanların çekilmesinden sonra 1951 yılında Libya Melikliği kuruldu ve İdris Sünûsî melik oldu. 1969 senesinde meliklik bir darbeyle yıkılarak yerini sosyalist bir rejime bıraktı. 1972 tarihinde İslâm fıkhnına dayalı nikâh ve talâk kanunu, 1984 tarihinde de âile kanunu neşredildi. 1970 li yıllarda da hadd cezalarına atıf yapan çeşitli cezâ kanunları çıkarıldı. 1973'de, mahkemelerdeki düâlîte kaldırıldı. Dört dereceli kâdı mahkemeleri (sulh, bidâyet, istinaf ve yüksek mahkeme), her çeşit dâvâya bakmaktadır. Yüksek mahkemenin, medenî ve ticarî, cezâî, idarî, anayasal ve şer'î olmak üzere beş dairesi vardır.

Sudan

Mısır'la beraber İngiliz müstemlekesi olan ve 1956'da bağımsızlığını kazanan Sudan'da 1916 yılından itibaren kâdiyülkudât (başkâdı) menşûrları ile âile hukuku düzenlenmektedir. 1991 tarihli ahvâl-i şahsiyye kanunu esas itibariyle Hanefî mezhebi hükümlerine dayanır. 1984 tarihli medenî kanun, Mısır/Suriye tarzındadır. 1983 ve 1991 tarihli Suđan cezâ kanunları da hadd ve kısas cezâlarına atıf yapmaktadır. Ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına öteden beri şeriat mahkemeleri bakmaktadır. Gayrimüslimler için ayrı mahkemeler vardır.

Habeşistan (Etyopya)

Halkının ekseriyeti gayrimüslim olan Habeşistan'da, 1944 yılında müslümanlara ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında çok sınırlı adlî ve hukukî muhtariyet tanınmıştır. Bununla beraber 1974-1995 arasındaki komünist cunta zamanında bu muhtariyet sekteye uğramıştır. 1994 tarihli anayasa, ahvâl-i şahsiyye hususunda azınlıklara muhtariyet tanınacağını ve bunun için ayrı mahkemeler kurulacağını hükme bağlamaktadır. Bununla beraber ülkede poligami ve talâk yasaktır. 1960 tarihli medenî kanun da müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapmamıştır. 2000 tarihinde umumî bir âile kanunu hazırlanmıştır. Şer'î mahkemeler üç derecelidir. Birinci derecede nâibler, ikinci derecede kâdılar ve yüksek mahkeme olarak da Yüksek Mahkeme nezdindeki Şeriat Divanı. 1993'de Etyopya'dan istiklâlini elde eden kuzeydeki Eritre'de de Müslümanlar için ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında şer'î hukuk tatbik olunur.

Somali

XIX. asır sonlarında İngiliz hâkimiyetine giren Somali, 1960 yılında bağımsız olmuştur. Koloni idaresi, 1928'de mahallî nişanlanma ve evlenme emir-nâmesi (Natives Betrothal and Marriage Ordinance) ile 1937'de kâdı mahkemeleri emir-nâmesini (Qadis' Courts Ordinance) neşretmiştir. 1937 tarihli emir-nâme, 1944 yılında tadil edilerek, kâdı mahkemeleri, ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakmakla sınırlandırılmıştır. İtalyan hâkimiyetindeki güneyde, kâdı mahkemeleri, medenî hukuk ve küçük cezâ dâvâlarına bakmaya devam etmiştir. 1969 yılındaki darbeden sonra ülkede sosyalist bir rejim kurulmuştur. 1975 tarihinde çıkarılan âile kanunu, esas itibariyle Şâfiî mezhebine göre hazırlanmıştır. Dört dereceli normal adlî sistemin ilk basamağındaki bidâyet mahkemelerinin hukuk kısmı, şer'î hukuk veya örf ve âdet hukukuna dair, ya da 3000 şilini aşmayan medenî hukuk dâvâlarına bakmakla yetkilidir. Ülkenin kuzeyinde bulunup Fransızlardan 1977'de istiklâlini kazanan Cibuti'de de ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında şer'î hukuk tatbik olunur.

Kenya

1895 yılında İngiliz müstemlekesi olan Kenya'da, koloni hükûmeti tarafından çıkarılan 1906 tarihli şer'î nikâh ve talâk kanunu (Mohammedan Marriage and Divorce Registration Act) ve 1920 tarihli şer'î nikâh, talâk ve miras kanunu (Mohammedan Marriage, Divorce and Succession Act), Kenya müslümanlarının ahvâl-i şahsiyyeye dair işlerinde câri olmuş; 1963'deki bağımsızlıktan sonra da mer'iyetini devam ettirmiştir. 1963 tarihli anayasa, kâdı mahkemelerinin kurulacağını taahhüd etmiştir. 1967 tarihli kâdı mahkemeleri kanunu (The Kadhis' Courts Act) gereği, şer'î dâvâlara kâdı mahkemeleri bakar. Bunların kararlarına, başkâdının iştirakiyle toplanan Yüce Divan'da temyizden bakılır.

Uganda

1962 senesinde İngiltere'den istiklâlini kazanan Uganda'da, anayasanın 129. maddesi gereğince, azınlıktaki müslümanlara ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında şer'î hukuk tatbik olunur. Bu dâvâlara kâdı mahkemeleri (Qadhis Courts) bakar. Bu mahkemeler iki derecelidir.

Tanzanya

İngiliz müstemlekesi olan Tanganika ve Zengibar, 1964 yılında bağımsızlığını elde ederek Tanzanya adıyla birleşmiştir. Ülkede yaşayan halklar, bu arada Müslümanlar ahvâl-i şahsiyye hususunda kendi hukuklarına tâbi olmuş; 1971 tarihli Law of Marriage Act, bu durumu teyid etmiştir. Münhasıran Tanganika

için 1946 tarihli Waqf Law vaz' olunmuştur. Şer'î dâvâlara normal mahkemeleler İslâm hukukuna göre bakmaktadır. Bunların kararlarına karşı üst mahkemede itiraz edilebilir.

Komor

1975 senesinde Fransa'dan istiklalini elde eden Komor adalarında, nüfusun neredeyse tamamı müslümandır. Ahvâl-i şahsiyye meselelerinde şer'î hukuk tatbik olunur. Ülkede henüz bu yolda bir tedvînde bulunulmadığı için, Şâfiî fıkıh kitapları esas alınır.

Çad

1960 yılında Fransa'dan istiklalini alan Çad'da nüfusun yarısından fazlası müslümandır. Ülkede Fransız hukuku hâkimdir. Anayasasında devletin laik vasfı vurgulanmış olmakla beraber, ülkenin müslümanlarla meskûn kuzey ve doğu bölgelerinde halkın ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına şeriat mahkemelerinde bakılır. Diğer bölgelerde de bu gibi dâvâlara köylerdeki an'nevî mahkemelerde (traditional courts) köy ileri gelenleri teâmüllere göre bakmaktadır. Ülkede bu hususta resmî tedvîn yoktur.

Nijer

1960 yılına kadar Fransız hâkimiyetinde yaşayan ve Fransız hukuk sistemine dâhil Nijer'de halkın yarısından fazlası müslümandır. Ekseriyetle kuzeyde yaşayan müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına şer'î hukuk tatbik olunur. Ülkede bu hususta resmî bir tedvîn yoktur. Bazı tahdidlerle klasik fıkıh kaynakları tatbik edilir. Meselâ mahkeme önünde yapılmayan boşanmalar geçersizdir.

Mali

1960 senesinde Fransa'dan istiklâlini elde eden Mali'de halkın tamamına yakını müslümandır. Mali anayasası sekülerizmi deklare etmiştir. Ancak ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında müslümanlara şer'î hukuk tatbik olunur. Bunlara sivil mahkemeler bakar. Ülkede henüz bu yolda bir tedvîn yoktur. Mâlikî fıkıhı esas alınır.

Moritanya

Fransız hâkimiyeti devrinde adliye, şer'î mahkemeler ve Fransız modeline göre kurulmuş mahkemelerden müteşekkildi. Şer'î mahkemeler müslümanların ahvâl-i şahsiyye ve kısas dâvâlarına bakardı. Bunların yanında da seküler

mahkemeler bulunurdu. 1960 larda ve 1970 lerin başında, Fransız hukukî ve adlî sistemi geçerliliğini devam ettirdi. Bağımsızlıktan sonra yapılan 1961 tarihli anayasa, İslâm dinini devletin resmî dini ilan etmiş ve hukukun kaynağını İslâm hukuku olarak tesbit ederek, Fransız kanunlarının da ilgâ olununcaya kadar mu-teber olduğunu beyan etmiştir. 1970 lere gelinceye kadar hâkimlerin hepsi Fransızdı. Bu tarihlerden itibaren yeni cezâ, medenî, ticaret ve idare kanunları kabul edilmiştir. Bugün Moritanya mahkemeleri İslâm hukukunu tatbik etme iddiasındadır. Adlî sistemin üstünde altı âzâlî yüksek mahkeme bulunur. Birinci derece mahkemelerinin verdiği kararlar için istinaf merciidir. Mahkemenin başında İslâm hukukunu ve seküler hukuku iyi bilen bir hukukçu bulunur. Biri İslâm hukukçusu ve diğeri seküler hukukçu olmak üzere iki de başkan vekili vardır. Bu hâkimlerin hep beraber dâvâ dinlemesi gerekmez. Dâvânın İslâmî veya seküler mahiyette oluşuna göre muhakemede hazır bulunur.

Senegal

Fransa'dan 1960'da bağımsızlığını kazanan Senegal'de önceleri Fransız medenî hukuku tatbik olunurdu. Nüfusun büyük ekseriyetini teşkil eden Müslümanların dâvâlarına mahallî mahkemeler bakardı. 1972 senesinde âile kanunu çıkarıldı. Evlenme, boşanma, miras ve velâyet meselelerini düzenleyen kanun, ülkedeki müslümanlar bakımından İslâm hukukuna göre tanzim olunmuştur. [Vâkıa, evlenme yaşı yüksek tutulmuş ve Nijer'de olduğu gibi mahkeme önünde olmayan boşanmalar geçersiz sayılmıştır.] Ayrıca Müslümanlara İslâm miras hukuku hükümlerinin tatbikini isteme hakkı vermektedir. Bağımsızlıktan sonra, mahallî mahkemeler kaldırılarak, bütün ülke için üç dereceli tek tip bir mahkeme sistemi getirilmiştir.

Gine (Guinee)

1960 senesinde Fransa'dan istiklâlini alan Gine'de halkın büyük ekseriyeti müslümandır. Müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında şer'î hukuk tatbik olunur. Ancak Portekiz Ginesi de denilen Guinea-Bissau'da halkın yüzde otuzunu teşkil eden müslümanların adlî ve hukukî otonomisi bulunmamaktadır. Aynı durum, hatırı sayılır müslüman azınlıkların yaşadığı diğeri Afrika devletleri için de bahis mevzuudur. Ancak buralarda bilhassa köylerdeki yaşlıların başkanlık ettiği an'anevî mahkemelerde (traditional courts) şer'î hukuk, teâmül prensipleri şeklinde fiilen tatbik olunmaktadır.

Burkina Faso (Yukarı Volta)

1960 yılına kadar Fransız sömürgesi olan Burkina Faso'da halkın yarıya

yakınını teşkil eden müslümanlar, ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında şer'î hukuka tâbi'dir. Bu dâvâlara köylerde kabile ileri gelenlerinin baktığı an'anevî mahkemeler (traditional courts) bakar.

Gambia

1765 senesinde İngiliz müstemlekesi olan Gambia'da, koloni zamanında İslâm fıkhnına göre çıkarılan 1941 tarihli şer'î nikâh ve talâk kanunu (Mohammedan Marriage and Divorce Ordinance), 1965'deki bağımsızlıktan sonra da mer'iyetini devam ettirmiştir. Gambia'da hukukun esasını İngiliz hukuku, İslâm hukuku ile örf ve âdet hukuku teşkil eder. Anayasanın 137. maddesi gereğince, şer'î dâvâlara, Adalet Bakanlığı'nın uygun mahallerde kurduğu kâdî mahkemeleri bakar. Kâdî ve iki yardımcısından oluşan bu mahkemelerin Mâlikî mezhebi ni esas alarak verdiği kararları, iki kâdî nezdinde istinaf; beş kâdılık yüksek mahkemede de temyiz olunur.

Gana

XIX. asır başlarından itibaren İngiliz müstemlekesi olan Gana'da, koloni hükümeti tarafından Müslüman azınlık için 1907 tarihli şer'î zevac emirnâmesi (The Marriage of Mohammedans Ordinance) çıkarılmış, 1951 tarihli zevac emirnâmesi (The Marriage Ordinance) ile de poligami yasaklanmıştır. 1957'deki bağımsızlıktan sonra her iki kanun da mer'iyetini devam ettirmiştir. Gana'da şer'î dâvâlara, Mâlikî fıkhnını esas alarak Traditional Courts bakar.

Nijerya

1861 tarihinden itibaren İngiliz kontrolüne giren Nijerya'da, koloni hükümeti tarafından poligamiyi yasaklayan 1914 tarihli zevac kanunu (Marriage Act) çıkarılmıştır. 1967'deki bağımsızlığın ardından federal bir yapıya sahip olan Nijerya'nın kuzeyinde, şer'î zevac kanunu olarak, 1970 tarihinde Matrimonial Causes Act ve 1990 tarihinde de Marriage Act çıkarılmıştır. Her ikisi de şer'î esaslara dayalıdır. Nijerya'da her federal devlet, kendi adliye teşkilatına sahiptir. Kuzey eyâletlerinde müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına şeriat mahkemeleri bakar. Bunların üzerinde başkâdının riyâsetinde eyâlet meclisinin görevlendirdiği kâdılardan müteşekkil şer'î istinaf mahkemesi bulunur. Anayasa gereği, en üstte Federal Yüksek Şeriat Mahkemesi bulunur. Kuzey Nijerya, son zamanlarda mahkemelerin verdiği recm cezâları ile gündeme gelmiştir.

Malezya

XVIII. asır sonlarından itibaren İngiliz kontrolüne giren Malezya'da ilk

İslâmî tedvin, koloni hükûmetince çıkarılan 1880 tarihli şer'î zevac emirnâmesidir (Mohammedan Marriage Ordinance). Bu emirnâme, bağımsızlığın ilan edildiği 1959 senesinden sonra da câri olmuştur. Son zamanlarda âile hukuku, her eyâletin kendi düzenlemesine bırakılmış; 1983-1985 arasında her bir eyâlette İslâm fıkhnın Şâfiî versiyonuna dayalı âile kanunları neşredilmiştir. Saltanatla idare olunan Malezya'da ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakmak üzere üç dereceli şeriat mahkemeleri vardır: Bidâyet mahkemesi, yüksek mahkeme ve istinaf mahkemesi.

Brunei

Malezya ile beraber XIX. asır sonlarından itibaren İngiliz sömürgesi olan ve 1984 tarihinde bağımsızlığını kazanan Brunei sultanlığında, 1912 tarihinde The Mohammedan Laws Enactment neşrolunmuştur. Buna göre İslâm hukuku ile örf ve âdetler hukukun kaynağı olarak tesbit edilmiştir. Ertesi sene Mohammedan Marriage and Divorce Enactment çıkarıldı. Bu iki kanun 1955 senesinde çıkarılan Religious Councils, Kadhis' Courts and State Customs Act ile ilgâ olundu. İngiliz hâkimiyeti zamanından beri kâdı mahkemeleri müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakar. Bu mahkemelerde Şâfiî mezhebinin râcih (tercih edilmiş) kavilleri tatbik olunur. Dinî Meclis (Religious Council) maslahat icab ettirdiği hallerde, Şâfiî mezhebinin tercih edilmemiş kavilleriyle veya diğer mezheplerden birinin kavliyle hükmedilmesini kararlaştırıp, sultanın tasdiğine arzedebilir. Bu usûlün, Osmanlı resmî mezheb ve ma'rûzât geleneğine benzerliği dikkat çekicidir.

Singapur

1826'dan 1959'a kadar İngiliz müstemlekesi olan Singapur'da, 1966 tarihinde Singapur İslâm Meclisi kurulmuştur. Bu meclis, fetvâ ve şer'î hukukun tanzimi ile vazifelidir. Şeriat mahkemeleri, ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında şer'î hukuku tatbik eder.

Endonezya

Halkı Şâfiî mezhebindeki Endonezya ve diğer Hollanda sömürgelerinde tatbik olunmak üzere, Fîrûzâbâdî'nin el-Mühezzeb'i Felemenkçe'ye tercüme olunmuştur. 1945'de Holandalılardan bağımsızlığını kazanan Endonezya'da, 1946 tarihinde İslâm fıkhnı esas alan bir şer'î nikâh ve talâk kanunu (Muslim Marriage and Divorce Registration Law) neşredildi. 1974 tarihli zevac kanunu (Marriage Law) bütün Endonezyalılar için müşterek hükümler koymuşsa da, müslümanlar için kendi hukuklarının gereğini tatbik hususunda bazı istisnaî hü-

kümler de getirmiştir. Şer'î dâvâlara ruhânî mahkemeler (*Pengadilan Agama*) bakar. Bunların kararları Yüksek Mahkeme'de (*Mahkamah Islam Tinggi*) temyizden görülür. 1989 tarihinde Law on Religious Courts çıkarılmıştır.

Hindistan

İngiliz müstemlekesi olan Hindistan'da yaşayan müslümanlar için İngiliz tesirinde bir İslâm hukuku tatbik olunmuştur. Anglo-Mohammedan Law adı verilen bu sistem çerçevesinde, koloni hükûmeti tarafından müslümanlara tatbik edilmek üzere Hanefî fıkıhına dayalı zevac kanunları çıkarılmıştır. Bunlardan Bihar&West Bengal Registration of Muhammedan Marriages and Divorces Acts, 1876 yılında; Marriage of Mohammedans Ordinance da 1907 yılında çıkarılmıştır. 1937'de şer'î ahvâl-i şahsiye kanunu (Muslim Personal Law Application Act) ve 1939'da da şer'î talâk kanunu (Dissolution of Muslim Marriages Act) çıkarılmıştır. Bu kanunlarda, yer yer Hanefî mezhebinden ayrılıp, Mâlikî mezhebi hükümlerinin de esas alındığı görülmektedir. Bağımsız Hindistan zamanında 1971 tarihinde evlilik işleri kanunu (Matrimonial Causes Act) ve vasiyet kanunu neşredilmiştir. Şer'î dâvâlar için ayrı mahkemeler yoktur; bunlara âile mahkemeleri bakar.

Pakistan

Hindistan'dan ayrıldığı 1947 yılından itibaren, Pakistan'da, müslümanlar için koloni hükûmeti zamanında çıkarılan şer'î kanunlar tatbik olunmuştur. 1961 yılında şer'î âile kanunu (Muslim Family Laws Ordinance) çıkarılmıştır. 1984'de şahâdet kanunu (Law of Evidence) çıkarılmıştır. 1979 tarihli Pakistan cezâ kanunları hadd cezâlarına atf yapmaktadır. 1962 tarihli Batı Pakistan ahvâl-i şahsiye kanunu (The West Pakistan Muslim Personal Law Application Act), 1937 tarihli ahvâl-i şahsiye kanununu ilgâ etmiştir. Pakistan'da medenî ve cezâî dâvâlara üç dereceli şeriat mahkemeleri bakar. Her eyâletteki Yüksek Mahkeme (High Court), bidâyet mahkemelerinin kararları için istinaf merciidir. 1980 tarihinde kurulan Federal Şeriat Divanı, mahkemelerin verdiği hadd cezâlarını murâkabe eder. Yüce Divan (Supreme Court), mahkemeler arasındaki her çeşit uyuşmazlığı çözer. Federal Şeriat Divanı'nın kararları için de üst mercidir. 1964 tarihli Batı Pakistan Âile Mahkemeleri Kanunu (The West Pakistan Family Courts Act), âile mahkemelerini düzenler. Bunların kararları için, Yüksek Mahkeme (High Court) istinaf ve temyiz merciidir.

Bengaldeş

Bengaldeş, 1971'de Pakistan'dan ayrılmıştır. Bir müddet 1961 tarihli Mus-

lim Family Law Ordinance tatbik olunduktan sonra, 1974 senesinde esas itibariyle Hanefî fıkına dayalı şer'î âile kanunu (Muslim Marriages and Divorces Act) çıkarılmıştır. Şer'î dâvâlar için ayrı mahkemeler yoktur. Bunlara 1985 tarihli The Family Courts Act (Aile Mahkemeleri Kanunu) gereği âile mahkemeleri bakar.

Tayland (Siyam)

Hindiçin ülkelerinden Tayland'ın güneyinde kalabalık bir müslüman azınlık yaşamaktadır. Hükûmet bunlara hukukî ve adlî muhtariyet tanımıştır. 1946 tarihli İslâm hukukunun tatbiki hakkındaki kanun (The Act of Islamic Law Practice) bunu teyid eder. Tayland müslümanları, ahvâl-i şahsiyye dâvâlarını kâdî mahkemelerine götürübilirler. Kâdılar, otuz yaşını geçmiş, Tay dilini konuşabilen ve İslâm hukukunda ihtisas sahibi müslümanlar arasından Kral tayin eder. Şer'î dâvâlarda son karar mercii Dato Yutitham olarak tesbit edilmiştir.

Filipinler

1946 yılında Birleşik Amerika'dan istiklâlini kazanan Filipinler'de hatırı sayılır bir müslüman azınlık yaşamaktadır. Moro müslümanları adı verilen bu topluluğun sömürgeciler gelmeden evvel bağımsız devletleri vardı. Filipinler hükûmeti, ülkesindeki müslümanlarına tatbik edilmek üzere 1977'de şer'î ahvâl-i şahsiyye kanunu (Code of Muslim Personal Laws), 1987'de de müslümanlar için âile kanunu (Family Code) çıkarmıştır. Müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına iki dereceli şeriat mahkemeleri bakar.

Seylan (Sri Lanka)

İngiliz koloni hükûmeti tarafından Seylan adasında yaşayan müslümanlar için 1896 yılında şer'î zevac emirnâmesi (Registration of Muslim Marriages Ordinance) neşrolunmuştur (Anglo-Dutch Mohammedan Code). 1929 tarihli yeni şer'î zevac emirnâmesi (The Muslim Marriage and Divorce Registration Ordinance), 1896 emirnâmesini ilgâ etmiştir. 1931 tarihinde şer'î miras kanunu (Muslim Intestate Succession Ordinance); 1951 tarihinde de yeni şer'î zevac kanunu (Muslim Marriage and Divorce Act) çıkarılmıştır. Seylan'da kâdî mahkemeleri ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakar. Bunların kararlarına karşı, Yüksek Mahkeme'nin (Supreme Council) ilgili dairesine mürâcaat edilebilir.

Maldivler

XIX. asır sonlarından, 1965 yılına kadar İngiltere himâyesinde yarı-bağımsız bir devlet olan Maldivler'de, Anglo-Mohammedan Law câri idi. Müslü-

manların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına İslâm hukuku tatbik edilir. Bu dâvâlara her adada bulunan ve ancak müslümanlardan tayin edilen kâdılar veya sulh hâkimleri bakar.

Rusya

Halkının ekseriyeti Müslüman olan Kazan'ın Ruslar tarafından işgalinden epey sonra, 1789'da yayınlanan bir çarlık kararnameyle Orenburg'da Müslüman Ruhânî Meclisi (Duhovnaya Sobranya) ile bu çerçevede müftülük ve şer'î mahkeme kurularak İdil-Ural havâlisinde yaşayan müslümanlara dinî, adlî ve hukukî muhtariyet tanındı. Bu hukukî muhtariyet nikâh, talâk, miras hususlarında ve Hanefî fıkhdına göre idi. 1793 senesinde işgal edilen ve halkının tamamını Müslüman Tatarların teşkil ettiği Kırım'da, Osmanlı padişahı, halîfe sıfatıyla kâdı ve müftileri seçme salâhiyetini muhafaza etmiştir. XIX. asır ortalarından itibaren Rus hâkimiyetine giren Türkistan ve Kafkasya'da da mahallî otoritelerce kurulan şer'î mahkemeler varlığını sürdürmüş ve buralarda İslâm hukuku tatbik olunmuştur. Bolşeviklerin hâkimiyeti ele almasından sonra, 1920'lerde Kazan, Kırım ve Türkistan'da, 1936'da da Dağıstan ve Çeçenistan'da şer'î mahkemeler kaldırıldı; böylece Rusya topraklarında İslâm hukuku tatbikatına son verilmiş oldu. Komünist idarenin yıkılmasından sonra din hürriyeti iade edilmiş ise de, adlî ve hukukî otonomiye dönülemedi. 1999 yılında Çeçenistan hükûmeti, kanunların şer'î hukuka mutâbik olmasını kararlaştırdı.

Çin

Çin'in 1884 yılında işgal ettiği Doğu Türkistan'da eskiden olduğu gibi şer'î hukukun tatbikine devam olunmuştur. Her çeşit dâvâlara mahallî otoritelerin tayin ettiği kâdılar bakmıştır. 1933 senesinde Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti kurulmuş ve şer'î hukukun kanunların yapılmasında yol gösterici olduğunu deklare eden bir anayasa hazırlanmıştır. Ertesi sene Kızıl Ordu Doğu Türkistan'ı işgal edip bu devleti ortadan kaldırdıysa da, Uygurlar Kızıl Ordu birliklerini kovup 1937'de ikinci kere Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu devlet laik vasıfta idi. Ancak şer'î hukukun tatbiki fiilî olarak devam etti. Ruslar, 1944'de bu devlete de nihayet verip kendilerine bağlı bir idare teşkil ettiler. Uygurların fiilî mukavemeti 1949'da komünist Çinlilerin işgaliyle sona erdi. Bu tarihten itibaren şer'î hukukun tatbiki resmen ilgâ olundu.

Polonya (Lehistan)

XIV. asırdan beri Polonya'da yaşayan çoğu Tatar asıllı Müslümanlar için Leh hükûmeti, dinî ve adlî otonomi tanımıştı. Polonyalı Müslümanlar, önceleri

resmen Kırım müftisine bağlıydılar. Eskiden olduğu gibi imamlar cemaatler içinde seçildikten sonra, devlet makamları ile müfti tarafından tasdik edilirdi. Polonya Müslümanları, 1925 yılında müfti riyâsetinde Polonya Cumhuriyeti Müslümanları Birliği adında bir teşkilat meydana getirdiler. Câmi imamlarının maaşları hükûmetçe verildiği gibi, ordudaki müslümanlar için de Polonya Silahlı Kuvvetleri İmamlığı kurulmuştu. Lehistan müslümanları arasında din hissi zayıfladığı için, adlî ve hukukî otonomi de cılız bir seviyeye inmiş; komünist idarenin kurulmasından sonra da tamamen ortadan kalkmıştır.

Bosna-Hersek

Dört asırlık Osmanlı toprağı iken, 1878'de Avusturya-Macaristan kuvvetlerince işgal ve 1908 tarihinde de ilhak olunan Bosna-Hersek'te, Müslümanlara, diğer din mensuplarına olduğu gibi, ahvâl-i şahsiyyeye münhasır olmak üzere adlî ve hukukî otonomi tanınmıştır. İlhaktan sonraki 1910 tarihli Bosna-Hersek eyâleti anayasasında da bu otonomi teyid edilmiştir. Bosnalı müslümanların başında reisü'l-ulemâ bulunurdu. Reisü'l-ulemâ, dört kişilik meclis-i ulemânın reisi idi. İstanbul'daki Meşîhat ile irtibatı kesmek maksadıyla, reisü'l-ulemâyı Avusturya-Macaristan imparatoru tayin ederdi. Fakat Meşîhat, bu tayini tasdik ederek, Bosna müslümanları ile irtibatı hilâfet kaldırılana kadar sürdürmüştür. Bu usul, sonradan, diğer Balkan devletlerine de model olmuştur. Şer'î mahkemelerle alâkalı 1883 tarihli bir kararnâme ile, her mukâtaada (yargı çevresinde) bir kâdı ve Saraybosna'da da istinaf mahkemesi kurulmuştur. Gayrimüslimlerin şer'î mahkemelere mürâcaat edebilmeleri imkânı kaldırılmıştır. Kâdıların hukukî ve adlî otoritesi mecburî idi. Yani Müslümanlar dâvâlarını şer'î mahkemeler dışındaki mahkemelere götüremezlerdi. Mahkemelerde Boşnakça ve Latin harflerinin kullanılması emredilmiştir. 1887'de kâdı yetiştirmek üzere Saraybosna'da fakülte seviyesinde Mekteb-i Nüvvâb kurulmuştur. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, şuf'a müessesesine münhasır olmak üzere muhâfaza edilmiştir. Avusturya-Macaristan hükûmeti müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarında tatbik olunmak üzere 1883 tarihinde *Eherecht, Familienrecht und Erherecht der Mohamedaner Nach dem Hanefitchen Ritus* adıyla bir kanun metni hazırlamışsa da, müslümanlar arasında itibar görmemiştir. Kâdılar, Mısırlı Kadri Paşa'nın kitaplarının Boşnakça tercümesini uygulamayı tercih etmişlerdir. 1844 Sırbistan ve 1888 Karadağ medenî kanunlarına, bilhassa vedia, muhayyerlik, şuf'a, rehin, irtifak hakları gibi hükümler hep Mecelle'den alınmıştır¹³⁷.

137- Fikret Karçığ: *Bosna-Hersek İslâm Hukuku Tarihi*, Trc. Mehmet Erdoğan, İst. 1994, 60

Yugoslavya

Sırbistan ve Karadağ işgalindeki topraklarda yaşayan Müslümanların vaziyeti de Bosna'dakilerle aynı idi. Şu kadar ki bunların başında Belgrad'daki başmüfti bulunurdu. 1921 tarihli Yugoslavya krallığı anayasası, Bosna müslümanlarının otonomisiyle alâkalı mevcut sistemi aynen muhafaza etmiştir. 1929 tarihinde şer'î mahkemeler ve kâdıların teşkiline dair kanun çıkarıldı. Asgarî beşbin müslümanın yaşadığı her mukâtaada bir kâdı ve Saraybosna ile Üsküp'te birer istinaf mahkemesi bulunacaktı. Şer'î mahkemeler Yugoslav adliye bakanlığına bağlanarak, kâdılar ve nâibleri devlet memuru sayıldı. 1930 tarihinde Yugoslavya'daki bütün müslümanlar tek bir çatı altında birleştirildi. Reisti'l-ulemâyı, Müslümanların ileri gelenlerinden müteşekkil bir meclisin seçmesi esası getirildi. 1937'de Mekteb-i Nüvvâb yerine İslâmî İlimler Fakültesi kuruldu. Komünist rejimin kurulmasından sonra 1946 yılında bu otonomi tamamen kaldırıldı. Komünist idarenin yıkılmasından sonra müslümanlara tekrar serbesti tanınmışsa da adlî ve hukukî otonomi iade edilmemiştir. Bugün Balkanlarda Müslümanların en güçlü teşkilatı Bosna-Hersek'te kurulmuştur. İslâm Birliği (İslamska Zayednica) adlı bu teşkilatın başında reisü'l-ulemâ bulunur. Bu birliğin vazife sahası, aynı zamanda Hırvatistan, Slovenya, Karadağ, Sancak ve Sırbistan'daki Müslümanlara da şâmindir.

Arnavutluk

1913 tarihinde Osmanlı hâkimiyetinden çıkan ve ahâlisinin ekseriyetini Müslümanların teşkil ettiği Arnavutluk, bir müddet İslâm hukukunu tatbik etmiş; 1921 anayasası, Müslümanların hukukî ve adlî muhtariyetini teyid etmişti. 1928 tarihinde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'yi ve şer'î mahkemeleri ilgâ ederek, seküler hukuk sistemine geçmiştir.

Romanya

1878 tarihli Berlin ve 1913 tarihli Bükreş Antlaşması ile Romanya'ya verilen Dobruca'da şer'îyye mahkemeleri faaliyetlerini sürdürmüştür. 1886 tarihli *Dobruca Mahkemeleri Kanunu* ve 1921 tarihinde de *Mahkemeler Teşkilatı Kanunu* çıkarılmıştır. Şer'îyye mahkemeleri Dobruca'daki müslüman halkın ahvâl-i şahsiye (şahıs, aile ve miras) dâvâlarına bakardı. Dobruca'daki kâdılar müftilerin tavsiyesi üzerine Osmanlı Adliye Nezâreti'nce tayin ediliyordu. Dobruca'da ayrıca Romen hükûmetinin belirleyip İstanbul'daki Meşihat tarafından tayinleri tasdik edilen dört müfti bulunmaktaydı. 1930'larda bu mahkemelere dair bir münakaşa çıktı. Müslüman halk bu mahkemelerin devamı hususunda görüş birliği içinde olamadı. Modernlik yanlıları kaldırılmasını, muhafazakârlar ise devamını

istedi. Romen hükûmeti ise bu ihtilaftan yararlanarak Adlî Teşkilat Kanunu'nda 1935 tarihli bir değişiklikle bütün kâdîlıkları kaldırdı. Bunların vazifeleri, ülkede geçerli şer'î hukukun sınırları daraltılarak Romen mahkemelerine verildi. Kâdılar, İngilizlerin Hindistan'da yaptığı gibi, medenî mahkemelerde müşâvir olarak hâzır bulunmaya başladı. Böylece Romanya müslümanlarının adlî otonomisi sona erdi. Komünist rejimin kurulmasını takiben müftülükler kaldırılarak bütün Romanya müslümanları için Köstence'de bir tek müfti bırakıldı. Komünist rejimin yıkılmasından sonra müslümanların hukukî ve adlî otonomisi iade edilmedi.

Bulgaristan

1908 yılında tam istiklâlini kazanan Bulgaristan Krallığı ile Osmanlı Hükûmeti arasında 1909 yılında imzalanan İstanbul Protokolü'ne göre, Bulgaristan'da yaşayan müslümanlar için din ve tedrisat hürriyeti yanında, adlî ve hukukî otonomi tanınıyordu. Bulgaristan'da bulunacak ve Osmanlı hükûmetinin tasdiki ile tayin olunacak Başmüfti, Bulgaristan Müslümanlarının din, hukuk, vakıflar ve tedrisatla alakalı meseleleri üzerinde en yüksek merci idi. 1919'da bir müftülük nizamnâmesi yürürlüğe girdi. Balkan harbinden sonra Osmanlı hükûmeti ile Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Muahedesi'ne ekli "Müftilere müteallik protokol" mucibince, Bulgaristan'da kalan Müslümanlar kendi müftülerini; bu müftüler de kendi aralarından birini başmüfti seçecekler; İstanbul'daki Meşîhat bu seçimi tasdik edecekti. Başmüfti ve müftüler, nikâh, talâk, vasiyet, vesâyet, miras, nafaka ve yetim mallarının muhafazası gibi ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakabilecekti. Müftülerce verilen hükümleri, başmüfti tasdik edebileceği gibi, taraftar isterlerse İstanbul'daki Meşîhat'e de müracaat edebileceklerdi. Kâdîların adlî ve hukukî otoritesi ihtiyarî idi; yani isteyen müslümanlar, Bulgar mahkemelerine de gidebilirdi. 1922 yılında Kâhire'deki Câmî'ül-Ezher örneğine göre Şumnu'da Medrese-i Nüvvâb açıldı. Bulgaristan'da 1938'den itibaren müftülerin hukukî yetkileri kaldırıldı; komünist rejim kurulduktan sonra da müftülerin sayısı iyice azaltılarak Şumnu Nüvvab Mektebi kapatıldı. 1989 yılında komünist rejimin yıkılmasının ardından, Müslüman cemaatinin başında bir başmüfti ve buna bağlı yedi bölge müftisi bulunmakta ise de, Bulgaristan Müslümanlarının hukukî ve adlî otonomisi iade edilmemiştir.

Yunanistan

1913 tarihinde imzalanan Atina Muahedesi ile, Yunanistan'a bağlanan topraklarda yaşayan müslümanlar için her nevi işte kendilerinin tesis edeceği ve hükûmî şahsiyeti bulunan Cemaat-i İslâmiyenin söz sahibi olacağı kabul edilmiştir. Lozan Muahedesi ile de bu statü aynen tanınmış; Yunanistan, 1920 yılında "Müftülük ve Başmüfti İntihabıyla İslâm Cemaatlerine Âit Evkaf Vâridâtının Sû-

ret-i İdaresine Dâir Kanun” ile, Atina Muahedenâmesi'nin hükümlerini iç hukuk mevzuatı hâline getirmiştir. Müslüman azınlığın teşkilatlanması ve idaresi Cemaat İdare Heyetleri ve Başmüfti ile Müftiler vâsıtasıyla olacaktı. Cemaat heyetleri, müfti ve nâibini seçiyordu. 1967 tarihinde kurulan Albaylar Cuntası devrinde, müfti ve nâiblerini hükûmet seçmiştir. Zamanla yeni âzâ seçilemediği için cemaat heyetlerinin fonksiyonsuz kalması üzerine, 24 Aralık 1990'da çıkartılan bir cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile, 1920 tarihli ve 2345 sayılı kanun yürürlükten kaldırarak müftiler, vâliler tarafından on yıllık imamlar arasından tayin edilmeye başlanmıştır. Türkiye hükûmetinin bu tayinleri kabul etmemesi, bir mesele teşkil etmektedir.

Bugün Yunanistan'da bulunan Müslümanların, adlî ve hukukî otonomisi vardır. Buna göre, Batı Trakya'da yaşayan müslümanlar şahıs, âile ve miras dâvâlarını buldukları şehrin (Gümölcine, İskeçe, Dimetoka ve Rodos) müftileri huzuruna arzederler. Burada Hanefî mezhebi tatbik edilir. Bu işlere dair vesikalar Osmanlı alfabesi ile tutulup, tasdikli Yunanca tercüme nüshası resmî makamlara bildirilir. 1980'lerin başında Papandreu hükûmeti zamanında nikâh ve mirâs hususunda, isteyenlere Yunan makamlarına gidip, Yunan hukukunun tatbikini isteyebilme imkânı getirilmiştir. Batı Trakya'da, yalnızca iki medrese (Gümölcine ve Şahin medresesi) bugün aktiftir ve mezunları lise statüsünde kabul edilerek imam-hatiblik vazifesi almaktadır.

Kıbrıs

Kıbrıs, 93 harbi mağlubiyetinden asgarî zararlar kurtulmak isteyen Osmanlı hükûmetine Berlin Muahedesinin imzalanmasında destek olması karşılığında ve hukuk-ı şâhâneye (padişahın hâkimiyetine) hâlel gelmemek şartıyla, geçici olarak İngiltere idaresine bırakılmıştı. İngiltere, Birinci Cihan Harbi'nin kopmasıyla, 1914 yılında, adayı geri vermek yerine, ilhak ettiğini açıkladı. Lozan Antlaşmasıyla bu ilhak resmen tanındı. 1925 yılından itibaren 1960 yılındaki bağımsızlığa kadar Kıbrıs'a İngiliz tacına bağlı bir müstemleke statüsü tatbik olundu. Berlin Muahedesini, adada müfti ve kâdı bulunmasını öngörmekteydi. Ada halkının şer'î meselelerine bakacak bu iki memuru, ada halkının arz-ı mazharı ile bildirilen namzedler arasından İstanbul'daki Meşîhat (Şeyhülislâmlık) tâyin edecekti. Müftilik makamının nüfuzu, 1914 yılındaki ilhak kararı ve 1923 tarihli Lozan andlaşmasından sonra tedricen zayıflatılmıştır. Müfti ve evkaf heyetleri iki dereceli bir seçimle tesbit ediliyordu. Köy veya mahallelerde halkın temsilci seçtiği câmi komisyonları, müfti ve evkaf meclisi âzâlarını seçiyordu. Ayrıca âzâları Türk cemaati tarafından seçilen Kavânîn meclisi, öteden beri Türk cemaatini alâkadar eden mevzularda ve müslüman halka tatbik edilecek kanunların yapılmasında söz sahibiydi.

1879 tarihinde Osmanlı kanunları, ezcümle Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile Arâzi Kanunnâmesi yerinde bırakıldı. 1882 tarihli krallık emirnâmesi ile Kıbrıs'taki şer'iyye mahkemelerin salâhiyetleri kısıtlanarak, yalnızca müslümanların ahvâl-i şahsiyye dâvâlarına bakacakları deklare edildi. Kilisenin âile hukukuna dair salâhiyetleri de devam edecekti. Kâdılar, krala sadâkat yemini eder; maaşlarını da hükümetten alırdı. Adadaki diğer mahkemeler de sırasıyla köy, kazâ ve istinaf mahkemeleri idi. Bu mahkemelerde, dâvâlarının Osmanlı vatandaşı olduğu hallerde Osmanlı kanunları; diğer hallerde İngiliz kanunları câri idi. 1914 senesinde ada ilhak edilip de adalılar İngiliz vatandaşı hâline gelince; mahkemelerde taraflar anlaşılırsa Osmanlı kanunları, aksi takdirde İngiliz kanunları tatbik olunmaya başladı. Ayrıca adaya gelen Osmanlı vatandaşları için Osmanlı, İngiliz vatandaşları için de İngiliz kanunları tatbik olunacaktı. Kâdıların verdiği kararlar, istinaf mahkemesinde, müslüman bir istinaf ve iki de kazâ hâkiminden mürekkep bir heyet huzurunda temyizden geçtikten sonra yürürlüğe konulurdu.

1927 yılında hâlihâzırdaki müftü Hâfız Ziyâî efendi tekâüde sevk edilince, artık İstanbul'da müftü tayin edebilecek Meşihat makamı da kalmadığından yeni müftü adanın İngiliz vâlisi tayin etmiştir. Ertesi sene de Türk cemaatinden evkaf murahhası Sir Münir, hâkim Râif (Rauf Denktaş'ın babası) ve Şevket beylerin sömürge idaresine takdim ettikleri şer'î hukuk aleyhindeki raporu istikametinde çıkarılan 1928 tarihli krallık emirnâmesi ile müftülük makamı lağvedilerek, yerine halkın dinî ihtiyaçlarının karşılanması için evkaf idaresine bağlı bir fetvâ eminliği kurularak, son müftü Hakkı Efendi, bu vazifeye getirilmiştir. Evkaf idaresi de, sömürge hükümetine bağlılığı ile tanınan Sir Münir Bey'e tevdi olunmuştur. Daha önce Filistin'de vâlilik yapan Sir Donald Storrs, Emin el-Hüseynî'yi Filistin müftülüğüne getirmiş; ancak müftü sonradan İngilizlere cephe alarak sömürge idaresine mesele çıkarmıştı. Bilahare Kıbrıs vâliliğine tâyin edilen Storrs, aynı hatânın Kıbrıs'ta da tekrarlanmaması ve Türk azınlığı İngiliz sömürge yönetimine karşı sürükleyebilecek bir liderin teşekkül etmemesi için müftülük makamını kaldırmayı lüzumlu görmüştür. Daha önce müslüman cemaatinin reisi sıfatıyla Kıbrıs müftüsü, vâliden sonra adanın protokolde en önde gelen şahsiyeti idi. Müftülüğün lağvından sonra Ortodoks metropolidi kendiliğinden bu mevkiyi ihrâz etmiş oldu. 1931 senesinde Türk cemaati Baflı Hoca Saîd efendiyi müftü ve cemaat reisi seçtiyse de, sömürge idaresi bunu kabul etmedi. Bu arada, din adamı yetiştiren son medrese olan Lefkoşa'daki Ayasofya medresesi de 1940 senesinde kapandı. Bu arada Batı Trakya'dakine benzer şekilde ada halkı şer'î geleneklerin muhafaza edilip edilmemesi hususunda Evkafçı-Yenilikçi olmak üzere ikiye ayrıldı. Zamanla gazeteci Con Rıfat ve Fazıl Küçük'ün başını çektiği Yenilikçiler gâlib geldi. Bu devrede şer'î hukuk ve müslümanların adlî/hukukî imtiyazları aleyhine cereyan giderek güçlendi.

1935 ve 1956 yıllarında kilisenin adlî salâhiyetleri daraltılarak, evlâd

edinme ve velâyet meseleleri sivil mahkemelere devredildi. 1946 senesinde Mecelle ve Arâzi Kanunnâmesi ilgâ olundu. Müslüman vakıflarına dair 1946 tarihli krallık emirnâmesi ile, 1928 tarihli evkaf emirnâmesi ilgâ olundu. Adada şer'î miras hukuku 1946 senesine kadar tatbik olunmuştur. Bu seneden itibaren miras meseleleri, tüm Kıbrıslılar için müşterek vasiyetnâme ve verâset kanununa göre çözülmeye başlamıştır. Bu kanunda, vasiyet nisabının üçte bir olması gibi şer'î hukukun izlerine rastlanmaktaysa da, esas itibariyle beşerî orijinlidir. Şahıs ve âile hukukunda şer'î hükümlerin tatbiki bir müddet daha devam etmiştir.

Kıbrıs'ta 1948'de kurulan ve âzâlarını Türk cemaatinin ileri gelenlerinden Zekâ, Rauf Râif (Denktaş), Dânâ, Fâiz (Kaymak), Subhi Kenan, Fâdıl Korkut, Ahmed Pertev ve Cemal Müftüzâde beylerin teşkil ettiği Türk İşleri Komisyonu'nun raporu istikametinde 1951 ve 1954 senesinde Türk Âile Kanunu, 1953'de Türk Din Reisi (müftülük) Kanunu, 1953'de Evkaf Kanunu çıkarıldı. Âile Kanunu, Türkiye'nin medenî kanunundan mülhem olup, şer'î prensiplere istinad etmemekteydi. 1954'de Türk Âile Mahkemeleri Kanunu ısdar olunarak bu mahkemeler adalı Türklerin evlilik ve boşanma dâvâlarına bakmakla vazifelendirildi. Böylece kâdılıklar da kaldırılmış oldu.

İngiliz hükûmeti, 1950 senesinde, Türkiye'den üç yıllığına bir müfti cembolunmasına karar verdi. 1951 senesinde Süleymaniyye müderrislerinden Muğlalı Menzilcioğlu Yakub Cemal efendi Türkiye'den müfti olarak getirtildi. Ancak yeni müfti, ada için fazla muhafazakâr görüldü. Ezanın Arapça okunmasına muvâfakat ettiği gerekçesiyle, muayyen bir zümrenin şimşeklerini çekerek, ertesi sene istifâ edip adadan ayrılmaya zorlandı. Nitekim Kıbrıs Türkleri ekseriyet itibariyle, genç Türkiye Cumhuriyeti'ndeki inkılapları ve Atatürk prensiplerini hemen samimiyetle benimsemiş açık fikirli bir cemaatti. 1953 senesinde Kıbrıs müftiliği tekrar ihdâs olunarak, eski usûle göre temsilciler meclisi tarafından yerli halktan bir müfti seçildi (Baflı Dânâ Efendi). Bu müfti 1971'e dek vazife yaptı. Cemaat meclisinin kabul ettiği ve müftiliğin teşkilat ve vazifelerini tesbit eden 1971 tarihli Din İşleri Dairesi Kuralı'nda, müftinin adlî salâhiyetlerinden hiç bahis yoktu. O sene Ankara ilahiyat fakültesi mezunlarından olup ileri görüşlülüğü ve Kemalist felsefeye samimi inancı ile tanınmış Rıfat Mustafa müftiliğe getirildi. Türkiye Diyânet İşleri Reisinin giydiği ilmiye kıyafetini giymeyi reddetmesi; piyango bileti almayı dinî bir vecibe olarak ilan etmesi ve İslâm akîdesini tenkid eden bir broşür neşretmesi sebebiyle muhafazakârlar tarafından kendisine cephe alınan Rıfat Mustafa, 1980 senesinde Londra'daki meşhur bir mağazada vuku' bulan bir hırsızlık hâdisesine karıştığı için müftilikten ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Bu tarihten sonra müfti seçilmeyerek bu vazife hükümetçe tâyin olunan bir vekil vâsıtasıyla yürütülmeye başlandı. Müfti vekili, evkaf dairesi idare meclisinin sıradan âzâlarından biri hâline geldi.

1960 tarihli Türk Cemaat Meclisi Teşkilat Kanunu'nun 40. maddesi, "Ah-

vâl-i şahsiyye ve dinî meselelere müteallik dâvâlara bakacak Cemaat Mahkemelerinin teşekkülü, görev ve yetkileri Meclisin Adliye Teşkilât Kanunu ile tayin olunur" diyordu. 1954 tarihli Türk Âile Mahkemeleri Kanununun 2'inci maddesinde, ahvâl-i şahsiyye meseleleri, dinî konular (religious matters) başlığı altında şöyle tarif edilmekteydi: "Nişanlanma, evlenme, boşanma, nafaka, vakıfların tescili". Bu salâhiyetler, Türk Âile (Evlenme ve Boşanma) Kanunu ile de teyid edilmiştir. Türk Cemaat Meclisi, 1960 senesinden önce çıkarılmış olan âile kanunu ve âile mahkemeleri gibi kanunlarda bir değişiklik yapmadığından, bunlar Kıbrıs Cumhuriyeti zamanında da tatbik edilmiştir. 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti anayasası, müslüman olsun, ortodoks olsun, evlilik meselelerine hususî mahkemelerin bakmasını kabul etmişti. Kağıt üzerinde, Kıbrıslı müslümanların âile hukuku sahasında şer'î hukuku tatbik etme hakkı var ise de, mer'iyetteki 1954 tarihli âile kanunu şer'î hukuka mutâbık olmadığı gibi; cemaat meclisi de şer'î hukuka göre bir kanun hazırlamaktan kaçınmıştır. Müslüman halkın bu tercihi, adada enteresan bir durum doğurmuş; netice itibariyle 1946 yılında miras ve 1954 yılında da âile hukuku bakımından olmak üzere İslâm hukukunun tatbiki fiilen sona ermişti. Adada İslâm hukukunun varlığı yalnızca 1953 tarihli vakıflar kanuna inhisar eder hâle gelmiştir.

Türkiye'nin müdahalesinden sonra Kuzey Kıbrıs'ta kurulan Türk idaresi, 1976 tarihli mahkemeler kanununda, ahvâl-i şahsiyye ve dinî konular ile ilgili hukuk dâvâlarına bakacak âile mahkemelerinin varlığını teyid etmekte ise de; şer'î prensiplere atıf yapmamaktadır. Bu kanun, çıkarıldığı tarihte, Türk Cemaat Mahkemeleri olarak isimlendirilen âile mahkemelerine dair mevzuatın yürürlükte kalacağını; fakat anayasa ve kanunlara aykırı olan kurallarının mahkemelerce uygulanmayacağını da hükme bağlamıştır. Böylece Kıbrıs'ta şer'î hukukun resmen ilgâsı, teyid edilmiştir. Bugün merkezi Lefke'de bulunan ve Şeyh Nâzım Âdil'in liderlik ettiği The Cyprus Turkish Islam Society (CTIS), adada müslümanların hukukî otonomisinin ihyâsını hedefleyen çalışmalar yapmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abdülcelil İsa: **Peygamberimizin İctihatları**, Trc: M. Hilmi Merttürkmen/Abdülvehhab Öztürk, Ankara 1976.
- Ahmed Cevdet Paşa: **Ma'lûmat-ı Nâfi'a**, Derseadet 1279.
- Akgündüz, Ahmet: **Mukayeseli İslâm-Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, Diyarbakır 1986.
- Alami&Hinchcliffe: **Islamic Marriage and Divorce Laws of the Arab World**, London 1996.
- Ali Haydar Efendi: **Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, İstanbul 1330.
- Amin: **Middle East Legal Systems**, Glasgow, 1985.
- Anderson: **Islamic Law in Africa**, London, 1954.
- Ansay, Sabri Şakir: **Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku**, Ankara, 1958.
- Atar, Fahreddin: **İslâm Adliye Teşkilatı**, 3.b, Ankara 1991.
- Ateşin, Hüseyin Mehmet: **Kıbrıs'ta İslâmî Kimlik Dâvâsı**, İstanbul, 1996.
- Aydın, M. Âkif: **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, 1985
- Berki, Ali Himmet: **İslâm'da Kazâ**, Ankara 1962.
- Bilmen, Ömer Nasuhî: **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul 1973.
- Bilmen, Ömer Nasuhî: **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kâmûsu**, İstanbul 1985.
- Cemaleddin: **Mukayese-i kavânin-i medeniyye. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye-Fransa Kanun-ı Medenîsi, İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası**, Sayı: I, Cilt: I, Yıl: 1325, sayfa: 22-32.
- Christelow, Allan: "Sömürge Dönemi Cezayir'inde İslâm Mahkeme Sisteminin Dönüşümü-Özerklik Kavramı Hakkında Yansımalar", **İslâm Hukuku**, edt. Aziz Azme, Trc. Fethi Gedikli, İst. 1992, 281-286.
- Cin, Halil/Akgündüz, Ahmet: **Türk Hukuk Tarihi**, 3.b, İstanbul 1996.
- Criminal Law in Islam and the Muslim World: A Comparative Perspective**, 1st edt, Mahmood, New Delhi, 1996.
- Çelebi, Ahmed: **İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi**, Trc. Ali Yardım, İstanbul 1983.
- Downey, Fairfax: **Kanuni Sultan Süleyman**, Trc: Enis Behiç Koryürek, İstanbul 1975.
- Ebû Zehra: **Ebû Hanife**, Trc: Osman Keskiöglü, İstanbul 1981.
- Ebu Zehra: **İmam Mâlik**, Trc. Osman Keskiöglü, Ankara 1984.
- Ebu Zehra: **İmam Şâfiî**, Trc. Osman Keskiöglü, Ankara 1969.
- Ebu Zehra: **İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi**, Trc: Abdülkadir Şener, Ankara 1968.
- Ebu Zehra: **İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, Trc. E. R. Fiğlalı-O. Eskicioğlu, İstanbul 1970.
- Ekinci, Ekrem Buğra: **Ateş İstidası**, İstanbul 2001.
- Ekinci, Ekrem Buğra: **İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı**, İstanbul 2005.
- Ekinci, Ekrem Buğra: **Osmanlı Mahkemeleri**, İstanbul 2004.
- Ergin, Osman Nuri: **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul 1977.
- Ferrâ: **el-Ahkâmüs-Sultâniyye**, Kâhire 1386/1966.
- Hacevî, Muhammed Hasen: **el-Fikru's-Sâmi**, Medine-i münevvere 1396.
- Hâfız Heysemî: **Mecma'ul-Zevâid ve Menba'ul-Fevâid**, 2.b, Beyrut 1967.

- Hamidullah: "Administration of Justice in Early Islam", *Islamic Culture*, Vol: XI, No: 2; April 1937, s: 163-171.
- Hamîdullah: "Halîfe Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat", Trc: Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, Ocak- Şubat 1989, Sayı: 23, s: 45-53.
- Hamidullah: *İslâmın Hukuk İlmine Katkıları*, Trc. Kemal Kuşçu, İstanbul 1962.
- Hîrevî, M. Emin: *Meâricü'n-Nübüvve*, Trc. Altıparmak Mehmet Efendi, İstanbul 1986.
- Hooker: *Islamic Law in South-East Asia*, Singapore, 1984.
- İbn Âbidîn: *Reddü'l-Muhtâr*, Bulak 1299.
- İbn Hacer el-Mekkî: *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkıbî'l-İmâmi'l-A'zâm Ebi Hanifeti'n-Nu'mân*, Trc. Ahmed Karadut, Ankara 1978.
- İbn Haldun: *Mukaddime*, Trc: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989.
- İbn Melek: *Şerhu Menâri'l-Envâr*, İstanbul 1965.
- İbn Nuceym: *el-Eşbah ve'n-Nezâir*, Kâhire 1387/1968.
- İbnü'l-Arabî: *Ahkâmü'l Kur'an*, Tahkîk: Ali Muhammed el-Becâvî, Kâhire 1376/1957.
- İbnü'l-Hümâm: *et-Tahrîr fi Usûli'l-Fıkh*, Kâhire 1351.
- İbnü't-Tallâ, Muhammed bin Ferec: *Akdiyetü'r-Resûl*.
- Ismail Semi': *Usûl-i Muhakemcın Tarihçesi*, İstanbul 1324.
- Karaman, Hayreddin: *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1984.
- Karçiç, Fikret: *Bosna-Hersek İslâm Hukuku Tarihi*, Trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994.
- Kâsânî: *Kitabu Bedâi'us-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Beyrut 1394/1974.
- Kaşıkçı, Osman: *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul, 1997
- Keskioğlu, Osman: *Fıkh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara 1984.
- Kettâni: *et-Terâtibü'l-İdariyye*, Trc: Ahmed Özel, İstanbul 1991.
- Kevserî: *Hanefî Fıkhının Esasları*, Trc. Abdülkadir Şener/Cemal Sofuoğlu, Ankara 1991.
- Kevserî: *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kâhire 1388.
- Koçyiğit, Talat: *Hadîs Tarihi*, Ankara 1988.
- Köprülü, Fuad: "İslâm Hukuku", *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1963.
- Law and Islam in the Middle East*, ed. Dwyer, New York, 1990.
- Mahmasânî, Subhî: *el-Evda'ut-Teşri'iyye fî'd-Düveli'l-Arabiyye*, Beyrut 1962.
- Mahmood: *Statutes of Personal Law in Islamic Countries*, 2nd ed., New Delhi, 1995.
- Mahmud Es'ad: *Tarih-i İlm-i Hukuk*, İstanbul 1331.
- Mahmud Es'ad: *Telhis-i Usûl-i Fıkh*, İzmir 1313.
- Makdisi, George: *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu/Hasan Tuncay Başoğlu, İst. 2004.
- Mâverdî: *el-Ahkâmüs-Sultâniyye*, Kâhire 1298.
- Mâverdî: *Edebü'l-Kâdı*, Bağdad 1391/1971.
- Molla Hüsrev: *Mir'at-ı Usûl Şerhu Mirkati'l-Vüsûl*, Derseâdet 1321.
- Mü'minî, Ahmed Saîd: *Kadâü'l-Mezâlim*, Amman 1411/1991.
- Nasir: *The Islamic Law of Personal Status*, 2nd ed., London, 1990.
- Nişancızâde: *Mir'at-ı Kâinât*, İstanbul 1987.
- Osman Nuri: *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1337.
- Özel, Ahmed: *Hanefî Fıkh Âlimleri*, Ankara, 1990
- Öztürk, Osman: *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul, 1973.
- Pearl&Menski: *Muslim Family Law*, 3rd ed., London, 1998; Redden: *Modern Legal Systems Cyclopedia*, vol. 6, Buffalo, NY, 1990.

- Rifâî, Abdülhamid: **el-Kadâü'l-Idâri**, Dimaşk 1989.
- Schacht, Joseph: **An Introduction to Islamic Law**, Oxford 1966.
- Serahsî: **Kitâbu'l-Mebsût**, Kâhire 1324.
- Sibaî: **İslâm Hukukunda Sünnet**, Trc. Edip Gönenç, İstanbul 1981.
- Şa'rânî: **el-Mizânü'l-Kübrâ**, Trc. A. Faruk Meyan, İstanbul 1980.
- Şah Veliyyullah ed-Dehlevî: **el-İnsâf fî Beyâni Sebebi'l-İhtilâf**, Kâhire 1327.
- Şah Veliyyullah ed-Dehlevî: **İzâletü'l-Hafâ**, Karaşi 1382/1962.
- Şeyhzâde Mehmed Efendi: **Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsiri'l-Kâdı Beydâvi**, İstanbul 1306.
- Şiblî Numânî: **El-Fârûk**, Lahor 1352/1933.
- Tarablusî: **Mu'inü'l-Hükkâm**, 2.b, Kâhire 1393/1973.
- Taşköprüzâde Ahmed: **Mevzu'âtü'l-Ulûm**, Dersâdet 1313.
- Tuğ, Salih: **İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, İstanbul, 1969.
- Veki': **Ahbâru'l-Kudât**, Beyrut t.y.
- Yâkub bin Seyyid Ali: **Mefâtihi'l-Cenân Şerhu Şir'ati'l-İslâm**, İstanbul 1288.
- Yıldırım, Suat: **Peygamberimizin Kur'anı Tefsiri**, İstanbul 1983.
- Zebîdî: **Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi**, Trc. ve şerh: Babanzâde Ahmed Naim/Kâmil Miras.
- Zeydan, Abdülkerim: **İslâm Hukukuna Giriş**, Trc. Ali Şafak, İstanbul 1985.
- Zeydan, Corci: **Medeniyet-i İslâmiye Tarihi**, Trc: Zeki Megamiz, İstanbul 1971.

İNDEKS

A

- A'meş 36, 91, 122
Abbâs 17, 46, 51
İbn Abbâs 30, 36, 45, 61, 74
Abduh 238, 244, 253
Abdullah bin Abbâs 33, 41, 57, 59, 68, 74,
106
Abdullah bin Abdilhakem 103, 196
Abdullah bin Ahmed bin Hanbel 113
Abdullah bin Amr bin el-Âs 46, 59
Abdullah bin Cüd'an 15
Abdullah bin Hâris 35, 77
Abdullah bin İdris 103
Abdullah bin Mes'ud 25, 33, 45, 48, 57, 73,
85, 96, 98
Abdullah bin Mübârek 98
Abdullah bin Ömer 33, 41, 43, 57, 73
Abdullah bin Sebe 41, 126
Abdullah bin Tâhir 140
Abdullah bin Zübeyr 35, 43-46, 57, 61, 74
Abdullah Ensârî 224
Abdullah İbn-i Ümmi Mektûm 24
Abdurrahman bin Avf 25, 33, 40, 45-46, 54
Abdurrahman el-Cezirî 242
Abdurrahman İbnü'l-Kâsım 103
Abdülaziz el-Buhârî 148, 175, 177
Abdülaziz ed-Dehlevî 177
Abdülfettâh Ebû Gudde 244, 249
Abdülhay el-Kettânî 246
Abdülhayy el-Lüknevî 234
Abdülkâdir Geylânî 114, 213, 224
Abdülkâdir Üdeh 245
Abdülderîm Zeydân 250
Abdülmelik (Halife) 37, 74-75, 114
Abdülmelik bin Habîb 196
Abdülvahhâb el-Hallâf 245
Abdürrahîm Semerkandî 175
Abdüssettar Efendi 235
Aclûnî 222
Âfiye 84, 97-98
Ağa Han 127
Ağlebîler 132
Ahî Çelebi 184
Ahmed Cevdet Paşa 157, 220, 230, 235-236
Ahmed Ferec es-Senhûrî 251
Ahmed Rızâ Han 240
Ahmed Zühdi Paşa 237
Ahsîkesî 175
Akabe bîati 60
Alâüddîn Esved 179, 181

- Alâüddîn Konevî 215
Alâüddîn es-Semerkandî 172-173, 176
Âlemgir 142, 152, 156, 192
Alevî 131
Ali Abdürrâzık 247
Ali bin Ma'bed 167
Ali el-Echürî 201
Alî el-Hafîfî 249
Ali es-Sâyis 251
Ali Haydar Efendi 237-242
Ali Mahfûz 243
Âlim bin Alâ 176
Aliyyü'l-Kârî 190
Alkame bin Kays 74
Âlûsî 83, 190
Âmidî 213
Amîdülmülk 139
Ammar bin Yâsir 45-46, 56, 68
âmü'l-cemaa (birlik senesi) 42, 63
Amr bin Âs 25, 30, 42, 57, 59, 64, 119
Amr bin el-Âs 33, 45-46, 64
Anglo-Mohamedan Law 145, 275-276
Ârif el-Cüveycâtî 249
Âsım kırâati 37
Aşûre 22
Atâ' bin Ebî Rebâh 74
Attab bin Esîd 64, 168
Attâbî 173
Aynî 181
- ### B
- Bâbertî 178
Bâcî 198, 215
Bağdadlı İsmâil Paşa 115
Bağy 43
Bahâîlik 129
Bahît el-Muti'î 241
Bâkânî 189
Bakillânî 206
Bakiyye bin Mahled 196
Basra 34-35, 43-44, 58, 62, 67-68, 72, 81, 88,
96, 132, 162, 264
Bâtıniyye 126-127
Baybars 134, 143, 182, 203, 216
Bedr esirleri 17, 26, 47
Begavî 211-212
Behûtî 227
Bekkâr bin Kuteybe 168
belediye 49, 143
Belh 50, 73, 162, 207

Berâ bin Âzib 30
 Berîdîler 132
 Berki, Ali Himmet 249
 Beyhekî 209
 Beyt-i Makdis 22
 Bilmen, Ömer Nasûhî 248
 Birgivî 178
 Birtî 168
 Bişr bin Velid 167
 Bousquet, George Henri 153, 252
 Brockelmann 165
 Burhânü's-şeri'a 175
 Bülkînî 217
 Bürzülî 201
 Büveyh oğulları 131, 134-136, 143

C

Câbir bin Abdullah 30, 60
 Câbir bin Zeyd el-Hirkî 76
 Câfer (Sâdik) 81, 91, 100, 122, 124, 126
 Câferiyye 122, 124-125
 Cebrâil 15
 cedel 101, 139 140
 Cemâlüddîn Aksarâyî 178
 Cemel (Deve) Vak'ası 42, 54-56, 61, 68
 Cessâs 170
 Code Civile 146, 261
 Coulson, Noel James 11, 252
 Cürcânî, Ebu Muhammed 252
 Cüveynî 210
 Cüveyriyye 27, 46
 Çatalcalı Ali Efendi 191
 Çelik, Mehmed Vehbi 243
 Çûğî 184

D

d'Ohsson 156, 252
 Dahlân 234
 Dâmâd 191
 Dârekî 204
 Dâvud İsbehânî 115
 Dâvûd Kayserî 177
 Dâvud Tâî 84,93
 Debbûsî 170
 Demîrî 218
 Derdîrî 202
 Devânî 220
 Deylemîler 131
 Dürzîler 127, 261-264
 Düsûkî 202

E

Ebherî 197
 Ebû Amr kırâati 37

Ebû Bekr bin Abdurrahman 73
 Ebû Bekr el-Mervezî 166
 Ebû Bekr Hallâl 223
 Ebû Câfer Kummî 124
 Ebû Câfer Küleynî 124
 Ebû Câfer Tûsî 124
 Ebû Davud 113
 Ebû Hafı-s-i Kebîr 166
 Ebû Hâmid İsferâyînî 207
 Ebû Hanîfe 75
 Ebû Hayyân 166, 217
 Ebû Hâzm 168
 Ebû Hüreyre 30-31, 33, 40, 46, 59, 62, 65, 72-74, 247, 252
 Ebû İshak İsferâyînî 208
 Ebû Mensûr Abdülkâhir el-Bağdadî 208
 Ebû Mûsâ el-Eş'arî 33, 45-46, 48, 58, 68, 205
 Ebû Mutî' 99
 Ebû Osman 109
 Ebû Sâid el-Berdeî 197
 Ebû Saîd el-Hudrî 29, 46, 65
 Ebû Sevr 108-109, 204
 Ebû Süleyman el-Cürcânî 166
 Ebû Şah 29
 Ebû Şâme 114
 Ebû Tâhir Ahmed bin Amr 196
 Ebû Tâlib 15-16
 Ebû Ubeyd 118
 Ebû Ubeyde 40, 46, 53
 Ebû Ya'lâ Hüseyin el-Hirakî 223
 Ebû Ya'lâ Muallâ bin Mensûr 166
 Ebû Ya'lâ, Muhammed 224
 Ebû Yûsuf 71, 79, 84-85, 92-94, 96-98, 103, 104, 115, 124, 143, 166-168
 Ebû Zer el-Gıfarî 46, 61, 66
 Ebu'd-Derdâ 21, 25, 33, 45-46, 49, 58, 61-62
 Ebu'l-Erkam 31
 Ebu'l-Esved ed-Düelî 37
 Ebu'l-Hüseyin Mâlikî 197
 Ebu'l-Kâsım Semerkandî 173
 Ebu'l-Leys Semerkandî 170
 Ebu'l-Usr 175
 Ebu'l-Yüsr 171
 Ebussuud Efendi 141, 152, 160, 180, 188
 Efganî 253
 eh-l-i vücûh 169
 Ferrâ 118
 Elmalî Hamdi Yazır 242
 Emevî 33, 44-45, 72, 121, 131
 Emevîler 33, 45, 67, 70, 82, 117, 131-132, 134, 143, 198, 256
 Emin el-Kürdî 239
 Emîrû's-San'ânî 123
 emniyet teşkilatı 49

Endülüs 45, 90, 103, 104-105, 114-115, 117, 131, 134, 138, 144-145-146, 162, 196-1977
 Enes bin Mâlik 30, 33, 46, 62, 68, 81, 87, 112, 117
 Enver Şah Keşmîrî 240
 Erdebilî 217
 Ermeniyye 34, 50
 Es'irdî 222
 esbâb-ı nüzûl 18, 32, 52, 57
 esbâb-ı vürûd 18
 Esbağ 196
 Esed bin Amr 98
 Esed bin Furat 103-104, 157, 196
 eshâb-ı suffa 31, 61, 65
 eshâb-ı tahrîc 170
 eshâb-ı temyiz 175-176
 Esrem 113
 Eş'arî 25, 128, 139, 161, 191, 204-206, 208, 210, 215
 Eşheb 103
 Evzâî 73, 79, 84, 86, 105, 116, 203
 Eyyübîler 99, 144
 Ezherî 206

F

Fahrü'r-Râzî 213
 fakîh 32, 39, 67, 85, 91, 104, 139,
 Fâtıma binti Kays 24
 Fâtımî Devleti 126-127, 132
 Fâtımîler 99, 105, 133-133, 136
 Fâtih Sultan Mehmed 182-183, 185
 Fazlurrahman 255
 Firuz Şah 141
 Firûzâbâdî 218
 Franco-Mohamedan Law 149
 Fudayl bin İyâd 84, 87, 98
 fukahâ-ı seb'a 45, 72
 Fûrânî 209
 Fûstat 64

G

Gadîr-i Hum 125
 Gâliye 121
 Gazâlî 38, 138-139, 147, 162, 199, 211,
 Gazne 133, 207
 Goldziher, Ignaz 252
 Gulâmu Hallâl 223
 Gulât-ı Şia 121, 126-127
 Gûrânî 222
 Gürgâniye 142

H

Habbâb bin Münzire 24
 haber-i vâhid 185

Habeşistan 16, 49, 55, 57, 68, 177, 169
 Haccâc 45, 61
 Hacı Reşîd Paşa 239
 Hacı Zihni Efendi 238
 Haçlı seferleri 133
 Haddâd 204
 Hâdî bin Yahya 123
 Hadîce bin Hüveylid 15, 27
 Hâdimî 193
 Hadramî 198
 Hafs bin Gıyas 97
 Hâherzâde 170
 Hakîm-i Şehîd 169
 Halebî 186
 Halef bin Eyyüb 166
 Hamdânîler 132
 Hamevî 191
 Hamilton 154, 252
 Hammâd bin Ebî Süleyman 75
 Hamzavî 235
 Harâzî 117
 Harb bin İsmail 113
 hareke 36-37, 76
 Harezmi 98, 155, 174, 180, 188
 Hârice bin Zeyd 73
 Hâricîlik 119, 128
 Harmele bin Yahyâ 109
 Hârûn Reşîd 71-72, 93-94
 Hasan Sabbah 127, 207
 Hasan el-Basrî 76
 Haskeffî 168, 191
 Hassâf 168
 Haşhaşî 127
 Hâşimî 223
 Hattâb 201
 Havlânî 110
 Hayrî'r-Remlî 195
 Hazret-i Âdem 22
 Hazret-i Âişe 27-28, 30, 41-42, 45, 55-56, 71, 85, 107, 207
 Hazret-i Ali 30, 33, 35, 37, 41-42, 51-53, 56-58, 68, 80, 85, 87, 119, 120-121, 125-126, 161
 Hazret-i Dâvud 23, 44
 Hazret-i Ebûbekr 46, 17-18, 25, 27-30, 33-34, 36, 38, 40-41, 45-47, 49-55, 90, 124, 125, 161
 Hazret-i İbrahim 15
 Hazret-i İsmail 15
 Hazret-i Osman 27, 33-36, 41, 49-50, 121
 Hazret-i Ömer 18, 21, 28-30, 33-34, 36, 39-41, 45, 47-50, 52-53, 68, 72, 85, 87, 94, 102, 255
 Hazret-i Süleyman 23
 Hecâvî 227
 Hemedânî 206
 Henry VIII 145

hılf'ül-fudul 15
 Hırakî 223
 Hıraşî 201
 Hızır Bey 182
 hilâf 139, 198, 209
 Hilâl bin Yahyâ 168
 hîle-i şer'iyye 88
 Hindüvânî 170
 Hirevî 208
 Hişâm bin Yûsuf 118
 Hoca Sadüddîn Efendi 189
 Hoca zâde 183
 Hudarî Bey 240
 Hukuk-ı Âile Karamâmesi 232, 262-264
 hulûl 127
 Hulvânî 171
 Hurûffî 127
 Huşenî 197
 Huzeyfe bin el-Yemân 33, 45, 63
 Hülâgu 127, 133-134, 137

I-İ

İmâdî 190, 227
 Irakî 218, 224
 İkrime 74
 İstahrî 205
 İtkânî 178
 İyas bin Muaviye 76
 İzz bin Cema'a 216
 İbâhiyye 127
 İbn Abdilberr 198
 İbn Âbidîn 96, 137, 194-195
 İbn Arafe 200
 İbn Asâkir 212
 İbn Battuta 35
 İbn Berhân 212
 İbn Cüreyc 70, 92, 117
 İbn Dakîkî'l-İyd 215
 İbn Ebî Leylâ 75
 İbn Ebî'l-Vefâ 178
 İbn Fmîr-i Hacc 182
 İbn Ferhûn 200
 İbn Hacer Askalânî 219
 İbn Hacer Mekkî 221
 İbn Hâcib 199
 İbn Haldûn 200
 İbn Hâzm 69, 117
 İbn Hillikân 214
 İbn Hüzeyme 204
 İbn İmâd 227
 İbn Kâdı Ebû Ya'lâ 225
 İbn Kayyım 207
 İbn Kudâme 225
 İbn Kutlubuğâ 182

İbn Mâcişûn 104
 İbn Melek 179
 İbn Merzûk 200
 İbn Münzir 204
 İbn Nüceym 187
 İbn Rislân 219
 İbn Rüşeyd 215
 İbn Sabbağ 210
 İbn Sebe 41
 İbn Sema'a 167
 İbn Seyyidi'n-Nâs 216
 İbn Sîrîn 76
 İbn Suğdî 171
 İbn Süreyc 203
 İbn Şihâb ez-Zührî 73
 İbn Şübrime 75
 İbn Teymiyye 226
 İbn Tumart 138
 İbn Vehb 103
 İbn Ziyâd 44, 68, 204
 İbn Ebî Müleyke 74
 İbnü'd-Demâminî 201
 İbnü'l-Esir 213
 İbnü'l-Arabî 198
 İbnü'l-Cevzî 225
 İbnü'l-Hızâ 198
 İbnü'l-Hümâm 181
 İbnü'l-Mevvâz 196
 İbnü'l-Muğallas 116
 İbnü'l-Mulakkîn 217
 İbnü'l-Mühzîr 24, 223
 İbnü'l-Mütefennine 213
 İbnü'l-Vezîr 216
 İbnü'r-Reşîd 199
 İbnü'r-Rif'a 215
 İbnü'r-Rüşd 199
 İbnü's-Sâ'atî 176
 İbnü's-Salâh 214
 İbnü's-Suud 128-129
 İbnü's-Sübkî 217
 İbnü's-Şihne Abdülberr 184
 İbnü's-Şihne el-Kebîr 179
 İbnü't-Türkmânî 177
 İbnü'z-Zemlikânî 215
 İbrahim bin İshak 113
 İbrahim en-Nehaî 75
 İbrâhim Fasîh el-Hayderî 234
 îcâr-ı akâr 39
 İcî 216
 ictihad kapısı 136
 iddet 19, 21, 24, 50, 125, 137
 İhşidîler 132
 İhvânü's-Safâ 126
 İmam Ahmed bin Hanbel 30, 69, 72, 112, 139,

160,
 İmam Buhârî 82, 90, 160, 203
 İmam Hasen bin Ziyâd 97
 İmam Mâlik 69-70-72, 79-80, 89-90, 100-102, 160, 190, 196
 İmam Muhammed Şeybânî 72, 81, 93-94
 İmam Şâfi'î 59, 69, 79-80, 82, 85-86, 94, 105,
 108, 147-149, 158
 İmam Zeyd 121-122
 İmam Züfer 93, 96-97
 İmâmiyye 122-125
 İmrân bin Husayn 33, 65, 68
 İsâ bin Ebân 167
 İsfehânî 208
 İshak bin Râhûye 106, 108-109
 İsmâil bin Hammâd 166
 İsmâil bin İshak el-Ezdî 197
 İsmâil Hakkı İzmirli 243
 İsmâiliyye 126-127, 132, 211
 İsnâ-aşeriyye 125
 İsticâbî 172
 istidlâl (tündengelim) 116, 147
 istihsan 85, 95, 102, 106, 116, 122
 istikrâ (tümevarım) 147
 istishab 102, 112, 116, 122
 istisnâ 20, 85, 137, 239

K

kabir ziyareti 22, 128, 126
 Kâbisa bin Züeyb 76
 Kâdı Abdülcebbâr 170
 Kâdı Beydâvî 214
 Kâdı Ebû Ya'lâ es-Sagîr 114
 Kâdı Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn 223-224
 Kâdı Ebu'l-Feth 224
 Kâdı İyâd 199
 Kâdı Şüreyh 52, 74
 Kâdı Şüreyk 75
 Kâdhân 174
 Kâdızâde Şemsüddîn 189
 Kâdiyânîlik 129
 Kadri Paşa 235
 Kaffâl-ı Kebîr 203
 Kaffâl-i Sagîr 207
 Kâhire 64, 72, 77, 105, 128, 134, 162-163
 Kahzem bin Abdullah 110
 Kalkaşendî 218
 Kanunî Sultan Süleyman 141-145, 185-186,

189

Karâfî 199
 Karahanlılar 133, 139
 Kardâvî 251
 Kâri' 32, 34
 Karmâtî Devleti 126-127

Kâsânî 173
 Kâsım bin Maan 98
 Kâsım bin Muhammed 71, 73, 102
 Kâsimî 239
 Katâde bin Dâime 76
 Kâtib Çelebi 165
 Kayruvan 120, 131, 162
 Kayruvânî 150, 157, 197
 Kehhâle 165
 Kemal Paşazâde 185
 Kerâbisî 173
 Kerbelâ44
 Kerderî 180
 Kerhî 169
 Kevkebânî 123
 Kınalızâde Ali Çelebi 187
 kıraat-i aşere 36
 kıraat-i seb'a 36
 kıraet-i şâzze 36
 Kızılbaş 127
 Kubâ mescidi 56
 Kudûrî 170
 Kûfe 33-35, 40-42, 51, 67-69, 72, 74, 122-123
 Kuhistânî 187
 Kur'an-ı Kerîm mektebi 35, 49
 Kureviyyin Üniversitesi 162, 246
 Kurtuba Üniversitesi 162
 Kurtubî 199
 Kutbüddîn İznikî 180

L

Lâkânî 201
 Leys bin Sa'd 79, 115, 120

M

Mahmesânî 249
 Mahmud Es'ad Efendi 239
 Makbilî 123
 Mâlik bin Eşter 53
 Manastırlı İsmail Hakkı 238
 Mardin, Ebulûlâ 246
 maslahat 27, 88, 102-103, 107-108, 112, 150
 Mâtüridî 169
 Mâverdî 175
 Mavsılî 175
 Mâzerî 198, 208
 Me'mun 72, 105, 111, 119
 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 230-231, 237, 261-263, 278-279, 282
 Medâyin 41, 54, 62
 Medine ameli 101-102
 Medine Vesikası 16
 Medkûr, Sellâm 251
 Mehallî 219

- Mehdî 75, 97-98, 131
 Mehmed Ali Paşa 128, 143, 260-261
 Mehmed Ârif Efendi 152, 189, 192, 195
 Mehmed Âtıf Bey 237
 Mehmed Es'ad Efendi 195
 Mekhûl 77
 Melikşah 82, 140, 207
 Memlûk 133-134, 143, 183
 mensûh 18, 21, 32, 160
 Mensûr (Halîfe) 72, 82, 92
 Menteşîzâde 192
 Merâgî 243
 Mercânî 236
 Merginânî 174
 Merv 98, 171, 210, 212
 Merverrûzî 209
 Mervezî 166, 203
 meselede müctehid 168-169, 171, 174
 Meslek-i Hicâzî 68
 Meslek-i Irakî 68
 Mesruk bin Ecda' 74
 mevâli 67
 Meymûn bin Mihrân 75
 Meymûn et-Keddâh 126
 Meymûnî 113
 Miras, Kâmil 246
 Mis'ar bin Kidâm 97
 Moğollar 90, 127, 133-134, 136-137, 141, 145
 Molla Arab 185
 Molla Fenârî 181
 Molla Gûrânî 183
 Molla Hüsrev 183
 Molla Lütfî 184
 Mu'aytî 197
 Mu'tasım (Halîfe) 72, 111, 119
 Mu'tezîd (Halîfe) 113, 140
 Muarrif bin Abdillâh 104
 Muâviye bin Ebî Süfyân 29, 33, 46, 63, 112
 Muaz bin Cebel 22-23, 33, 40, 45-46, 57, 59, 107, 112, 168,
 Mugîre bin Şu'be 30, 33, 43, 46, 64, 68
 muhadramûn 74
 Muhammed Bâkır 121, 124
 Muhammed bin Abdillâh 196
 Muhammed bin Abdülvehhab 128
 Muhammed bin Mukâtil 167
 Muhammed Ebû Zehra 248
 Muhammed Hamîdullah 250
 Muhammed İznîkî 180
 Muhammed Şeltût 246
 muhayyerlik 20, 278
 Mûsâ Cârullah Bigiyev 244
 Mûsa Kâzım 124
 Musannifek 182
 mushaf' 22, 34-35, 37, 42, 50
 Mustafa Sabri Efendi 245
 mut'a nikâhı 22
 Mutarrif bin Mâzin 117
 Mutarrizî 174
 Mûtezile 72, 81, 106, 111, 119, 121-122, 139
 Muvahhidî 115, 135, 138
 Mûcâhid 74
 Mücessime 119, 128, 225
 müellefe-i kulûb 22, 39, 48, 107, 255
 Müneddel bin Hullî 98
 mürsel hâdis 86, 122
 Müzenî 109-110, 158
- N**
 Nablûsî 192
 Nâfî kırâati 37
 Nâfî' 73
 Nakîb 60, 162
 Nallino, Carlo 252
 Napoléon 146
 Nâsîrüddin Tûsî 137
 nâsîh 18, 21, 160, 169
 Nasrüddîn Hoca 182
 Nebhânî 240
 Nechü'l-Belâga 53
 Neseî 176
 nesh 20-23, 53, 85, 107, 255
 Nevâdir 93, 95, 156, 166-167
 Nevevî 116, 150, 214
 Nişâbûrî 210
 Nizâmiye Medreseleri 207
 Nizâmülmülk 207
 Nuh bin Meryem 98
 Nûreddin Zengî 162
 Nûriyye Medreseleri 162
 Nusayrîler 127
 nüfus sayımı 49
- O**
 Osman el-Fûdî 202
 Ömer bin Abdülaziz 76
 Ömer Hilmi Efendi 236
 Ömer Neseî 172
 örf 13, 15, 20, 39, 68, 70, 88, 93, 101-102, 108, 141, 145, 150, 152, 195, 266, 270, 273, 279
 örfî hukuk 141-142, 152, 232
- P-R**
 Pânipûtî 194
 Pezdevî 171
 posta 49
 Râfidî 124
 Râfî'î 213

- re'y (kıyas) yolu 79
 Rebi' bin Süleyman el-Cizî 109-110
 Rebi' bin Süleyman el-Murâdî 109-110
 Rebi'atü'r-Rey 73, 110
 Recâ bin Hayve 77
 recm 19, 120, 273
 Remlî 222
 resmî mezheb 71, 93, 99, 111, 115, 126, 129,
 138, 143, 265, 267, 274
 Reşid Rızâ 240
 rey 28, 44, 47, 73, 94, 139
 rivâyet yolu 79
 ruhânî otorite 132
 Rûyânî 211
- S**
- Sa'd bin Ebî Vakkas 33, 54, 68
 Sa'd bin Muaz 18, 46
 Sa'd bin Ubâde 30, 46
 Sa'dî Çelebi 186
 Sâbûnî 208
 Sâcî 203
 Sadru'ş-Şehîd 172
 Sadru'ş-Şerî'a 277
 Saffârî 132
 sahâbî kavli 87, 102, 107
 sahîh hadîs 86, 160, 190, 203
 Saîd bin Cübeyr 75
 Saîd bin el-Âs 34-35
 Said bin Müseyyeb 72
 Saîd bin Zeyd 46, 55
 Said Ramazan el-Bûtî 250
 Salâheddin Eyyübî 127
 Sâlih bin Ahmed bin Hanbel 113
 Sâlim bin Ubeyd 65-66
 Sâmanoğulları 132
 San'ânî 123
 Satuk Buğra Han 132
 Sava Paşa 239
 Sâvî 202
 Saymerî 206
 Sayrâfî 205
 Schacht, Joseph 252
 Sebzûnî 169
 secâvend 37
 Secâvendî 174
 sedd-i zerâyî 102-103, 112
 Sehâvî 219
 Sehnûn 196
 Sekâfî 203
 Selâme el-Kuda'î el-Azzâmî 245
 Selçuklu 82, 133-134, 138-139, 141-142,
 144-145, 162
 selem 20, 88
- Selmân-ı Fârisî 25, 45-46, 62
 Sem'ânî 212
 senetü'l-fukahâ 73
 Senûsî 201
 Serahsî 171
 Seyyid Bey 240
 Seyyid Dâvud 233
 Seyyid Sâbık 251
 Seyyid Şerîf Cürcânî 179
 Seyyidalizâde 184
 Sıddık Hasen Han 236
 Sıffîn 42, 52, 68, 119-120
 Sıgnâkî 176
 Sibâî 247
 Sicilya 90, 99, 104, 229
 Sicistânî 175
 Sincârî 177
 Sindî 193
 Sultan II.Bâyezid 184-186
 Sübkî 217
 Süfyan bin Uyeyne 79, 104, 109, 111, 115,
 117, 196
 Süfyan Sevrî 70, 79, 114, 117
 Sühreverdî 213
 Süleyman bin İtr 71
 Süleyman bin Yesâr 73
 Süveydî 222
 Süyûtî 21, 83, 153, 160, 220
- Ş**
- Şa'bi 75
 Şa'rânî 221
 Şah İsmail 127, 217
 Şâh Veliyullah Dehlevî 193
 Şâşî 42
 Şâtübî 200
 şâz kıraat 37
 Şâzelî 199
 Şebremellisî 222
 Şeddâd bin Hakem 166
 Şehâte, Şefik 251
 Şelebî 251
 Şemseddin Sâmi 165
 Şerefüddîn İsâ 174
 Şemblâlî 190
 Şevkânî 233
 Şeyh Bedrüddîn 180
 Şeyh Halîl 200
 Şeyh Nizâm 192
 Şeyhzâde 186
 Şihristânî 212
 Şiîlik 99, 120, 257
 Şirâzî 209
 Şirbinî 222

T

- Taberî, Ebû Câfer 204
 Taberî, Kâdı Ebu't-Tayyib 208
 Tâcü's-Şeri'a 175
 Tâfilâtî 194
 Tahâvî 169
 Tâhir bin Ahmed el-Buhârî 173
 Tâhir bin Âşûr 248
 Tâhirîler 132
 tahrîcû'l-menât 147
 Tahtâvî 194
 Talha bin Ubeydullah 33, 55
 Tarablusî 181
 Tarsusî 192
 Tartûşî 198
 Taşköprüzâde 187
 Tâvudî 202
 Tâvus bin Keysân 74
 tedricîlik 19, 21
 Teftâzânî 217
 Tenûhî 168
 tevâtür 35-36
 teysir 19
 Timur Han 127, 134, 179
 Timurtâşî 189
 Tûfî 228
 Tuğlukşahlar 141, 155, 176
 Tyan, Emil 252

U

- Ubâde bin Sâmit 46, 60
 Ubeydullah bin Abdullah 73
 Ubeydullah bin Ziyad 45-46
 Ukayl bin Ebî Tâlib 17
 Ukberî, Ebu Abdillâh 223
 Ukberî, Ebû Hafs 223
 Uleyş 234
 Urve bin Zübeyr 73
 Ūşî 173
 Utbî 196
 Ūbeyy bin Kâ'b 33-36, 40, 45-46, 57-58, 60
 Ūmmü Habîbe 27
 Ūmmü Seleme 27-28, 46, 76
 Ūsâme bin Zeyd 24
 Ūsrüşenî 174

V

- Vâkı'ât 95
 Vâsık (Halîfe) 111, 119
 Vâsit 94
 Vehhâbîlik (Selefiyye) 128-129, 226, 257,

266-267

Veki' bin Cerrah 13, 99

Velvâlicî 176

Y

- Yâfi'î 217
 Yahya bin Eksem 167
 Yahya bin Ya'mer 76
 Yahya bin Yahya 101, 104
 Yahya bin Zekeriyâ 98
 Yâkut 139
 Yavuz Sultan Selim 35, 134, 184-185, 189
 Yedi harf 36
 Yemâme 56, 65, 114, 132
 Yemen 22-23, 25, 29, 35-36, 44, 51, 67, 123, 134, 143, 233, 257, 260, 265
 Yenişehirli Abdullah Rûmî Efendi 192
 Yermük 53, 55, 57, 59, 61
 Yezid (Halife) 44
 Yezid bin Ebî Habîb 77
 Yezidîlik 129
 Yûsuf bin Ömer 181
 Yûsuf Mûsâ 246

Z

- Za'ferânî 108, 110
 Zâhid el-Kevserî 244
 Zâhidî 175
 Zâhiriyye 115, 117, 178
 Zâhirü'r-Rivâye 95, 150
 Zâz 210
 Zehebî 217
 Zekeriyâ el-Ensârî 220
 Zemaşerî 172
 Zenbilli Ali Efendi 184
 Zerkâ 251
 Zerkânî 201
 Zerrûk 201
 Zeyd bin Sâbit 25, 29-30, 33-36, 40, 45, 49, 58, 68
 Zeyd bin Zeynelâbidîn 75
 Zeydiyye 121-124
 Zeyla'î 177
 Zeynülâbidîn 44, 155, 187
 Zeyyâd 221
 zıhar 60
 zinâ 19, 21, 52, 128
 Ziriklî 165
 Ziyâd 84
 Ziyâdîler 132
 Zübeyr bin el-Avvâm 55,
 Zübeyrî 209